

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXX 1976

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren en de voetnoten doorlopend te nummeren. De kosten die kunnen voortvloeien uit extra-correcties op de proeven vallen ten laste van de auteurs. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* III, XVIII, XIX, XXI-XXII, XXV, XXVI, XXVIII, XXIX tegen de prijs van 450 fr. per bundel. Zich wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening: 000-0405177-08 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

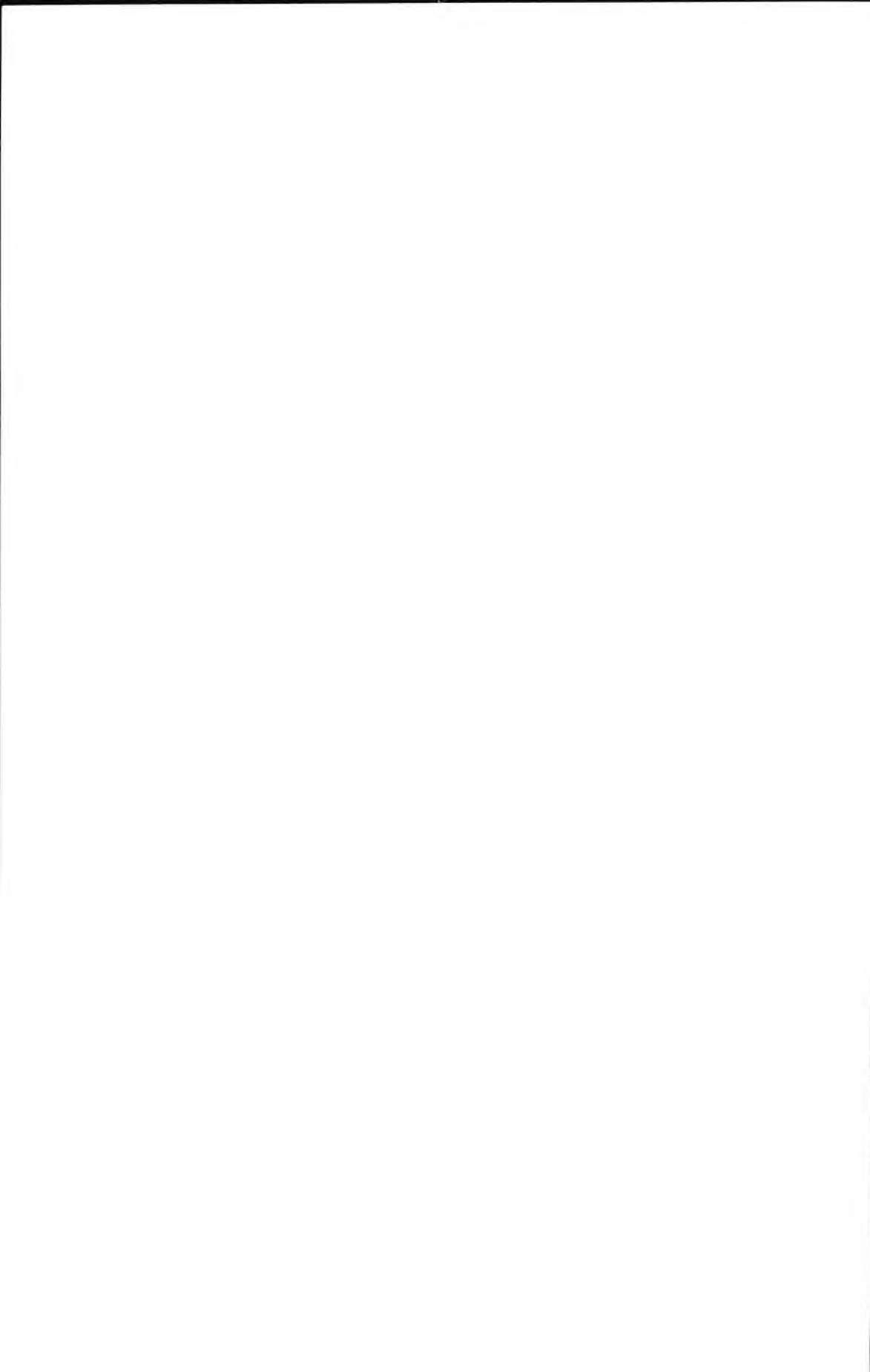
UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXX 1976

INHOUD

	Blz.
1. Middeleeuwse revoluties. Status quaestionis en kritische bemerkingen, door Prof. Dr. J. BAERTEN	5
2. De koek : een ziektekundig klaverblad, in West-Vlaanderen en in Siberië, door Dr. L. ELAUT	17
3. Het laatste dagboek van Frederik van Eeden, door Dr. MARC GALLE	31
4. Omtrent frequentieonderzoek op antieke teksten, inzonderheid Griekse, door Lic. ERIK GOERLANDT	33
5. De iconografie van Lanseloet van Denemerken, door Prof. Dr. J. GOOSSENS	73
6. Literatuursociologie en esthetische autonomie, door Prof. Dr. LUC LAMBERECHTS	89
7. De kennissenkring van de mecenas en humanist Georgius Haloinus. Een overzicht van zijn correspondentie, door Dr. CONSTANT MATHEEUSSEN	109
8. Grondslagenonderzoek van de literatuurstudie, door Prof. Dr. C. NEUTJENS	129
9. Studenten en de Nederlandse taalbeheersing : Ervaringen en konklusies, door Lic. JOHAN NOOTENS	143
10. Hoe heeft een Beierse monnik de Servaaslegende uit het Latijn en het Middelnederlands (ca. 1165) in het Zuydduits der 12de eeuw bewerkt ?, door Drs. JEF NOTERMANS	153
11. Kanttekeningen bij Hoofds Theseus en Ariadne, door Prof. Dr. LIEVEN RENS	175
12. Pieter Geyl en het Vlaams-Nationalisme 1920-1940, door Lic. LUDO SIMONS	189
13. Van 'Aha-Erlebnis' tot 'Zwangswirtschaft' Duitse woorden in het Nederlands, door Dr. S. THEISSEN	211
14. Jo Otten, van machteloos estheet tot vitalist van de angst en de jaloezie, door Lic. JOS VERSTRATEN	255
15. Overredingstechnieken in de reklametaal, door Prof. Dr. E. VORLAT	283
16. De Papyri en de geschiedenis van de grammaticale wetenschap in de Oudheid, door Dr. ALFONS WOUTERS	291
17. Werkzaamheden	309
18. Ledenlijst 1976	315

Middeleeuwse revoluties.

Status quaestionis en kritische bemerkingen

door

J. BAERTEN

De sociale geschiedenis is „in”, ook in de mediëvistiek. Over de volksoptstanden in de middeleeuwen verschenen de jongste jaren in Frankrijk twee syntheseswerken waarvan één reeds in het Engels werd vertaald¹ terwijl van het andere vertalingen in drie talen in het vooruitzicht worden gesteld². Deze werken hebben tot doel de stand van het onderzoek op te maken en het verdere vorsingswerk te stimuleren. Het is dus nodig er zich even over te bezinnen of men de ingeslagen weg mag blijven volgen of een koerswijziging zich opdringt.

Het valt niet te ontkennen dat beide werken een evolutie in de geschiedschrijving weerspiegelen: om de sociale fenomenen te verklaren wordt minder dan vroeger een beroep gedaan op externe factoren als daar zijn oorlogen, hongersnoden en epidemies. De schijnwerpers worden nu meer op de menselijke en maatschappelijke factoren gericht. Zo hebben Mollat en Wolff er op gewezen dat de sociale problemen eerder het gevolg waren van de expansie van de 13de eeuw – de zgn. faze A – dan van de daarop volgende 14de eeuwse depressie (faze B)³. Wel ziet Fourquin hier en daar nog in de recessie of in een hongersnood een directe oorzaak van een opstand⁴, maar die gevallen vertegenwoordigen slechts een klein deel van zijn typologie.

Laatstgenoemde auteur verdient een speciale vermelding om twee redenen: hij poogde, aan de hand van hedendaagse sociologische theorieën, een interpretatie van het feitenmateriaal te geven en ontwierp een typologie waarin hij drie hoofdoorzaken van opstanden onderscheidt⁵:

- het messianisme, voornamelijk het millenarisme
- de sociale mobiliteit
- de conjunctuur.

1. Mollat, M. en Wolff, Ph., *Ongles bleus, Jacques et Giompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (1970). De Engelse vertaling dateert van 1973: *The popular revolutions of the late Middle Ages*.

2. Fourquin, G., *Les soulèvements populaires au moyen âge* (1972).

3. Mollat en Wolff, *op. cit.*, blz. 274.

4. Fourquin, G., *op. cit.*, blz. 38 en 173-174.

5. *Ibidem*, blz. 111 en vlg.

Vooreerst de algemene interpretatie.

Fourquin stelt zich vijandig op t.o.v. het marxisme – dat hij als een mythe afschildert – en zweert bij de corporatistische driestandenmaatschappij. Het ligt dan ook voor de hand dat hij de nadruk legt op de verdeeldheid van de lagere sociale geledingen en op de coalities tussen een deel van hen met de rijken. Hij wil per se aantonen dat, in strijd met Marx en Engels, de solidariteit meer vertikaal dan horizontaal werd opgebouwd.

Mollat en Wolff hebben hierop ook gewezen, maar niet met dezelfde vooringenomenheid⁶. Fourquins kennis van het marxisme beperkt zich tot een door Kanopa in het Frans opgestelde bloemlezing en strekt zich niet uit tot de hedendaagse mediëvisten van de D.D.R.

Deze laatste wijzen precies de gelijkschakeling van de opstanden in de middeleeuwse steden met de klassestrijd van de hand. Ter illustratie laten wij K. Czok van de universiteit te Leipzig aan het woord :

a. Over de Keulse geschiedenis van de 2de helft der 14de eeuw schrijft hij dat er geen „Kampf der deutschen Armut gegen das Patriziat” plaats had aangezien „immer grössere Kreise des Mittel- und Kleinbürgertums in die Bewegung einbezogen wurden”⁷.

b. Over Braunschweig: „In der bürgerlichen Geschichtsschreibung sind die Begriffe ‘Zunftkämpfe’ oder ‘Zunftrevolution’ gang und gäbe ; ... sie waren Bürgerkämpfe, an denen sich eben nicht nur Handwerker oder Zünftler beteiligten, sondern eine vielschichtige bürgerliche Opposition”⁸.

Het is overigens de marxistische school die de term *Bürgerkämpfe* heeft voorgesteld, een begrip dat in de recente West-Duitse geschiedschrijving onder de vorm van *Bürgeropposition* ingang heeft gevonden⁹. De enige betwisting aan Oost-Duitse zijde raakt de grond van de zaak niet : ze betreft de deelname aan de opstanden van marginalen – d.w.z. lieden zonder burgerrecht – en vindt dus haar oorsprong niet in enig klassenstrijddogmatisme¹⁰. Door de Duitse bibliografie te verwaarlozen valt Fourquin helemaal uit de toon ; hij interpreteert het marxisme strakker dan de marxisten

6. *Ibidem*, blz. 154 cfr. Mollat en Wolff, *op. cit.*, blz. 271.

7. Czok, K., *Die Bürgerkämpfe in Süd- und Westdeutschland im 14. Jahrhundert*, in *Esslinger Studien*, dl. 12-13, 1966/67, blz. 67.

8. Idem, *Zum Braunschweiger Aufstand 1374-1386*, in *Hansische Studien, Festschrift für Heinrich Sproemberg*, Berlijn 1961, blz. 35.

9. Cfr. b.v.b. Barth, R., *Argumentation und Selbstverständnis der Bürgeropposition in städtischen Auseinandersetzungen der Spätmittelalters* (Keulen, 1974).

10. Fritze, K., *Soziale und politische Auseinandersetzungen in wendischen Hansestädten am Ende des 14. Jahrhunderts*, in *Städtische Volksbewegungen im 14. Jahrhundert* (Berlijn 1960), blz. 154.

zelf en geeft zich geen rekenschap van de belangrijke bijdrage die de school van de D.D.R. heeft geleverd om de sociologische verscheidenheid van de opstandelingen weer te geven.

* * *

Met zijn typologie heeft Fourquin zich tot doel gesteld „de rechercher pour chaque cas d'espèce le ou les caractères dominants”¹¹. In deze dominanten zijn de sociale structuren zelf weinig vertegenwoordigd aangezien twee categorieën op drie in extra-maatschappelijke vlakken gesitueerd worden: de religieuze en de conjuncturele. De enige sociale beweegreden zou de sociale mobiliteit zijn maar dan nog beperkt tot Pareto's elite-theorie.

Op het eerste gezicht is deze classificering weinig overtuigend. Aan de grote Engelse boerenopstand van 1380 zouden én religieuze én conjuncturele factoren ten grondslag liggen: op de ene bladzijde zegt de auteur dat de „mythe de l'âge d'or” deze revolte „à lui seul” provoceerde en, op de andere, bestempelt hij de fiscale oorzaken (de poll tax) als „les plus importantes”¹².

Mollat en Wolff vestigen daarentegen de aandacht op het sociale programma van de opstandelingen, met name de afschaffing van de lijfeigenschap¹³. Deze auteurs sluiten al beter aan bij het proefschrift waarin Hugenholtz in 1949 betoogde dat de sociale status veel meer gewicht had dan de poll tax en dat de meest radicale eisen, zoals de naasting van de kerkelijke goederen, slechts door een minderheid werden geformuleerd nadat het grootste deel van de opstandelingen – gepaaid met 's konings beloften – reeds huiswaarts waren gekeerd¹⁴. Een recent werk van R. Hilton¹⁵, professor aan de universiteit te Birmingham, bevestigt dat de belasting in geen enkel geval als de enige oorzaak kan aangezien worden. Belangrijk, zelfs essentieel waren de „predisposing factors”, met name „the context of the strained social relationships”¹⁶. Deze sociale spanningen waren vooral intens in het zuidwesten, de meest geïndustrialiseerde en gecommmercialiseerde streek; daar kwam immers de zich ontwikkelende markteconomie van de boeren in botsing met de traditionele sociale structuren. Aan de poll tax tilt Hilton niet zwaar: hij beschouwt ze gewoon als een katalisator. De invloed van de conjunctuur, door Fourquin als uiterst belangrijk

11. Fourquin, G., *op. cit.*, blz. 109.

12. *Ibidem*, blz. 134-135 en blz. 183.

13. Mollat en Wolff, *op. cit.*, blz. 195, 202 en 280.

14. Hugenholtz, F. W. N., *Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw.* (Haarlem, 1949).

15. Hilton, R., *Bond men made free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (London, 1973).

16. *Ibidem*, blz. 114-115 en 118.

geprezen, minimaliseert hij, o.i. terecht, omdat hij zich de moeite getroostte om de sociale spanningen tussen grondbezitters en boeren na te gaan. Feit is dat laatstgenoemden een verbetering van hun sociale status eisten¹⁷.

Er rest ons nog de rol van de sociale ketterijen te onderzoeken. Hilton stelt zich, zonder het te weten, op dit stuk eveneens diametraal tegen Fourquins stelling op. Hij oordeelt dat John Balls uitspraken in de lijn lagen van het traditioneel, christelijk sociaal radicalisme dat zijn oorsprong vindt bij Kerkvaarders zoals Sint-Ambrosius van Milaan. Tussen 1166 en de laat veertiende eeuwse Lollarden zou Engeland van ketterijen gespaard zijn gebleven. Van millenarisme, b.v.b. vindt men er geen sporen terug. Wel stelde de clerus zich vrij kritisch op¹⁸.

Uit dit alles vloeit o.i. de conclusie voort dat de Engelse opstand een slecht voorbeeld is om een typologie vast te leggen op basis van het millenarisme en de conjunctuur. De interne sociale factoren lijken van groter belang te zijn.

Misschien hadden het millenarisme en andere ketterijen op het vasteland meer vat op de opstanden. Fourquin lijft de Taborietenbeweging in bij de zuiver religieuze¹⁹. Hilton ontkent niet dat ze door het millenarisme aangetast werd, maar hij bestempelt ze als een nationale en sociale beweging²⁰. Hij is niet de enige die zo denkt. De Oost-Duitse historici Werner en Erbstösser zijn tot gelijkaardige bevindingen gekomen. Werner toonde aan dat de *Messianische Bewegungen* op het sociale vlak slechts blijk gaven van strijdbaarheid na en onder invloed van de sociale strijd van de 14de en 15de eeuw om dan, een eeuw later, uit te monden bij Thomas Münzer²¹. Erbstösser vond hier en daar wel een voorbeeld van een ketterse getinte opstand, maar die was dan tegen de clerus en niet tegen de leidende klassen gericht²². Beide auteurs onderzochten samen of er, zoals door sommigen werd beweerd²³, een direct verband kan gelegd worden tussen de ketterijen en de stedelijke opstanden. Zij troffen geen enkele bron aan waaruit blijkt dat ketterse ideeën ter gelegenheid van die opstanden opdoken. De ketterij van de vrije geest, die bij de onderste lagen van

17. *Ibidem*, blz. 156, 235.

18. *Ibidem*, blz. 211-213, 223 en 227.

19. Fourquin, *op. cit.*, blz. 133-134.

20. Hilton, *op. cit.*, blz. 134.

21. Werner, E., *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, blz. 622.

22. Erbstösser, M., *Sozialreligiöse Strömungen im späten Mittelalter*, (Berlijn, 1970), blz. 157.

23. Ley, H., *Studien zur Geschichte des Materialismus im Mittelalter* (Berlijn, 1957).

de bevolking zeer verbreid was, past, volgens hen, niet in het kader van de machtsstrijd die zich in de steden afspeelde. Zij zette de burgers geenszins aan om aan de macht deel te nemen ; daarom speelden haar aanhangers slechts een onbeduidende rol in de burgeroppositie ; van identiteit of zelfs van beïnvloeding kan er zeker geen sprake zijn ²⁴. Zelfs indien dit zo was, dan nog kan men niet aan de vraag ontsnappen waarom bepaalde sociaal-gerichte ketterijen precies in bepaalde periodes van sociale onlusten de kop opsteken. Welnu, op geen enkel ogenblik heeft Fourquin geopperd dat de sociale toestanden wel eens de voedingsbodem voor zulke bewegingen konden uitmaken.

Het zou weliswaar niet opgaan de mogelijkheid uit te sluiten dat religieuze beweegredenen in de middeleeuwen tot opstanden konden leiden. De antikuriale beweging in de Duitse steden bewijst het tegengestelde. Maar die beweging was gericht tegen de clerus die het opnam voor de Avignon-pausen met wie Lodewijk van Beieren een conflict had. De opstootjes in Luik, Aken, Speyer, Regensburg en Würzburg ontsproten dus noch uit ketterijen noch uit de sociale problematiek ²⁵.

Bij de studie van de conjunctuurgebondenheid der opstanden dient vooreerst gewezen op de verwarring in de terminologie. Onder conjunctuur verstaat men, in het algemeen, de opgaande en neergaande beweging van de economische toestand. Fourquin schijnt het begrip veel breder op te vatten : als samenloop van omstandigheden. Bij gebrek aan een duidelijke definitie, menen wij dat te mogen afleiden uit hetgeen hij schrijft over de invloed van de poll tax op de Engelse opstand. Naar onze mening kan een belasting bezwaarlijk voor een conjunctureel element doorgaan ; zij maakt deel uit van de sociale relaties tussen gezag en onderdanen. Steeds dient men de mogelijkheid voor ogen te houden dat de bevolking zich van beleidsfouten bewust was en de nieuwe belastingen als een uitvloeisel daarvan ging beschouwen.

Wij delen de mening van Hilton die stelt dat, tijdens de middeleeuwen, de sociale relaties op het platteland meer door conflicten dan door harmonie gekenmerkt worden. Op algemene opstanden liepen ze zelden uit omdat regionale verschillen – zowel in de economische evolutie als in de sociale status van de boeren – remmend werkten. Hoe ging het dan in 1381 in zijn werk ? Hilton

24. Erbstösser, M. en Werner, E., *Ideologische Probleme des mittelalterlichen Plebejertums. Die freigeistige Häeresie und ihre sozialen Wurzeln.* (Berlijn 1960), blz. 77.

25. Czok, K., *Zur Volksbewegungen in den deutschen Städten des 14. Jahrhunderts. Bürgerkämpfe und antikuriale Opposition,* in *Städtische Volksbewegungen im 14. Jahrhundert* (Berlijn, 1960), blz. 157-169.

ontwaart factoren van drieërlei aard : de toename van de fiscale druk over het gehele land, de conflicten over arbeid en lonen en, tenslotte, de politieke schandalen en militaire tegenslagen. De derde poll tax sloot een decennium af tijdens hetwelk de fiscale druk reeds zeer hoog was geweest. De statute of labourers, die tot doel had de arbeidersmobiliteit en de lonen af te remmen kwam des te onsympathieker over dat degenen die er profijt uit haalden ook over de overtredingen recht spraken. Bovendien betekende deze statute, door de bezittende aan de werkende klasse opgelegd, een verstoring van een voor deze laatste eerder gunstige trend inzake inkomstenverdeling²⁶. Naar de invloed van de politieke schandalen te Westminster kan men enkel gissen. Wat de weerslag van de door het leger in Frankrijk opgelopen nederlagen betreft, geeft Hilton als zijn mening te kennen dat de verhoogde belastingdruk – ervaren als het gevolg van nutteloze feodale oorlog – mensen uit verschillende sociale geledingen en met op het eerste gezicht strijdige belangen in één opstand bijeen bracht. Hij sluit evenwel uit dat het een provinciale reactie tegen het centrale gezag gold. Als argument citeert hij de lof die de kanselier, na de opstand, de kleine adel wegens trouw aan de kroon in het Parlement toezwaaide. De enkele grondbezitters uit Oost-Engeland die wel tot de opstandelingen behoorden waren hiervan vanzelfsprekend uitgesloten²⁷. Fourquin zet de participatie van leden van de hogere klassen nochtans dik in de verf als voorbeeld van een verticale solidariteit²⁸.

Van het platteland gaan wij thans over naar de steden om, meer bepaald in Duitsland, het geponeerde verband tussen conjunctuur en opstanden kritisch te onderzoeken. Philippe Dollinger heeft, in zijn merkwaardig boek over de Hanze, aangetoond dat, begin 15de eeuw, de burgers van Lübeck geenszins de verhoging van de belasting toeschreven aan de zeeroveroorlog of aan het graven van een kanaal. Als antwoord op zijn voorstel ontving de stadsraad een ganse waslijst van buitensporige uitgaven, gespendeerd aan landdagen en ambassades²⁹; er werd hem gevraagd rekenschap af te leggen over zijn financieel beleid in de afgelopen twaalf jaar en voortaan af te zien van de te kostbare territoriale politiek buiten de stad die alleen de patriciërs ten goede kwam. De Raad zelf riep de conjunctuur niet eens te zijner verdediging in : hij schoof de

26. Hilton, *op. cit.*, blz. 153-154.

27. Fourquin, *op. cit.*, blz. 38-39.

28. Dollinger, Ph., *La Hanse XIIe-XVIIe s.* (1964), blz. 172 en 353.

29. R. Barth, *op. cit.*, blz. 115-116.

verantwoordelijkheid gemakshalve op zijn voorganger af³⁰. Deze laatste had overigens reeds in de jaren tachtig van de 14de eeuw twee opstanden, geleid door de Knockenhauers (slagers), bloedig onderdrukt. En toen was er geen sprake van belastingen³¹. Dat was echter wel zo te Braunschweig in 1374 toen de Raad aan de zijde van de hertog een mislukte oorlog had gevoerd tegen de aartsbisschop van Maagdenburg en daarvoor tot de betaling van een boete werd gedwongen. Hier hoort men aan de zijde van de oppositie hetzelfde argument als te Lübeck: de ganse stad moet niet opdraaien voor de bescherming van het grondbezit van enkele patriciërs³².

In de plaats van door te dringen tot conjuncturele storingen stoten wij dus in de Hanzesteden op politieke misbruiken van de machthebbers die de kosten ervan afwentelden op hun medeburgers. Men zou een lange lijst kunnen aanleggen van klachten geformuleerd tegen de oude stadsraden i.v.m. hun financieel beleid en verkwestingen, o.m. te Keulen³³. In vele gevallen leidde dit tot de vernieuwing van de raad.

Na te hebben aangetoond dat recent onderzoek³⁴ uitwijst hoe weinig conjunctuurgebonden de opstanden in de Duitse steden waren moeten wij nog onderzoeken of de sociale mobiliteit als oorzaak van volksoptstanden kan aangezien worden in de betekenis die Fourquin er aan geeft. Bij gebrek aan tijd beperken wij ons eens te meer tot de Duitse steden, enkele verwijzingen naar andere streken, o.m. de Nederlanden, niet te na genomen.

De Franse mediëvist doet een beroep op theorieën van Pareto en Mosca om de opstanden die noch in het messianisme noch in de conjunctuur wortelen te verklaren door de circulatie der elites. De elite wordt samengesteld uit de individuen die, wegens hun natuurlijke gaven en hun werk, het grootste deel van de macht, het prestige en de rijkdom in handen hebben. Zij valt uiteen in twee groepen: een regerende en een leidende; deze laatste bestaat uit geestelijken, militairen, ondernemers en staatsambtenaren. De elites, hun ideeën en hun belangen zijn de motor en de verklaring van de geschiedenis. Troebelen kunnen ontstaan ofwel wanneer de circulatie van de elites belemmerd wordt ofwel wanneer ze te snel verloopt. Een derde geval kan zich nog voordoen: wanneer de

30. von Brandt, A., *Die Lübecker Knockenbaueraufstände von 1380/84 und ihre Voraussetzungen. Studien zur Sozialgeschichte Lübecks in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, in *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte*, dl. 39, 1959, blz. 123-202.

31. R. Barth, *op. cit.*, blz. 134.

32. *Ibidem*, blz. 330-331.

33. Cfr. R. Barth, *op. cit.* en zijn bibliografie, blz. 378 en vlg.

34. Fourquin, *op. cit.*, blz. 88 en vlg.

elite in twee groepen uiteenvalt die elkaar bestrijden ontstaat een oproer; de groep die een deel van het volk op zijn hand krijgt haalt de bovenhand³⁵. Dergelijke opstanden verschillen, volgens Fourquin, grondig van de messianistische omdat, in de beginne, slechts één of twee bevolkingslagen er bij betrokken zijn³⁶.

Buiten deze Italiaanse auteurs, die nauw verwant zijn met het fascisme, put Fourquin nog informatie bij andere sociologen: Ellul, Monnerot, Decouflé en Baechler, maar hij motiveert zijn keuze niet. Zo vernemen wij niet waarom hij de Angelsaksische sociologen van de revoluties (Brinton, Davies en Hobsbawm) naast zich neerlegt. Aan dat lijstje moet nu Gurr nog toegevoegd worden wiens boek *Why men rebel* (1971), volgens collega Blockmans³⁷, het best van alle met de aspiraties van de opstandelingen rekening houdt.

De toepassing van de theorie is al evenmin zuiver op de graat als de uitwerking van die i.v.m. de ketterse bewegingen. Fourquin verbindt de sociale mobiliteit met de zgn. conjunctuur en gewaagt dan van een „soulèvement à caractère mixte”. Als voorbeeld hiervan vermeldt hij de opstand in Kustvlaanderen: volgens hem, zouden de goeude boeren de ambitie hebben gekoesterd om deel uit te maken van de elite³⁸, maar elders schrijft hij de beweging toe aan de verhoging van de belastingen volgend op een hongersnood³⁹. In de Duitse steden poogden de ambachten zich tot een nieuwe elite te verheffen; zij slaagden daarin op sommige plaatsen des te gemakkelijker dank zij de reacties die losbraken tegen de verhoging van de belastingen⁴⁰. Kortom, Fourquin blijft aan de oppervlakte. Voor een grondige analyse van de machtsverhoudingen moet men terecht bij Duitse publicaties. Reinhard Barth synthetiseerde ze onlangs, zodat wij gemakshalve naar zijn werk verwijzen⁴¹. Uit zijn betoog over de machtsverhoudingen tussen kooplieden en handarbeiders en de door hen geformuleerde stellingen kan men belangwekkende conclusies halen al heeft hij ze niet altijd expliciet geformuleerd. De scherpste tegenstelling wordt gevormd door de handelsstad Lübeck en de industriestad Mainz waar respectievelijk de kooplieden en de handarbeiders de meerderheid behaalden (in dit laatste geval met de steun van actieve handelaars en intellectuelen). De eisenprogramma's weerspiegelen

35. *Ibidem*, blz. 143-144.

36. Blockmans, W., *Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13de tot de 16de eeuw*, in *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 1974, p. 138.

37. Fourquin, *op. cit.*, blz. 153.

38. *Ibidem*, blz. 174-75 en 171.

39. *Ibidem*, blz. 208.

40. Barth, R., *op. cit.*, blz. 342 en vlg.

41. *Ibidem*, blz. 363.

duidelijk de krachtverhoudingen. Te Lübeck worden vooral handels- en financiële belangen behartigd; enerzijds eist men maatregelen tegen de concurrentie van Nürnbergers en Lombarden, anderzijds, afgrendeling van de beroepen: handel voor kooplui en handwerk voor handarbeiders⁴². Te Mainz daarentegen komt men op voor vrije lakenhandel en geldwissel⁴³. Het verschil is aanzienlijk omdat, zoals Maschke heeft aangetoond, de opgang van de handarbeiders slechts kon verwezenlijkt worden door de toegang tot deze winstgevende activiteiten. Niet alleen leidden deze tot fortuinvorming, zij waren ook een *conditio sine qua non* voor de uitoefening van – onbezoldigde! – administratieve en politieke mandaten⁴⁴. De democratische strekking van de burgeroppositie te Mainz wordt voorts nog onderstreept door de eis om de belastingen volgens vermogen en inkomen te heffen⁴⁵.

Tussen deze uitersten bevindt zich Keulen, waar de handarbeiders een derde van de nieuwe raad bezetten. Hun invloed is daarom groter dan te Lübeck: vrije wijnhandel en coalitierecht van de ambachten werden gevraagd, maar het zwaartepunt van het eisenprogramma in de Rijnlandse metropool lag meer op het politieke vlak, met name de grondwettelijke organisatie⁴⁶.

Gelijkaardige verhoudingen vindt men terug in de verwezenlijkingen van de „revolutionaire” regimes. Het is geen toeval dat in het meest democratische regime – in casu te Mainz – de vroegere eisen in de nieuwe reglementering werden opgenomen: o.m. mede-beheer en bescherming tegen willekeurig van bovenaf⁴⁷. Weliswaar wordt ook daar de raad als onderdrukkingsmiddel tegen de verjaagde patriciërs gebruikt, maar elders vindt men niet diezelfde waarborgen. Te Keulen worden zelfs de rechten van de burgers beknot en preventieve maatregelen genomen tegen toekomstige opstanden van individuen en ambachten⁴⁸. In Lübeck distancieerde de burgeroppositie zich van meet af aan van de radicalen en van het volk dat voor het raadhuis schreeuwde⁴⁹. Ook te Mainz werden de handarbeiders na verloop van tijd door de kooplieden op de achtergrond gedrukt⁵⁰.

42. *Ibidem*.

43. Maschke, E., *Verfassung und soziale Kräfte in der deutschen Stadt des späten Mittelalters, vornehmlich in Oberdeutschland*, in *Vierteljahrschrift für sozial und Wirtschaftsgeschichte*, dl. 46, 1959, blz. 289-349 en 433-476, voornamelijk blz. 330, 337, 433 en 437.

44. Barth, R., *op. cit.*, blz. 363.

45. *Ibidem*.

46. *Ibidem*, blz. 371-373.

47. *Ibidem*.

48. *Ibidem*, blz. 117 en 119.

49. *Ibidem*, blz. 343-344.

50. Czok, K., *Zum Braunschweiger Aufstand*, *loco. cit.*, blz. 45 en vlg.

Uit wat voorafgaat kunnen wij een dubbele conclusie trekken :

1. Er bestaat geen vast schema van elitecirculatie ; de sociale groepen dringen hun wil aan de patriciërs op naargelang van hun macht in elke stad.

2. De overwinning van de handarbeiders was van tijdelijke aard, die van de middenklasse van langere duur.

Hoe kan men dit laatste fenomeen verklaren ? Heeft Fourquin gelijk wanneer hij beweert dat de lagere bevolkingslagen de speelbal van de andere waren in hun strijd om de macht ?

Om deze vraag objectief op te lossen moet men zich eerst ontdoen van een aantal vooroordelen. Ten eerste is een duidelijke omschrijving van het begrip lagere bevolkingslagen noodzakelijk : een onderscheid tussen georganiseerde en niet georganiseerde groepen dient gemaakt, te meer daar wij op sommige plaatsen vaststellen dat zij een verschillende koers vaarden en dat het coalitierecht zelf op het spel stond. Ten tweede, moet men de gebeurtenissen niet beoordelen in functie van het uiteindelijke resultaat. Want al gebeurde het meer dat de ambachten, na de opstanden, uit het zadel werden gelicht dan omgekeerd, toch kan men ze niet louter als hulptroepen verslijten. Niet alleen omdat zij, zoals boven werd aangetoond, hun eigen politieke eisen naar voren brachten. Maar ook omdat zij het veel moeilijker hadden om het regime omver te werpen dan de tegenpartij om het in stand te houden. De leidende klassen van elke stad genoten immers, in geval van bedreiging, de steun van hun soortgenoten : de stedebonden, o.m. de Hanze, lieten zich niet onbetuigd wanneer, in de schoot van één van hun leden, de leidende groep het vuur aan de schenen werd gelegd. Czok en Dollinger geven hiervan talrijke voorbeelden. Eerstgenoemde vestigde er de aandacht op dat sedert het einde van de 13de eeuw de verdragen afgesloten tussen steden uitdrukkelijk de wederzijdse hulp tegen oproer bepaalden hetzij van bij de aanvang hetzij ter gelegenheid van de hernieuwing ervan⁵¹. De Hanze trof strenge maatregelen : uitsluiting, vervolging, boycott waren schering en inslag van zodra een regime omver werd gegooid. Zij hadden het niet slechts op steden gemunt. Ook individuen waren er het slachtoffer van : kooplieden belette men handel te drijven en arbeiders elders werk te vinden ; met dit doel voor ogen vond men in 1417 een soort werkboekje uit⁵². Men kan de houding van de Hanze begrijpen wanneer men ziet hoe vlug de opstand van Braunschweig, onmiddellijk na 1374, op de andere

51. Dollinger, Ph., *op. cit.*, blz. 170.

52. Czok, K., *op. cit.*, blz. 52.

steden oversloeg⁵³. Wat wel schijnt te wijzen op ernstige sociale spanningen : zoveel kruivaten wachtten slechts op een vonk.

Het uiteindelijke resultaat van de revolutionaire bewegingen op het maatschappelijke vlak werd ook nog beïnvloed door de organisatie van de ambachten zelf. Maschke heeft zeer duidelijk aangetoond hoezeer het onderscheid tussen ambachten, kooplieden en patriciërs vervaagde. De toenadering kwam zowel van beneden naar boven als omgekeerd tot stand. Enerzijds verriikten sommige ambachtlieden of hun afstammelingen zich met handels- en financiële operaties dermate dat ze geen handenarbeid meer hoefden uit te voeren ; zij bleven echter lid van het oorspronkelijke ambacht, dat zij dan vertegenwoordigden als raadslid, burgemeester enz... Soms waren deze nieuwe rijke ambachtsafgevaardigden zelfs tot het patriciaat toegetreten. Andersom kochten zowel patricische als niet-patricische kooplieden hun inschrijvingsrecht in één of meerdere ambachten, zodat zij het recht verwierven om de hun voorbehouden ambten uit te oefenen. Het meest krasse voorbeeld levert ons de geschiedenis van Rothenburg ; daar boden de ambachten in 1450 liefst de helft van de raadszetels aan de patriciërs aan⁵⁴. Een ander potsierlijk voorbeeld vinden wij reeds in de 14de eeuw : toen, in 1387, koning Wenceslas met de Zwabische stedenbond onderhandelde waren zelfs de steden met ambachtelijke meerderheden door patriciërs of door zeer rijke niet-patricieers vertegenwoordigd⁵⁵. Hoe kan men dergelijke evolutie verklaren ? Gewoon door het feit dat de echte ambachtlieden slechts uitzonderlijk tijd konden vrijmaken om onbetaalde functies uit te oefenen, iets wat renteniers, kooplieden en geldwisselaars minder zwaar viel. Het niet bezoldigen van de gemeentelijke ambten leidde tot absentieisme waaraan slechts een einde kon gesteld worden door het opleggen van boeten – dergelijke strafmaatregelen werden te Speyer genomen in 1432 – of door het uitkeren van zitpenningen, wat in deze stad acht jaar later werd ingevoerd⁵⁶.

Uit de Duitse documentatie blijkt dus wat collega Van Uytven hier, jaren geleden, met statistieken bewees, met name dat het plutocratische karakter van de oude democratieën der Nederlanden te wijten was aan de onbezoldigde ambten⁵⁷. Ook deze studie ontsnapte aan de aandacht van de Franse mediëvisten.

53. Maschke, E., *op. cit.*, blz. 436.

54. *Ibidem*, blz. 469.

55. *Ibidem*, blz. 439.

56. Van Uytven, R., *Plutokratie in de „oude democratieën der Nederlanden“*. *Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de middeleeuwen*, in *Handelingen van de K. Zuidnederl. Maatsch. voor taal, letterkunde en geschiedenis*, dl. 16, 1962, blz. 373-409.

57. Maschke, *op. cit.*, blz. 305.

Tot slot moeten wij nog vermelden dat, indien de belangen van de leidende klassen gevrijwaard bleven, de strijd voor een meer democratische organisatie voortgezet werd. Van een leien dakje liep dat niet altijd. De burgemeester van Rothenburg die een poging deed om de ambachtelijke organisatie te democratiseren schoot er zijn ambt bij in⁵⁸. De meeste conflicten ontstonden in de loop van de 15de eeuw omdat niet vertegenwoordigde ambachten hun intrede in de raad poogden af te dwingen⁵⁹. T.o.v. een dergelijke wisselende machtsstrijd lijkt de elitetheorie ons erg kunstmatig. Waarom streefden de Lübeckse slagers, bij voorbeeld, naar mede-beheer? Het antwoord ligt ondubbelzinnig besloten in de documenten die over hun opstanden bewaard zijn: omdat zij werden uitgebuit en willekeurig behandeld door het patricische stadsbestuur; niet om zich op een hogere trap van de sociale ladder te verheffen.

* * *

In onze algemene conclusie kunnen wij niet anders dan ons negatief opstellen t.o.v. de typologie ontworpen door Fourquin. Hij besteedde te weinig aandacht aan de sociale verhoudingen en de politieke structuren van de middeleeuwen en hij baseerde zich teveel op de ideeëngeschiedenis. Bij Thomas van Aquino ontdekt men echter de realiteit niet, wel in de stadschronieken, -rekeningen en -keuren. De hedendaagse sociologie kan de historicus modellen leveren, doch eenzijdig en onverantwoord gekozen en opgevuld met beperkte gegevens, leiden ze tot valse gevolgtrekkingen.

Bij het begin van dit artikel stelden wij de vraag of het onderzoek op de ingeslagen weg kan voortgezet worden. Wij menen hierop een tweevoudige antwoord te moeten geven. Ja, voor wat de analyse van de Duitse en de Engelse school betreft; neen voor wat de Franse syntheses aangaat. Onontbeerlijk lijkt ons het opmaken van een volledige inventaris van de revolutionaire bewegingen tijdens de middeleeuwen alvorens er een typologie uit af te leiden. Het ziet er naar uit dat in de toekomstige typologie de sociale structuren een nog belangrijker plaats zullen bekleden dan die welke ze in de huidige reeds verwierven.

58. *Ibidem*, blz. 303 en 466.

59. Hoofdzakelijk beperkt tot een kritisch onderzoek van de typologie van Fourquin kon in dit artikel de vraag van het al of niet bestaan van middeleeuwse „revoluties”, negatief beantwoord door deze auteur, niet behandeld worden. Wij zijn van plan dit probleem later eveneens onder de loupe te nemen. Een begin van discussie vindt men in het referaat dat wij hielden te Calais voor de Groupement des Jeunes historiens du Calaisis (september 1974), maar dat nog steeds niet verschenen is: „Histoire et Sociologie. Les soulèvements populaires aux XIIIe et XIVE siècles dans l'historiographie française”.

De koek : een ziektekundig klaverblad, in West-Vlaanderen en in Silezië

door

DR. L. ELAUT

Over de „koek” en alles wat er achter dit, ook medische, woord schuilgaat, heb ik sedert jaren heel wat gegevens, excerpten, referenties, enz. verzameld, die al tot een fatsoenlijk dossiertje aangegroeid zijn.

Of er iets nieuws kan aan toegevoegd worden dat nog niet gezegd of geschreven werd staat te bezien, doch ik vlei mij met de gedachte dat daaruit een bijdrage mag gesublimeerd worden, die de lezer, vooral de Westvlaamse lezer van deze *Handelingen* meer dan een ander, kan interesseren en, naar ik hoop, origineel kan voorkomen.

In zijn meest eenvoudige betekenis wordt met koek een bijzondere vorm van ziekelijk letsel bedoeld, in of omtrent de buik gelokaliseerd, dat de ingewanden met de hen rechtstreeks omvatende delen in een samenhangende, dikke, platte, harde massa verenigt d.i. samen-koekt. Het Nederlandse „koek” is bijzonder beeldscheppend om de gemelde eigenschappen van die vormmassa in één woord samen te vatten.

Het is uitsluitend op het anatomisch karakter van het bedoelde letsel dat zich de naamgeving toespitst, en dit karakter op een uitstekende wijze kentekent. Er zijn trouwens een heleboel medische en andere koeken, waarbij dat bijzonder karakter even duidelijk aan de dag treedt. Beantwoordt de moederkoek b.v. wat zijn vorm betreft, niet opvallend goed aan bovengemelde definitie? En de smeerkoek van onze slaggers, gevormd door het ineengedrongen darmscheilvet van het varken? En de lijnmeelkoek, de samengeperste massa die overblijft nadat de olie uit het lijnzaad gewonnen werd?

De koek, een adekwate medische term die een ziektekundig-anatomisch letsel met zijn typische vormeigenschappen aanduidt, heeft elke geneesheer reeds tijdens zijn klinische opleiding zien demonstreren, leren betasten en horen perkuteren.

Wijlen mijn Gentse hoogleraar in de heelkunde, Frits de Beule, kon zijn studenten op een weergaloos meesterlijke wijze de grenzen

van een „appendikulaire koek” met de hand doen aanvoelen en op het gehoor door beklopping leren vaststellen. Deze appendikulaire koek heeft in de heelkundige ziekteleer een vrij beruchte geschiedenis. Om bij mijn eigen vak te blijven, bestaat er o.m. een koek die zich rondom de nier aanlegt, als gevolg van een tamelijk typisch en niet zo'n kortstondig ziektebeloop. Is dit de „waterkoek” van de Westvlaamse folkloristen? Er zou ook een koek op het oog bestaan.

De koek begint altijd met een ontstekingsproces dat zich in een orgaan nestelt, geleidelijk van daaruit de omgeving betreft en uitgroeit tot een konglomeraat dat zich centrifugaal, meer in de breedte dan in de diepte voortzet, een stel anatomische delen tot een schijfvormige plaat verenigt, inpalmt, aaneen-koekt. Het ziekteproces speelt zich bij voorkeur af in of rond het abdomen, en maakt op die manier deel uit van een weefselwoekering die de deskundigen „ruimte-innemend” noemen.

Dit beetje algemene ziekteleer kan voorlopig volstaan, ter inleiding voor de verdere koekgeschiedenis.

* * *

Het zijn vooral de volkskundigen, en in hun spoor de folkloristen, die aan de koek een kluit hadden en daaraan tal van bijdragen hebben gewijd.

De oorsprong van die koekbelangstelling ligt, geloof ik, hierin dat de volksintuïtie zekere voorstellingen die, historisch en zonder onderbreking in een levende gemeenschap werkzaam zijn, aanvoelt en aldus een ziekte-toestand geobserveerd heeft, waarvan het hoofdkenmerk ligt in een abnormale doch waarneembare en tastbare massa, die de veruitwendiging is van wat zich aan de binnenkant afspeelt.

Dat ook de empirische kennis van de dierenanatomie bij landlieden, jagers en slaggers, in de loop van de tijden iets bijgedragen heeft om die nomenklatuur op te bouwen, acht ik zeer waarschijnlijk.

Wat de kruiskoek, de waterkoek en de nagelkoek in onze Noordzeeprovincie betekenen, heb ik niet precies kunnen achterhalen: plaatsbeschrijvende of visuele varianten wellicht, want Westvlamingen zijn fantaziescheppend van aard. Zo is een bloedkoek het geheel van de bloedstolsels, die buiten of binnen het lichaam samenklonteren, ineen-koeken. W. Giraldo heeft te Wevelgem met een vrouwtje gesproken, die vertelde dat er zeven soorten koeken bestaan¹.

1. *Biekorf*, 1959, 235.

Met de koek, en daarmee nagenoeg gelijklopend, hoort men in het Vlaamse volksgeneeskundige vocabularium de term „hartegespan”. Die twee worden vaak samengebruikt, „de koek en 't hartegespan” zijn mondgemeen en springlevend, al verloopt het thans zo dat door de verwetenschappelijking van de geneeskunde, louter technische termen zoals hartinfarkt, hartvang, hartaanval, enz. zich een weg banen, ook bij die personen welke met de geneeskunde niet veel uitstaans hebben, en er niet meer van afweten dan wat ze persoonlijk ondervonden hadden. De populaire koek en het hartegespan verliezen terrein tegenover meer deskundige uitdrukkingen.

Rondom de koek en zijn spitsbroeder het hartegespan, heeft zich, in Zuid-Nederland, een traditie ontwikkeld die duidelijk de folkloristische toer is opgegaan.

Zo is er geen volksziekte, het zij endemische, het zij epidemische, of er werd en wordt in Vlaanderen voor gediend en ter bedevaart gegaan. Tegen kinderziekten, tegen huidziekten, enz. en niet minder tegen veeziekten, bestonden en bestaan kerken, kapellen, altaren, waar men heiligen vereert, die, naar het heet, bijzonder begenadigd zijn en bij de Allerhoogste voorspreken, teneinde de gesel van de schamele zieke mens af te wenden. Door gebed, boete en offer kan men de hemel voor het goede doel geweld aandoen. Zo zijn Sint-Machutus en Sint-Dominicus in Vlaanderen bekende koekheiligen.

Echte en valse vromen, zogenaamde bidders, personen die tegen betaling in de plaats van de zieke of zijn huisgenoten, voor de gelukkige afloop gaan bidden en daarvan een beroep maken, scharrelen graag in de schaduw van de bedevaartplaatsen, ze hangen er soms de dokter uit, stellen diagnoses, spreken prognosen uit, bekijken de tong, voelen de pols, luisteren naar de ademhaling, ruiken de adem, betasten de koek.

Koeketasters en koekewijven (sic) trof men in sommige dorpen aan. Ze zijn nu ver uitgestorven. Helderzienden zetten het beroep voort, met dit verschil dat de eersten een minder sibillijnse taal gebruikten dan Madame Blanche en haar trawantinnen.

* * *

Ingewortelde en verspreide volksgeneeskundige geplogenheden hebben te gelegener tijd en plaats, de belangstelling van de geneesheren gaande gemaakt. Deze hebben gepoogd in de empirische spraakgewoonten van de gewone man door te dringen, en uit te maken wat aan de grondslag ligt van de medische folklore, en aldus door een wetenschappelijk verantwoorde diagnose, een exakte naam te geven, o.m. aan de koek.

Wat de naam betreft viel het mee, doch over de etiologie, over de kausale faktor die de koek doet ontstaan, liepen de meningen uiteen, om de eenvoudige reden dat meer dan één kausale faktor kan in het spel zijn, en men in het verleden veel uiteenlopende dingen over één kam geschoren heeft, bij gebrek aan beter.

De koek is een oud-bekende in Zuid-Nederland.

Het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verwijs en Verdam resumeert het voornaamste² en geeft voorbeelden met bronnenvermelding aan, o.m. een definitie: verharding in of aan de oppervlakte van het menselijke lichaam.

Aartsvader Kornelis Kiliaan³ verwoordt het in het Latijn als: scirrus, sciroma, obstructio hepatis aut lienis, ad instar libi exsiccati et indurati (schrompeling met beklemming van lever of milt, gelijkend op een uitgedroogde en verharde koek).

In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*⁴ wordt een halve kolom aan de medische koek gewijd. Het komt op hetzelfde neer: lever en milt krijgen de centrale rol in de koekvorming toebedeeld.

Dit laatste wordt al gerapporteerd door Jan Yperman (omstr. 1320), die het o.m. heeft over: coeke die van der melten komt⁵. Het *Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek* van A. C. Oudemans⁶ definieert: Koeck aen 't herte, hard gezwel in de lever. J. Ypermans ietwat jongere chirurgische kollega, Thomas Scellinck⁷ definieert het aldus: in dietsche rede koec ende sclirosis in Latijn.

Aan de Noordnederlander Stefaan Blankaart uit Middelburg (1650-1702) die een vierdelig woordenboek van medische termen⁸ heeft uitgegeven, is de koek niet bekend. Wel geeft hij een juiste beschrijving van de scirrhus, sciroma, wat hij verdientst als: verhard gezwel, een knoest-gezwel. Naar mijn gevoelen minder fraai gezegd dan koek.

Het *Westvlaamsch Idioticon* van L. L. de Bo⁹ houdt het bij: eene kinderkwaal die in 't Fransch carreau, atrophie mésentérique genaamd wordt. Dat zal De Bo ergens uit een Frans geneeskundig auteur gehaald hebben. Guido Gezelle spreekt nagenoeg zo in *Loquela*, wanneer hij het heeft over het hertegespan, hij verklaart wel nauwkeurig de invloed van het idiomatische taaleigen op de

2. Uitg. 1894, dl. 3, 1656.

3. *Etymologicum Teutonicae Linguae*, uitg. Antwerpen, 1599, Plantin, 248.

4. Uitg. 1941, dl. 7, 4902.

5. Verwijs en Verdam, *loc. cit.*

6. dl. 3, 1872, 448.

7. *Het boek van Surgien van Meester Thomas Scellinck uit Thienen*, Uitg. E. C. van Leersum, Leiden, 1928, 245.

8. *Lexicon Medicum Renovatum*, uitg. Leuven, 1754, 4 dl., 245.

9. Heruitg. Siffer, Gent, 1890, 481.

woordgenese, maar brengt ons geen stap verder over de geschiedenis van de koek ¹⁰.

Het zestiendelige *Deutsches Wörterbuch* van J. en W. Grimm geeft over „kuchen” vier dichtgedrukte kolommen tekst ¹¹, waarin alles over oorsprong en vormen van het woord opgesomd wordt. Opvallend is dat de allereerste verklaring van die kuchen „placenta” luidt. Voorts : herzriebkuchen, rheumatismus in den brustmuskeln, schulter- oder schulterriebkuchen (riebe, rippe) rheumatismus in den schultermuskeln ; A. Peter volksthüml. aus österr. Schlesien. Over dat Silezische heb ik het straks.

De dertiendelige *Oxford English Dictionary* is niet minder prolix met cake-bijzonderheden, waaronder ook een medische. Als eerste verklaring van het woord placenta wordt naar een cake verwezen, met het Griekse stamwoord „plax”, wat zoveel betekent als platte massa, d.i. koek.

W. S. vanden Berg die een Middelnederlandse bewerking van het *Antidotarium Nicolai* (1351) uitgaf ¹² en daarin het woord koeke aantrof, geeft als verklaring : verharding van de milt. De *Herbarijs*, een medicinaal kruidenboek uit de veertiende eeuw, geeft op menige plaats recepten tegen de coek ¹³.

Zowel in de oude als in de recentere geneeskundige literatuur van onverdachten huize zijn de koek en het hartegespan, vaak aan de orde geweest. En vermits onze vaderlandse geneeskundige wetenschap zich meer dan anderhalve eeuw in de zon van de Franse gekoesterd heeft, past het dat men eerst daar op speurtocht gaat.

Het Franse woord voor koek is „carreau” al ontmoet men, minder vaak, ook „gâteau”. Frits de Beule sprak ons vóór vijftig jaar van een gâteau appendiculaire, niet van een carreau. In de grote *Larousse* is : gâteau fébrile : intumescence de la rate et des autres viscères abdominaux, qui se produit dans les fièvres intermittentes prolongées et dans quelques autres affections ¹⁴.

Bij het horen van carreau zal een kaartspelende rasechte Gentenaar onmiddellijk denken aan zijn dialektische „koekens”, een van de vier figuren op de speelkaarten, in ABN „ruiten”, in het Frans „carreau” geheten. Een vensterruit, een grote vloertegel, en een oorkussen zijn in het Frans ook een carreau. Een wel bijzonder samentreffen van woorden voor namen van sterk verschillende voorwerpen.

10. J. Craeynaest, *Loquela*, 3e druk, 3e jg., Tielt, Lannoo, 192.

11. dl. 5, 1864, 2496 ; cfr. onder e, 2500.

12. Diss. Leiden, 1917, 226.

13. L. J. Vandewiele, *Liber Magistri Avicenne en de Herbarijs*, in *Verhand. Kon. Vl. Ac. Wet. v. Lett. en Sch. Kunst.*, 1965, nr. 85, vv. 1785-86.

14. dl. 8, 1069.

Dezelfde *Larousse* van 1867 zegt over carreau: maladie fréquente chez les enfants, caractérisée par le développement excessif et par la dureté de l'abdomen, et causée par la dégénérescence tuberculeuse des ganglions du mésentère. Le carreau qui reconnaît en général les mêmes causes que les scrofules attaque particulièrement les enfants (Chomel). Les ganglions lymphatiques du mésentère ne s'enflamment que par l'effet de l'entérite, et cette phlegmasie constitue le carreau (Broussais)¹⁵.

Koek, ruiten, carreau, gâteau, Kuchen, cake. Het is meer dan ooit de gelegenheid om te gewagen van: al koek van één deeg!

Wie bij de vertrouwde medicus en lexikograaf Littré te rade gaat, leest daar bij carreau: Terme de médecine. Affection des ganglions mésentériques avec tuméfaction et dureté du ventre. Ainsi dénommé à cause de la dureté du ventre qui est comme un carreau¹⁶.

Het moderne veel gebruikte *Dictionnaire de la Langue Française* van P. Robert is formeler dan Littré, en spreekt de oude *Larousse* van 1867 na: tuberculose des ganglions mésentériques¹⁷.

Over gâteau luidt het bij Littré: Terme de pathologie. Gâteau fébrile; nom donné quelquefois à la tuméfaction de la rate, dans les fièvres intermittentes. Terme d'anatomie: gâteau placentaire; nom donné quelquefois au placenta¹⁸.

De *Dictionnaire historique de l'ancien Langage François* van La Curne de Saint-Palaye schrijft over carreau: nom donné à la maladie commune aux enfants, qui est une sorte d'opilation qui leur presse l'estomac et la poitrine, et rend ces parties dures; c'est apparemment cette dureté, comparée à celle des pavées, qui a fait donner à ce mal le nom de carreau¹⁹.

Een vrouw uit het Zuid-Westvlaamse Dottenijs-Dottignies vertelde mij dat de koek daar nog niet tot het verleden behoort. De franssprekenden uit die taalgrensgemeente noemen het „tourteau”, en als het een zwaar geval is „tourteau croisé”. De koek-gedachte zit er dubbel en dik in. Die vrouw wist ook dat het een ziekelijke toestand in de bovenbuik was, waarvoor men ging dienen.

* * *

Daarmee zitten we volop in de koek-geneeskunde.

Een van de oudste medische koekgeschriften ten onzent is het proefschrift van Charles Blomme (Nevele 1789 - Lotenhulle 1846)

15. dl. 3, 446.

16. dl. 1, 1479.

17. dl. 1, 648.

18. dl. 3, 2076.

19. dl. 3, 250.

gezondheidsofficier onder Napoleon²⁰, die na afloop van het grote avontuur te Parijs tot doctor in de geneeskunde provooerde, met een *Dissertation sur l'Atrophie mésentérique, vulgairement connue sous le nom de carreau*, 19 mei 1815²¹. Het ging dus blijkbaar over een ziekte die in de aktualiteit stond, vermits men erover doktoerde.

Na een rondgang bij de auteurs die velerlei namen aan de ziekte geven en niet akkoord gaan over de aard en de oorsprong, verklaart Blomme tamelijk apodiktisch : het is een ziekte sui generis. Waarna hijzelf een beschrijving geeft van wat ze kenmerkt en waaraan zij toe te schrijven is.

De ziekte, zegt hij, doet zich vooral op het eind van de herfst, tijdens de winter en de lente voor, in lage huizen zonder lucht en licht, in laaggelegen gebieden, in de godshuizen waar de kinderen in een bedorven lucht leven, overal waar het vuil en vies is, waar men de borstvoeding verwaarloost, waar armoede heerst en de voeding verkeerd of onvoldoende is, waar men teveel ongegist brood en meelstrijzen gebruikt, te veel rauwe vruchten eet en slecht water drinkt. In mijn vaderland, zegt hij, waar de volksvrouwen, elke goede raad ten spijt, koppig aan een verkeerde voeding voor de kinderen gehecht blijven, komt de ziekte veelvuldig voor.

Het door Ch. Blomme beschreven kindertype herinnert aan het typisch rachitispatiëntje waaraan „les Belges ont donné le nom de oudenman” (sic blz. 11). Aan het marasme d.i. een algemeen verval van alle levenskrachten gaan deze kinderen te gronde.

Kinderen, in zulke ongunstige omstandigheden opgegroeid, zijn ten prooi aan karentieziekten o.m. aan rachitis, en worden bijna onvermijdelijk het slachtoffer van de tuberculose. In Blommes nauwkeurige beschrijving van de symptomen herkent de moderne arts onmiddellijk het zegel van deze laatste. In het begin van de negentiende eeuw was de rachitis hier te lande een veel voorkomende ziekte, en ze vertoonde een grote verscheidenheid van letsels in de verschillende organen.

Onder meer een asymmetrisch en verkeerd groeien van beenderen en gewrichten, een zwelling van lymfeklieren, een geleidelijke opzetting van de buik, al of niet gepaard met koorts. Naast deze door eenieder waarneembare symptomen, spelen zich binnenin de buik niet minder zware ziekteprocessen af, die o.m. de in het darmscheil (mesenterium) en weivliezen gelegen klieren aantasten, wat een specifieke ziekte scheidt, die bij Charles Blomme en zijn medische

20. G. P. Baert, *Het Dagboek van Carolus Blomme*, Deinze, Kunst- en Oudh. Kring, 1959, 95 blzz.

21. Paris, Didot, 23 blzz.

tijdgenoten als atrophie mésentérique bekend staat, vulgairment connu sous le nom de carreau, voegt hij eraan toe : de koek.

Het heeft niet veel zin op deze plaats, over de juistheid van die naam te plukharen ; we stellen vast dat hij in het graafschap Vlaanderen en in Frankrijk algemeen in zwang was, en in de historische ziektekunde een plaats inneemt.

Maar onze voorvaderen in de nobele kunst van de medicijnen waren ook geen sullen, en als goede waarnemers bij levenden en doden hadden ze gezien dat de misvormingen en uitzettingen gepaard gingen met platte, harde samengekitte vormsels, die zich rondom een verharde lever, een gezwollen milt vastzetten, het mesenterium verschrompelden, enz. Ze heetten dat in het vakjargon van toen de atrophie mésentérique.

Het spraakscheppend en uitbeeldend vermogen van de Zuidnederlandse taal had daarvoor een oerdegelijk woord klaar, dat alle kenmerken van het waargenomen letsel aanduidde, al vanaf Ypermans tijd, toen onze voorvaderen tegen de Fransen te Kortrijk slag leverden. Het is mijn overtuiging dat de macekliers van Jan Breydel met de koek vertrouwd waren.

De uitdrukking leefde voort tot in deze naar haar eind langzaam wegebende twintigste eeuw. Wij proberen over de geschiedenis van het woord en de denkbeelden die erin schuilgaan, een samenhangend medisch-historisch betoog op te stellen dat waarheidsgetrouw de ontwikkeling van de ideeën en van de terminologie weergeeft. Het is de taak van de historia medica de kern van die dingen op te sporen en zich niet alleen tevreden te stellen met het rapporteren van de naakte feiten, zoniet is zij geen echte geschiedenis. Ten opzichte van deze ruim uitgesponnen koekgeschiedenis, zal dit wel ten overvloede aan het licht getreden zijn.

* * *

Teneinde Charles Blommes bijdrage, die haar oorsprong en stoffering in onze streken vond, in het raam van de medische geschiedenis de haar toekomende plaats te geven, is het passend op een gelijkaardig geschrift te wijzen dat hetzelfde onderwerp behandelde. Het is eveneens een proefschrift dat te Parijs werd voorgedragen, drie jaar na dat van Ch. Blomme : *Considérations sur la nature et le traitement de l'entéro-mésentérite (carreau, atrophie, phthisie mésentérique des enfants*, par Auguste Denéchaud, 1818.

Deze twee academische dissertaties over hetzelfde onderwerp dragen de stempel van de opvattingen in de geneeskunde van toen, opvattingen die we kunnen resumeren met de naam van twee

beroemde Franse artsen, René Théophile Laennec (1781-1826) en Xavier Bichat (1771-1802). Hun ziektekundig-ontleedkundige ideeën en geschriften hebben een halve eeuw de evolutie van de geneeskunde bepaald, en in hun spoor treedt Charles Blomme uit Nevele, met een aktuele dissertatie.

Toch nog een randaantekening in verband met de benaming. Charles Blomme schrijft o.m. dat men de carreau ook „chartre” heet. We gaan niet opnieuw alle woordenboeken aflopen teneinde de betekenis van het ook in het Frans al verouderde woord op te sporen. De altijd trouwe Littré kan volstaan : nom vulgaire du carreau ou atrophie méésentérique, cette maladie retardant le développement et tenant le petit malade comme en une chartre, en une prison. Tomber en chartre. Etre en chartre ²². Ook Ambroise Paré (1510-1590) moet al geschreven hebben : Si on en rechappe, le malade tombe en fièvre hectique, ou en chartre, ou en mal caduc ²³.

Het volstaat ruimschoots om het woord en de kwaal te identificeren.

* * *

Laten we een tamelijk lange voorgeschiedenis beknopt samenvatten.

Onze alleroudste Nederlandse medische terminologie, naast een nog levende volksgeneeskundige benaming, en de geschiedenis van een typisch anatomisch letsel dat in het begin van de negentiende eeuw, hier en elders, aan de wetenschappelijke orde van de dag was, verschaft aan het woord „koek” een onvervreemdbaar identiteitsbewijs.

Koek, in een eeuwenoud medisch verleden, in een meer recent medisch verleden, was de populaire naam van een ziekte die men best als een stadium van de rachitis kan bestempelen. Deze D-avitaminose was ooit de gesel van onze ondervoede en onhygiënisch levende bevolking. Zij was de bevoorraadster bij uitsteking van die andere volksgesel, de tuberkulose.

De extreme vormen die o.m. Charles Blomme beschrijft, zijn vormen van buikklier-buikvliestuberkulose. Blomme en zijn kollega's hielden rachitis en tuberkulose niet scherp uit elkaar. Wat in den beginne alleen een karentieziekte was, evolueerde vaak vanwege de ongunstige milieufactoren tot een floride buiktering. Wanneer de koek, door gebrek aan een doeltreffende behandeling, of door het voortduren van ongunstige invloeden, aan zichzelf hopeloos overgelaten was, sleepte hij fataal de kinderen in het graf.

22. dl. 2, 174.

23. La Curne de Sainte-Palaye, *op. cit.*, dl. 3, 1877, voetnoot 407.

Volksmensen waren getroffen door de ongewone opzetting van de buik, zij betastten daarin evengoed als de medische vakman, harde knobbels die ineen-koekten, terecht of te onrecht brachten zij de lever en de milt daarbij te pas.

Het is evenwel niet uitgesloten dat de miltzwelling toe te schrijven was aan een volkomen andere ziekte, hier ook inheems, de moeras- of polderkoorts. Wie kon het in het verleden allemaal, op elk ogenblik, etiologisch scherp uiteenhouden ?

Lezen we b.v. niet hoe het Vrij-Geweeld, een uitgestrekt gebied in het centrum van West-Vlaanderen, ten tijde van dokter René van Oye (1813-1894) uit Torhout, door een endemische koortsziekte geteisterd werd, die de naam van „veldstier” droeg ? In de polders was het de „polderstier” (L. de Bo), en in de streek van De Moeren heette zij de „Veurnese stier”. Thans weten we dat het parasitaire bloedziekten zijn, die bij voorkeur de milt in het ziekteproces betrekken. Het is verre van uitgesloten dat malaria-kinderen aan de rachitis ten offer vielen, met een verharde milt, als een koek. René van Oye schrijft trouwens dat de veldstier gepaard ging met beenmisvormingen en zwelling van de buikvliesklieren²⁴.

Dat de rachitis het skelet niet ongemoeid laat, is gewoon. In 1650 bracht de Engelse arts Francis Glisson (1597-1677) met zijn *De Rachitide* een goede beschrijving van de ziekte ; zij kwam in zijn land veelvuldig voor, en het gaf haar de verdiende naam van Engelse ziekte, die zij nog draagt. In elk anatomisch museum treft men de meest extreme skeletmisvormingen aan, die de Engelse ziekte in haar glorie tijd berucht maakten.

De onderste ribben, die onmiddellijk boven de lever en de milt liggen, kunnen die organen, vooral de grotere lever, lelijk in de knel zetten en van zijn normale plaats wegduwen. De grillen die aan elke ziekte eigen zijn en zelfs de allerknappste dokters in de verwarring brengen, zullen nog meer verwarring in hun geest gesticht hebben, wanneer de moeraskoorts endemisch opflakkerde, de tuberculose in de gezinnen rondwaarde, en zij samen de rachitis gezelschap hielden. Het was voor de koek een lekkere tijd, er werden toen wellicht meer kinderen geboren dan nu, maar ze stierven als vliegen in de kou.

* * *

We lieten al doorschemeren dat het woord „koek” een in West-Vlaanderen inheemse uitdrukking is. In Oost-Vlaanderen is zij zeldzaam, ze leeft enkel in het zuidwestelijk deel van de provincie

24. L. Elaut, *René van Oye en het streven naar een natuurwetenschappelijke geneeskunde*, in *Biol. Jaarb.*, 1964, 378-392.

dat aan West-Vlaanderen grenst. Wel spreekt L. Lievevrouw-Coopman in zijn *Gents Woordenboek*²⁵ van koek, kinderkwaal, Fr. carreau, maar ik geloof dat het woord uit West-Vlaanderen overgewaaid is met de Westvlamingen die naar Gent gingen wonen, hun eigen idioom niet konden vergeten en de Gentse volkstaal hebben aangetast.

Hoe meer men zich oostwaarts van Gent verwijdert, hoe minder men de koeknaam hoort. In geen enkel Noordnederlands, Brabants, Antwerps, Haspengouws of Limburgs woordenboek heb ik een spoor van de medische koek gevonden. Behalve een in het Noorden levende uitdrukking : het ligt me als een koek voor het hart, wat zoveel wil zeggen als : dat maakt me zeer bezorgd. In die uitdrukkingen lopen draden die het medisch-anatomisch aksent met het psychologisch aksent dat ze inhoudt, verbinden. Bij het herhaaldelijk navragen bij personen die er het fijne kunnen van weten, hetzij per brief hetzij op vergaderingen waar historici van de geneeskunde elkander ontmoeten, heb ik altijd nul op het koek-rekwest gekregen.

Koek is een idiomatisch Westvlaamse naam voor een anatomisch letsel, waarvan hij uitstekend de vormkenmerken aanduidt. Het Franse homoloog is carreau, dat in de fransprekende taalgemeenschap zijn bestaan heeft gehandhaafd. De Nederlandse evenzeer als de Franse benaming verliezen hun ziektekundige inhoud naarmate de ziekte verdwijnt. De intuïtie en de scherpe waarnemingsgave van de volksmens, hier en ginder, hebben met de koek-carreau een goede typering gegeven van een ziektebeeld met een historische achtergrond. Opvallend is dat de begripsinhoud van het Nederlandse koek meer de morfologie van het letsel oproept, terwijl het Franse carreau tegelijk op de vorm en op de hardheid de nadruk legt.

In de Waalse dialektwoordenboeken heb ik geen woorden gevonden die een verband inhouden met de koek-carreau en de atrophie mésentérique. Dat verband wordt wel gelegd in uitdrukkingen die men in sommige streken van Frankrijk aantreft, en o.m. in het *Französische Etymologisch Wörterbuch* van Walther von Wartburg²⁶ opgetekend staan. Zo b.v. in Poitou is carreau : dureté du bas du fanon des vaches.

Bij de slaggers en vleeskeurders in Vlaanderen is de vakterm karree-carré in omloop om een letsel van het ribbenstuk bij het varken aan te duiden. Zonder het te gaan uitdiepen, komt het me voor dat er tussen carreau en carré een zekere afleidkundig-verbale verwantschap bestaat, waaraan de anatomie ten grondslag ligt.

25. Uitg. 1950, 695.

26. Basel 1946, 2 dl., 1402.

Men ziet aldus dat de koek en carreau op een diepreikend en wijdverspreid familieverband tussen structuur en ziekte kunnen wijzen.

In mijn koek-dossier bevindt zich een uitvoerige studie van Philippe Wéry²⁷ over: Ziekte en Dood van Pascal, de Franse schrijver en geleerde die jong stierf (1623-1662). In deze studie leest men dat Pascal in zijn prille jeugd aan de chartre geleden heeft, en dit blijkt een getuigenis en een uitdrukking van 's schrijvers eigen zuster zelf. Het relaas over de vrij ingewikkelde ziekteverschijnselen die Pascal zijn leven lang vertoonde, zit vol argumenten die de diagnose van Kochse buikvliesontsteking staven. Overigens heeft de autopsie buikletsels aan het licht gebracht die na drie eeuwen als tuberkuleus kunnen gekenmerkt worden. Blaise Pascal, wiens geschriften door wijlen Theo Lefèvre zo entusiast werden bewonderd, zou dan aan de verre en laattijdige gevolgen van de koek overleden zijn.

* * *

Voorts behelst de studie van de geografische spreiding van het koek-woord in de Germaanse landen, een allermerkwaardigst fenomeen. Ik werd erop attent gemaakt door een lezing van E. Püschel op het medisch-historische kongres te Bamberg, lezing die in de *Deutsche Medizinische Wochenschrift* verscheen: heisst die Rachitis mit Recht Englische Krankheit? ²⁸

Om een lange geschiedenis kort te maken, komt het hierop neer dat de zogenaamde Engelse ziekte, terecht met de rachitis geïdentificeerd, niet voor het eerst in Engeland omstreeks het jaar 1650 beschreven werd, doch reeds in 1582 door Hieronymus Reusner (1558-1623) ter gelegenheid van zijn academische promotie te Basel, in zijn proefschrift wordt besproken. H. Reusner was uit Löwenberg in Silezië afkomstig.

Het zou niet redelijk zijn aan anabaptisme te doen en de Engelse ziekte voortaan Silezische ziekte te noemen. Veel interessanter is het in verband met de Westvlaamse koek in J. H. Zidler *Groszes vollständiger Universallexikon aller Wissenschafte und Kunste* uit 1742, te lezen over een ziektebeeld dat in Silezië, „Ribbekuchen, Riebekuchen, Riebkuchen” genoemd wordt ²⁹.

De schrijver van die notitie is niet gierig met definities, beschrijvingen en citaten die de ziekte onmiskenbaar met onze koek vereenzelvigen. Zij dook te Berlijn in 1700 op, zegt hij, en te Breslau, de hoofdplaats van Neder-Silezië, was zij in 1718 „nicht ungemein”.

27. *Tonus Winthrop*, 1962, nrs. 18, 19, 21.

28. 27 mei 1960, 978-979.

29. Anastatische druk 1961, dl. 31, 1207-1214.

Ze wordt soms in één adem met „herzgespann” genoemd, soms daarvan onderscheiden.

De schrijver van de notitie zegt verder over de rachitis: das nennen die Leute den Riebekuchen, und sey eigentlich eine Schlesische Krankheit. In andere Duitse gebieden gaat zij onder een andere naam, nooit onder die van Ribbekuchen door. In Silezië was de koek in 1582 bekend, als wij H. Reusner mogen geloven die daarover te Basel in dat jaar promoveerde, zoals Ch. Blomme dat in 1815 te Parijs deed met de carreau-koek.

M. de Meyer heeft het hertegespan bij Luther in 1518 teruggevonden³⁰, de koek niet; wel was hij erdoor getroffen dat het eerste van de twee woorden in het uiterste oosten van het Duitse taalgebied voorkwam. E. Püschel is de mening toegedaan dat dit ook met de koek het geval is.

Is het dan roekeloos te poneren dat het koek-woord in West-Vlaanderen, al omstreeks 1320 met Jan Yperman thuis, ook op duizend kilometer daar vandaan, in Silezië thuis was. En is het niet te gewaagd voor dit fenomeen een verklaring te zoeken in de volksverhuizingen van de elfde, twaalfde en dertiende eeuw, die Vlaamse uitwijkingen naar het oosten van Duitsland en zelfs tot in Zevenburgen hebben gevoerd?

Dat die Oostlandvaarders, vooral bewoners van het platteland, met hun bezit, hun idioom, hun levensgewoonten, ook de ziekte-woorden van hun heimat meenamen, aan de koek en het hartegespan niet verzaakten, dat zij in hun kontakten met de autochtonen die naar de welvaartbrengende kolonisten opzagen, de koek en het hartegespan in de taal van die autochtonen zouden ingeplant hebben, moet geen verwondering baren. In het boek van R. P. Oszwald, *Deutsch-Niederländische Symphonie*³¹ vindt men een overvloed van feiten die deze stelling kracht bijzetten.

Een eerste hoofdrichting van de landverhuizing ging naar het Balticum, een andere trok in 1281 naar Silezië. Walen waren al in 1150 te Breslau, in 1178 te Praag, in 1250 te Brünn aangeland. Diegenen die naar Zevenburgen gingen, trokken over Silezië.

M. de Meyer³² meent dat West-Vlaanderen en Silezië als relikte-gebieden te beschouwen zijn, waar woorden als hartegespan en koek teruggedrongen zijn en overleefden, terwijl zij in de tussenliggende gebieden verdwenen. Ik geloof veeleer dat zij in die tussenliggende gebieden nooit vaste voet kregen, maar rechtstreeks uit West-Vlaanderen naar Silezië kwamen.

30. *Volkskunde*, 1960, 14-17.

31. Franz Westphal Verlag, Wolfshagen 1937, 48-67.

32. *loc. cit.*

Aan Luther was het hartegespan bekend. Was de hervormer niet uit Eisleben in het oosten van Duitsland afkomstig, en kon hij die een belezen en sprachgewaltiger man was, daar niet het bijzonder schilderachtig woord opgeraapt en zo meer direkt het volksgemoed aangesproken hebben? De Meyer heeft in een gedicht van Joh. Christ. Gunther (1695-1723) het hartegespan ontmoet, maar die Gunther was te Striegau, in het hart van Neder-Silezië geboren. De mogelijkheid zit er bijgevolg dubbel en dik in dat de Westvlaamse tweelingbroeders hun linguïstische bloedverwantschap ongerept tot in Silezië zijn gestand gebleven.

* * *

De oeroude en aartswestvlaamse koek is de naam van een ziektebeeld dat moeilijk met een hedendaags analogon scherp weer te geven is. Hij wijst in hoofdzaak op een pathologisch letsel van rachitische aard in buik en borstkas, ogenschijnlijk gekompliceerd met tuberculose, eventueel met malaria. In alle geval een meer-voudige uit ongelijksoortige componenten samengesteld proces.

De medische en de woordkundige geschiedenis van de koek-carreau is lang en oud. De naam, zowel in het Nederlands als in het Frans, is typerend voor het uitzicht dat het letsel aanneemt.

De rachitis moge gerust haar naam van Engelse ziekte behouden, maar vast staat het dat ze ook in Vlaanderen heerste voordat ze in 1650 door Engelse artsen werd onderkend, en voordat ze in 1582 door een Silezische arts klinisch werd geïdentificeerd.

De volksgeneeskundige koek-naam bleef tot West-Vlaanderen beperkt. Alles pleit ervoor dat hij van daaruit met de Oostlandvaarders naar de uiterste grenzen van het Germaanse taalgebied, n.m. naar Silezië is uitgeweken.

Rachitis, tuberculose en malaria zijn hier uit de horizont verdwenen of aan het verdwijnen, de Westvlaamse naam die dit ziektekundig klaverblad met één woord symbolisch en raak uitdrukte, ook.

Het laatste dagboek van Frederik van Eeden

door

DR. MARC GALLE

De uitgave door Dr. H. W. van Tricht van Van Eedens *Dagboek* gaat tot 31 december 1923. De beschrijving van de dagboeken die hem bekend zijn, gaat tot 3 september 1927. Wat Van Eeden tussen beide data heeft geschreven bevat volgens Van Tricht te veel herhalingen om te worden gepubliceerd.

Wijzelf zijn in het bezit van het dagboek dat op de laatste datum aansluit, namelijk van 6 september 1927 tot oktober 1929. Het bevat 206 beschreven bladzijden, 9 bladen zijn eruit gescheurd. De afmetingen zijn 20,5-16,5. De laatste bladzijden zijn vrijwel onleesbaar, ze eindigen op enkele strepen en kronkels, losse woorden en lettergrepen, zodat we mogen veronderstellen dat hij nadien niets meer heeft kunnen schrijven.

In dit dagboek schrijft V.E. zeer veel over zijn eerste en tweede echtgenote en over de kinderen. Telkens weer komt het schuldgevoel t.a.v. Martha van Vloten tot uiting. Andere leidmotieven zijn de geldzorgen en de groter wordende dementie („ik kan niet meer formuleren”), de wijze waarop zijn werk werd behandeld in het boek van G. Kalff jr. (1927) en God.

Het gehele dagboek is uitermate droefgeestig en wordt beheerst door een niet aflatende angst. Hij wordt behekst door de herinnering aan een daad die hij in het verleden heeft gesteld en waarover we in dit dagboek geen nadere toelichting krijgen.

V.E. vermeldt geregeld Romain Rolland, Jan Toorop, Herman Gorter (die veel voorkomt in visioenen), H. Borel, Querido, Eugène Yoors, Felix Timmermans, Willem Kloos, Pater van Ginniken, Tolstoi en Mussolini: „Ik schaam me voor mijn zwakte. Voortaan moet ik *heldhaftiger* zijn. Ik heb te veel geklaagd (...) Ik moet onder-uit de benauwdheid. Ik moest meer Mussolini-achtig wezen”.

Uit een vergelijking met de vorige dagboeken blijkt, dat ook daar sommige alinea's erg verward, onsamenhangend zijn. Het is zeker verkeerd, het als zeker voor te stellen dat V.E. pas op het eind van zijn leven aan dementie leed.

Een volledige uitgave van dit, door ons ontdekt, handschrift heeft weinig zin. We staan hier bovendien voor een ethisch probleem. We oordelen, dat het wenselijker is de belangrijkste elementen in een aantal artikelen te behandelen.

Omtrent frequentieonderzoek op antieke teksten, inzonderheid Griekse*

door

ERIK GOERLANDT

Men kan zich niet erg vergissen als men poneert dat de humane wetenschappen in het algemeen zich bezighouden met de studie van allerhande variabelen. Die stelling geldt ook voor alle wetenschappen van de Oudheid en voor de klassieke filologie in het bijzonder. Met variabelen heeft immers niet alleen de historicus, de epigrafist, de papyroloog te maken, maar ook alwie een literaire tekst wil uitgeven of de vorm of de inhoud ervan wil onderzoeken. Daarom is het niet verwonderlijk dat ook de verschillende disciplines van de Oudheid getracht hebben hun variabelen te tellen en te ordenen met behulp van de computer van zodra die vlugge rekenaar en rangschikker daartoe kon worden ingeschakeld. Sta me toe u eerst een overzicht te geven van de disciplines van de Oudheid waar de computer sedert een vijftiental jaren een plaats verworven heeft in het behandelen van hun meetbare variabelen. Dit overzicht wil niet chronologisch zijn of exhaustief, maar systematisch en exemplarisch.

Van onze materiële overblijfselen uit de Oudheid worden de zuiver archeologische vondsten met hun specifieke variabelen hier best buiten beschouwing gelaten, al is ook in de archeologie de computer lang geen onbekende¹. De tot ons gekomen geschreven bronnen, hetzij documentair, hetzij literair van aard, kunnen echter evenals de ongeschreven bronnen van archeologisch standpunt worden benaderd. Epigrafica en papyrologica zijn evengoed mate-

* Uitgewerkte versie van een voordracht gehouden te Brussel op de Iden van maart 1975. Om de kosten te drukken worden de Griekse woorden in de tekst getranslittereerd, waarvoor ons excuus.

1. Zo werd een beschrijvende code voor computeronderzoek van alle mogelijke variabelen in de Kretenzische munten van de VIde-IVde eeuw v.C. verwezenlijkt door de Fransman J. C. Gardin en zijn ploeg van het C.A.D.A. (*Centre d'Analyse Documentaire pour l'Archéologie*). Ook de schijnbaar eenvoudige, maar in feite complexe variabelen in de vazenkunst worden door hen bestudeerd. Zie Ouy, pp. 23, 28, 29. Op de tentoonstelling *Onder de zon van Amarna. Echnaton en Nefertiti*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel 17 jan.-16 maart 1975, vernam ik ook dat men uit de *talatats* van de negende pyloon van de tempel te Karnak het oorspronkelijke reliëf tracht te reconstrueren met behulp van de computer (het *Akhenaton Temple Project*).

riële produkten van menselijke bedrijvigheid als sieraden of gebruiksvoorwerpen, en uiterlijk variëren ze evenzeer naar gelang van tijd en plaats.

Fysische of archeologische kenmerken van een inscriptie zijn bijvoorbeeld haar positie op het monument (links, midden, rechts, voorzijde, zijkanten of achterzijde), de versieringen (met palmblaren, klimopblaren, kransen), de grafie van de letters (verschillende vormen naar gelang van plaats, sociale klasse en tijd, schrijfrichting, leesbaarheid, tussenkomst van een andere hand, afkortingen, ligaturen), de aanwezigheid of afwezigheid van verselementen, enz.². Die variabelen kan de epigrafist van een passende code voorzien en na codering van een aantal inscripties kan de ordinator naar wens lijsten aanleggen met verwijzingen naar alle plaatsen waar een of andere variabele in het behandelde corpus voorkomt. Naast de fysische variabelen van de inscripties kunnen natuurlijk ook die van de papyrologische vondsten machinaal worden geordend³.

Een epigrafisch of papyrologisch document is echter meer dan een louter archeologische vondst: het document is ook drager van een mededeling. Die kan worden bestudeerd naar de inhoud en naar de vorm. Bij wijze van spreken ziet men ook hier niets dan variabelen. In epigrafica is er bijvoorbeeld sprake van verschillende goden, van verschillende personen met elk hun eigen praenomen, cognomen en gentilicium, van verschillende magistraturen en functies, tribus, keizers en geografica⁴; in papyrologische teksten gaat het bijvoorbeeld om verschillende soorten zaken, om verschillende belanghebbenden met elk hun naam en hoedanigheid, om verschillende bedragen, verschillende plaatsen en tijdstippen⁵. Ook die variabelen kunnen machinaal gerepertorieerd worden. Met de ordinator kunnen zelfs relaties tussen verschillende variabelen worden bestudeerd, bijvoorbeeld tussen personen, tussen personen en functies, tussen functie en plaats van uitoefening⁶. Behalve de inhoud van onze documentaire teksten wordt ten slotte ook hun taal machinaal onderzocht⁷, met bijzondere aandacht voor het herstellen van verminkte woorden, het aanvullen van lacunes en het ontdekken van stereotiepe formules⁸.

2. Cfr. Jory & Moore, pp. 8-9; Janon, pp. 5, 9-10 en 18-19.

3. Cfr. Evrard, *La papyrologie*, p. 93.

4. Cfr. Janon, p. 5.

5. Cfr. Evrard, *La papyrologie*, pp. 87-88.

6. Cfr. Janon, p. 10.

7. Zie bijvoorbeeld Tomsin, met enkele resultaten, pp. 65-66.

8. Cfr. Evrard, *La papyrologie*, pp. 93 en 95-96; Zarri, p. 68. Voor het gebruik van de computer bij de studie van het Romeinse recht, zie Müller. Ook in de mycenologie en bij het onderzoek van de maya-glieden doet men een beroep op de

Tot hiertoe is gesproken over het inschakelen van de computer bij de studie van allerhande variabelen in onze documentaire teksten. Hoe belangwekkend ook, zijn epigrafie en papyrologie voor de filoloog slechts hulpwetenschappen; in hoofdzaak zal hij teksten bestuderen die bewaard gebleven zijn in manuscripten. De mededeling met haar vorm en haar inhoud is echter niet het enige waarmee hij rekening moet houden. Als drager van een mededeling is een manuscript evengoed als een inscriptie of een papyrologisch document een archeologische getuige van menselijke bedrijvigheid. De drie genoemde soorten geschreven bronnen zijn in hun uiterlijke vormgeving niet noodzakelijk het werk van één man, maar bij de afwerking van een manuscript komt doorgaans het grootste aantal ambachtshandelingen kijken: de perkament- of papiermaker, de linieerder, de kopiïst, de corrector, de verluchter of schilder, de binder en soms de edelsmid; van al die vakmannen is de kopiïst voor de filoloog wel de interessantste. Daar al die mensen mogelijk verschillend werken naar gelang van plaats en tijd ontstaat een indrukwekkend aantal variabelen die voor computerbehandeling gecodeerd kunnen worden. Aldus kunnen de handschriften dank zij allerlei externe criteria voor de filoloog gedateerd worden. Om hem alle manuscripten te laten vinden die voor zijn studie van belang zijn, kan de codicoloog ook van alle collecties computercatalogi bezorgen met alle namen van auteurs en werken, met incipits, explicits, colofons, enz.⁹

Ter attentie van de filoloog, die zich toch vooral met in manuscripten bewaarde literaire teksten inlaat, kan hier wat uitvoeriger ingegaan worden op enkele studies van antieke auteurs, ondernomen met behulp van de computer.

Het gebruik van de machine is in het filologisch onderzoek binnengedrongen vanaf het eerste stadium ervan, de recensio. In tegenstelling met epigrafische of papyrologische documentaire teksten bestaan er van antieke werken in handschriften doorgaans veel kopieën. Naast louter orthografische varianten, die geïnspireerd kunnen zijn door verschillende orthografische conventies en verschillen in uitspraak naar gelang van de nationaliteit van de kopiïst of van de periode waarin hij leefde, constateert de tekstuitgever tussen verschillende kopieën van éénzelfde werk ook andere afwijkingen: de fouten en de *variae lectiones*. Daar van verscheidene variëteit lezingen de ene door de andere verklaard kunnen worden, zal de tekstuitgever om een kritische editie te kunnen bezorgen de manuscripten rangschikken op basis van de

machine. Voor de mycenologie zie Mater en Geiss, voor de maya-teksten zie Mater, p. 14, en Morgan.

9. Cfr. Ouy, pp. 28-35.

gemeenschappelijke fouten. Dat is de methode Lachmann. Dom Henri Quentin ontwierp echter een methode waarbij het begrip fout wordt vervangen door het begrip variante (de theorie van de vergelijking per drie). Zijn methode is grondig gekritiseerd. Toch heeft dom Jacques Froger van Solesmes op een inzicht van Quentin gesteund om zijn theorie over de automatische seriëring van manuscripten op te bouwen¹⁰. In navolging van Quentin meent Froger in een filiatie van manuscripten een onderscheid te moeten maken tussen de onderlinge banden tussen de manuscripten (*l'enchaînement des copies*) en de oriëntatie van hun stemma. In zijn theorie verloopt de stemmatisering als volgt. Na collationering van de kopieën kiest men er willekeurig één als origineel en bepaalt men welke groepen woorden er in de andere manuscripten variant zijn ten opzichte van dat „origineel”. Dan rangschikt men de variante groepen in dalende lijn van het aantal handschriften welke die variante groepen vertonen. Volgens hem staat die werkwijze toe de onderlinge verwantschap tussen de verschillende kopieën te ontdekken. Om nu de oriëntatie van het stemma te kennen, wil hij opnieuw het begrip fout invoeren. Dan komt het er natuurlijk op aan in zijn variante groepen de varianten te onderscheiden die als fouten mogen worden beschouwd. Juist daarin zit hem dikwijls de moeilijkheid¹¹. Een computerprogramma om manuscripten automatisch te classificeren en de stemmata te oriënteren heeft Froger echter niet uitgewerkt¹². Daartoe hebben te Göttingen Dietmar Najock, Jürgen Mau en Heinz-Jörg Ahnert het AFFILI-programma opgesteld¹³. De laatst genoemde heeft als testmateriaal de collaties van Dionusios de Areopagiet door Andresen en Ritter mogen gebruiken¹⁴.

Van zodra de tekst van een auteur vastgesteld en uitgegeven is, leent hij zich tot taalkundig, inhoudelijk en stilistisch onderzoek. Bij elk van die benaderingswijzen kan men een beroep doen op de computer. Die machine „met bronzen ingewanden” bezit een sterker geheugen en een grotere betrouwbaarheid dan de grammaticus Didumos¹⁵. Met grote snelheid legt de ordinator ook hier de gewenste lijsten aan. De computer kan men zelfs automatisch Latijnse en Griekse teksten laten coderen, morfologisch, syntactisch

10. Als testmateriaal gebruikte Froger een tekst van Molière, waarvan hijzelf acht „kopieën” maakte met vooraf bepaald stemma, waarbij elke „kopiist” de fouten van zijn model bewaarde en er enkele nieuwe invoerde, cfr. Evrard, *La critique des textes*, p. 74.

11. Id., pp. 72-75.

12. Daarover heb ik althans geen gegevens.

13. Cfr. Najock, *Orientation en Automatic classification*, Mau en Ahnert.

14. Cfr. Ahnert, p. 54, n. 5.

15. De associatie is van de Amerikaan Nathan A. Greenberg, cfr. Greenberg, p. 1.

en metrisch. Een programma om de woorden uit een Latijnse tekst automatisch te lemmatiseren en te analyseren werd in 1965 op punt gesteld in het Luikse *Laboratoire d'Analyse statistique des Langues anciennes* (LASLA). Het programma was ontworpen door Albert Bodson en Suzanne Govaerts¹⁶ en was er in gebruik tot in 1970, toen het werd verbeterd door Joseph Denooz¹⁷. Een gelijkaardig programma voor het Grieks werd in 1970 uitgewerkt door Etienne Evrard¹⁸. Of het nieuwe systeem van Denooz intussen ook op het Grieks wordt toegepast, heb ik nergens gelezen. De morfologische analyse gebeurt door vergelijking van elk woord uit een tekst (*woordvorm, mot-forme, item of token* genoemd) met een lexicon van lemmata (*lexemen, lemmes, lemmata, vocabula of types*) en een lexicon van uitgangen. Voor het onderzoek van de syntaxis en de stilistiek wordt elk item gereferentieerd naar zijn plaats in lijn of vers, in zin, paragraaf en hoofdstuk, en wordt er ook onderscheiden of een werkwoord in een hoofdzin dan wel in een bijzin voorkomt. Het oudste programma gaf alle mogelijke morfologische determinaties op, het jongste sluit amfibologieën uit. Voor de moeilijkste Latijnse teksten is het doeltreffend in 91 % van de gevallen¹⁹.

Bij het metrisch onderzoek werd de machine oorspronkelijk ingezet om volledig manueel gescandeerde verzen en woorden te triëren. Aldus werd de ordinator in 1964 door de Amerikaan T. McDonough gebruikt voor zijn studie van de metriek bij Homeros en in 1967 door Robert R. Dyer Jr., eveneens Amerikaan en ook voor een studie van Homeros. Wilhelm Ott van Tübingen en de Amerikaan Nathan A. Greenberg hebben echter vanaf 1967 programma's gepubliceerd voor een zuiver automatische scansie van de Latijnse hexameter. Een tegenhanger voor het Grieks werd in 1972 uitgewerkt door Evrard. Het gescandeerde pensum bestond uit vijf *Idyllen* van Theokritos. Zijn programma laat de ordinator elk vers vergelijken met 32 mogelijke versschema's. In 98 % van de gevallen levert de machine het juiste resultaat; zij levert het zonder menselijke hulp in 92 % van de geanalyseerde verzen²⁰.

Naast volledige woordindices zoals het LASLA er biedt²¹, kan de machine allerlei andere integrale of selectieve, enkelvoudige of meervoudige lijsten produceren van delen van woorden (lettergrepen of klanken), afzonderlijke woorden of woordseries. De

16. Cfr. Bodson & Govaerts.

17. Cfr. Denooz, p. 5.

18. Cfr. Evrard, *L'automatisation*.

19. Cfr. Denooz, pp. 55-56.

20. Cfr. Evrard, *Scansion automatique*, pp. 2, 3, 7 en 18.

21. Voor enkele realisaties van het LASLA zie Delatte, *Computers*, pp. 101-103 en Govaerts, *L'étude*, p. 101.

studie van delen van woorden kan interessant zijn voor de linguïstiek, de metriek, de stilistiek. In een artikel over computeronderzoek op Homeros spreekt Dyer onder andere over de mogelijkheid om met de computer de bouw van het woord te bestuderen²² en Annette Paquot van de U.C.L. heeft het over een Plautus-project waarin onder meer problemen van de fonetica aan bod komen: de graad van redundantie van een taal op het niveau van de klanken, het functionele rendement en de diachronie van consonantgroepen of *clusters*, aspecten van de syntactische fonetica (bijvoorbeeld de probabiliteit van epanastrofe, de stijlfiguur waarbij de eindklank van een woord terugkeert aan het begin van het volgende), de graad van muzikaliteit van de taal bij een of andere taalgebruiker, het voorkomen van alliteratie, homoioteleuta en rijm²³. De machine kan ook een vocabularium geheel rangschikken in dalende lijn van frequentie, of gedeeltelijk (bijvoorbeeld de 100 belangrijkste betekenisdragende woorden); van een vocabularium kan ze ook elk woord in een meervoudige lijst opdelen volgens zijn frequentie per rol (als het een toneelstuk betreft), per gedicht (als het om een bundel gaat, bijvoorbeeld per elegie, ode of ecloge), enz. Dank zij de ordinator kan de filoloog ook complete lijsten van de metrische variabelen verkrijgen, bijvoorbeeld van alle dactylen en spondeeën, van alle cesuren en hiaten en hun plaats in het vers, van de woorden met verschijnselen als de bovengenoemde alliteratie, homoioteleuton en rijm, enz.²⁴. Lijsten van woordseries kunnen dienen voor het opsporen van formules, bijvoorbeeld epische formules²⁵, en voor de studie van de zinsbouw²⁶.

Aan de hand van de zopas besproken hulpmiddelen (woordindices en allerhande lijsten) kan de filoloog terdege de mededeling van een tekst aanpakken. Daar de woorden de inhoud en de vorm van de mededeling dragen, is het normaal dat de keuze en de opeenvolging van de woorden afhangen van de inhoud, van conventies naar gelang van het genre, alsook van het temperament en de leeftijd van de auteur. Dat is een empirische waarheid, maar een en ander is ook statistisch nagegaan²⁷. Eerst wordt hier de woordkeuze behandeld in haar relatie met het onderwerp, met het genre en met de persoonlijkheid van de auteur; vervolgens wordt er iets gezegd over de opeenvolging van de woorden.

22. Cfr. Dyer, pp. 4-14.

23. Paquot, pp. 44-47.

24. Cfr. Ott, pp. 17-18; Evrard, *Scansion automatique*, p. 4. Sindsdien zijn er van Ott reeds verscheidene metrische analyses van Latijnse dichters verschenen.

25. Cfr. Dyer, pp. 17-32.

26. Cfr. Delatte, *L'ordinateur*, vooral pp. 8-13.

27. Cfr. Coppens-Ide, p. 188.

Dat het onderwerp van een geschrift invloed uitoefent op de keuze van de woorden is geen nieuwe ontdekking. Regelrecht frequentieonderzoek van alle woorden staat echter toe dat verschijnsel beter te evalueren. Daartoe kan een traditioneel kaartenstelsel worden aangewend ofwel de machine. Enkele voorbeelden. Na het computeronderzoek van de werken van Seneca philosophus in het LASLA werd het Louis Delatte nog duidelijker welke belangrijke vocabulariumverschillen er bestaan tussen bijvoorbeeld de *Quaestiones naturales* en de *Brieven aan Lucilius*²⁸. Ook onderzocht Evrard dat een bepaald hoofdstuk uit de *Consolatio ad Marciam* van dezelfde auteur zich van de rest van het werk onderscheidt door een buitengewone concentratie van woorden met betrekking op de leeftijden²⁹, en na het LASLA-onderzoek van de *Oden* van Horatius constateerde hij dat *mare* en aanverwante woorden uitzonderlijk frequent zijn in het Eerste Boek van dat werk³⁰. E. D. Kollmann van de universiteit van Tel Aviv merkte dank zij het LASLA-onderzoek van Vergilius' *Eclogen* belangrijke verbale verschillen op tussen die verschillende gedichten. Ze verschillen soms onderling in belangrijke mate naar het aantal gebruikte pronomina, vocatieven, imperatieven, tussenwerpsels, abstracta, Griekse woorden en Romeinse en volgens het Grieks geïnflecteerde eigennamen, verschillen die volgens hem aan de inhoud te wijten zijn³¹. Er zijn dus niet alleen belangrijke divergenties in het voorkomen van de betekenisdragende woorden, maar ook van sommige grammaticale woorden en grammaticale categorieën. Voor het Grieks werd niet veel vergelijkbaar materiaal gevonden. Toch dit. Bij de manuele voorbereiding van een Grieks frequentievocabularium viel het Evrard op dat het woord *éphēbos* in zijn uitgelezen teksten wel vrij frequent was, maar het kwam alleen voor bij Xenofoon en dan nog in één enkele passus van de *Kuroēpaideia*³². Bij dezelfde gelegenheid ondervond hij ook dat *phēmi* veel frequenter is bij Xenofoon en Platoon dan bij de andere onderzochte auteurs. Het gebruik van het werkwoord *hēgēomai* *leiden* was haast uitsluitend vertegenwoordigd bij Xenofoon, terwijl Lusias, Platoon en Demosthenes *hēgēomai* haast uitsluitend in de zin van *menen, beschouwen als* gebruiken. De woorden *psēphos* en *psēphizō* bleken vooral lysiaans te zijn, *aretē* platonisch³³. Uit een

28. Cfr. Delatte, *Key-words*, p. 67, n. 3.

29. Cfr. Evrard, *Deux programmes*, p. 86.

30. Cfr. id., p. 83.

31. Cfr. Kollmann, *A study*, pp. 15-16 (Table 10).

32. Cfr. Evrard, *Deux programmes*, p. 83.

33. Cfr. Evrard, *Le Laboratoire*, pp. 111-113. Het corpus teksten dat aan de basis lag van zijn geplande frequentievocabularium (bij mijn weten is het echter niet

artikel van Leonard Brandwood uit Manchester over computer-onderzoek bij Platoon ten slotte heb ik genoteerd dat de verspreiding van *ean* in de verschillende Boeken van de *Wetten* zeer heterogeen is naar gelang van het gebruik van de formule „Als die en die overtreding begaan wordt, is die en die straf van toepassing”³⁴.

Behalve met de inhoud staat het vocabularium ook met het genre in verband. Steunend op de manueel vervaardigde frequentielijst van de Amerikaan Paul B. Diederich heeft Kollmann nageteld dat er Latijnse woorden zijn die alleen in het proza gebruikt worden, terwijl andere uitsluitend in de poëzie voorkomen³⁵. Verder karakteriseert hij woorden aan de hand van hun frequentie als vooral prozaïsch, vooral poëtisch of vooral middellatijns³⁶. Govaerts en Denooz hebben in hun machinaal vervaardigde Latijnse basiswoordenschat het gebruik van het vocabularium bij verscheidene auteurs ook grafisch voorgesteld. Daardoor wordt het verschil tussen proza- en poëzietaal nog duidelijker. De helling van de curve toont aan dat de dichter een rijkere, meer gediversifieerde taal gebruikt met minder *mots-thèmes* (gewone woorden zonder de welke men geen gedachte zou kunnen uitdrukken) en meer *mots de caractérisation*³⁷. Nochtans zijn er ook graden van poëtische en prozaïciteit. Zo merkt Kollmann op dat de woordkeuze in Vergilius' *Eclogen* en in Horatius' *Oden* meer aansluit bij de doorsnee-literatuurtaal, Tibullus' en Propertius' woordkeuze minder³⁸. Aan de andere kant hebben Govaerts en Denooz onderzocht dat Tacitus' woordgebruik iets heeft van het poëtische genre³⁹. Naast verschillen tussen proza en poëzie zijn er dus ook divergenties binnen elk van beide. Op het niveau van de lemmata zijn er wat de frequentie van de betekenisdragende woorden betreft merkwaardige verschillen tussen de *Eclogen* van Vergilius, de *Oden* van Horatius en de *Elegieën* van Tibullus en Propertius, verschillen die Kollmann aan het verschil in literair genre wijt⁴⁰. Tussen de *Oden* en de *Eclogen* vindt hij ook belangrijke afwijkingen op het niveau van de woordcategorieën, de naamvallen, de

gepubliceerd) was geëxcerpeerd uit „*la prose attique et atticisante*”, zonder verdere details, cfr. id., p. 107.

34. Cfr. Brandwood, p. 13.

35. Cfr. Kollmann, *Word frequencies*, pp. 6-8 (Table 3 en 4).

36. Id., pp. 9-11 (Table 5).

37. Cfr. Govaerts & Denooz, *Présentation*, p. 24. De grafieken vindt men in bijlage bij dat artikel en ook, gedeeltelijk, in de eerste versie van hun Latijnse basiswoordenschat, cfr. id., *Lexique*.

38. Cfr. Kollmann, *Word frequencies*, p. 12, sub 1.

39. Cfr. Govaerts & Denooz, *Présentation*, p. 24.

40. Cfr. Kollmann, *A study*, pp. 8-9 (Table 5).

wijzen en de tijden, en de pronomina⁴¹. Over het verband tussen vocabularium en genre in het Grieks dat zou vastgesteld zijn met behulp van de computer heb ik minder informatie. Bij zijn reeds boven gemeld manueel frequentieonderzoek heeft Evrard wel een kenmerk van oratorische stijl herkend in het gebruik van *autos* bij Demosthenes. In het corpus van zijn excerpten waren de occurrenties van dat pronomen in dalende lijn van frequentie als volgt verdeeld over de drie gebruikswijzen: 1. in een casus obliquus (*eius*, enz.), 2. met de betekenis *ipse*, en 3. met het lidwoord (*idem*). Bij Demosthenes, de redenaar, bekleedt de betekenis *ipse* niet langer de tweede, maar de eerste plaats⁴². Met de computer heeft de Canadees Gilles Maloney de frequentie en de plaats van de werkwoordelijke vormen bij Thoekudides bestudeerd. De werkwoorden zijn bij die auteur significant frequenter in de redevoeringen dan in het verhaal. Er is dus duidelijk een verschil qua genre. Opmerkelijk is ook het overvloediger gebruik van de infinitief in Thoekudides' redes en van de losse genitief in de verhalende gedeelten van diens werk⁴³. Zoals het geval was voor het Latijn, vertonen ook in het Grieks echter niet alleen de betekenisdragende, maar ook de grammaticale woorden verschillen in frequentie naar gelang van het genre. Zo constateerde Brandwood dat in de dialogen van Plato's *Apologie* per zin minder dan half zoveel *kai*'s voorkomen als in het doorlopend proza, en in de dialooggedeelten van de *Timaios* en van de *Kritias* zijn er eveneens significant minder *dé*'s dan in de gedeelten doorlopend proza⁴⁴.

De persoonlijkheid van een auteur, zijn belangstellingssfeer, zijn temperament is een derde factor die zijn woordkeuze en woordgebruik bepaalt. Uit een lijst van alle woorden van een werk, gerangschikt in dalende lijn van frequentie, kan men de zogenaamde *sleutelwoorden* halen. De zeer talrijk voorkomende *mots-outils* (de grammaticale woorden) en de *mots-thèmes* en *mots de base* worden buiten beschouwing gelaten. In aanmerking komen de frequente *mots de caractérisation* (woorden met een zeer precieze en beperkte betekenis), die het talrijkst zijn in aantal lemmata, maar het minst talrijk in occurrentie. De min of meer frequente woorden uit hetzelfde semantisch veld kunnen dan worden gegroepeerd en achteraf kan men aan de hand van de kontekst van elk van die woorden nagaan of er in het bestudeerde werk soms niet bewust of onbewust een of meer thema's verscholen zijn. Men kan

41. Cfr. id., p. 4 (Table 1) over de woordcategorieën, pp. 5-6 (Table 2) over de naamvallen, pp. 6-7 (Table 3) over de wijzen en de tijden, en p. 7 (Table 4) over de pronomina.

42. Cfr. Evrard, *Le Laboratoire*, p. 113.

43. Cfr. Maloney, p. 91.

44. Cfr. Brandwood, pp. 6 en 8.

integendeel bijvoorbeeld ook met de tekst in de hand bij de frequentste twintig karakteristieke woorden aanstippen tot welk veld ze behoren om daarna te onderzoeken hoe de voorgecodeerde woorden van eenzelfde semantisch veld over het werk verspreid zijn. Beide werkwijzen zijn voorbeelden van *content-analysis*. Door de eerste methode wordt het temperament van de behandelde auteur wel het best belicht. Een voorbeeld daarvan is Delattes opstel over sleutelwoorden bij Propertius en Tibullus⁴⁵. Een voorbeeld van de tweede soort content-analysis is een artikel van Kollmann over de bouw van de *Ecloges*⁴⁶. Voor het Grieks heb ik alleen een studie gezien van de manier waarop een auteur, met name Iohannes Ludos, als bureaucraat zijn omgeving zag⁴⁷. Bedoeld artikel geeft hoofdzakelijk een voorstelling van bruikbare manueel in te vullen rasters voor de studie van verhoudingen. Die verhoudingen kunnen dan echter wél met de computer in grafieken en diagrammen uitgebeeld worden⁴⁸.

De karakteristieke woorden in het werk van een auteur bestuderen is één middel om iets meer te weten te komen over diens persoonlijkheid, een ander middel houdt een studie in van *alle* woorden die in een werk voorkomen. Men kan namelijk ook nagaan hoe dikwijls een auteur elk van zijn vocabula bezigt, m.a.w. hoe rijk of hoe arm zijn taalgebruik is. De verhouding tussen het aantal woordvormen en het aantal vocabula wordt *moyenne d'emploi* of *gemiddeld gebruik* genoemd. Dat gemiddeld gebruik verschilt soms erg van auteur tot auteur⁴⁹. Interessanter nog is het te

45. Cfr. Delatte, *Key-words*. Uit de key-words en hun context leidt hij af dat Tibullus teergevoelig is, aandacht heeft voor de details van de menselijke fysiek en onstuimig is, wat op zijn zinnelijkheid en zijn jeugd wijst. Uit Tibullus' gebruik van wijzen en tijden wordt geconcludeerd dat hij aangegrepen is door het statisch karakter van de dingen en dat hij in het heden leeft (pp. 36-44). Alhoewel men kan zeggen dat de dichter blijkbaar veel waarde gehecht heeft aan magie, was hij toch te jong en te rechtlijnig om veel thema's te verwerken (pp. 64-66). Propertius is Tibullus' tegenbeeld: hij bezit geen teder gevoel noch aandacht voor fysieke details, is bezadigd, beschrijft altijd beweging, leeft van het verleden (pp. 37-44) en speelt bewust op morbiede wijze met het thema van de dood, zelfs van de zelfmoord (pp. 45-51). Bovendien is hij volgens de woorden van Delatte geobsedeerd door het water, een relict uit zijn jeugd (pp. 52-68). Voor Propertius' water-thema zie ook reeds Delatte, *L'ordinateur*, pp. 18-19.

46. Cfr. Kollmann, *A study*.

47. Cfr. Carney.

48. Een voorbeeld van structuuranalyse met behulp van de computer vindt men in een opstel van twee Amerikanen over de bouw van *Les liaisons dangereuses*. Cfr. Allais (Christiane en Claude).

49. Voor het Latijn zijn er gegevens voorhanden uit deze onderzochte pensa: 1. een selectie uit Phaedrus, 2. excerpta uit de *Metamorfozen* van Ovidius, 3-5. Vergilius' *Bucolica*, *Georgica* en *Aeneis* I-VI, 6. Catullus, 7. de *Oden* van Horatius, 8. Caesar *de bello Gallico*, 9-10. Sallustius' *Catilina* en *Jugurtha*, 11. exc. philosophica uit Cicero, 12. Seneca's *Brieven aan Lucilius*, 13. exc. uit Tacitus' *Historiae* en *Annales*, 14. exc. uit Livius. Cfr. Govaerts & Denooz, *Présentation*, pp. [31]-[57].

weten of de verhouding tussen het aantal woordvormen of *items* en het aantal lemmata bij een auteur constant is dan wel varieert van woordzone tot woordzone (*mots-outils*, *mots-thèmes*, *mots de caractérisation*). Om werken van eenzelfde of van verschillende auteurs op dat punt te vergelijken, kiest men er het best van ongeveer gelijke lengte, d.w.z. van een ongeveer gelijk aantal items. Zo neemt Govaerts ter vergelijking Seneca's *Consolatio ad Marciam* en Tibullus' *Elegieën*⁵⁰. Wat de rijkdom van de woordenschat betreft, constateert Govaerts dat Tibullus' taal wat minder rijk is dan Seneca's, want bij de eerste ligt het gemiddeld gebruik wat hoger⁵¹. De spreiding van het vocabularium stelt ze voor als een semi-logaritmische curve. Als de curve naar boven of naar onder knikt, verraadt zich een overgang van de ene zone naar de andere. Zo blijkt Tibullus' gebruik van de *mots-outils* rijker dan dat van Seneca, terwijl diens taal armer is aan *mots de caractérisation*. Tibullus' veelvuldig herhalen van karakteristieke woorden verklaart Govaerts als een trek van diens persoonlijkheid en niet als een beperktheid van zijn lexicon: in verhouding tot Seneca gebruikt hij immers meer woorden slechts éénmaal. Als hij meer dezelfde woorden herhaalt, wijst dat op een zekere rechtlijnigheid in zijn temperament (in navolging van Delatte⁵² gebruikt ze het woord *obsession*), omdat hij namelijk dezelfde idee steeds door hetzelfde woord wil weergeven. Men moet er echter volgens haar ook rekening mee houden dat Tibullus niet een werk van één adem geschreven heeft zoals Seneca, maar afzonderlijke gedichten⁵³. Voor Griekse auteurs kan men dergelijke vocabulariumonderzoeken evengoed op touw zetten, maar een voorbeeld heb ik niet gevonden.

De „computerfilologie” waagt zich op de bekende paden van de traditionele filologie: de kritiek en de hermeneutiek. Boven is al gesproken over de computer in de tekstrestitutie en in de studie van de mededeling van een tekst. Een eerste benadering van de mededeling was het onderzoek van de woordkeuze in functie van het onderwerp, het genre en de persoonlijkheid van de auteur. De notie gemiddeld gebruik alsook grafieken en diagrammen als middel om de frequentie van taalverschijnselen te visualiseren zijn echter in de traditionele filologie minder gewoon. Bij andere benaderingswijzen van de mededeling doet de computerfiloloog een beroep op nog andere verworvenheden van de statistiek, namelijk allerlei tests. Zo komen bij de vergelijking van de zinsbouw

Een eenvoudige deling van het aantal items door het aantal lemmata levert telkens de te vergelijken waarden voor het gemiddeld gebruik op.

50. Cfr. Govaerts, *Quelques observations*, pp. 20-21.

51. Cfr. id., p. 21.

52. Cfr. supra, n. 45.

53. Dit is een résumé van het gehele artikel.

bij verschillende auteurs allerhande berekeningen kijken, die men eveneens door de machine kan laten uitvoeren.

Dat er tussen verschillende auteurs ook verschil is in de manier waarop ze hun woorden elkaar laten opvolgen, is al lang geweten. Nieuw is echter de manier waarop de kenmerken van de stijl gemeten worden. De conditio sine qua non van de nieuwe stylo-metrie is de referentiëring van alle voorkomende woorden naar hun plaats in lijn of vers, in zin, paragraaf en hoofdstuk. Zo kan men de computer gemakkelijk bijvoorbeeld laten nagaan hoe dikwijls vormen van het werkwoord vooraan, middenin of achteraan in de zin voorkomen en welke wijzen bij voorkeur een of andere positie in de zin innemen. Men kan zich voorstellen dat zich in die voorkeur verschillen laten gevoelen tussen verschillende auteurs en zelfs tussen verschillende delen van het werk van eenzelfde auteur. Althans van de laatste mogelijkheid is er een voorbeeld voorhanden, en nog wel voor het Grieks. Ik bedoel het artikel van Gilles Maloney over de frequentie en de plaats van de werkwoordsvormen bij Thoeukudides. Maar verder meer daarover. Een ander kenmerk van het computeronderzoek in de filologie is het vergelijken van de frequentie van een bepaald taalverschijnsel in een deel van een werk of in een bestanddeel van een corpus met zijn frequentie in het geheel van dat werk of van dat corpus, en het berekenen of een verschil tussen de verwachte en de vastgestelde occurrence zo miniem is, dat het slechts aan het toeval te wijten kan zijn, dan wel belangrijk genoeg om het aan een andere factor te moeten toeschrijven; bij één auteur kan die factor een verschil in onderwerp of genre zijn, in een corpus bestaande uit werken van verschillende auteurs zal die factor met de stijl van elke auteur verband houden. Of een verschil significant is of niet, wordt besloten op grond van een test uit de probabiliteitsleer: de χ^2 -test. Boven zijn twee computeronderzoeken van Latijnse werken vermeld (Seneca's *Consolatio ad Marciam* en Horatius' *Oden*) waaruit werd afgeleid dat er bij vergelijking van een bepaald deel met het geheel, in dat deel een belangrijke concentratie van woorden uit een bepaald semantisch veld optreedt (resp. dat van de leeftijden en dat van de zee). In verband met dit soort van vergelijkingen moet hier, zoals aangekondigd, even uitgebreid worden over een artikel van Maloney. In dat opstel wordt naast de frequentie van Thoeukudides' werkwoordsvormen in het verhaal, in de rede in de oratio obliqua en in de rede in de oratio recta ook de plaatsing van de werkwoordsvormen in elk van die „delen” nagegaan, namelijk hoeveel er telkens vooraan, middenin of achteraan in de zin voorkomen. Vergelijking van de aantallen in de delen met de aantallen in het geheel leidt tot conclusies waarover dadelijk meer. Bij

Maloney gaat het dus, zoals in de pas vermelde Latijnse onderzoeken, om één auteur en om vergelijking van delen met een geheel. Een voorbeeld van vergelijking van telkens één bestanddeel van een corpus met het gehele corpus vindt men in het opstel van Jacques De Bie over syntaxis en woordorde bij Isokrates, Thoekudides en Demosthenes. Daarin wordt de frequentie van een aantal taalverschijnselen in een pensum uit elk van die auteurs vergeleken met de frequentie die ze bereiken in de som van de pensa uit alle drie de auteurs. Maar eerst de verschuldigde resultaten van Maloney's onderzoek.

Bij Thoekudides verkiezen de werkwoorden van de hoofdzin of van de onafhankelijke zin het begin van de zin, zoals ook de losse genitief dat doet, terwijl de participia zich in het midden concentreren en de infinitieven aan het einde. Wat de relatiefzinnen en de ondergeschikte zinnen betreft, is er geen regelmaat in de plaats van de werkwoordelijke vormen te bespeuren. Als er echter van één genre naar een ander overgegaan wordt, treden er wel enkele veranderingen in de plaatsing op. In de indirecte stijl zijn de ondergeschikte zinnen wat minder frequent in het begin van de zin dan elders. Het verhaal onderscheidt zich van de andere twee groepen hierin, dat de betreffende bijzinnen er zelden vooraan in de volzin voorkomen en dat de participia even frequent zijn in het begin als in het midden van de zin. Nog meer dan de plaatsing van de werkwoordsvormen wisselt bij overgang van één genre naar een ander hun frequentie. Thoekudides gebruikt namelijk minder ondergeschikte zinnen in het verhaal dan elders, maar hij gebruikt er evenveel in beide soorten redevoeringen; het omgekeerde is het geval voor de hoofdzinnen en de onafhankelijke zinnen. Dat resultaat bevestigt het vermoeden van elke Thoekudideslezer: de hypotaxis is frequenter in de redevoering, de parataxis in het verhaal. Maloney constateert verder dat er meer infinitieven en minder losse genitieven voorkomen van zodra Thoekudides van het verhaal naar de redevoering overgaat, terwijl de overgang van het verhaal en van de rechtstreekse rede naar de indirecte stijl gepaard gaat met een vermindering van het aantal participia⁵⁴. De Bie's corpus bestaat uit twee redevoeringen van Isokrates (XIII en VII), de *epitafios* bij Thoekudides (II 35-46) en twee redevoeringen van Demosthenes (V en IV). In vergelijking met het gehele corpus blijkt Demosthenes lange woorden en lange zinnen

54. Cfr. Maloney, p. 106 (over de plaats van de werkwoordsvormen in het algemeen), p. 102 (over de plaats van de werkwoordsvormen bij overgang van één genre naar een ander), p. 104 (over de frequentie van de soorten zinnen in de drie genres), p. 90 en 106-107 (resp. over de frequentie van de infinitieven en losse genitieven, en van de participia).

te vermijden, in tegenstelling met Isokrates. Men verwacht dus complexere zinnen bij Isokrates, dat wil in de eerste plaats zeggen met meer werkwoordelijke vormen. Nochtans bevatten de behandelde teksten van Isokrates minder werkwoorden dan verwacht (die van Demosthenes veel meer). Dat gebrek aan werkwoorden bij Isokrates wordt echter niet gecompenseerd door meer adjectieven of substantieven (wat wèl het geval is bij Thoeukudides). Bij Isokrates komen ook veel minder vervoegde werkwoorden en infinitieven voor dan verwacht, en meer bij Demosthenes. Bij Isokrates zijn de participia integendeel veel sterker vertegenwoordigd dan verwacht en bij Demosthenes minder sterk. Bij Isokrates telt De Bie significant minder ondergeschikte en nevenschikte werkwoorden dan verwacht, en bij Demosthenes meer. Als Demosthenes' zinnen korter zijn, dan moet dat komen doordat ze minder elementen bevatten die met andere overeenkomen. Bij Isokrates is natuurlijk het omgekeerde waar : bij Isokrates zijn er veel meer met elkaar verbonden elementen⁵⁵. Isokrates' moeilijkheid zit dus in de „syntaxis” in de ware zin van het woord.

Een andersoortig computeronderzoek van de stijl is er een dat de opeenvolging van metrische elementen bestudeert. Daar ik wel over een voorbeeld beschik voor het Latijn, maar niet voor het Grieks, zal ik hier bondiger zijn. Het voorbeeld betreft een artikel van Pol Tordeur over Prudentius en enkele andere laat-Latijnse dichters van dezelfde periode, waaronder sommigen voor verzorgde stilisten doorgaan en anderen voor slordige. Voor elk van beide groepen heeft Tordeur machinaal een reeks metrische kenmerken verzameld ; nadien werd Prudentius' metriek onderzocht en werd nagegaan bij welke groep zich elk van de behandelde werken lijkt aan te sluiten. Het resultaat is dat Prudentius de groep van de „verzorgden” of van de „slordigen” vervoegt naar gelang van het genre waarin hij zijn onderwerpen giet. Tordeur geeft ook nog een conclusie over de plaats die zijn auteur dan wel inneemt onder de dichters van zijn tijd. De tegenstelling verzorgd-onverzorgd zal wel in nog andere literaire periodes terug te vinden zijn en men kan ook de stijlkenmerken diachronisch onderzoeken, namelijk binnen elk genre. Dat zal Tordeur echter in een andere publikatie uit de doeken doen⁵⁶.

Tot slot van dit deel over het gebruik van de computer in het onderzoek van zins- en versbouw kan hier het volgende geconcludeerd worden : de machine kan men inzetten om stijlverschillen te

55. Cfr. De Bie, pp. 21-25. Op 18 juni 1975 is Jacques De Bie te Leuven gepromoveerd op het proefschrift *Problemen, methoden en resultaten van statistisch en computationeel taalonderzoek, toegepast op de woordorde in klassiek Attisch proza*.

56. Cfr. Tordeur, pp. 20-21 en 32-33.

meten tussen delen van het werk van één enkele auteur of tussen verschillende auteurs die eerst tot één corpus verzameld werden; met hetzelfde hulpmiddel kan men de stijl tevens synchronisch bestuderen (bij auteurs van eenzelfde periode) of diachronisch (bij auteurs van eenzelfde genre).

Uit allerlei manueel en ook machinaal uitgevoerde stijlonderzoeken is voldoende gebleken dat de stijl verschilt van auteur tot auteur. Heeft iemand niet gezegd: „Le style est l'homme même.”? Als de stijl het auteurschap verraad, is het niet verwonderlijk dat de filoloog de stijl zal hanteren als criterium van authenticiteit. Wellicht vertrouwt de computerfilologie nergens méér op de mogelijkheden van de machine dan in de echtheidskritiek. Als vergelijkingsmateriaal voor elk verdacht deel van een werk of voor elk betwist integraal werk kunnen immers hele reeksen als authentiek beschouwde werken woord voor woord in het geheugen van de computer opgeslagen worden, waarna die gegevens naar wens vliegensvlug weer te voorschijn geroepen kunnen worden. Het komt er in authenticiteitsonderzoeken wél op aan de juiste discriminanten te vinden. Bij dergelijke onderzoeken op moderne auteurs is er in dat verband wel eens aan de lengte van de zinnen gedacht. Op grond daarvan de onechtheid bewijzen van een *antiek* werk (of een *passus* eruit) wordt echter voor onmogelijk gehouden. Het is immers zo, dat er in onze teksten geen interpunctie overgeleverd is. De interpunctie van onze uitgaven hangt dikwijls genoeg van de willekeur van de uitgevers af⁵⁷. Het vocabularium en de grammaticale categorieën voldoen als criterium evenmin. Het gebruik van het vocabularium en het voorkomen van de grammaticale categorieën verraden natuurlijk een en ander over de stijl, maar die factoren verschillen ook van het ene als authentiek beschouwde werk van eenzelfde auteur tot het andere en zelfs vertonen ze verschillen in frequentie binnen eenzelfde authentiek werk⁵⁸. Er moeten dus andere discriminanten gevonden worden, die men liefst

57. Cfr. Delatte, *A propos de la mesure*, pp. 51 en 62. Daarom en ook omdat de lengte van de zinnen erg kan wisselen, werkt Morton met als „lengtemaat” de tussenruimte tussen twee *kai's*, cfr. Michaelson & Morton, *The spaces in between*, pp. 23 en 26-27. Voor reserves tegenover de zinslengte als criterium zie ook Coppens-Ide, p. 188 en Kasher, pp. 13-14. Voor willekeur van de uitgevers inzake elisie zie Michaelson & Morton, *Elision*, pp. 42-43, waar ze beweren te kunnen aantonen wanneer een uitgever voor elisie verantwoordelijk is.

58. Cfr. supra, met noten 28-34, 43, 44 en 54. Voor homogeniteitsverschillen binnen de als authentiek beschouwde stukken van Tibullus zie Govaerts, *Le Corpus Tibullianum*, p. 293 (in verband met het vocabularium) en p. 321 (in verband met de grammaticale categorieën). Er zijn ook homogeniteitsverschillen geconstateerd voor het vocabularium in verschillende delen en rollen van Euripides' *Elektra*, cfr. Rigo, *Ajustement*, pp. 82-83 en voor vocabularium en enkele grammaticale categorieën in verscheidene rollen van Seneca's *Thyestes*, cfr. Germain, pp. 42-45.

gecombineerd op de betwiste tekst(en) zal toepassen. Of bepaalde taalverschijnselen als echtheidscriteria voldoen, moet blijken na ijking. Die ijking voert men uit aan de hand van de frequentie van die taalverschijnselen in werken die als authentiek worden aangezien. Om geldig te zijn, moeten die criteria aan volgende voorwaarden beantwoorden: verhoudingsgewijs mag er geen significant frequentieverschil zijn in hun occurrence over het geheel en over elk deel van eenzelfde werk, er mogen geen significante frequentieverschillen zijn in hun voorkomen in verschillende werken van eenzelfde auteur, maar er moeten er wél zijn tussen hun occurrence in werken van verschillende auteurs⁵⁹. Om de kans dat zijn discriminanten geldig zijn aanzienlijk te vergroten, zal de onderzoeker er ook voor zorgen dat hij werken uitkiest met verschillend onderwerp, met verschillende compositiedatum (als het werken van één auteur betreft) van verschillende literaire vorm (genre), met verschillende stijl (verzorgde en onverzorgde), enz.⁶⁰. Met die streng geselecteerde discriminanten gaat men ten slotte het probleem van de authenticiteit aanpakken. Verschilt voor een reeks geijkte criteria het betwiste werk (resp. de verdachte passus) op significante wijze van de authentieke werken van de betrokken auteur (resp. van de authentieke delen van het betrokken werk), dan neemt men een verschil van auteur aan. Het is dus mogelijk op grond van tests uit de probabiliteitsleer een werk aan een auteur *niet* toe te kennen. Het omgekeerde gaat echter niet aan. Twee werken die volgens een bepaald criterium niet of niet significant van elkaar verschillen, moeten daarom nog niet van dezelfde hand zijn. Gelijke lichaamslengte impliceert toch ook geen identiteit van de persoon⁶¹?

De aard van de discriminanten die in het computeronderzoek van de authenticiteit gebruikt kunnen worden alsook hun toepassing op echtheidsproblemen bij Griekse teksten kunnen hier wat nader omschreven worden. De lengte van de zinnen, het vocabularium en de grammaticale categorieën worden zoals gezegd als authenticiteitscriterium geweerd. Welke woorden er dan wél aanvaard? De Brit Rev. A. Q. Morton, die op Homeros, de geschriften van de apostel Paulus en Platoons *Zevende Brief* gewerkt heeft⁶², houdt geen rekening met betekenisdragende woorden omdat ze te zeer aan het onderwerp gebonden zijn. Hij verkiest woorden met hoge frequentie zoals sommige voorzetsels, sommige voornaamwoorden, het werk-

59. Cfr. Michaelson & Morton, *The spaces in between*, p. 27.

60. Cfr. id. *ibid.*, p. 27.

61. Cfr. id., *ibid.*, p. 28.

62. Cfr. Coppens-Ide, p. 193, n. 6 (bibliografie tot 1971), Brandwood, p. 22, n. 1, en Michaelson & Morton, *The spaces in between* en *Elision*.

woord *ênai* en sommige partikels⁶³. De frequentie van die criteria wordt beschouwd niet binnen de ruimte van één zin, maar binnen de ruimte tussen twee opeenvolgende *kai*'s. Al zijn discriminanten hanteert Morton in combinatie met elkaar. Zijn conclusies blijven nochtans niet onaangevochten. Zo concludeert Brandwood op basis van Mortons gegevens, maar in tegenstelling tot Morton, dat Platoons *Zevende Brief* wèl authentiek is. Morton zou in zijn berekeningen enkele redeneringsfouten hebben gemaakt⁶⁴. Mortons methode zelf valt Brandwood echter niet aan.

Na computeronderzoek van teksten in verband met de authenticiteit zijn volgende resultaten mogelijk: soms kunnen compleet verschillende auteurs verondersteld worden voor twee werken of voor delen van één werk; ingrijpende veranderingen in een werk kunnen soms aan een latere revisie te wijten zijn en in relatie met de context is het soms ook mogelijk onderliggende oudere bronnen te ontdekken⁶⁵. In verband met het bronnenonderzoek vraag ik me af of men de computermethodes ook op varienschrijvers zou kunnen toepassen. Zou het vaak grote aantal van de bronnen die ze geëxcerpeerd hebben, bekende en onbekende, niet verwarrend kunnen werken? Ook het computeronderzoek van fragmenten van verloren werken in hun verhouding tot overgeleverde is problematisch. Als een auteur gedachtengoed van een ander wil gebruiken, hoeft hij hem immers niet noodzakelijk letterlijk te citeren. Hij kan ook de inhoud van diens mededeling met min of meer succes in zijn eigen stijl weergeven. Een grammaticus citeert misschien wèl letterlijk, maar dan bij voorbeeld om één of andere stijleigenaardigheid, die bij de geëxcerpeerde auteur niet eens zo frequent

63. Cfr. Coppens-Ide, p. 190, Michaelson & Morton, *The spaces in between*, p. 23, en *Elision*, p. 33. Oorspronkelijk hielden echter ook Morton en zijn medewerkers rekening met de lengte van de zinnen, cfr. Brandwood, p. 1.

64. Cfr. Brandwood, pp. 20-21 (conclusie) en 1, 4-6 en 8 (redeneringsfouten). Andere kritiek: McArthur bij Radday & Shor, p. 40, n. 2.

65. Zo komt Morton tot de conclusie dat van de *Brieven van Paulus de Pastorale Brieven* (d.i. *Timotheus I en II en Titus*), *Thessalonicenzen I en II*, *Kolossenzen*, *Efeziërs* en *Filippenzen* niet van de hand van de apostel zelf zijn, cfr. Radday & Shor, p. 25. Zie ook Michaelson & Morton, *The spaces in between*, pp. 46-47 (*Efeziërs*, *Filippenzen* en *Kolossenzen*), p. 47 (*Thessalonicenzen I en II*), p. 48 (*Pastorale Brieven*), pp. 49-50 (*Hebreeërs*), en verder *Elision*, p. 45 (*Romeinen en Korinthiërs II*). *Korinthiërs II* bestaat uit Paulinisch materiaal en stukken met andere kenmerken, wellicht wegens een latere revisie, cfr. Michaelson & Morton, *The spaces in between*, pp. 45-46. Over stijlverschillen tussen Flavius Iosephus' *Joodse Oorlog*, wat hij eerst in het klad schreef, waarschijnlijk in het Aramees, waarna assistenten hem het werk in het Grieks hielpen omzetten aan de ene kant en diens *Joodse Oudheden*, wat hijzelf schreef, zie Michaelson & Morton, *Elision*, pp. 41-42. Over de revisie van Diodorus Siculus' *Historiai* cfr. id., *ibid.*, p. 41. Over twee oudere bronnen in *Korinthiërs I* zie Michaelson & Morton, *The spaces in between*, p. 42. Over de citaten en excerpten in Iosephus' *Vita en Contra Apionem* cfr. id., *Elision*, p. 41.

hoeft te zijn. Maar dergelijke problemen kent de traditionele filologie evengoed⁶⁶.

* * *

De titel en de inhoud van het eerste deel van dit opstel wekken bij de lezer allicht het dubbel vermoeden dat schrijver dezes zelf een frequentieonderzoek op zijn geweten heeft en dat hij voor zijn onderzoek een beroep gedaan heeft op de computer. Het eerste moet hier bevestigd worden, het tweede echter ontkend. Ondanks alle mogelijkheden van de computerfilologie heb ik me niet aan de computer zelf gewaagd. Daar waren een viertal redenen voor. Vooreerst was mijn eigen onderzoek in oorsprong te bescheiden van opzet: het pensum tekst ging niet te zwaar wegen en aan het materiaal zouden niet te veel vragen gesteld worden (het was een onderzoek voor onderwijsdoeleinden). Ten tweede wist ik in het begin niet dat er ook voor het Grieks een automatische analyse mogelijk was (ze was toen ook nog maar weinig gebruikt). Gaandeweg bleken er ook voor een bepaald onderzoeksgebied (de stamsystemen van het werkwoord) geen codes voorzien te zijn, en ten slotte werd het me ook duidelijk dat het voorbereiden van het materiaal voor de computer geen tijdsbesparing zou betekend hebben⁶⁷. Uit publikaties van computerfilologen viel er echter heel wat te leren. Cijfermateriaal uit computeronderzoeken kon ik best gebruiken om het met gegevens uit mijn eigen auteur te vergelijken; ook methodes van onderzoek kon ik eruit overnemen. Zo ben ik al lezende onder de indruk gekomen van de mogelijkheden van de computer in de filologie, wat meteen verklaart waarom ik me in deze bijdrage niet heb kunnen beperken tot enkel die methodes en die resultaten van het computeronderzoek, die rechtstreeks met mijn eigen frequentieonderzoek in verband gebracht konden worden.

Het frequentieonderzoek waarvan sprake, slaat op een keuze excerpten uit de Boeken I en IV van de *Anabasis* van Xenofon die in het Middelbaar Onderwijs het meest gelezen worden⁶⁸. Het corpus komt overeen met c. 62 bladzijden van een Budé-uitgave; nauwkeuriger uitgedrukt, bevat het pensum 11.148 items, die van

66. Enkele bedenkingen over de waarde van een fragment als staal van de stijl van een auteur vindt men bij Pennacini.

67. Over het tijdrovend aspect van de voorbereidingen voor computeronderzoek cfr. Greenberg, p. 2; Evrard, *La papyrologie*, p. 89; De Poerck, p. 104; Engels, pp. 250-251.

68. De uitgelezen fragmenten zijn: *An.* I 1, 2, 3, 4 (4-9 en 11-17), 5 (1-3 en 7-9), 6, 7 (10-13), 8, 9 en 10 (1-3 en 16-19); IV 1 (19-28), 2 (1-23), 3, 4 (11-13 en 19-22), 5 (1-33), 6 (10-16), 7 (8-14 en 19-27) en 8 (19-21 en 25-28). Voor een verantwoording van die keuze zie Goerlandt, *Een frequentieonderzoek*, pp. 157-158.

1.653 lemmata afhangen (zie tabel I). Dit frequentieonderzoek werd ondernomen op verzoek van de Rijksinspecteurs dr. F. De Raeve en wijlen dr. P. Noyen, en onder de hogere leiding van Prof. dr. H. Van Looy. Het was de bedoeling na te gaan wat er bij de lectuur van de eerste Griekse schoolauteur zo frequent is aan vocabularium, morfologie en syntaxis, dat het reeds in de initiatiecursus aangeleerd moet worden. Het probleem was bijzonder acuut sinds het invoeren van het Vernieuwd Middelbaar Onderwijs, waarvan het leerplan voor het eerste jaar Grieks (in het tweede oriënteringsjaar) de *frequente* taalverschijnselen voorschreef zonder exhaustief te kunnen opsommen waarin die frequente taalverschijnselen dan wel bestonden.

Voor het excerpteren van een frequentievocabularium zijn er tot hiertoe verscheidene methodes aangewend⁶⁹. Hoewel de LASLA-methode ook niet helemaal volmaakt is⁷⁰, vind ik ze toch de wetenschappelijk meest verantwoorde. Ze werd geconcipeerd door Etienne Evrard, en uitgewerkt door Arthur Bodson en verder door Suzanne Govaerts en Joseph Denooz⁷¹. In haar meest gedegen vorm ziet ze eruit als volgt. De woorden die in een tekst onder verbogen of vervoegde vorm voorkomen (de *items*), worden gegroepeerd onder hun respectief semantisch trefwoord of *lemma*. Een fictief voorbeeld voor het Grieks: vijfmaal *basileus*, driemaal *basiléōs* en tweemaal *basileî* betekent één lemma *basileus* met tien items. Natuurlijk zijn er ook onverbuigbare woorden, zoals bij voorbeeld *pollakis*. In dat geval zijn lemma en item identiek. Voor het excerpteren van een frequentievocabularium volgens LASLA worden alle lemmata gerangschikt in dalende lijn van frequentie. De frequentie van het lemma met het grootste aantal items (bv. 400) vertegenwoordigt van het totale aantal items van een bepaalde tekst (bv. 10.000) een zeker percentage (in dit fictief voorbeeld: 4%), de som van de occurrenties van het lemma met het grootste aantal items en van dat met het op één na grootste aantal items vertegenwoordigt een wat groter percentage (bv. 400 plus 350 op 10.000, of 7,5%), enz. Het numeriek belangrijkste lemma van een bepaalde tekst vertegenwoordigt van het totale aantal lemmata (bv. 1.500) slechts een gering deel (in ons fictief voorbeeld: 1 op 1.500, of 0,066...%), het belangrijkste en het op één na belangrijkste samen een iets groter deel (hier 2 op 1.500, of 0,133...%). Het voorkomen van één of meer lemmata met een

69. Cfr. Goerlandt, *Een frequentieonderzoek*, pp. 151-157.

70. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en ...*, p. 16 (het probleem van de composita; zie hierover nu ook Hessinger, p. 23 van een onder n. 100 geciteerd artikel).

71. Cfr. Delatte, *Le Laboratoire*, p. 103; Evrard, *Le Laboratoire*, pp. 111-112; Bodson; Govaerts & Denooz, *Lexique*.

gelijk aantal items brengt voor de berekening geen complicaties teweeg. Als er in onze lijst van lemmata bijvoorbeeld op de derde plaats van belangrijkheid twee lemmata staan met een frequentie 325, dan stelt de som van de tot hiertoe besproken lemmata 4 eenheden op 1.500 voor, of 0,266... %, terwijl de som van alle overeenkomstige items nu 1.400 eenheden op 10.000 bedraagt, of 14 %. Naarmate verder wordt afgedaald, stijgen de procenten in de reeks van de items veel sneller dan die in de reeks van de lemmata : in het begin van de lijst komen met relatief veel items relatief weinig lemmata overeen. Op de duur gaat de stijging van de procenten in de reeks van de lemmata echter met de stijging van de procenten in de reeks van de items genivelleerd worden. Die nivellering treedt des te sneller in, naarmate er steeds meer lemmata geteld worden die slechts weinig items dekken⁷². De Luikse onderzoekers gaan er nu van uit dat de leerling op de lectuur van een tekst wordt voorbereid door vooraf alle belangrijke lemmata in te studeren. Ze stellen echter vast dat er een limiet is voorbij dewelke de leerling veel nieuwe lemmata zou moeten memoriseren om van de voorbereide tekst slechts een gering aantal nieuwe items te kunnen begrijpen. Die rendementslimiet ligt eigenaardig genoeg in alle onderzochte teksten steeds omstreeks 85 % van het totale aantal items⁷³. Daarmee komt naar gelang van de stijl van de auteur meer of minder dan grosso modo 30 % van het totale aantal lemmata overeen⁷⁴. De laagste frequentie tot dewelke men in de reeks van de lemmata is afgedaald om in de reeks van de items de rendementslimiet te bereiken, wordt de *limiet-frequentie* genoemd. Die zal ook afhankelijk zijn van de lengte van de geëxcerpeerde tekst. Wat nu de praktische uitwerking van hun (Latijnse) frequentievocabularia betreft, gaan de Luikse onderzoekers als volgt te werk. Eerst lemmatiseren ze alle items uit een aantal werken voor middelbare schoollectuur (hetzij integrale werken, hetzij excerpten) en bepalen ze op de zojuist geïllustreerde manier voor elk onderzocht werk afzonderlijk de limietfrequentie. Vervolgens worden alle vocabula die in *elk* onderzocht werk frequent zijn, in één *gemeenschappelijk* of *basisvocabulary* gegroepeerd. Vocabula die in één bepaald werk frequent genoeg zijn (en eventueel ook in andere), maar niet in *alle* geëxcer-

72. Reële voorbeelden van deze methode vindt men in Govaerts & Denooz, *Lexique* en Goerlandt, *Lexique*.

73. Cfr. Govaerts & Denooz, *Lexique*, p. 17: „au-delà de 85 %, le gain de compréhension est très faible comparativement à l'effort de mémorisation qu'il exigerait”.

74. In de publikatie vermeld onder n. 49 kan men goed nagaan welke percentages van de items het dichtst de rendementslimiet benaderen en met welk percentage van de lemmata de „renderende” items telkens overeenkomen.

peerde werken, worden ondergebracht in een *bijzonder vocabularium* of *microlexicon* voor dat werk.

Voor mijn eigen woordfrequentieonderzoek op Xenofon heb ik de methode van het LASLA gevolgd. Met de empirisch vastgestelde rendementslimiet van 85 % voor ogen kon de limietfrequentie voor het corpus van de excerpten op 4 bepaald worden. Van de 1.653 lemmata bereiken er 460 de frequentie 4 of meer, dat is slechts 27,83 %. Van die vocabula hangen niet minder dan 9.428 van de 11.148 items af, of 84,57 %⁷⁵. Die 460 woorden vormen natuurlijk geen echte *basiswoordenschat*, omdat er geen andere Griekse schoolauteurs bij kwamen kijken. Het is best mogelijk dat echt belangrijke woorden in mijn uittreksels toevallig de limietfrequentie niet halen, terwijl woorden die normaal in een microlexicon voor de *Anabasis* zouden thuishoren (of eigen zijn aan de historiografie in het algemeen), in de excerpta de limietfrequentie toevallig wél bereiken⁷⁶.

Wie een tijdje in de literatuur omtrent frequentieonderzoek graaft, moet onvermijdelijk op het probleem van de homogeniteit stoten. Zo kwam ik ertoe bij elk lemma uit mijn corpus na te gaan hoe frequent het is in de uittreksels uit Boek I en in die uit Boek IV. In volgende voorbeelden vindt men tussen haakjes de aldus gedifferentieerde frequenties: *adelphos* (6-0), *anthrōpos* (6-12), *kōmē* (1-14), *lophos* (0-9), *nux* (1-11), *hodos* (9-20), *polis* (29-1), *pûr* (0-10), *hupozugion* (1-14), *khiōn* (0-14), *khrēma* (12-0), *khronos* (5-1). Was de *Anabasis* volkomen homogeen, dan zou volgens de verhouding van de sommen van de items (7.175-4.823) de verhouding telkens 6-4 moeten zijn. In de frequenties van bovenstaande reeks betekenisdragende woorden herkent men duidelijk de sporen van het verschil in onderwerp tussen beide geëxcerpeerde Boeken. Die voorbeelden illustreren tevens dat het eigenlijk fout zou zijn bij de berekening van de limietfrequentie geen onderscheid te maken tussen de „Boeken” I en IV. Verscheidene vocabula die in beide „Boeken” samen merkkelijk meer dan de limietfrequentie halen, komen alleen of haast uitsluitend in de excerpten uit Boek IV voor. Om te vermijden dat een leerling die alleen uittreksels uit het Eerste Boek zal lezen, „verloren” zou leren, werd een limietfrequentie berekend voor de excerpten uit Boek I en voor die uit Boek IV afzonderlijk. De 220 vocabula die zowel in de ene als in de andere groep de limietfrequentie bereiken,

75. Deze en verdere cijfers steunen op een verbeterde versie van mijn gegevens. Lichte verschillen met de getallen in mijn *Lexique* zijn mogelijk.

76. Daarom is het interessant mijn resultaten te vergelijken met het basisvocabularium van Meyer & Steinthal. Voor een bespreking van hun basislexicon zie Goerlandt, *Een frequentieonderzoek*, pp. 151 en 156-157.

vertegenwoordigen telkens een klein percentage van het aantal lemmata, maar nog een aanzienlijk aantal items⁷⁷.

Het dozijn betekenisdragende woorden dat zopas als voorbeeld werd gegeven van het gebrek aan homogeniteit binnen de *Anabasis* mag niet de indruk wekken als zou het met de grammaticale woorden anders gesteld zijn. Enkele voorbeelden om dergelijke indruk weg te werken: *eis* (76-20), *en* (46-41), *epi* (45-57); *epei-toen* (26-23), *epeidē-toen* (5-11); *anō* (1-8), *autoū* (3-6), *euthus* (4-11), *prōton* (8-0); *an* (38-13), *ge* (13-0), *dē* (18-20).

Tussen de excerpten uit de Boeken I en IV is er niet alleen op het niveau van de woorden een gebrek aan homogeniteit vast te stellen, maar ook op het niveau van de grammaticale categorieën. De verdeling van de woordenschat per grammaticale categorie voor de gezamenlijke uittreksels is voorgesteld in tabel I. Na differentiëring van de frequenties werden tussen de „Boeken” I en IV significante verschillen vastgesteld voor lidwoord, voornaamwoorden en telwoorden. In het „Eerste” Boek komt het lidwoord minder voor dan verwacht, voornaamwoorden en telwoorden integendeel meer dan verwacht. Voor het „Vierde” Boek geldt natuurlijk het omgekeerde. Het overschot aan voornaamwoorden in het „Eerste” Boek is vooral te wijten aan het grote aantal persoonlijke voornaamwoorden, terwijl bij de telwoorden vooral de hoofdtelwoorden voor significante verschillen zorgen⁷⁸.

Als er op het gebied van het vocabularium belangrijke divergenties kunnen bestaan tussen delen van eenzelfde werk van één auteur, dan moeten er *a fortiori* ook divergenties voorkomen tussen werken van verschillende auteurs. Het voorkomen van afwijkingen tussen verschillende auteurs op het niveau van de grammaticale categorieën is reeds gesignaleerd bij de bespreking van frequentieonderzoeken in het eerste deel van dit opstel. Wat betreft de verschillen op het niveau van de woorden wou ik nog even terugkomen op wat hierboven vermeld is in verband met de grammaticale woorden. Brandwood heeft voor enkele werken van Platoon opgemerkt dat er belangrijke verschillen zijn in de occurrence van *kai* en *de*. Mag men dan ook niet veronderstellen dat er tussen *verschillende* auteurs divergenties zullen bestaan in het voorkomen van hun grammaticale woorden? Het zou inderdaad een vergissing zijn te menen dat auteurs die over verschillende onderwerpen schrijven alleen hun betekenisdragende woorden op verschillende wijze zouden gebruiken. De enige gegevens om dat enigszins te illustreren heb ik uit twee artikels van de computeradepten

77. Voor meer details zie Goerlandt, *Een frequentieonderzoek*, pp. 159-161.

78. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, p. 47, n. 28.

Michaelson en Morton moeten puren (zie tabellen II en III)⁷⁹. Door de verhouding tussen de occurrenties van *alla* en *ou* bij enkele auteurs (tabel II) en door de gemiddelde frequenties van *alla* in enkele andere tekstgeheelen (tabel III) blijkt dat althans die grammaticale woorden over de Griekse literatuur niet homogeen verdeeld zijn.

Zoals gezegd, beperkt dit frequentieonderzoek op de *Anabasis* van Xenofoon zich niet tot het vocabularium. Ook de morfologie en de syntaxis werden, althans gedeeltelijk, onderzocht. Voor zover mogelijk, werden ook de resultaten gerelativeerd door vergelijking met resultaten uit andere frequentieonderzoeken.

Van de morfologie werd reeds dat deel onderzocht, dat de leerling wel de meeste moeilijkheden oplevert, namelijk de morfologie van het werkwoord. De spreiding van de werkwoorden-items over enkele grammaticale categorieën (wijs, tijd, vox, persoon, stamsysteem) zijn voorgesteld in een aantal tabellen (tabellen IV-VIII). Telkens werden absolute waarden en procenten medegedeeld. Het belang van dergelijk cijfermateriaal overstijgt het louter wetenswaardige: het is duidelijk dat een Griekse initiatiecursus die op de frequente taalverschijnselen afgestemd is, met de occurrenties van de grammaticale categorieën rekening moet houden. Van wetenschappelijk standpunt is het interessant te constateren dat van de stamsystemen het praesenssysteem in de onderzochte passussen met het leeuwenaandeel wegloopt (haast 2/3 van het aantal werkwoorden-items). Dat systeem *moet* wel het belangrijkste zijn, omdat het als enige in de rij alle wijzen, tijden en voces kan aannemen⁸⁰. Bij Xenofoon is het praesenssysteem echter nog belangrijker dan verwacht, en wel hierdoor. Bij hem komen er veel historische praesentia en beschrijvende imperfecta voor, die de plaats innemen van narratieve aoristen⁸¹. Het spreekt vanzelf dat het veelvuldig gebruik van het historisch praesens en het beschrijvend imperfectum de frequentie van het praesenssysteem opdrijft en die van de systemen waaronder de aorist kan vallen

79. Cfr. Michaelson & Morton, *Elision*, pp. 45-55 en *The spaces in between*, pp. 55-59.

80. In H. W. Smyth, *Greek Grammar*, p. 109 vindt men deze indeling van de werkwoordelijke morfologie in negen stamsystemen: I. praesens-syst. (praes. en impf.), II. futurum-syst. (fut. A en M), III. eerste aorist-syst. (1ste ao. A en M), IV. tweede aorist-syst. (2de ao. A en M), V. eerste perfectum-syst. (1ste perf., 1ste plqpf. en fut. ex. A), VI. tweede perfectum-syst. (2de perf. en 2de plqpf. A), VII. perfectum mediaal-syst. (perf., plqpf. en fut. ex. M en P), VIII. eerste passief-syst. (1ste fut. P en 1ste ao. P), IX. tweede passief-syst. (2de fut. P en 2de ao. P).

81. Cfr. Herrmann, p. 213; van alle Griekse auteurs uit de klassieke tijd gebruikt Xenofoon in zijn *Anabasis* trouwens het grootste aantal praesentia historica, cfr. id., p. 208.

(vooral III en IV), doet dalen. In verband met de stamsystemen moet nog opgemerkt worden dat de grammatica van Smyth met de term „2de aorist-systeem” (systeem IV) de aoristus secundus en de aoristus tertius bedoelt. Na splitsing van dat systeem in zijn twee componenten werd vastgesteld dat de echte tweede aorist niet minder frequent is dan de eerste aorist, wat interessante implicaties kan hebben voor de methodiek: wegens de frequentie van de tweede aorist, de gelijkenis van zijn uitgangen met die van het imperfectum en het verschil in aspect van beide tijden is het verantwoord de tweede aorist in te voeren tegelijk met het imperfectum⁸².

Zojuist werd er wel op gewezen dat een Griekse initiatie cursus in de geest van de nieuwe leerplannen rekening moet houden met de frequentie van de taalverschijnselen. Er is echter nog niet geantwoord op deze voor de hand liggende vraag: welke dan wel de „essentiële” wijzen, tijden, voces en personen zijn. Het ligt al even voor de hand de oplossing te gaan zoeken in de richting van de empirisch vastgestelde rendementslimiet van 85 % zoals hierboven beschreven voor het vocabularium. Volgens die methode zouden de frequentste wijzen (resp. tijden, voces en personen) die samen 85 % van het aantal werkwoorden-items omvatten, „essentieel” zijn. De tabellen tonen het volgende aan: in dalende lijn van frequentie zijn aldus van de *wijzen* de indicatief, het participium en de infinitief het belangrijkste, van de *tijden* het praesens, de aorist en het imperfectum, van de *voices* het actief en het mediaal, en van de *personen* de derde enkelvoud en de derde meervoud. Als limietfrequentiebepaling is dergelijke werkwijze nochtans waardeloos, omdat die berekening op vier verschillende categorieën wordt toegepast. Een echte limietbepaling is volgens de LASLA-methode alleen dan mogelijk, wanneer met slechts één soort gegevens gewerkt wordt. Is het niet zo, dat bij de boven beschreven methode voor het vocabulariumonderzoek met slechts één klasse gegevens wordt geopereerd, namelijk de lemmata? Zoals het lemma de semantische kern was bij het onderzoek van de woordenschat, zo moest er nu een morfologische kern worden gevonden. Als kern voor de werkwoordelijke morfologie werd eerst gedacht aan de combinatie *wijs-tijd-vox-(persoon)*. Men kan inderdaad alle werkwoordelijke items herleiden tot elementen als: indicatief-imperfectum-mediaal-derde persoon enkelvoud, infinitief-aorist-actief, enz. Binnen de vakjes welke door die drie of vier categorieën worden omschreven, treffen er nochtans vormen samen die morfologisch verschillend gebouwd zijn. Een fictief voorbeeld: zo kan

82. Dat doet Holtermann in zijn *Ianua Linguae Graecae* vanaf les 9.

epaideueto samentreffen met *etheâto*, *ekhrêto*, *edeïto*, *histato*, enz.; *paideûsai* kan het gezelschap krijgen van *timêsai*, *kalêsai*, *baleîn*, *doûnai*, enz. Er moet dus ook rekening gehouden worden met de stamsystemen en hun morfologische wetten. Uiteindelijk werd als kernelement voor de werkwoordelijke morfologie de formule *stamsysteem-morfologische wet-wijs-tijd-vox-(persoon)* aangenomen⁸³. Zoals er bij het vocabulariumonderzoek eerst werd nagegaan hoeveel items er van elk lemma afhangen, zo moet er nu telkens nageteld worden hoeveel items er bij de verschillende morfologische kernelementen horen. Vervolgens moeten de morfologische kernelementen in dalende lijn van frequentie gerangschikt worden, om zoals boven beschreven, weer een limietfrequentie te kunnen berekenen.

Bij het bepalen van een limietfrequentie voor de morfologie kan men zich natuurlijk niet beperken tot de werkwoordelijke morfologie. Daarnaast zijn er ook de naamwoorden, waarvoor er een morfologische kern moet worden gevonden, alsook de onverbuigbare items. Een echte limietfrequentiebepaling zou dus rekening moeten houden met de werkwoordelijke en de naamwoordelijke morfologie, alsook met de onverbuigbare woorden. Tot hiertoe werd echter enkel de werkwoordelijke morfologie onderzocht. Een gedetailleerde uiteenzetting daarover hoop ik elders te publiceren⁸⁴. Wel kan daarvan hier een soort algemene conclusie meegedeeld worden. Belangrijk zijn: de vervoeging van het regelmatig paradigma *paideuô* (behalve het futurum passief en het perfectum), de vervoeging van de contracta (behalve *douloô*), de tweede aorist op *-on/-omên*, *eimi-zijn*, *histêmi*, de werkwoorden op gutturaal- of dentaalstam (vooral in de aorist), alsook *eîmi-gaan* (als praesens).

Homogeniteitsverschillen werden er ook voor de morfologie vastgesteld, meer bepaald binnen enkele grammaticale categorieën van het werkwoord. In de spreiding van de *voces* over de excerpten uit het Eerste en uit het Vierde Boek vallen er geen noemenswaardige afwijkingen van de theoretische (6-4)-verhouding waar te nemen. Significante verschillen met de theoretische waarden werden wél vastgesteld bij één wijs, één tijd en drie personen. Bij de *wijzen* wordt de bijzondere positie ingenomen door het participium. Die wijs komt namelijk in de uittreksels uit het Eerste Boek in belangrijke mate minder frequent voor dan in die uit het Vierde. Bij de

83. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en ...*, pp. 18-22.

84. De werkwoordelijke morfologie van de onderzochte *Anabasis*-excerpten werd intussen uitvoerig behandeld in een publikatie uitgegeven door het Ministerie van Nat. Opv. en Ned. Cult., cfr. Goerlandt, *Resultaten*, pp. 9-18 en 29-54. Op pp. 19-25 en 55-72 van hetzelfde werk werd nogmaals aandacht besteed aan het frequentievocabularium.

tijden geldt dezelfde vaststelling voor het imperfectum. In verband met de *personen* doet zich een merkwaardig balanseffect voor. Aan de ene kant zijn de eerste en de derde persoon enkelvoud op significante wijze frequenter in het „Eerste” Boek dan in het „Vierde”; aan de andere kant komt de derde persoon meervoud in belangrijke mate méér voor in het „Vierde” dan in het „Eerste” Boek⁸⁵. Die verschillen in de spreiding van de persoonsvormen over de twee geëxcerpeerde Boeken moeten aan de inhoud te wijten zijn. In het „Eerste” Boek is het vooral Kuros die handelt en spreekt (resp. in de derde en de eerste persoon enkelvoud), terwijl het „Vierde” Boek eerder (in de derde persoon meervoud) een relaas geeft van de lotgevallen van Grieken en barbaren.

Als de *Anabasis* ook op morfologisch gebied geen homogeniteit vertoont, mag men ook weer van auteur tot auteur een verschillende spreiding van de morfologie verwachten. Dat gebrek aan homogeniteit kan hier aangetoond worden door vergelijking van gegevens bij Xenofoon met enkele resultaten uit vier computeronderzoeken. Daar van de morfologie bij Xenofoon enkel de werkwoordelijke grondig werd onderzocht, kan een vergelijking alleen daarop betrekking hebben.

In De Bie's corpus uit Isokrates, Thoeukudides en Demosthenes, waarvan hierboven al sprake was, dekken de werkwoorden-items 21,2 % van het totale aantal items. In mijn gezamenlijke excerpten uit Xenofoon is de verhouding 24,9 %. Dat morfologisch verschil tussen beide corpora moet significant genoemd worden. Verwonderlijk is dat verschil niet, als men weet dat er zelfs binnen de tekstenverzameling van De Bie significante verschillen optreden⁸⁶.

Als men de interimresultaten van een bepaald onderzoek van Alfred Tomsin ter vergelijking mag nemen, dan zou het gebruik van de wijzen in de Griekse documentaire papyri haast uitsluitend significante verschillen vertonen met hun gebruik in mijn corpus uit Xenofoon. Nochtans lijkt hier voorzichtigheid geboden, aangezien Tomsin's resultaten op slechts een zeer klein aantal werkwoorden-items betrekking hebben⁸⁷.

Enkele gegevens uit het eerder al besproken artikel van Maloney bieden meer houvast. Na vergelijking van het aantal werkwoordsvormen bij Xenofoon en Thoeukudides blijkt de eerste veel rijker aan vervoegde werkwoorden dan de tweede. De participia (met

85. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, p. 50, n. 50.

86. Voor het percentage van de werkwoorden-items in het corpus De Bie cfr. De Bie, p. 22, sub (5) en voor de homogeniteitsverschillen zie supra.

87. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, p. 24 en p. 51, n. 56. Mijn Xenofoononderzoek betreft 2.747 werkwoorden-items (of 2.777, de verbaaladjectieven inbegrepen), het onderzoek van Tomsin slechts 139, cfr. Tomsin, p. 65 en pp. 59-61 (verantwoording van de keuze).

inbegrip van de losse genitieven) en de infinitieven daarentegen waardelijke, betrekkelijke en temporele, mededelende zinnen met *hoti* of *hōs*, en gevolg-, doel- en redengevende zinnen). Er werd zijn veel talrijker bij Thoekudides dan bij Xenofoon. Van al zijn werkwoordsvormen zijn trouwens bij Thoekudides ruim de helft hetzij participia hetzij infinitieven; bij Xenofoon ligt dat percentage beduidend lager ⁸⁸.

Over het voorkomen van de tijden van de indicatief en het gebruik van de personen van de indicatief in de *Elektra* van Euripides zijn er waardevolle gegevens verzameld door G. Rigo ⁸⁹. Van alle tijden van de indicatief blijken in de *Elektra* en in het corpus uit de *Anabasis* alleen de frequenties van de aorist ongeveer overeen te stemmen. Euripides gebruikt in vergelijking met Xenofoon veel vaker het praesens, het futurum (simplex en exactum) en het perfectum (en plusquamperfectum); het imperfectum daarentegen is veel belangrijker bij Xenofoon. Van de personen is de frequentste bij Xenofoon de derde enkelvoud, in aantal gevolgd door de derde meervoud. In Euripides' *Elektra* is de voornaamste persoon eveneens de derde enkelvoud, maar de tweede en de derde plaats worden ingenomen door de eerste en de tweede persoon enkelvoud, terwijl de derde persoon meervoud pas op de vierde plaats komt ⁹⁰. Al die belangrijke verschillen in het voorkomen van de werkwoordelijke morfologie moeten verband houden met het verschil in onderwerp en genre: Xenofoon schrijft (vooral in de derde persoon) over verleden gebeurtenissen, terwijl een tragedie (in de eerste persoon) personages laat optreden en stelling laat kiezen tegenover gebeurtenissen in verleden, heden en toekomst, en tegenover elkaar ⁹¹.

Hierboven werd uiteengezet hoe de LASLA-methode voor het samenstellen van een basisvocabularium op de morfologie kan worden toegepast. In een voordracht voor de discussiegroep „V.S.O. en Grieks” op het *Colloquium didacticum classicum quintum* (Brussel, 1973) heb ik ook een mogelijke limietbepaling voor de syntaxis voorgesteld. Daar er echter met de voorgestelde „syntactische kern” nog niet geopereerd werd en de beschrijving ervan niet in een bondige formule gegoten kan worden (wat wél het geval is voor de morfologische kern), verwijs ik daarvoor liever naar de publikatie van die toespraak ⁹². Van de syntaxis werd nochtans wel

88. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, pp. 24-25 en p. 52, n. 59 en 60.

89. Cfr. Rigo, *Projet*.

90. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, p. 25 en p. 52, n. 61 en 62.

91. Voor een gedetailleerde verklaring van het gebruik van tijden en personen in de indicatief in Euripides' *Elektra* zie Rigo, *Projet*, pp. 51-52.

92. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, pp. 26-27 (sub 2.3.1.).

een en ander onderzocht, namelijk de frequentie van participium- en infinitiefconstructies, alsook van een aantal bijzinnen (voornagegaan of er voor die syntactische verschijnselen geen significante frequentieverschillen bestaan tussen de uittreksels uit het Eerste Boek van de *Anabasis* en die uit het Vierde aan de ene kant en tussen de gezamenlijke uittreksels uit Xenofoon en een soort doorsnee-Grieks aan de andere kant. Met de naam *doorsnee-Grieks* mag men wel het corpus teksten betitelen waarvan Friedrich Maier de syntaxis heeft onderzocht⁹³. Het omvat de 97 Griekse versio's die in de jaren 1901-1964 aan Beierse abiturienten werden voorgelegd en die gekozen zijn uit 22 prozaschrijvers van de Attische redenaars tot Prokopios⁹⁴. Tot slot werden nog enkele gegevens uit De Bie en Maloney met gegevens uit Xenofoon vergeleken.

Voor de onderzochte syntactische verschijnselen werden er niet veel homogeniteitsverschillen geconstateerd tussen de „Boeken” I en IV. De verschillen vertonen om welke reden ook steeds hetzelfde patroon: telkens zijn de afwijkende syntactische fenomenen in belangrijke mate minder frequent dan verwacht in het „Eerste” Boek en meer in het „Vierde”. De divergenties worden aangetroffen in de participium- en de infinitiefconstructies, niet in de onderzochte bijzinnen. Bij de participia gaat het om de temporaal gebruikte participia coniuncta, om de attributief gebruikte participia in het algemeen en de gesubstantiveerde attributieve participia in het bijzonder. Bij de infinitiefconstructies betreft het alleen de accusativus cum infinitivo bij onpersoonlijke uitdrukkingen⁹⁵.

Talrijker zijn de verschillen tussen de syntaxis van de *Anabasis* en die van het doorsnee-Grieks van Maier. Een uitvoerige vergelijking van beide corpora vindt men in mijn colloquiumvoordracht⁹⁶.

De Bie en Maloney hebben in tegenstelling tot Maier met de computer gewerkt. Daar hun onderzoek niet zoals dat van Maier voor onderwijsdoeleinden bestemd was, vallen er bij wijze van spreken, althans wat de syntaxis betreft, slechts weinig kruimels van hun tafel. Alleen dit. De Bie heeft genoteerd dat de onderschikkende voegwoorden in Demosthenes' redevoering *De Vrede* en in diens *Eerste Philippische* (samen) 3,12 % van het totale aantal items vertegenwoordigen; in Isokrates' *Areopagitikos* is dat

93. De term *doorsnee-Grieks* wordt niet door Maier zelf gebruikt. De resultaten van zijn syntactisch onderzoek vindt men in Maier, pp. 89-93.

94. Cfr. id., *ibid.*, p. 87, n. 2 en p. 88.

95. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, p. 33 en p. 55, n. 85 en 86.

96. Cfr. id., *ibid.*, pp. 29-31.

slechts 1,94 %⁹⁷. Voor Xenofoon vond ik nog een andere verhouding, namelijk 2,91 %. Volgens Maloney vertegenwoordigen de losse genitieven in zijn corpus uit Thoe kudides 2,6 % van het aantal werkwoorden-items⁹⁸. Bij Xenofoon is de losse genitief met zijn 1,16 % van de werkwoorden-items minder dan half zo vaak gebruikt. Niet alleen in vergelijking met Thoe kudides schijnt Xenofoon met de losse genitief zuinig om te springen, maar ook in vergelijking met de 22 auteurs uit Maiers doorsnee-Grieks: in het corpus excerpten van Maier komt die constructie verhoudingsgewijs in significante mate meer voor dan in mijn excerpten uit de *Anabasis*⁹⁹.

Als besluit bij dit punt over de syntaxis mag dus wel genoteerd worden dat er inzake syntaxis evenmin als inzake vocabularium en morfologie in de Griekse literatuur enige homogene verdeling verwacht mag worden¹⁰⁰.

* * *

97. Cfr. De Bie, p. 27, n. 8 en 11.

98. Cfr. Maloney, p. 90 (tableau I B).

99. Cfr. Goerlandt, *Frequentieonderzoek en...*, p. 53, n. 74, sub (b).

100. Sinds het afsluiten van deze bijdrage kwamen me nog volgende publikaties onder ogen die met mijn onderwerp in verband staan:

Delatte L., Govaerts S. & Denooz J., *Quelques mots des activités du L.A.S.L.A.*, in *Revue*, 1975/4, pp. 1-5;

Duchesne-Degey M., *Un programme d'ordinateur pour la coupe syllabique en latin*, in *Revue*, 1975/1, pp. 37-57 (om Latijnse én Griekse woorden te splitsen in lettergrepen als aanloop tot stilistisch onderzoek);

Duroisin P., *Un usage nouveau des index mécanographiques*, in *Revue*, 1975/1, pp. 59-69 (gebruik van de LASLA-indices op Seneca philosophus om na te gaan wat van diens gedachtengoed Henry de Montherlant gebruikt heeft en hoe);

Hessinger J. J., *A statistical supplement to an index verborum*, in *Revue*, 1975/4, pp. 11-56 (een methode om meer linguïstische informatie te puren uit een LASLA-index op Caesar de bello Gallico);

Maloney G. & Villeneuve Winnie F., *Mots longs et mots courts en grec*, in *Revue*, 1975/3, pp. 1-34 (definitie van lange, middellange en korte woorden en hun frequentie in alle traktaten van het *Corpus Hippocraticum* behalve XXIII en XXX);

Mattea Michela, *Statistical researches in the „verbum“ lexical field on the Frontonian rhetorical works, De orationibus and De eloquentia*, in *Revue*, 1975/3, pp. 35-[55] (een lijst van Fronto's key-words bewijst welk belang hij hechtte aan het woord en aan de welsprekendheid; hij moet Marcus Aurelius in diens retorische studies danig gestimuleerd hebben);

Nicolova-Burova Anna, *On the chronology of Seneca's philosophical dialogues*, in *Revue*, 1975/2, pp. 1-30 (op basis van bepaalde klassieke stijlcriteria alsook van de frequentie en de spreiding van de woordsoorten wordt een stijlevolutie geschetst van *De ira* I en II over *De ira* III naar *De clementia*);

Packard D. W., *A Greek computer at Chapel Hill*, in *Revue*, 1975/4, pp. 7-10 (doeleinden: a) computer aided teaching of Greek and Latin, b) searching large collections of Greek and Latin texts, c) text editing and typesetting);

Russo Frederica, *Utilisation de la mesure des longueurs de phrases pour la détermination de la structure de la prose de Fronton dans le „De eloquentia“ et le „De orationibus“*, in *Revue*, 1975/2, pp. 31-48 (als criterium voor de lengte van de zin werd het aantal lettergrepen tussen twee clausules genomen; na

Tot slot van deze uiteenzetting wou ik graag nog even stilstaan bij de vraag naar het nut van het frequentieonderzoek.

Bij allerlei problemen van de filologie is het verantwoord, ja soms noodzakelijk, aan frequentieonderzoek te doen. In het eerste deel van dit opstel werd erop gewezen hoe men in de hulpwetenschappen van de klassieke filologie alsook in alle mogelijke stadia van het filologisch onderzoek zelf, bij het verwerken van zijn variabelen zelfs een beroep gaat doen op de computer. Machinaal maar ook manueel uitgevoerde statistische onderzoeken dienen zeker de wetenschap. Een laatste mogelijke dienst aan de wetenschap vanwege het frequentieonderzoek werd hierboven nog niet met zoveel woorden behandeld, maar steunt wel op het zoeken naar de basisfenomenen van de taal zoals beschreven in het tweede deel van deze bijdrage. Ik bedoel het opstellen van een soort „basisvocabularium”, „basismorfologie” en „basissyntaxis” voor alle auteurs van de Latiniteit en van de Graeciteit. Alvorens dergelijk plan verwezenlijkt kan worden, zal er eerst nog veel water naar de zee moeten vloeien. Maar dergelijke realisatie zou zeker van wetenschappelijk belang zijn. Zo zouden taal en stijl van elke auteur bestudeerd kunnen worden in hun afwijkingen tegenover een „norm”. Zo zou de filoloog woordenschat, morfologie en syntaxis synchronisch en diachronisch kunnen bestuderen. Zo zou hij ook beter de eigenheden van elke tijd en van elk genre kunnen bepalen en ook de evolutie van het taalgebruik zelf gemakkelijker kunnen volgen, bij voorbeeld welke oude woorden er mettertijd uit de taal verdwijnen, welke archaische wendingen er weer opgerakeld en welke neologismen er ingevoerd worden.

Het nut van frequentieonderzoeken voor het onderwijs zal wellicht niet iedereen zonder meer willen erkennen. Misschien zullen sommigen zelfs vrezen dat een beperking van vocabularium en grammatica noodzakelijkerwijze een verschrompeling, ja een aftakeling van de goede oude klassieke studies moet betekenen. Ze moeten echter bedenken dat de suprematie van de Oude Talen in ons onderwijs definitief tot het verleden behoort en men zijn eisen moet matigen. Ik wil het frequentieonderzoek hier niet voorstellen als het middel om de klassieke studies te redden, maar zich niet

toepassing van dat criterium op enkele stalen uit Fronto's genoemde werken en uit Cicero's *Orator* laat de auteur zien hoe Fronto Cicero's breedheid van de periode verlaat ten gunste van de expressiviteit van het woord);

- Weil G. E., Salem A. & Serfaty M., *Le livre d'Isaïe et l'analyse des sources textuelles. Recherches sur des méthodes d'analyses statistiques descriptives (l'analyse des correspondances et la classification automatique)*, in *Revue*, 1976/2, pp. 1-85 (à suivre) (tekstanalyse van een omstreden werk op basis van de spreiding van de 100 frequentste woorden, de eigennamen uitgezonderd, over elk van de capita van dat werk; evaluatie van de gegevens van Kasher).

willen aanpassen aan de tijdsgeest, die toch naar rendement vraagt, zal zeker de vroegere „gouden tijd” niet herstellen. Als de klassieke studies in het Middelbaar Onderwijs behouden moeten blijven, dan zal dat zeker niet kunnen door de oude, deductieve methode, met haar overdreven aandacht voor niet-frequente woorden en zeldzame morfologie, te willen handhaven. Het kan paradoxaal klinken, maar eventuele tegenstanders van het benutten van frequentieonderzoeken in het onderwijs moeten er niet voor beducht zijn dat de voorschriften van de nieuwe leerplannen inzake frequentie pijnlijk nauwkeurig zullen worden toegepast. Dat zou trouwens ook moeilijk kunnen. De ontwerper van een handboek met leeslessen volgens de inductieve methode zal zich voor de moeilijkheid geplaatst zien dat hij met de meest frequente taalverschijnselen alléén geen zinnige Griekse teksten kan samenstellen. De woorden die het talrijkst voorkomen zijn immers de grammaticale (dat zijn lidwoord, voornaamwoorden, voorzetsels, voegwoorden, bijwoorden en partikels). In mijn excerpten uit de *Anabasis* vertegenwoordigen de grammaticale woorden ongeveer 53 % van het totale aantal items (zie tabel I). De zwakke positie van de betekenisdragende woorden (substantieven, adjectieven en werkwoorden) blijkt echter niet alleen uit hun kleiner aantal items (c. 47 %), maar vooral uit de massa vocabula die er nodig zijn om hun kleiner aantal items te dekken: het totale aantal lemmata bestaat uit c. 80 % betekenisdragende woorden en c. 20 % grammaticale. De verhouding tussen grammaticale en betekenisdragende woorden wordt misschien wel het best geïllustreerd door vergelijking van hun gemiddeld gebruik (het coëfficiënt van de verhouding tussen aantal items en aantal lemmata). Zo blijkt het gemiddeld gebruik van de grammaticale woorden meer dan viermaal zo hoog te liggen als dat van de betekenisdragende (18,69 tegen 3,92). Om zinnige, en wat meer is, interessante teksten te kunnen schrijven zal de ontwerper van een handboek ook minder frequente woorden moeten inlassen. In deze context kan nog even het probleem aangeraakt worden waarop de initiaticursus de leerling eigenlijk dient voor te breiden. Op alle schoolauteurs, op het gehele oeuvre van Xenofon, de gehele *Anabasis* of op excerpten daaruit die men het volgende jaar werkelijk wil lezen? In het ene uiterste geval kan men de leerling misschien te veel hooi op zijn vork geven, in het andere moet men hem op Xenofon voorbereiden met Xenofon. De samensteller van een begincursus naar de nieuwe voorschriften zal dus een grote soepelheid aan de dag moeten leggen. Soepelheid is trouwens ook vereist als men de mentaliteit van de jonge leerling wil respecteren. Het aanbrenge van de leerstof moet ook didactisch verantwoord zijn, volgens het principe van de geleidelijkheid

met anticipatie en herhaling. Men kan niet zonder meer eerst aanleren wat het meest frequent is en zijn leergang verder opbouwen in functie van de frequentie. Moeilijkheden zijn er dus genoeg. Maar toch moet het mogelijk zijn een initiatiecurcus te vrijwaren van de overtolligheden die vroegere leerboeken ontsierden.

Tot slot mag ik wel concluderen dat het frequentieonderzoek zijn nut heeft én voor de wetenschap én voor het onderwijs. Het is echter wèl zo, dat de toepassing van de zuivere wetenschap in het onderwijs door allerlei factoren kan worden bemoeilijkt.

TABEL I.

Verdeling van de woordenschat per grammaticale categorie bij Xenofoon, *Anabasis* I en IV (excerpta).

Categorie	Absolute waarden		%		Orde van belangrijkheid		Gemiddeld gebruik
	Voc- bula	Items	Voc- bula	Items	Voc- bula	Items	
Lidwoord	1	1200	0,06	10,76	10	4	1200,—
Substantieven	446	1596	26,98	14,32	2	3	3,58
Adjectieven	234	870	14,16	7,80	3	6	3,72
Voornaamwoorden	51	1113	3,09	9,98	5	5	21,82
Telwoorden	38	183	2,30	1,64	6	10	4,82
Werkwoorden	657	2777	39,75	24,91	1	1	4,23
Voorzetsels	35	745	2,12	6,68	8	7	21,29
Voegwoorden	37	390	2,24	3,50	7	9	10,54
Bijwoorden	114	577	6,90	5,18	4	8	5,06
Partikels	40	1697	2,42	15,22	9	2	42,43
Totalen	1653	11148	100,—	100,—			6,74
Betekenisdragende	1337	5243	80,88	47,03	1	2	3,92
Grammaticale	316	5905	19,12	52,97	2	1	18,69
Totalen	1653	11148	100,—	100,—			6,74

TABEL II.

Frequentie van *alla* en *ou*
(naar S. Michaelson & A. Q. Morton, *Elision...*).

Auteur, werk		Occurrenties		Procentuele verhouding	
		<i>alla</i>	<i>ou</i>	<i>alla</i>	<i>ou</i>
1.	Isokrates, rede I-XXI (alle)	503	901	36	64
2.	Lusias, rede I-XXXV (alle)	452	798	36	64
3.	Demosthenes, rede I-X	111	250	31	69
4.	Xenofoon, 6 minora	111	118	48	52
5.	Aristoteles, <i>De Anima</i>	220	314	41	59
6.	Aristoteles, <i>De Caelo I-II</i>	40	37	52	48
7.	Aristoteles, <i>De Interpretatione</i>	66	188	26	74
8.	Homerus, <i>Ilias</i>	740	793	48	52
9.	Homerus, <i>Odusseia</i>	582	691	46	54
10.	Thoekudides, (selecta)	109	359	23	77
11.	Herodotos, (selecta)	83	254	25	75
12.	Ploetarchos, (selecta)	123	157	44	56

Legende

1. zie : S. Michaelson & A. Q. Morton, *Elision...* : p. 47 ; 2. p. 48 ; 3. p. 49 ; 4. p. 50 (*Hieroon, Agesilaos, Spartaanse instellingen, Poroi, Cavaleriecommandant, Rijkunst*) ; 5.-7. p. 54 ; 8.-9. p. 55 ; 10. p. 45 (eerste 200 zinnen van elk Boek) ; 11. p. 46 (eerste 200 zinnen van elk Boek) ; 12. p. 53 (*Isis en Osiris 351d-356f, E te Delfoi 384d-390d, Orakels te Delfoi 394e-401e, Oude mannen 783b-794h*).

TABEL III.

Gemiddelde frequentie van *alla* in stalen uit Griekse auteurs
(naar S. Michaelson & A. Q. Morton, *The spaces in between*, pp. 55-59).

	Auteur	Aantal <i>alla's</i>	Aantal tussenruimten	Gemiddelde fre- quentie op 100
1.	Herodotos	81	900	9,-
2.	Thoekudides	18	800	2,3
3.	Isokrates	376	1600	23,5
4.	Demosthenes	133	800	16,6
5.	Lusias	140	700	20,-
6.	Ploetarchos	59	500	11,8
7.	Xenofoon	40	600	6,7
8.	Iosepos	32	400	8,-
9.	Aristoteles	77	700	11,-
10.	Diodoros	12	400	3,-
11.	Filoon	31	400	7,8

Legende

1. in de som van de eerste 100 tussenruimten tussen 2 *kai's* van elk Boek ; 2. id. ; 3. id., ... van de redevoeringen II-XII, XIV en XVI-XIX ; 4. id., ... van de red. II-IV en VI-X ; 5. id., ... van de red. I-III, V, XII, XIV en XIX ; 6. in de som van de eerste tussenruimten tussen 2 *kai's* van *Ballingschap, Oude mannen en Goddelijke wraak*, en van de eerste 200 van *Fortuin van de Romeinen* ; 7. in eerste 100 van *Agésilaios, Spartaanse instellingen, Poroi, Cavaleriecommandant, Rijkunst, Jager* ; 8. id., ... van *Joodse oorlog I en V, Leven I en Tegen Apioon I* ; 9. in eerste 100 van *De Caelo I-IV en Delen van de dieren* en eerste 200 van *Voortbeweging van de dieren* ; 10. eerste 100 van Boeken I-II en XXI-XXII ; 11. id., ... van *Schepping, Allegorie, Cherubim en Kain en Abel*.

TABEL IV.

Verdeling van de werkwoordsvormen per wijs
bij Xenofoon, *Anabasis I & IV* (excerpta).

Wijs	Absolute waarden	%
Indicatief	1323	47,64
Conjunctief	61	2,20
Optatief	159	5,73
Imperatief	10	0,36
Infinitief	459	16,53
Participium	735	26,47
Verbaaladjectief	30	1,08
Totalen	2777	100,—

TABEL V.

Verdeling van de werkwoordsvormen per tijd
bij Xenofoon, *Anabasis* I & IV (excerpta).

Tijd	Absolute waarden	%
Praesens	1106	40,26
Imperfectum ind.	631	22,97
Futurum	85	3,09
Aorist	810	29,49
Perfectum	95	3,46
Plusquamperfectum ind.	20	0,73
Totalen	2747	100,—

TABEL VI.

Verdeling van de werkwoordsvormen per vox
bij Xenofoon, *Anabasis* I & IV (excerpta).

Vox	Absolute waarden	%
Actief	1895	68,98
Mediaal	619	22,53
Passief	233	8,48
Totalen	2747	100,—

TABEL VII.

Verdeling van de werkwoordsvormen per persoon
bij Xenofoon, *Anabasis* I & IV (excerpta).

Persoon	Absolute waarden	%
1 enk.	65	4,19
2 enk.	15	0,97
3 enk.	889	57,24
1 meerv.	28	1,80
2 meerv.	19	1,22
3 meerv.	537	34,58
Totalen	1553	100,—

TABEL VIII.

Verdeling van de werkwoordsvormen per stamsysteem
bij Xenofoon, *Anabasis* I & IV (excerpta).

Stamsysteem	Absolute waarden	%
I PRAESENS - s.	1743	63,31
II FUTURUM - s.	85	3,09
III EERSTE AORIST - s.	347	12,60
IV TWEEDE AORIST - s.	388	14,09
V EERSTE PERFECTUM - s.	21	0,76
VI TWEEDE PERFECTUM - s.	40	1,45
VII PERFECTUM MEDIAAL - s.	54	1,96
VIII EERSTE PASSIEF - s.	61	2,22
IX TWEEDE PASSIEF - s.	14	0,51
Totalen	2753	100,—

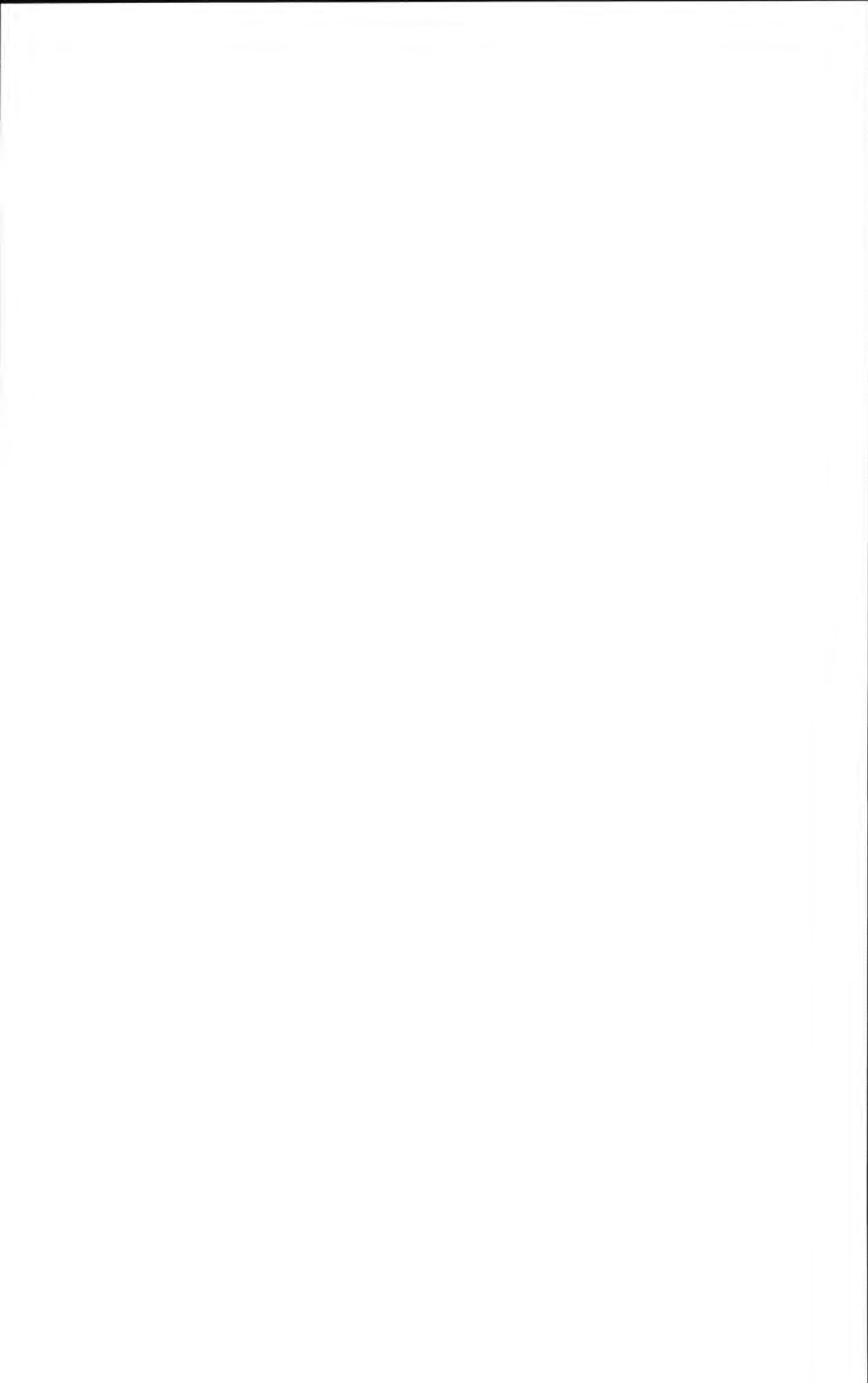
BIBLIOGRAFIE

- Ahnert H.-J., *Affiliation programs (Part II). Using the program „AFFILI”*, in *Revue (de l'Organisation internationale pour l'étude des langues anciennes par ordinateur)*, 1972/4, pp. 35-54.
- Allais Christiane & Claude, *A method of structural analysis with an application to „Les liaisons dangereuses”*, in *Revue*, 1968/2, pp. 13-33.
- Bodson A., *Vocabulaire latin*, Liège, C.I.D.E.L.A., L.A.S.L.A., 1968.
- Bodson A. & Govaerts Suzanne, *Codification d'un texte latin sur cartes mécanographiques IBM-80 colonnes*, in *Revue*, 1966/1, pp. 1-50. (+ *Corrigenda*, in *Revue*, 1966/2, pp. 47-48).
- Brandwood L., *Plato's Seventh Letter*, in *Revue*, 1969/4, pp. 1-25.
- Carney T. F., *Looking for a writer's „Picture of reality”*, in *Revue*, 1968/2, pp. 35-81.
- Coppens-Ide Hilda, *Authorship problems and the computer*, in *Revue*, 1971/3, pp. 187-194.
- De Bie J., *Recherche sur la syntaxe et l'ordre des mots en grec*, in *Revue*, 1970/1, pp. 17-27.
- Delatte L., *A propos de la mesure des longueurs de phrases dans les textes classiques*, in *Revue*, 1966/1, pp. 51-65.
- Id., *Computers and the Classics*, in *Revue*, 1967/4, pp. 97-103.
- Id., *Key-words and poetic themes in Propertius and Tibullus*, in *Revue*, 1967/3, pp. 31-79.
- Id., *Le Laboratoire d'Analyse statistique des Langues anciennes à l'Université de Liège et l'établissement d'un vocabulaire de base et d'une grammaire de fréquence du latin*, in *Colloquium voor de studie van de problemen van het onderwijs in het Grieks en het Latijn in de landen van de Europese Gemeenschap (Gent 17-21 dec. 1963). Verslag en Mededelingen*, Gent, 1964, pp. 96-106.
- Id., *L'ordinateur et la création littéraire. Communication faite au Colloque International de l'Esthétique et des Sciences connexes, Liège, octobre 1966*, in *Revue*, 1966/3, pp. 5-20.
- Denooz J., *Recherches sur le traitement automatique de la langue latine*, in *Revue*, 1973/1, pp. 1-89.
- De Poerck G. & Zwaenepoel R., *Traitements automatiques de textes littéraires en ancien français. Une expérience: le Charroi de Nîmes*, in *Revue*, 1971/2, pp. 97-111 (pp. 97-106 en 109-110: De Poerck, pp. 107-108: Zwaenepoel).
- Dyer R. R., *Towards computational procedures in homeric scholarship*, in *Revue*, 1967/4, pp. 1-54.
- Engels L., *The computer and the humanities. Summary of the Colloquium*, in *Revue*, 1971/3, pp. 249-251.
- Evrard E., *Deux programmes d'ordinateur pour l'étude quantitative du vocabulaire*, in *Revue*, 1967/3, pp. 81-95.
- Id., *La critique des textes et son automatisation: à propos d'un livre récent*, in *Revue*, 1968/1, pp. 69-81.
- Id., *La papyrologie au L.A.S.L.A.: réalisations et projets*, in *Revue*, 1967/4, pp. 87-96.

- Id., *L'automatisation de l'étude des textes grecs au LASLA*, in *Revue*, 1971/2, pp. 89-95.
- Id., *Le Laboratoire d'Analyse statistique des Langues anciennes à l'Université de Liège. L'établissement d'un vocabulaire de base du grec*, in *Colloquium...*, pp. 107-114. (Cfr. Delatte, *Le Laboratoire*).
- Id., *Scansion automatique de l'hexamètre grec*, in *Revue*, 1972/4, pp. 1-33.
- Geiss H., *Einige Probleme der Mykenologie und ihre Lösungsmöglichkeiten mit Hilfe von datenverarbeitenden Maschinen*, in *Revue*, 1968/3, pp. 19-33.
- Germain Agnès, *Un programme de comptage et de distribution automatique des fréquences des mots par rôle dans les tragédies de Sénèque*, in *Revue*, 1974/3, pp. 33-48.
- Goerlandt E., *Een frequentieonderzoek op Xenofoons Anabasis*, in *Kleio*, 3 (1973-1974), pp. 145-164.
- Id., *Frequentieonderzoek en de studie van het Grieks*, in *DiCG*, 14 (1974), pp. 5-64.
- Id., *Lexique de base grec*. Traduit par S. Govaerts & J. Denooz, Liège, C.R.I.D.E.L.A., L.A.S.L.A., 1973.
- Id., *Resultaten van een frequentieonderzoek op de Anabasis van Xenofoon*, Brussel, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Bestuur Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, Afdeling bijscholing en pedagogisch onderzoek, [1976] (= *Documentatie 101, Grieks*).
- Govaerts Suzanne, *Le Corpus Tibullianum. Index verborum et Relevés statistiques. Essai de méthodologie statistique*, La Haye, Mouton, 1966, XIII-335 p. (= *Travaux publiés par le Laboratoire d'Analyse statistique des Langues anciennes*, Université de Liège, Faculté de Philosophie et Lettres, Fasc. 5).
- Id., *L'étude des textes latins au LASLA*, in *Revue*, 1971/2, pp. 97-102.
- Id., *Quelques observations à propos de la courbe cumulative de la distribution du vocabulaire chez un poète latin: Tibulle*, in *Revue*, 1973/4, pp. 19-27.
- Govaerts Suzanne & Denooz J., *Lexique de base latin*, Liège, C.R.I.D.E.L.A., L.A.S.L.A., 1972.
- Id., *Présentation d'un vocabulaire de base latin publié par le Laboratoire d'Analyse statistique des Langues anciennes de l'Université de Liège*, in *Revue*, 1974/1, pp. 17-29 (+ bijlagen).
- Greenberg N. A., *Vergil and the computer. Forth foot texture in AENEID I*, in *Revue*, 1967/1, pp. 1-16.
- Herrmann E., *Das Praesens historicum in Xenophons Anabasis*, in *Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse*, Jahrgang 1944, n° 8, pp. 183-214.
- Holtermann H., *Ianua Linguae Graecae. I. Lees- en Oefenboek, II. Woordverklaring*, in de bewerking van dr. Em. Vandevelde, Leuven, s.d.
- Janon M., *Epigraphie et informatique*, in *Revue*, 1974/2, pp. 1-24.
- Jory E. J. & Moore D. W., *An index to CIL VI. Two aspects*, in *Revue*, 1966/2, pp. 7-16.

- Kasher A., *The Book of Isaiah : characterization of authors by morphological data processing*, in *Revue*, 1972/3, pp. 1-62.
- Kollmann E. D., *A study of the vocabulary of Vergil's Eclogues*, in *Revue*, 1973/3, pp. 1-24.
- Id., *Word frequencies in latin literature*, in *Revue*, 1973/4, pp. 1-17.
- Maier F., *Stilübungen und Interpretation im Griechischen. Zum Problem des Übersetzens an Universität und Gymnasium*, München, Max Hueber Verlag, 1967. (= *Sprachen der Welt*, Nr. 6025).
- Maloney G., *La fréquence et l'ordre des formes verbales dans l'œuvre de Thucydide*, in *Revue*, 1970/3, pp. 87-109.
- Mater E., *Die Verwendung von datenverarbeitenden Maschinen bei der Untersuchung von Linear-B-Inschriften*, in *Revue*, 1968/3, pp. 1-17.
- Mau J., *Affiliation programs*, in *Revue*, 1972/3, pp. 63-76.
- Meyer Th. & Steinthal H., *Grund- und Aufbauwortschatz Griechisch*, Stuttgart, 1973. (= *Klettbuch* 6632).
- Michaelson S. & Morton A. Q., *Elision as an indicator of authorship in Greek writers*, in *Revue*, 1973/3, pp. 33-56.
- Id., *The spaces in between. A multiple test of authorship for Greek writers*, in *Revue*, 1972/1, pp. 23-77.
- Morgan R., *The computer and the maya glyphs*, in *Revue*, 1969/1, pp. 29-38.
- Müller L., *L'ordinateur et les textes de droit romain*, in *Revue*, 1970/4, pp. 65-82.
- Najock D., *Automatic classification of texts by methods of multivariate statistics*, in *Revue*, 1973/2, pp. 31-54.
- Id., *Orientation of text-stems*, in *Revue*, 1972/2, pp. 39-56.
- Ott W., *Metrical analysis of latin hexameter by computer*, in *Revue*, 1966/4, pp. 7-24.
- Ouy G., *Quelques problèmes posés par le projet de code descriptif pour les manuscrits médiévaux („Questionnaire codicologique“)*, in *Revue*, 1970/3, pp. 19-38.
- Paquot Annette, *Détails sur une nouvelle entreprise. Index Verborum inverse de Plaute avec relevés statistiques*, in *Revue*, 1973/2, pp. 35-47.
- Pennacini A., *Le fragment comme échantillon*, in *Revue*, 1968/1, pp. 1-9.
- Radday Y. T. & Shor H., *And in Isaiah*, in *Revue*, 1974/2, pp. 25-41.
- Rigo G., *Ajustement d'une courbe de distribution du vocabulaire*, in *Revue*, 1972/3, pp. 77-91.
- Id., *Projet d'étude statistique de l'Electre d'Euripide*, in *Revue*, 1971/4, pp. 45-55.
- Smyth H. W., *Greek Grammar*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968⁵.
- Tomsin A., *Etablissement d'un programme d'analyse automatique des textes papyrologiques documentaires grecs*, in *Revue*, 1970/1, pp. 57-69.
- Tordeur P., *Essai d'analyse statistique de la métrique de Prudence*, in *Revue*, 1972/2, pp. 19-37.
- Zarri G. P., *Une expérience pour l'automation des recherches de papyrologie*, in *Revue*, 1967/4, pp. 55-86.

De iconografie van Lanseloet van Denemerken

door

J. GOOSSENS

Van de vier bekende abele spelen is blijkbaar Lanseloet van Denemerken veel populairder geweest dan de drie andere. Esmoreit, Gloriant en het Spel vanden winter ende vanden somer zijn slechts via het Hulthemse handschrift tot ons gekomen, terwijl van Lanseloet naast de Hulthemse versie niet minder dan zeven incunabels en postincunabels bekend zijn, twee uit Gouda, twee uit Antwerpen en drie uit Keulen. Deze zeven drukken zijn met houtsneden geïllustreerd. De thematiek van die houtsneden en hun afhankelijkheidsverhouding vormt het onderwerp van deze lezing.

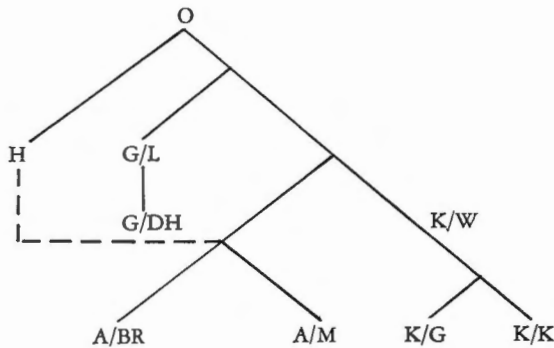
Vooraf is het echter nodig, de verhouding van de drukken te bepalen zoals die uit een vergelijkend testkritisch onderzoek gebleken is. De twee Goudse drukken noemen we G/L en G/DH. G betekent hier Gouda, L Lübeck en DH Den Haag. G/L is de oudste bekende Nederlandse druk, die tussen 1486 en 1492 bij Govert van Ghemen in Gouda van de pers kwam. Hij was in één exemplaar bewaard, dat zich in de Stadsbibliotheek van Lübeck bevond. Dit is tijdens de tweede wereldoorlog verloren gegaan, maar gelukkig is er in 1902 bij M. Nijhoff een facsimile-uitgave van verschenen. G/DH is een fragment van een jongere Goudse druk, vermoedelijk eveneens van Govert van Ghemen. Het bestaat uit een enkel blad, met op de rectozijde een houtsnede, op de versozijde 28 verzen tekst. Het geheel is op een aantal afwijkingen in de spelling na identiek met blad 9 in G/L. Het fragment G/DH wordt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bewaard. Zoals uit het stemma blijkt, neem ik aan dat G/DH direkt op G/L teruggaat.

A/BR bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het is een boekje dat men als een bibliografisch curiosum mag beschouwen. Het bevat fragmenten van twee exemplaren van een druk die in 1508 bij Adriaen van Berghen in Antwerpen van de pers kwam. De fragmenten van het tweede exemplaar bevatten echter tekstgedeelten die op enkele letters na al volledig in het eerste voorkomen, zodat zij elkaar niet aanvullen. A/BR heeft 293 verzen, minder dan 1/3 van het totaal dat in de volledige gedrukte versies is bewaard. A/M is een ongedateerde druk van

Willem Vorsterman uit Antwerpen, die omstreeks 1518 moet zijn verschenen. Hij is in één exemplaar bewaard, dat zich in de Bayerische Staatsbibliotheek in München bevindt. Op grond van tekstkritische argumenten kan men zeggen dat A/BR en A/M op eenzelfde, verloren druk teruggaan.

LANSELOET VAN DENEMERKEN

Stemma van de overlevering voor 1520

H = Hulthemse handschrift. KB Brussel 15.589 - 623.

G/L = Govert van Ghemen, Gouda 1486-1492. Exemplaar Bibliothek der Hansestadt Lübeck Phil. germ. 8° 3105 verloren. Facsimile-druk M. Nijhoff, Den Haag 1902.

G/DH = Vermoedelijk Govert van Ghemen, Gouda, iets jonger dan G/L. Fragment (één blad) van een exemplaar KB Den Haag 151 D 11.

A/BR = Adriaen van Berghen, Antwerpen 1508. Fragmenten van twee exemplaren KB Brussel A 1521.

A/M = Willem Vorsterman, Antwerpen omstreeks 1518. Exemplaar Bayerische Staatsbibliotheek München Rar. 990.

K/W = Johannes Koelhoff de Jongere, Keulen 1499-1500. Exemplaar Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Lo 3042.

K/G = Heinrich von Neuss, Keulen, vermoedelijk 1508. Exemplaar Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen 80 poet. Germ. II, 1316.

K/K = Heinrich von Neuss, Keulen, omstreeks 1515. Exemplaar Universitäts- und Stadtbibliothek Keulen Rh. S e/30 (Ink.).

De drie drukken K zijn in Keulen ontstaan, K/W in de drukkerij van Johannes Koelhoff de Jongere, en wel – op grond van een straks toe te lichten argument – in 1499 of 1500. Van deze druk is één exemplaar bewaard, dat zich in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel bevindt. Het is niet helemaal volledig: er ontbreekt één blad. K/G moet op grond van later toe te lichten argumenten uit de drukkerij van de Keulse drukker Heinrich von Neuss stammen, waarschijnlijk uit het jaar 1508. Het enige bewaarde exemplaar van K/G bevindt zich in de Niedersächsische

Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen. K/K tenslotte moet eveneens uit de drukkerij van Heinrich von Neuss stammen. Hij is jonger dan K/G. Het enige bewaarde exemplaar bevindt zich in de Universitäts- und Stadtbibliothek te Keulen. Er bestaat een oude uitgave van, door P. Norrenberg, uit 1873. Op grond van tekstkritische argumenten kan men aanemen dat K/G en K/K via een verloren druk teruggaan op K/W. Deze en de verloren voorgangers van A/BR en A/M, die we *A kunnen noemen, gaan samen terug op een verloren druk, die men als *A-K kan karakteriseren. Er bestaat een verbinding van al deze drukken met de Goudse tak van de overlevering via een verloren zeer oude incunabel, waarop zowel G/L als *A-K teruggaan.

De tekst van het Hulthemse handschrift (H) wijkt in tal van opzichten van die van de drukken af. Zo heeft H een proloog, die in alle drukken ontbreekt. Toch zijn er tekstkritische argumenten om aan te nemen dat de drukker van *A naast een oudere druk ook een handschrift of een verloren druk uit de overleveringsstreng H heeft gebruikt. Op al deze tekstkritische elementen kan ik hier niet ingaan, ik ga er integendeel van uit dat het stemma als een vaststaand gegeven bij het onderzoek van de iconografie kan fungeren¹. Talrijke elementen ervan zullen overigens bij het vergelijkend onderzoek van de houtsnedes bevestigd worden.

Alvorens daartoe over te gaan moet ik nog een woord over de taal van de drukken zeggen. De Goudse en Antwerpse teksten kunnen als laat Middelnederlands gekarakteriseerd worden. De Goudse hebben enkele Hollandse, de Antwerpse enkele Brabantse dialectkenmerken, maar in beide is de regionale kleur al zeer sterk afgesleten. Van de Keulse drukken is K/W een eigenaardig mengelmoes van Middelnederlandse en de rond 1500 in Keulen nog gebruikte Ripuarische schrijftaal, die enkele decennia later door een meer algemene Hoogduitse drukkerstaal uit zuidelijker gebieden zal worden verdrongen. K/G is iets meer geripuariseerd en verhoogduitst dan K/W, terwijl K/K als een normale Ripuarisch-Hoogduitse tekst kan worden beschouwd, waarin nog residuen van de oorspronkelijke Middelnederlandse versie *A-K zijn overgebleven.

De nu volgende uiteenzetting steunt op een onderzoek van microfilms van de drukken G/DH, A/BR, A/M, K/W, K/G en K/K evenals van de facsimile-uitgave van G/L door M. Nijhoff.

1. Een verantwoording van het stemma is te vinden in mijn artikelen: 1. *Die „niederdeutschen“ Fassungen des Lanseloet van Denemerken* (Festschrift für Gerhard Cordes, deel 1, Neumünster 1973, 61-73), 2. *Die Holzschnitte in den Drucken des Lanseloet van Denemerken* (Niederdeutsche Beiträge, Festschrift für Felix Wortmann, Köln-Wien 1976, 216-234).

	G/L (en G/DH)	A/BR	A/M	K/W	K/G	K/K
I	1 Links Lanseloet, rechts Sandrijn, midden eghelentyer a1r	1 Links ridder te paard, rechts Sandrijn, midden fontein	1 Links ridder te paard, rechts Sandrijn, midden fontein a1r	1	1 Ridder te paard, met vaandel	1 a1r
II	2 Herhaling van 1 a1v	2 Herhaling van 1	2 Herhaling van 1 a1v			
III	3 Links moeder en Sandrijn voor slaapkamerdeur, rechts Lanseloet op bed a6v	3 Links moeder en Sandrijn voor slaapkamerdeur, rechts Lanseloet op bed	3 Links man en vrouw, rechts scène met bedelaar a6r	2	2 Midden man en vrouw op bed, links vrouw met kruik, rechts luisteraar achter gordijn Sierlijst a6r	2 a6r
IV	4 en G/DH Links beneden Sandrijn, rechts ridder te paard, midden beek b3r	LACUNE	4 Herhaling van 1 b2r	3	3 Herhaling van 1	3 b2r
V				4	4 Burcht	4 b5r c1r
VI		4 Drukkersmerk A. van Berghen (Antwerpse burcht)	5 Drukkersmerk W. Vorsterman (dubbele adelaar met Antwerps wapen) c6v	5 Drukkersmerk J. Koelhoff (griffioen en leeuw met Keuls wapen + ik)	5 Drukkersmerk H. von Neuss (griffioen en leeuw met Keuls wapen) d4v	5 Drukkersmerk H. von Neuss (dubbele adelaar met Keuls wapen) d4v

In de tabel heb ik de bladzijden van de drukken waarop de afbeeldingen voorkomen (a 1r enz.) aangegeven, voor zo ver die duidelijk uit mijn hulpmiddelen konden worden afgeleid. Enkele houtsneden zijn niet oorspronkelijk voor een Lanseloet-druk vervaardigd, maar hebben aanvankelijk als illustratiemateriaal voor een vroeger verschenen boek met een andere inhoud gefungeerd. Deze zijn in de tabel door vette omlijsting van hun vakje gekenmerkt.

De houtsneden kunnen over zes plaatsen in de teksten verdeeld worden :

- I = De titelbladzijde ; d.i. wel in alle gevallen blad 1 recto van de eerste katern, onder een titel.
- II = Een bladzijde zonder tekst tussen de titelpagina en het begin van de eigenlijke tekst.
- III = De plaats tussen de dialoog waarin Lanseloet er door zijn moeder toe wordt overgehaald, in zijn kamer op Sanderijn te wachten en de dialoog waarin Sanderijn door Lanseloets moeder ervan wordt overtuigd naar Lanseloet toe te gaan ; d.i. in G/L tussen de verzen 248 en 249.
- IV = De plaats tussen Sanderijns klacht over haar verleiding door Lanseloet en haar ontmoeting met de ridder, d.i. in G/L tussen de verzen 341 en 342.
- V = De plaats tussen de dialoog Sanderijn-ridder en Lanseloets eerste klacht over het verlies van Sanderijn, d.i. in K/G tussen de verzen 498 en 499.
- VI = De laatste bedrukte bladzijde na de tekst (drukkersmerk).

Er is dus een concentratie van de illustraties in de eerste helft van de boekjes vast te stellen. Dit is een bekend verschijnsel, dat in de meeste geïllustreerde vroege drukken optreedt.

Hoewel er duidelijke overeenkomsten in de houtsneden van alle drukken zijn, vallen deze toch in drie groepen uit elkaar, die samenvallen met de plaatsen van ontstaan Gouda, Antwerpen en Keulen. Van de Goudse drukken heeft G/L drie afbeeldingen. De eerste verschijnt tweemaal, en wel op de plaatsen I en II ; vervolgens staat er een afbeelding op plaats III en een op plaats IV. Het fragment G/DH bevat op de rectozijde, die met plaats IV in G/L overeenstemt, dezelfde houtsnede als G/L.

G/L 1 en 2 vertonen links Lanseloet, rechts Sanderijn, in het midden een kleine boom, die wel identiek is met de *eghelentyer* van vers 17, waaronder de eerste ontmoeting plaatsheeft. Een muur vormt de achtergrond, vooraan links zit een hond (fig. 1). Deze afbeelding is verreweg de bekendste uit de gehele Lanseloet-

iconografie; ze is in talrijke moderne uitgaven en handboeken van literatuurgeschiedenis afgedrukt².

G/L 3 vult bijna een bladzijde (boven de houtsnede staan drie verzen). De afbeelding bestaat uit twee delen: links staan Sanderijn en Lanseloets moeder voor de deur van Lanseloets kamer, rechts ligt Lanseloet op zijn bed te wachten.

G/L 4 en G/DH vullen een volledige bladzijde. Beneden links staat Sanderijn, in het midden rechts zit de ridder op zijn paard. Hij heeft zijn jachthoren in de hand en is vergezeld van twee hazewinden. Beide hoofdfiguren zijn door een beekje gescheiden, dat door een parkachtig landschap stroomt. In de lucht zweeft een vogel (fig. 2).

De twee Antwerpse drukken hebben in tegenstelling met G/L op het einde (plaats VI) een drukkersmerk. Verder kan men aannemen dat ze ook beide op plaats IV dezelfde afbeelding hebben gehad als op plaats I en II; in de fragmentarische druk A'/BR is plaats IV echter niet bewaard.

A/BR 1 en 2 (plaats I en II) vertonen links de ridder te paard, rechts Sanderijn. In het midden staat een fontein. Boven de ridder vliegt een vogel. A/M 1 en 2 (plaats I en II) is een andere, maar zeer sterk daarop gelijkende houtsnede, die juist dezelfde afbeelding bevat. Deze wordt als nr. 4 op plaats IV, die als gezegd in A/BR ontbreekt, nog eens herhaald (fig. 3). A/BR moet hier eveneens een herhaling van 1 en 2 gehad hebben, want die houtsnede beeldt uit wat er op plaats IV gebeurt. Sterk vergrofd en in spiegelbeeld staat deze scène eveneens op de titelbladzijde van een veel jongere druk (1666) van Martinus Verhulst, eveneens uit Antwerpen.

A/BR 3 (plaats III) bevat op minder dan een halve bladzijde een afbeelding van dezelfde dubbele scène als de grotere houtsnede G/L 3: links Lanseloets moeder en Sanderijn, rechts Lanseloet op zijn bed. A/M heeft op deze plaats een houtsnede die met het Lanseloet-verhaal geen uitstaans heeft: links staan een vrouw en een man; rechts steekt een kreupele geknielde bedelaar een bedelnap uit, waarin een vrouw een geldstuk laat vallen; drie andere personen kijken toe. Deze afbeelding moet uit een ouder werk zijn overgenomen; „Het schijnt het verhaal van den man, die als bedelaar bij zijne vrouw terugkomt”, vermoedt Leendertz³. Een oudere druk van dat verhaal, waarin deze afbeelding voorkomt, is mij echter niet bekend.

2. Een paar voorbeelden: *Dichterschap en werkelijkheid. Geïllustreerde literatuurgeschiedenis...* onder redactie van W. L. M. E. van Leeuwen. Utrecht 1951³, 36. + *De Nederlandse letterkunde in honderd schrijvers*. Den Haag-Antwerpen 1953², 20.

3. P. Leendertz Jr., *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Leiden z.j. (1907), XIV.

Hier beghint een seer ghenoechlike
ende amoroese historie vanden edelē
Vantfloet, en die scone Sandzjn.

Afb. 1 = G/L 1, identiek met G/L 2, ware grootte, naar facsimile-druk M. Nijhoff (1902), uit het exemplaar Dr. J. Deschamps, Leuven.

*Monnikblake
bibliotheek
te s. blig.*

ai

Afb. 2 = G/DH, identiek met G/L 4, ware grootte, uit fragment KB Den Haag 151 D 11.

**Goedat een edel ridder vder lagen baer hñ dñe
 scoone sandijne vant op die fonteyne dñe welcke
 hem seer wel behacchde ouermidts haerder schoo
 bept dat hñse nam te wijue**

**Do god wouts ende ic vaer. saghen
 Ick bidde god wt den troone
 Ende marien der maget schoone**

Afb. 3 = A/M 4, identiek met A/M 1 en 2, met dezelfde voorstelling als A/BR 1 en 2, ware grootte, uit het exemplaar Bayerische Staatsbibliothek München Rar. 990.

Op het einde hebben beide Antwerpse drukken een signet, dat telkens een volledige bladzijde beslaat. In A/BR is het een afbeelding van de Antwerpse burcht : uit de torens steken vier vlaggen. Adriaen van Berghen⁴ is niet de eerste die een afbeelding van deze burcht als drukkersmerk heeft gebruikt ; Gheraert Leeu († 1492) had dat in zijn Antwerpse tijd ook al gedaan⁵. Het door Willem Vorsterman in A/M gebruikte signet is een gekroonde dubbele adelaar, die op de borst een horizontaal gedeeld wapenschild draagt, waarvan de bovenste helft op zijn beurt een dubbele adelaar bevat en de onderste de Antwerpse burcht. Dit drukkersmerk is ook in andere drukken van Willem Vorsterman overgeleverd, o.a. in de bekende met de Historie van Mariken van Nieuweghen⁶.

De drie Keulse drukken bevatten op het signet na dezelfde afbeeldingen. Deze zijn verdeeld over de plaatsen I, III, IV, V en VI. Plaats II is dus in tegenstelling met de Goudse en Antwerpse drukken niet bezet, terwijl het omgekeerd een eigenaardigheid van de Keulse drukken is dat er een afbeelding op plaats V staat. De derde houtsnede, op plaats IV, is een herhaling van de eerste. Alle Keulse houtsneden hebben gemeen dat ze niet oorspronkelijk voor een Lanseloet-uitgave werden vervaardigd. In K/K zijn de afbeeldingen met de hand gekleurd, in de twee andere drukken niet.

Bij het identificeren van de houtsneden in de Keulse drukken beschikte ik over uitstekende hulpmiddelen, waarvan het voorname deel 8 van het grote werk van Albert Schramm was : *Der Bilderschmuck der Frühdrucke 8 : Die Kölner Drucker*. Leipzig 1924. Andere hulpmiddelen waren o.a. : Paul Heitz-Otto Zaretsky, *Die Kölner Büchermarken bis Anfang des XVII. Jahrhunderts*. Strassburg 1898 ; Ernst Weil, *Die deutschen Druckerzeichen des XV. Jahrhunderts*. München 1924. Het is jammer dat de Nederlandse incunabel- en postincunabelkunde niet over een tegenhanger van Schramm beschikt, waardoor het mogelijk zou zijn geweest, meer te zeggen over A/BR 4 en vooral A/M 3.

4. Andere door Adriaen van Berghen gebruikte signetten staan bij G. van Havre, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversoïis*, Antwerpen 1883, I, 61 en in de catalogus *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*, Koninklijke Bibliotheek Brussel 1973, 527.

5. Afbeeldingen bij Van Havre I, 251 en in *De vijfhonderdste verjaring...* 289. Vgl. ook de beschrijvingen bij W. M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century*. Cambridge 1884 (fotomechanische herdruk Hildesheim-Nieuwkoop 1961), 64.

6. Afbeeldingen in de facsimile-uitgave *Mariken van Nieuweghen...* onder de leiding van A. L. Verhofstede, Antwerpen 1951², 130 en in *Naar de letter 1 - Mariken van Nieuweghen*. Tentoonstelling (1 mei - 1 juli 1968) Instituut De Vooy, Utrecht, 13. Andere door Vorsterman gebruikte signetten met dubbele adelaar bij Van Havre II, 1884, 379-384.

K 1 en 3 (plaats I en IV) beelden een geharnaste ridder te paard uit met een vaandel in de hand. Deze afbeelding is identiek met Schramm 758, d.w.z. het gaat om een houtsnede die in de uitgave der *Cronica van der hilliger Stat van Coellen* uit 1499 door Koelhoff de Jongere de ruiter-krijger Trebeta voorstelt. Koelhoff heeft door zijn publikatie van de Keulse kroniek moeilijkheden met de censuur gekregen, die van die aard waren dat hij spoedig daarop zijn drukkersactiviteit moest staken⁷. Daaruit kan worden afgeleid dat, daar K/W nog uit de drukkerij van Koelhoff stamt, deze druk nog in het jaar 1499 of ten laatste in 1500 is verschenen.

K 2 (plaats III) is een afbeelding van halve bladzijde. Zij vertoont een slaapkamer, waarin een man en een vrouw op de rand van het bed zittend een gesprek voeren. Rechts achter een gordijn staat een luisteraar, links in de deuropening een jonge vrouw met een kruik in de hand. De bladzijde bevat verder nog vijf verzen tekst. In K/W zijn tekst en afbeelding in sierlijsten gevat, die planten- en vogelmotieven bevatten⁸, in K/G en K/K ontbreekt deze versiering en is de bladzijde slechts gedeeltelijk gevuld.

In de inleiding van zijn uitgave van de fragmenten van de tweede druk der Keulse klucht *Stynchyn van der Krone* heeft Rudolf Juchhoff⁹ in 1968 erop gewezen dat deze afbeelding „genau die Eingangsszene von Stynchen van der Krone schildert: Stynchen in ihrer Kammer mit dem Oberländer und dem Lauscher hinter dem Vorhang”. Van deze klucht zijn twee drukken bekend, de eerste volledig, de tweede fragmentarisch. Onze houtsnede moet het eerst zijn gebruikt in de verloren eerste katern van de tweede druk, die omstreeks 1492 bij Koelhoff verscheen.

K 4 (plaats V) stelt een burcht voor. Deze is eveneens afgedrukt bij Schramm 88. Deze houtsnede werd het eerst gebruikt als stadszicht in Rolevincks *Fasciculus temporum*, waarvan de eerste druk in 1474 bij Arnold Therhoernen in Keulen verscheen¹⁰. Dit

7. Heitz-Zaretsky, XVI. Dat het ophouden van Koelhoffs drukkersactiviteit een gevolg van de censuur zou zijn geweest, wordt de laatste tijd betwijfeld: vgl. S. Corsten, *Die Blütezeit des Kölner Buchdrucks*. Rheinische Vierteljahrsblätter 40 (1976), 130-149.

8. De rechter lijst is identiek met Schramm 756, die in Koelhoffs *Chronik* werd gebruikt.

9. *Stynchyn van der Krone. Faksimile des Bruchstücks der zweiten Ausgabe (Koelhof um 1492)*. Mit einer Einleitung herausgegeben von R. Juchhoff. Köln 1968, 12. Deze druk bevat als aanhangsel een facsimile van K 2 naar K/W.

10. P. Norrenberg, *Kölnisches Literaturleben im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts*, Viersen 1873, 34 meent dat de houtsnede daar gediend zou hebben „Ninive zu versinnbildlichen”. Bij Schramm zijn echter de voorstelling van Ninive en het in K afgebeelde stadsgezicht twee verschillende houtsneden met de nummers 87 en 88.

werk bevat verscheidene houtsneden die of waarvan nabootsingen later weer in Koelhoffs Kroniek opduiken ¹¹.

K/W 5 (plaats VI) is een bekend signet dat reeds door de oudere Koelhoff werd gebruikt. Het stelt het Keulse stadswapen voor, dat links door een griffioen en rechts door een leeuw wordt vastgehouden. Boven links staat een *i*, boven rechts een *k*, dat zijn de initialen van Johannes Koelhoff de Oudere en de Jongere. Afbeeldingen van deze houtsnede staan bij Schramm 301 en Weil 56. Een signet dat hier heel sterk op lijkt en eveneens door de twee Koelhoffs werd gebruikt (hier ontbreken de 17 vlammen in de onderste helft van het schild), is afgedrukt bij Heitz-Zaretzky 4, Schramm 838 en Weil 55.

K/G 5 (plaats VI) is op één belangrijk detail na identiek met K/W 5: de initialen *i k* zijn weggesneden; overigens is de houtsnede blijkbaar door veelvuldig gebruik tussen deze twee drukken in erg aan sleet onderhevig geweest. Deze vaststellingen stemmen overeen met wat Hartmut Harthausen in zijn studie over de Keulse drukker Heinrich von Neuss heeft geconstateerd, die na de terugtrekking van Koelhoff uit het drukkersbedrijf met diens materiaal werkte: „Heinrich von Neuss wandelte das alte Signet für seine Zwecke ab, indem er die Initialen *i k* entfernte” ¹². Daar de houtsnede in K/G „noch nicht den grossen Ausbruch in der linken oberen Ecke aufweist, können wir den Druck mit hoher Wahrscheinlichkeit in das Jahr 1508 datieren” ¹³.

K/K 5 (plaats VI) is een signet dat Heinrich von Neuss van 1510 af gebruikte ¹⁴. Het stelt een dubbele adelaar met het Keulse wapen op de borst voor. Heinrich von Neuss heeft het niet zelf laten vervaardigen, want Koelhoff had het vroeger al gebruikt. Er staan afbeeldingen van bij Schramm 829 en Weil 61; in spiegelbeeld komt het ook bij Heitz-Zaretzky 6 voor.

De interne verschillen binnen de afzonderlijke overleveringsgroepen zijn aan twee elkaar aanvullende oorzaken toe te schrijven. Ten eerste hebben de vervaardigers van de jongere drukken het zich bij de illustratie van hun produkten gemakkelijker gemaakt dan hun voorgangers. Dat is het geval bij A/M 3, waar een houtsnede uit de voorraad van Willem Vorsterman die met de geschiedenis van Lanseloet geen uitstaans heeft, in de tekst werd geplaatst om de verdeling van die tekst in de legger over de

11. Vgl. de bespreking op blz. 12-13 bij Schramm. Als deze volledig is, komt K4 zelf niet in de Chronik voor.

12. H. Harthausen, *Der Kölner Buchdrucker Heinrich von Neuss*. Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein 171 (1969), 81-174 (citaat blz. 106). Ook separaat, Köln 1970.

13. Harthausen, 122.

14. Harthausen, 106.

afzonderlijke bladzijden van het boekje te kunnen bewaren. Een ander voorbeeld vormen K/G en K/K 2, waar door het weglaten van de sierlijsten bladzijde a 6r er maar schraal uitziet. De tweede oorzaak is dat de drukkersmerken aan het einde naar de drukkerij of naar de fase in de geschiedenis van een drukkerij telkens veranderen. Dat geldt doorlopend voor plaats VI.

Veel belangrijker dan de interne verschillen in de afzonderlijke groepen zijn die tussen de drie groepen als geheel. Deze zijn uitsluitend aan de eerste oorzaak toe te schrijven, d.w.z. de jongere drukkers maken het zich bij de illustratie gemakkelijker dan de oudere.

Het feit dat de meerderheid der afbeeldingen op corresponderende plaatsen in de drie groepen staat, doet ons a priori een zekere samenhang tussen Gouda, Antwerpen en Keulen aannemen. Daar elk van de drie groepen in het stemma door hogerliggende knopen met de twee andere verbonden is, kan men voor elk van de drie de hypothese opstellen dat haar iconografie de oorspronkelijke is (X) en die van de twee andere daaruit afgeleid moeten worden, en wel tweemaal direkt als Y1 en Y2 of eenmaal direkt als Y en eenmaal indirekt als Z. Daarnaast is natuurlijk de minder aantrekkelijke hypothese mogelijk dat met de verloren drukken ook illustraties verloren zijn gegaan, waardoor een reconstructie van de iconografische overlevering in zijn geheel of gedeeltelijk onmogelijk zou worden. Het is echter mogelijk aan te tonen dat we over de elementen voor een volledige reconstructie beschikken; de afhankelijkheidsverhouding is: $X = G \rightarrow Y = A \rightarrow Z = K$.

De drie houtsneden in G hebben telkens betrekking op het deel van het verhaal dat onmiddellijk volgt: 1/2 op de ontmoeting Lanseloet-Sanderijn onder de *eghelentyer*, waarmee het stuk begint, 3 op de dialoog moeder-Sanderijn (deze houtsnede, die twee scènes bevat, verwijst tegelijk terug naar de raad die de moeder juist daarvoor aan Lanseloet had gegeven, om in zijn kamer te wachten), 4 op de ontmoeting Sanderijn-ridder. Op grond van plaats III kunnen we in de overleveringsstreng A de druk A/BR voor oorspronkelijker houden dan A/M. We kunnen verder aannemen dat A/BR op plaats IV ook de afbeelding 1/2 heeft gehad, die hier wat de thematiek betreft op zijn plaats staat. De constatering die we in verband met G 1/2 deden, namelijk dat deze afbeelding betrekking heeft op de scène die onmiddellijk volgt, geldt niet voor de plaatsen A I en II. De houtsneden A I, II en IV zijn een contaminatie van de afbeeldingen G I/II enerzijds en IV anderzijds. Zoals in G/L 1 is de uitbeelding vertikaal in tweeën gedeeld, en wel in G/L door de *eghelentyer*, in A door de zuilvorm van de

fontein. Rechts bevindt zich telkens Sanderijn, staande en naar binnen blikkend, links een mannelijke hoofdfiguur. In G/L is deze weliswaar de staande Lanseloet en in A de ridder op een paard, maar beide mannen kijken naar binnen, dragen een platte ronde hoed met grote veren en zijn door een hond begeleid, die zich in de hoek beneden links bevindt. Dat A I, II, IV ook overeenkomsten met G IV vertonen is, aangezien zij dezelfde inhoud hebben, vanzelfsprekend. Als men daarvan uitgaat, vallen eigenlijk de verschillen sterker op: de schikking is in G sterk afwijkend en vooral heeft de scène in A zijn specifiek jachtkarakter verloren: de ridder draagt geen horen meer en hij rijdt niet meer door een arcadisch bos met een beek, maar bevindt zich buiten een bosland-schap bij een fontein. De vervanging van een beek door een fontein, die een wezenlijk element van de contaminatie is, was mogelijk door de betekenisveelheid van het woord *fonteine*, dat zowel door Sanderijn (H, v. 360) als door de ridder (v. 385) wordt gebruikt ter aanduiding van de plaats waar zij naar toe gaan. Op die betekenisveelheid heeft onlangs in de feestbundel voor Van Es Kazemier nog de aandacht gevestigd¹⁵. Doordat de ridder in A zijn kenmerken van jager heeft verloren, kan hij er niet alleen op plaats IV zichzelf vertegenwoordigen, maar bovendien in het begin van het verhaal als plaatsvervanger voor Lanseloet fungeren.

De (Antwerpse) drukker, die het eerst op het idee kwam, de afbeeldingen G I/II en IV in elkaar te verwerken en het resultaat van die verwerking driemaal te gebruiken, kon met minder moeite dan zijn Goudse collega een rijker geïllustreerde druk op de markt brengen: hij hoefde slechts twee in plaats van drie houtsneden te laten vervaardigen (de andere was A III) en hij kon toch, door op het einde ook nog zijn drukkersmerk op te nemen, een boekje met vijf in plaats van vier illustraties van de pers laten komen.

Als deze redenering juist is, moeten we voor de druk die door de stemmaknoop tussen O en G/L wordt gerepresenteerd, aannemen dat hij dezelfde afbeeldingen bevatte als de streng G. Omgekeerd postuleert het aangenomene voor de knoop *A, waarop A/BR en A/M teruggaan, de aangevulde iconografie van A/BR. Dat geldt zelfs voor het signet, zoals dadelijk zal blijken. Over de illustraties van de Keulse knoop tussen K/W, K/G en K/K weten we bijna alles. De enige onbekende is hier of het signet, dat hetzelfde als dat van K/W en K/G moet zijn geweest, de initialen *i k* bevatte of niet. Tenslotte is nog de vraag te beantwoorden welke illustra-

15. G. Kazemier, *Lanseloet van Denemerken*. Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G. A. van Es. Groningen 1975, 229-236.

ties de druk bevatte, die door de knoop *A-K wordt gerepresenteerd.

De vervanging van de afbeeldingen der Goudse reeks door die van de Antwerpse moet op deze plaats al zijn doorgevoerd¹⁶. Wanneer wij dat aannemen, kunnen wij namelijk niet alleen de illustraties van de Antwerpse, maar ook die van de Keulse drukken verklaren.

In tegenstelling met Willem Vorsterman, die zich permitteerde op plaats III in A/M een willekeurig plaatje in te lassen, heeft J. Koelhoff de Jongere zich bij de keuze van zijn afbeeldingen door duidelijke associaties laten leiden. Hij heeft daarbij een zeker persoonlijk initiatief aan de dag gelegd. De vulling van de plaatsen I en IV in K kan slechts uit A en niet uit G worden verklaard, omdat een ridder te paard in G weliswaar op plaats IV, maar niet op plaats I verschijnt, terwijl hij in A op beide plaatsen aangetroffen wordt. Slechts door het aannemen van de voorstelling van A als tussenschakel tussen G en K wordt het voorkomen van de ruitersrijder Trebata op de titelbladzijde van de Keulse drukken begrijpelijk¹⁷. Ook op plaats III heeft Koelhoff de houtsnede op grond van een associatie geplaatst: hier heeft hij een slaapkamerscène gekozen. Dat A zoals G een slaapkamerscène bevatte, en wel een die op de tekst zelf betrekking had, bewijst A/BR 3.

Interessant is het geval 4 op plaats V. De voorstelling van de burcht heeft betrekking op de tekst die onmiddellijk voorafgaat. Hier nodigt de ridder Sanderijn uit, samen met hem naar zijn hof te gaan: *Nu gaen wyr tzo samen tzo mynen boue* (K/W 495). Van een slot of burcht is hier niet uitdrukkelijk sprake, maar dat we ons dat eronder moeten voorstellen, blijkt uit een vroegere plaats in dezelfde dialoog, waar de ridder zegt (K/W 421): *Nu coemt met myr in dat casteel*. Koelhoff heeft door de opneming van de kleine houtsnede met de burcht zichzelf moeilijkheden aangedaan, omdat hij op die manier op het einde te weinig plaats had, die hij dan moest terugwinnen door het opgeven van het principe van één vers per regel. Hij moet dus wel een bijzondere reden gehad hebben om de voorstelling van de burcht op te nemen. Die reden is m.i. geweest dat er niet alleen in de tekst van een kasteel sprake was, maar dat er bovendien in zijn legger een voorstelling van een burcht voorkwam, wat zich zeer goed met Koelhoffs associatieve werkwijze laat verbinden. In A kan er

16. Dit kan natuurlijk ook al gebeurd zijn tussen deze en de erboven liggende knoop.

17. Dat plaats II in de Keulse drukken niet bezet is, hangt wel met hun goedkope opmaak samen.

echter alleen op die plaats een burcht hebben gestaan waar A/BR er een bevat, d.w.z. op het einde, als drukkersmerk. Koelhoff heeft dus m.i. deze voorstelling met de tekstplaats vers 495 verbonden; daardoor kon hij de burchtvoorstelling van zijn legger in zijn eigen druk redden en had hij bovendien de kans om op het einde zijn eigen signet te gebruiken.

Deze opvatting impliceert dat de druk die Koelhoff als legger gebruikte, uit de drukkerij van Gheraert Leeu stamde, en wel uit de tijd na de verplaatsing van diens activiteit van Gouda naar Antwerpen, die in 1487 plaatshad. Zoals gezegd heeft Leeu in zijn Antwerpse tijd een afbeelding van de Antwerpse burcht als signet gebruikt. Betrekkingen tussen de drukkerij van Leeu en Koelhoff zijn al lang bekend: in 1490 heeft Koelhoff de Oudere de houtblokken met de afbeeldingen bij zijn uitgave van de *Historia septem sapientium Romae* uit de drukkerij van Leeu ontleend¹⁸. We besluiten met een pikant detail: Gheraert Leeu, die aanvankelijk in Gouda, de plaats van ontstaan van de drukken G/L en G/DH werkte, heeft waarschijnlijk vier van deze elf houtsneden overgenomen van Govert van Ghemen, de drukker van G/L en G/DH¹⁹. Uit tekstkritiek en iconografische vergelijking blijkt een samenhang tussen de drukken uit Gouda, Antwerpen en Keulen. Wat zich daarachter verbergt is de figuur van Gheraert Leeu, een van de belangrijkste drukkers van incunabelen in de volkstaal.

18. Conway, 58. Volgens F. Geldner, *Die deutschen Inkunabeldrucker, ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten*, I, Stuttgart 1968, 93, was de uitlenende drukker Claes Leeu. Dat maakt echter geen verschil, want Claes Leeu is of een broer van Gheraert, die in diens drukkerij heeft gewerkt, of hij is identiek met Gheraert Leeu. Vgl. de catalogus *De vijfhonderdste verjaring...*, 286.

19. Dit besluit mag men trekken indien de Goudse anonieme drukker van wie de houtblokken stammen, Govert van Ghemen geweest is, zoals M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, Den Haag 1874, 952 aanneemt. Conway houdt hem voor Gotfried van Os, die vaak met Govert van Ghemen geïdentificeerd wordt. Hij neemt verder aan dat deze druk ouder is dan Leeus uitgave van ca. 1482, wat op grond van Campbells gegevens over de titelpagina van de anonieme druk gerechtvaardigd blijkt te zijn. De catalogus *De vijfhonderdste verjaring...* draait deze chronologische verhouding om.

Literatuursociologie en esthetische autonomie

door

PROF. DR. LUC LAMBERECHTS

Het belang, dat in de humane wetenschappen aan de sociologische visie en aan de literatuursociologie wordt gehecht is een historisch ontstane grootheid¹. Zo stelde de Duitse socioloog Ralf Dahrendorf bij het begin van de jaren zestig vast: „Was die Theologie für die mittelalterliche Feudalgesellschaft und die Philosophie für die Zeit des Übergangs bedeutete, das bedeutet die Soziologie für die industrielle Gesellschaft”^{1a}. Dit inzicht bevestigt niet alleen de waarde van de sociologische visie voor de humane wetenschappen, maar wijst er tevens op, dat de sociologische benadering slechts mogelijk is geworden in een tijd, waarin de specifieke problematiek van de verhouding tussen mens en maatschappij een dringende aanpak nodig had. Juist de sociale elementen en systemen van een industriële maatschappij hebben in hun reële uitwerkingen de sociologie als wetenschap als het ware voortgebracht – een wetenschap, waar het individu als een inherent deel van de maatschappij en de maatschappij als het geheel van individueel en kollektief gevarieerde relatievormen tussen de mensen wordt bestudeerd². Heeft het sociologisch perspectief het huidige uitzicht van de humane wetenschappen in belangrijke mate meebepaald, dan mag daarbij niet uit het oog verloren worden, dat deze sociologische aanpak zelf historisch en sociologisch gebonden is, dat de literatuursociologische benadering van het kunstwerk uit heden en verleden zelf historisch-sociologisch kan geïnterpreteerd worden. Nochtans vermindert deze relativering geenszins de waarde van het hedendaagse onderzoek en de recente inzichten, die juist voor onze eeuw schijnen weggelegd te zijn en juist in onze tijd een specifieke relevantie bezitten: zodra men de vooruitgang van de humane wetenschappen in hun historische ontwikkeling met de

1. Gedeelten uit deze tekst vormden de basis voor mijn openingsrede op het Colloquium voor Literatuursociologie aan de Campus Kortrijk van de Kath. Universiteit Leuven op 10 april 1974 en voor een gastcollege aan de Universitaire Instelling Antwerpen op 7 juni 1974.

1a. R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart, München, 1961, p. 13.

2. Vgl. J. van Doorn en C. Lammers, *Moderne Sociologie. Systematiek en analyse*, Utrecht, 1959, p. 19.

evolutie van maatschappelijke systemen vergelijkt, wordt het duidelijk, dat ook hier – voorzichtig uitgedrukt – minstens een parallellisme aanwezig is^{2a}, dat naar de historisch-sociale gebondenheid van de interpretatie, de „Geschichtlichkeit der Interpretation” verwijst. Juist de dialektische verwerking van dit inzicht in de gevolgde methode³ leidt naar een hermeneutiek, die op haar beurt aan het relatieve, want zelf historisch-maatschappelijk gebonden resultaat zijn maximale geldigheid verleent.

Als literatuurwetenschappelijke discipline ontwikkelde zich de literatuursociologie aanvankelijk als gevolg van en als reactie tegen de opvatting van de literatuurgeschiedenis als geschiedenis van ideeën – „Literaturgeschichte als Ideengeschichte”. Vooral de vraag naar de gemeenschappelijke achtergrond van ideeën en hun esthetische verwezenlijking speelde daarbij een niet onbelangrijke rol⁴. Een bijzondere vermelding in dit verband verdienen de bijdragen van de jonge Lukàcs, die vanuit een aanvankelijk Hegeliaans idealistisch concept de centrale categorie van de vervreemding in het burgerlijk economisch en cultureel systeem onderzocht. In *Geschichte und Klassenbewusstsein*, het definitieve keerpunt van idealisme naar marxisme in Lukàcs' oeuvre, vervangt de oudere Lukàcs de subjectieve basis in Hegels evolutie door het mechanisme van de klassenstrijd. De opvattingen van de jonge Lukàcs – vooral uit *Die Theorie des Romans*⁵ – oefenden een grote invloed uit op de werken van Ernst Bloch, Walter Benjamin, Theodor Adorno en vooral van Lucien Goldmann.

Dank zij de vruchtbare resultaten van de zuiver werkimmanente literatuurinterpretatie, de „New Critics” en de strukturalisten, is het een algemeen geldig principe geworden, dat de formele en tematische kenmerken van het literaire werk in de literatuurstudie centraal staan. Nochtans rijst de vraag, of deze aspecten enkel elementen zijn van een volledig afgewerkt consumptieproduct, dat in de autonomie van zijn esthetische verschijning niets buiten zich kent, ofwel, of deze formele en tematische kenmerken slechts in hun sociale en communicatieve kontekst hun eigen en specifieke

2a. Vgl. in dit verband o.a. R. Weimann, „New Criticism” und die Entwicklung bürgerlicher Literaturwissenschaft. Geschichte und Kritik autonomer Interpretationsmethoden, München, 1974² (1962¹), het inleidende hoofdstuk in J. Schramke, *Zur Theorie des modernen Romans*, München, 1974, pp. 15-26 en W. Schemme, *Trivalliteratur und literarische Wertung*, Stuttgart, 1975.

3. Vgl. ook: G. Gurvitch, *Dialectique et sociologie*, Paris, 1962.

4. Veel complexer, hoewel vanuit dezelfde fundamentele visie, is de problematiek, die later Lucien Goldmann behandelde in: L. G., *Le dieu caché*. Etudes sur la vision tragique dans les „Pensées” de Pascal et dans le théâtre de Racine, Paris, 1955.

5. G. Lukàcs, *Die Theorie des Romans*, Neuwied, Berlin, 1965 (oorspronkelijk verschenen in Max Dessoirs *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, 1916).

dimensie verkrijgen. Deze vraag werd door de semiotische en receptieësthetische methodes ondubbelzinnig beantwoord: hier ligt tevens de nieuwe betekenis van de literatuursociologie, die als een overkoepelende en gedifferentieerde methode de zojuist vermelde onderzoeksmodellen in hun relevantie voor het esthetische tot een syntese kan verbinden. Literatuursociologie wordt zo tot die discipline bij het beoefenen van de literatuurwetenschap, die het literaire werk in zijn esthetische realisatie als sociaal en kommunikatief verschijnsel onderzoekt. Tegelijkertijd bieden de resultaten van de sociologische benadering van het literaire werk – resultaten, die zelf aan de hand van de afzonderlijke teksten in hun overkoepelende sociale dimensie worden gewonnen – de mogelijkheid, de veelheid van de immanente, structurele en formaliserende analyses in een literatuurwetenschappelijk zinvolle en sociaal relevante eenheid te verbinden. Op deze wijze wordt de literatuursociologische benaderingswijze tot een overkoepelende literatuurwetenschappelijke methode. De afwijzing, die de literatuursociologie in het Westen vroeger trof, omdat men meende, dat juist deze methode het wezen van de literatuur miskende, kan niet langer zinvol gehandhaafd blijven, zodra men het esthetisch objekt als eindpunt van een proces tussen auteur en werk waardeert, dat zelf het beginpunt van een nieuw proces tussen werk en lezer betekent. Slechts zo kan zich het esthetische in de esthetische overdracht realiseren.

Deze formulering wijst erop, dat de zuiver marxistische literatuurinterpretatie met haar specifieke ideologische premisses niet zonder meer door een esthetisch en empirisch gerichte literatuursociologie kan overgenomen worden: deze premisses zijn trouwens zelf historisch-sociologisch gebonden en dienen op hun beurt dialectisch onderzocht te worden. Centraal in de marxistische literatuurkritiek staat de verhouding tussen basis en bovenbouw, waarbij oorspronkelijk, in het zgn. „vulgaire marxisme” („Vulgärmarxismus”) werd aangenomen, dat de literatuur als cultureel element van de bovenbouw eenzijdig en kausaal door de basis gekonditioneerd werd. Deze visie moest terecht voor de opvatting wijken, dat de literatuur als deel van de ideologische verhoudingen niet alleen maar een reflectie van de materiële verhoudingen is, doch tevens een relatief zelfstandige grootheid, die op haar beurt een actieve invloed op heel het maatschappelijk proces uitoefent en op deze wijze de sociale ontwikkeling van de materiële verhoudingen kan vertragen of versnellen⁶. Deze relativering van de basis

6. Vgl. H. Redeker, „Zu Besonderheiten des gesellschaftlichen Verhältnisses Kunst”, *Weimarer Beiträge* XVIII, 1972, Nr. 4, p. 71.

in haar absolute betekenis ten gunste van de actieve rol, die ook de bovenbouw toebedeeld krijgt, werd door Engels ingezet⁷ en behoort nu tot de wezenlijke opvattingen van de marxistische literatuursociologie. Aangezien de betekenis van de literatuur hier als een „vertragen of versnellen” van een vooropgezette noodzakelijke maatschappelijke ontwikkeling naar een klassenloze maatschappij wordt geëvalueerd, wordt het esthetische oordeel afhankelijk gemaakt van een in laatste instantie niet dialektisch gereflecteerde vooropstelling. Het volgende citaat uit de *Isvestija*: „het schone is vanuit het standpunt van de estetika van het socialistisch realisme de strijd voor het kommunisme”⁸ beantwoordt volledig aan de criteria, die Lenin voor de literatuur opstelde en door de schrijver en kritikus A. Lunatscharski in de jaren 50 en 60 verder werden uitgewerkt⁹. Deze positie verschilt evenwel aanzienlijk van de houding, die Marx en Engels in hun literaire recensies hebben aangenomen. Waar oorspronkelijk de tendensieuze inslag niet tegen esthetische zwakten kon opwegen, geldt nu een systeemkonform mensenbeeld in de literatuur als maatstaf voor esthetische waarde...

In zijn brieven uit het laatste decennium van de vorige eeuw beklagt Engels zich herhaaldelijk over de vulgariserende vereenvoudiging van het historisch materialisme, dat tot een schema van oorzaak en gevolg werd gedegradeerd. Een gelijkaardig vulgair marxisme dreigt ook die groep in de Bondsrepubliek Duitsland aan te tasten, die uit de vroegere „Rote Zelle Germanistik” van de Vrije Universiteit Berlijn is gegroeid. Dialektiek wordt hier al te vaak door een eenvoudig kausaliteitsprincipe vervangen; het resultaat is een mechanisch-dogmatisch materialisme, dat snel tot een fetisch-theorie evolueert¹⁰. Expliciete partijdigheid wordt tot de enig geldige categorie, die over de esthetische kwaliteit beslist. Een gelijkaardige miskenning van de formele aspecten – in hun sociologische dimensie – van het literaire werk en van de dialektische inhoud-vorm verhouding in de sociale kontekst heerst ook bij de meeste vertegenwoordigers van de „Gruppe 61” en van de industriële literatuur rond de „Werkkreis 70”. Zo verwoordde Max von der Grün – een van de belangrijkste vertegenwoordigers van

7. Vgl. H. N. Fügen, *Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden*. Ein Beitrag zur literatursoziologischen Theorie, Bonn, 1966, pp. 78-79.

8. Geciteerd naar F. W. Neumann, *Literaturtheorien*, Europa-Archiv 7, 1952, p. 5335.

9. Vgl. N. Thun, „Bestimmung der neuen literarischen Methode”, *Weimarer Beiträge* XVIII, 1972, Nr. 4, p. 21 e.v.

10. Vgl. H. C. Buch, Rot, röter, am röteten – Gegen den Vulgärmarxismus in der Literaturkritik, in: *Literaturmagazin* Bd. 1. Für eine neue Literatur-gegen den spätbürgerlichen Literaturbetrieb, Reinbek, 1973, pp. 24-42.

deze strekking – het standpunt van zijn meeste kollega's in de programmatische, doch niet volledig gereflekteerde vaststelling :

Das Formale eines Textes ist immer das Sekundäre... Das Formale ist erlernbar, das heisst soviel, dass auch ein Autor sein Handwerk lernen muss, genauso wie ein Schreiner lernen muss, ein Brett zu hobeln ¹¹.

Niettegenstaande deze verregaande relativering van de formeel-structurele aspecten – die volgens de vertegenwoordigers van de „Werkkreis 70” („Werkkreis für Literatur der Arbeitswelt”) en enkele representanten van de „Gruppe 61” zelf nog te veel bij de burgerlijke opvattingen over het esthetische aanleunt ¹² – kan echter ook von der Grün het belang van de esthetische gedaantegeving in haar sociale betekenis niet helemaal uitschakelen :

An erster Stelle stand und steht immer das Problem : Was hat dieser Text uns zu sagen ? Oder mit welchen neuen Mitteln kann der Autor uns das sagen ? Die Darstellung der Wirklichkeit soll keine Photographie von ihr sein, sondern eine Deutung. Und das heisst eben auch Wissen um Zusammenhängen ¹³.

Juist deze „Deutung” aan de hand van specifieke middelen behoort echter tot het esthetische, dat niet door een afzonderlijk genomen inhoudskategorie, maar door de dialektische verbondenheid van vorm en inhoud in haar sociale relevantie gerealiseerd wordt.

Literatuur oefent in haar communicatieve kontekst steeds een ideologische invloed uit – funktie, richting en receptie van deze invloed zijn op hun beurt sociologisch bepaald. Kan het niet de wezenstaak van het literaire werk zijn, de plaats van de revolutionaire praxis in te nemen ¹⁴ en zo de grenzen tussen het fiktionele en het niet-fiktionele volledig te negeren, dan is het anderzijds ook slechts een waan, dat het „partijloze” werk werkelijk onpartijdig zou zijn. Terecht heeft Franz Mehring de illusie van onpartijdigheid in het literaire werk als impliciete bevestiging van het systeem, dus als partijdigheid, gekarakteriseerd :

Natürlich ist die 'reine Kunst', indem sie angeblich parteilos sein will, erst recht parteiisch. Will sie auf einer höheren Warte stehen

11. M. v. d. Grün in een interview van 29.1.1971, geciteerd in : R. Dithmar, *Industrieliteratur*, München, 1973, pp. 137-8.

12. Vgl. het citaat van Erika Runge in R. Dithmar, *o.c.*, p. 70 : „Die Frage der Qualität scheint mir problematisch, denn es ist nicht Absicht der Werkkreise, eine bürgerliche Ästhetik zu unterstützen”. In dit verband kan de vraag gesteld worden, in hoeverre de steeds terugkerende eis van de politiek nuttige werking van de literatuur zelf geen variante van het winstprincipe betekent (vgl. H. Buch, *o.c.*, p. 38).

13. M. v. d. Grün in R. Dithmar, *o.c.*, p. 138.

14. Vgl. H. Marcuse, *Konterrevolution und Revolte*, Frankfurt, 1973.

als auf der Zinne der Partei, so muss sie nach rechts *und* links sehen, so muss sie nicht nur die alte, vergehende, sondern auch die neue, entstehende Welt schildern ¹⁵.

In deze samenhang is de gangbare indeling van de literatuur vanuit haar verhouding tot de heersende maatschappelijke ordening in een maatschappelijk konform, een maatschappelijk kontrain en een maatschappelijk irrelevant type ¹⁶ voor wijziging vatbaar: de maatschappelijk konforme en maatschappelijk irrelevante types bieden immers beide dezelfde maatschappelijk konforme houding, die in het ene geval expliciet, in het andere impliciet uitgesproken wordt. Dat tot deze laatste subcategorie het overgrote deel van de triviale literatuur behoort, die dikwijls als „versunkenes Kulturgut” kan gekarakteriseerd worden, bevestigt slechts het hier voorgestelde model.

Volgens het principe van de impliciete partijdigheid kan vanzelfsprekend de bedenking geuit worden, dat ook de estetisch en empirisch gerichte literatuursociologie impliciet systeembevestigend georiënteerd is. Zodra deze sociologische binding bij de beoefenaars van de estetisch en empirisch georiënteerde literatuursociologie adequaat verwerkt wordt, zodat geen esthetische oordelen door de tendens van het literaire werk gekonditioneerd worden, ontstaat de hermeneutische geldigheid, die reeds vroeger behandeld werd. Juist de dialektische bezinning over de historische en sociale gebondenheid objectiverend de bekomen resultaten in hun relativiteit. Van zodra deze objectiverende relativering aan beide zijden wordt doorgevoerd, kunnen beide sociologische visies – de zgn. marxistische en de zgn. burgerlijke – een wederzijdse vruchtbare invloed uitoefenen.

„Kunstsoziologie umfasst, dem Wortsinn nach, alle Aspekte im Verhältnis von Kunst und Gesellschaft” ¹⁷: de verregaande betekenis van deze op het eerste gezicht vanzelfsprekende begripsomschrijving door Adorno wordt duidelijk vanuit het communicatieve model, dat de semiotiek, vooral dan de pragmatiek, voor het begrip „tekst” ontworpen heeft. Vertrekken we vanuit het bekende basis-schema. De auteur schrijft een tekst – een superteken –, deze tekst komt via een communicatiekanaal bij de lezer. De tekst is dank

15. F. Mehring, Kunst und Proletariat, in: F. M., Aufsätze zur deutschen Literatur von Hebel bis Schweichel, *Gesammelte Schriften*, Bd. 11, Berlin, 1961, p. 137. – Vgl. ook H. Marcuse, Über den affirmativen Charakter der Kultur, in: H. M., *Kultur und Gesellschaft*, Bd. 1, Frankfurt, 1967, pp. 56-101.

16. Vgl. bijv. bij H. N. Fügen, *o.c.*, pp. 166-167. In de Angelsaksische literatuur terzake verschijnt deze typologie meestal als de „confirmative, formative and diverse type”.

17. T. W. Adorno, *Ohne Leitbild*. Parva Aesthetica, Frankfurt, p. 94.

zij de codering en superisatie¹⁸ een communicatiemedium, dat door de auteur en de lezer tot op zekere hoogte op dezelfde wijze kan geïnterpreteerd worden. Vermits juist codering en superisatie in functie van de geldende normen gebeuren, is de tekst zelf reeds een sociologische grootheid. De eigenaard van de esthetische communicatie ligt nu daarin, dat ze niet enkel betekenis, maar ook realisatie transfereert: de communicatiefunctie wordt een realisatiefunctie¹⁹, die sociologisch fixeerbaar is. Dat de communicatie als realisatie mogelijk wordt, is echter niet alleen van de tekst zelf afhankelijk, doch ook van de polen, die het begin- en eindpunt van het communicatief proces vormen: de auteur en de lezer. Deze beide polen worden gekenmerkt door een repertoire of een verwachtingshorizont: een relatief vastliggende hoeveelheid van bij voorbaat gegeven elementen²⁰, van waaruit de tekst gekoncipieerd of begrepen wordt. Vermits elke mens op zijn eigen specifieke wijze met de complexe maatschappelijke kontekst verbonden is, stemmen de repertoires van auteur en lezer zelfs in het beste geval nog niet volkomen met elkaar overeen. De communicatie is dus ook in deze kontekst een socialisatie, de esthetische realisatie in haar communicatieve kontekst een sociologische grootheid. De drie fundamentele aspecten – tekst, auteur, lezer – geven aan de literaire tekst in zijn communicatieve (funktionele) realisatie een potentiële polyvalentie, die de zgn. absolute autonomie van het literaire werk in hoge mate relativeert.

Centraal in de literaire communicatie staat het werk zelf: dit zou er de literatuursociologen moeten toe aanzetten, meer dan tot nog toe gebeurd is, juist dit werk in het middelpunt van hun onderzoek te plaatsen. Daarbij denk ik niet in de eerste plaats aan het tematisch gerichte onderzoek van de ideologische componenten, dat reeds kwalitatief en kwantitatief zeer waardevolle resultaten heeft voortgebracht, maar wel aan de literatuursociologische studie van datgene wat het werk eerst tot literatuur, tot esthetische communicatie maakt: de vorm. Juist in de vorm wordt de realisatie van de auteur tot een communicatief gerichte organisatie van de inhoud, die de verbinding tussen beide polen, auteur en lezer, tot stand brengt. Terecht bemerkte de jonge Lukács reeds in 1909:

18. Vgl. D. Homberger, „Darstellung einer allgemeinen Zeichentheorie im Hinblick auf Probleme des Literaturunterrichts“, *Der Deutschunterricht*, Jg. 24, 1972, Nr. 1, p. 116 (Kodierung: „Übertragung von individuellen Vorstellungen in konventionelle, d.h. Auswahl von Zeichen, von denen der Sprecher meint, dass sie seiner Vorstellung am besten entsprechen und dass sie im Hörer eine analoge Vorstellung erzeugen“. – Superisation: „Verknüpfung von Zeichen durch Zusammenfügung, so dass ein neues Zeichen entsteht“).

19. W. L. Fischer, „Mathematik und Literaturtheorie. Versuch einer Gliederung“, *Sprache im technischen Zeitalter* 34, 1970, p. 115.

20. Vgl. D. Homberger, *o.c.*, p. 96 e.v.

Das wirklich Soziale aber in der Literatur ist die Form. Die Form macht das Erlebnis des Dichters mit den anderen, mit dem Publikum, überhaupt erst zur Mitteilung, und die Kunst wird – in erster Linie – durch diese geformte Mitteilung, durch die Möglichkeit der Wirkung und die tatsächlich entstehende Wirkung eigentlich erst sozial²¹.

Vermits de keuze van de vorm als organisatie van de inhoud afhankelijk is van het repertoire van de auteur, de receptie van deze vorm zelf een functie is van het repertoire van de lezer en de positieve of negatieve instelling tegenover een adekwate receptie van deze vorm de gedaantegeving meebepaalt, wordt de vorm tot een zeer relevant objekt van de literatuursociologie²². Ter illustratie kan hier een these van A. Beiss met betrekking tot het drama aangehaald worden :

Die Überlieferung mit ihren Präformierungen und Sinngebungen eines Stoffes wirkt naturgemäss stärker im Stadium der Fixierung als in dem der Aufführung, die nicht mehr Konservierung sondern Weiterbildung eines Erbes bedeutet. Es scheint wenigstens für Zeiten stabiler Wertbilder die Norm zu sein, dass der Dichter traditionalistischer gestaltet, als das Publikum nachgestaltet. In Übergangszeiten dagegen denkt anscheinend der Dichter, für den die Tradition nur so lange ausreicht, wie sie einen gültigen Wert enthält, oft progressiver als sein Publikum²³.

Is de vorm van het werk het essentiële middel tot socialisatie van de literatuur, voltrekt zich eerst in en door de vorm de communicatie, die het kunstwerk als zodanig realiseert, dan betekent deze vorm als organisatie van de inhoud zelf een belangrijk inhoudelijk communicatief element, dat met de maatschappelijk-sociale omstandigheden eng verbonden is. Zo is het opvallend, hoe de structuur van Georg Weerths gedichten – die Duitse auteur uit de eerste helft van de 19e eeuw, die door Engels als de eerste dichter van het Duitse proletariaat werd begroet²⁴ en onlangs hoofdzakelijk vanuit de D.D.R. herontdekt werd – hoe de structuur van deze geëngageerde gedichten tot op zekere hoogte een gelijkenis vertoont met de fundamentele structuur van Brechts latere lyriek. Interessant is het relatief parallelisme, nog relevanter voor de

21. G. Lukàcs, Aus dem Vorwort zu „Entwicklungsgeschichte des modernen Dramas“, in : G. L., *Schriften zur Literatursoziologie*, hrsg. v. P. Ludz, Neuwied, 1963, pp. 71-72.

22. Deze overwegingen tonen aan, dat de verschillende componenten van het communicatieve model hier geenszins als statische gegevens kunnen beschouwd worden, doch integendeel slechts adequaat in hun dynamisch-functionele relatie tot elkaar kunnen gevat worden.

23. A. Beiss, *Das Drama als soziologisches Phänomen*, Braunschweig, 1954, p. 39.

24. F. Engels in : *Der Sozialdemokrat*. Zentralorgan der Sozialdemokratie, Zürich, 7.VI.1883 (opgenomen in : K. Marx/F. Engels, *Werke*, Bd. 21, Berlin, 1962, p. 5 e.v.).

literatuursociologie is echter, dat juist de onderlinge afwijkingen in verband kunnen gebracht worden met de historische verschillen in de sociale situatie.

Georg Weerth toont in zijn gedichten (*Lieder von Lancashire*, 1845) het lot van het toenmalige proletariaat. Als belangrijke en zelfbewuste vertegenwoordiger uit de eerste fase van de socialistische literatuur wil hij door zijn gedichten bijdragen tot het aankweken van een proletarisch klassenbewustzijn. Dit engagement is niet op de lyriek opgekleefd, doch vormt een integrerend bestanddeel van het esthetisch geheel. Zoals bij Brecht is de structuur van de gedichten zo gekoncipieerd, dat de lezer tot een in het werk zelf verborgen inzicht kan komen en de laatste strofe als het ware zelf moet dichten. Het publiek wordt zo uit een passieve houding naar een actieve deelname aan een proces van inzicht en interpretatie gestuwd, dat slechts in een ondubbelzinnige en gemotiveerde anti-houding tegenover het aangeklaagde kan uitmonden. Waar heel de structuur van het gedicht bij Weerth erop afgesteld is, het aangesproken proletariaat klassenbewust te maken, mikt Brecht verder: de structuur van deze lyriek is zo gekoncipieerd, dat ze de lezer vanuit een revolutionaire traditie tot een succesrijk handelen wil aanzetten. De historische situatie in Engeland, vooral echter in Duitsland²⁵ voor de (mislukte) revolutie in 1848/49 en na de Russische revolutie 1919 en de eigenaard van de toenmalige socialistische literatuur en haar maatschappelijke achtergrond in functie van het klassenbewustzijn bepalen het sociale repertoire van de auteur. Dit repertoire realiseert zich op zijn beurt in de specifieke structuur van de lyriek en haar bewust gehanteerde receptieesthetische mogelijkheden. Het dynamisch-dialektische moment, dat bij Brecht de structurele conceptie bepaalt, ontbreekt bij Weerth nog in hoge mate. Bij Weerth, en niet in de rijpe lyriek van Brecht, wordt die categorie gerealiseerd, die Walter Benjamin „Dialektik im Stillstand” genoemd heeft²⁶, terwijl bij Brecht juist de statische component overwonnen wordt²⁷. Parallellisme en afwijkingen in de structuur van de beide types zijn uitgesproken sociologisch interpreteerbaar. Dat vooral Brechts realisaties door een fundamentele utopische impetus doordrongen zijn – ook deze

25. Vgl. in dit verband ook: F. Vassen, *Georg Weerth. Ein politischer Dichter des Vormärz und der Revolution von 1848/49*, Stuttgart, 1971, p. 36 en F. Mehring, *Ein Dichter des Proletariats*, in: F. M., *Aufsätze zur deutschen Literatur von Klopstock bis Weerth*, 1961, pp. 620-621.

26. W. Benjamin, *Was ist das epische Theater?* (Erste Fassung), in: W. B., *Versuche über Brecht*, Frankfurt, 1967², p. 20.

27. Voor de specifieke eigenaard van de dialektische structuur bij Brecht: vgl. L. Lamberechts, „Zur Struktur von Büchners 'Woyzeck'. Mit einer Darstellung des dramaturgischen Verhältnisses Büchner-Brecht”, *Amsterdamer Beiträge zur Neueren Germanistik*, Jg. 1, 1972, Bd. 1, pp. 139-141.

gedichten getuigen reeds van de „Wirkungslosigkeit eines Klassikers” (Max Frisch) in de huidige maatschappelijke ordening – belicht een andere sociologische komponente, die hier later behandeld wordt.

Een ander voorbeeld, ditmaal uit het ruime gebied van het komparatisme, weze kort aangehaald. De structureel-formele methode laat ons toe, het onderscheid in de realisatie van de klassieke vorm van het drama bij Racine en Goethe beschrijvend te vatten. Dit onderzoek, dat primordiaal moet blijven, biedt nochtans geen verklaring voor de vastgestelde overeenkomsten en verschillen. Deze verklaring kan in laatste instantie slechts gevonden worden in het onderscheid tussen de sociaal-maatschappelijke structuren van de hofmaatschappij in een machtig, ééngemaakt en gecentraliseerd Frankrijk uit de 17e eeuw en van de verburgerlijkte hofmaatschappij in het kleine Duitse staatje Weimar op het einde van de 18e, begin van de 19e eeuw²⁸. Beide realisaties van een gesloten, tektonische en klassieke vorm van het drama verschillen op structureel vlak ondermeer juist wegens de verschillende maatschappelijke ordening, die ze representeren. Tevens speelt daarbij ook de verschillende smaak van het publiek een rol²⁹ – een publiek dat, zelf vertegenwoordiging van de heersende sociale klasse, bewust vanuit de kunst als uiting van een sociaal gekonditioneerd levensgevoel elitair werd beperkt.

De verhouding tussen de formele aspecten en de politieke tendens van het werk behoort tot de knelpunten van een literatuursociologische kontroverse, die in geen enkel opzicht als typisch voor de laatste decennia alleen kan beschouwd worden. Beroemd in dit verband is het realisme-debat 1935-1939, dat zijn oorsprong had in de „Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller” en waaraan naast Bert Brecht vooral Georg Lukàcs en Anna Seghers deelnamen³⁰. In zijn studie *Es geht um den Realismus* (1938) en in de daarop volgende briefwisseling met Anna Seghers³¹ poogt de oudere Lukàcs die principes in de ontwikkeling van de literatuur vast te leggen, die tot een adekwate en objectieve gedaantegeving van de werkelijkheid kunnen leiden. Vanuit zijn weerspiegelings-theorie looft hij auteurs zoals Maxim Gorki, Romain Rolland en

28. Vgl. ook J. Duvignaud, *Sociologie du théâtre*. Essai sur les ombres collectives, Paris, 1965.

29. Vgl. voor de literatuursociologische categorie „smaak”: L. L. Schücking, *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*, Leipzig, 1931 en D. Breuer, „Vorüberlegungen zu einer pragmatischen Textanalyse”, *Wirkendes Wort*, Jg. 22, 1972, Nr. 1, p. 8.

30. Vgl. L. Lamberechts, „Zum Problem der Zeit in Seghers' Epik”, *Studia Germanica Gandensia* XI, 1969, vooral pp. 207-210.

31. Alle afgedrukt in: G. Lukàcs, *Essays über den Realismus*, Berlin, 1948.

Thomas en Heinrich Mann, omdat juist hun werken volgens hem uitmunten door een realiteitsdichtheid in de zin van een objectieve weerspiegeling van de maatschappelijke totaliteit. Lukàcs apprecieert weliswaar de artistieke waarde van Joyces werken, distancieert zich echter van alle avantgardisten, die de totaliteit vanuit het subjectieve ik door middel van de stream of conciousness, de monologue intérieur, de montage en andere vormvernieuwendende middelen willen voorstellen: dit kan volgens hem niet leiden tot een objectieve en realistische weerspiegeling van de totaliteit in haar (door Lukàcs marxistisch geïnterpreteerde) dynamiek. Deze kritiek, die vanuit de basis naar de bovenbouw gaat, vult hij in omgekeerde richting aan: Lukàcs stelt een formele verwantschap vast tussen de werken van Joyce, Dos Passos, Döblin en enkele extreme vertegenwoordigers van het futurisme, zoals Marinetti en d'Annunzio, die hij als voorbereiders van het fascisme afwees. Daartegenover namen vooral Brecht en Seghers stelling ten gunste van de formele kwaliteiten in de werken van Joyce, Döblin en Dos Passos. Seghers verdedigde het standpunt, dat het onmogelijk is, de werkelijkheid van een overgangstijd als gesloten totaliteit esthetisch te realiseren: juist de formele elementen, die door Lukàcs als subjectief versmaad werden, verkrijgen bij haar een uitgesproken revolutionaire dimensie. Tevens leverde ze later zelf het creatieve bewijs, vooral in haar novellen, hoe vorm-structurele elementen rechtstreeks als adekwate en artistiek waardevolle instrumenten van een overkoepelende tendens kunnen ingezet worden³². In Anna Seghers' epische werken wordt als het ware in omgekeerde richting het programma van Walter Benjamin gerealiseerd, waar hij poneert: „*Darum* also schliesst die richtige politische Tendenz eines Werkes seine literarische Qualität ein, weil sie seine literarische *Tendenz* einschliesst”³³ en: „diese literarische Tendenz kann in einem Fortschritt oder in einem Rückschritt der literarischen Technik bestehen”³⁴. Benjamins these kan nochtans geenszins als geldige basis voor een algemeen literatuursociologisch model aangevaard worden. Afgezien van de problematiek, die met een in laatste instantie zelf sociaal-politiek gebonden opvatting over de „juiste politieke tendens” samenhangt, belicht Benjamins these enkel de verbinding tussen vorm en sociale ordening bij die werken, die het postulaat schijnen te bevestigen. Vanuit deze sociale achtergrond ontstaan evenwel werk *en* esthetische theorie.

32. Vgl. L. Lamberechts, „Zum Problem der Zeit in Seghers' Epik”, *o.c.*, pp. 201-211.

33. W. Benjamin, Der Autor als Produzent, in: W. B., *Versuche über Brecht*, Frankfurt, 1966, pp. 96-97.

34. Idem, p. 98.

Zo geldt de in het Westen vaak besproken crisis van de roman in kommunistische landen slechts als een crisis van de burgerlijke roman³⁵: waar de „held” in de Westerse roman grotendeels verdwenen is en in zijn parodistische negatie of als „versunkenes Kulturgut” in de triviale produkten verschijnt, behoort de socialistische held van de arbeid tot de kenmerkende elementen van de meeste D.D.R.-romans. De esthetische verwezenlijking staat hier evenwel duidelijk in dienst van de sociaal-politieke doelstellingen, die ook het esthetisch instrument van de D.D.R.-literatuurwetenschap – zoals het in de categorie „Menschenbild” verschijnt³⁶ – bepalen. Of men nu de esthetika als „Lehre vom Schönen” (West-Duden) of als „Wissenschaft von den allgemeinen Gesetzen und Prinzipien des künstlerischen Schaffens und dem Wesen der Kunst” (Ost-Duden) definieert: in beide gevallen is er bovendien een kwalitatief esthetisch verschil merkbaar tussen de veeleer middelmatige realisaties van deze eerder sisteembevestigende fiktionele literatuur en de minder plakatief-doktrinaire anti-held-figuur, zoals die reeds in Brechts latere stukken en onlangs in U. Plenzdorfs DDR-roman *Die neuen Leiden des jungen W.* verwezenlijkt werd. In hoeverre deze problematiek met de sociaal-politieke situatie en de vastgelegde, eerder nog sisteembevestigende functie en opdracht van de literatuur (ook nog na de beide Bitterfelder Konferenzen) in de DDR samenhangt, waardoor dan de huidige Plenzdorf-kontroverse exemplarische betekenis verkrijgt, kan hier niet uitvoerig behandeld worden. De aangehaalde verduidelijkingen wijzen er echter op, dat – in tegenstelling tot Benjamins opvatting – de politieke tendens – of, ruimer gevat, de sociale binding – wel esthetische realisaties verklaart, geenszins echter een esthetisch waardeoordeel rechtvaardigt. Zulk waardeoordeel, uitsluitend gebaseerd op de verwezenlijking van een literaire kwaliteit door en in een politieke tendens, moet van een polyvalent recepteerbare vooropstelling afhankelijk blijven, die zelf in het groter semiotisch en receptieesthetisch geheel van een objektieve, beschrijvend-verklarende literatuursociologie relatieveerbaar en interpreteerbaar is.

Wijst reeds het feit, dat bepaalde formele innovaties bij verschillende auteurs optreden zonder dat er van beïnvloeding sprake kan zijn, op een sociologische relevantie van de specifieke vorm en structuur van het literaire werk, dan veronderstelt anderzijds een bewuste of onbewuste beïnvloeding ook op formeel gebied een verwante sociale kontekst, waarbij de onderlinge formele verschil-

35. Vgl. H. Geerdts, „Bemerkungen zur Gestaltung des Menschenbildes in der sozialistischen Epik”, *Weimarer Beiträge*, 1964, pp. 105-120.

36. Vgl. H. J. Geerdts, *Literatur der DDR in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, 1972, pp. VIII-IX.

len een uitgesproken sociale relevantie bezitten en juist door de maatschappelijke kontekst worden bepaald³⁷. Hier kan verwezen worden naar Goethes *Werther* in zijn vormverhouding tot de Engelse „sentimental novel”, maar ook de verhouding tussen het Engelse burgerlijke drama en het Duitse „bürgerliches Trauerspiel” of tussen de „comédie larmoyante” en „das weinerliche Lustspiel” kunnen hier ter verduidelijking aangehaald worden.

De vaststelling, dat bepaalde vormen en concepties uit het verleden niettegenstaande een totaal veranderde maatschappelijke ordening weer opduiken, bezit eveneens een esthetische relevantie, die sociaal gebonden is. Brechts specifieke adaptaties kunnen hier aangehaald worden, doch ook bijvoorbeeld – als belichting van hetzelfde probleem uit een totaal verschillende hoek – de stukken van Hochhuth. Deze laatste werken werden wegens hun tematische konstellatie door een bepaald publiek vooral bij het begin van hun verschijning als revolutionair onthaald, terwijl juist deze stukken vanuit categorieën ontworpen zijn, waarmee eerder als de moderne auteur de klassieke Schiller mag vertrouwd zijn: de volledige beslissingsvrijheid en verantwoordelijkheid van het individu. Op deze wijze ontstaat er vooral in Hochhuths eerste werken een sociologisch fixeerbare diskrepantie tussen het geëngageerde en de vormgeving: het engagement neutraliseert zich als het ware zelf in de anakronistische formele en structurele realisatie, die niet langer aan onze reële maatschappelijke structuur beantwoordt³⁸. Het succes van deze werken kan dan ook gemakkelijk verklaard worden uit het voortleven bij een bepaald publiek van verwachtingen, die op de vorige eeuw teruggaan, zodat de categorie van „versunkenes Kulturgut” in haar verbinding met het triviale hier niet irrelevant blijkt.

De dialektische verhouding tussen vorm en inhoud verschijnt als centraal probleem in de kunstsociologische studies van Walter Benjamin en Theodor Adorno. In een verdere ontwikkeling van die categorieën, die in het werk van de jonge Lukàcs toonaangevend waren, heeft ook Lucien Goldmann de structuur van het literaire werk tot middelpunt van zijn romansociologie gemaakt. Hier weze enkel vermeld, dat Goldmann – eerst in de vorm van een hypotese, die echter door zijn Malraux-analyses wordt bevestigd – de vorm

37. Vgl. ook J. Strelka, *Die gelenkten Museen. Dichtung und Gesellschaft*, Wien, 1971, pp. 193-224.

38. Vgl. bijv. F. Dürrenmatt, *Theater-Schriften und Reden*, Zürich, 1966, pp. 122-123: „In der Wurstelei unseres Jahrhunderts, in diesem Kehraus der weissen Rasse, gibt es keine Schuldigen und auch keine Verantwortlichen mehr. Alle können nichts dafür und haben es nicht gewollt. Es geht wirklich ohne jeden. Alles wird mitgerissen und bleibt in irgendeinem Rechten hängen. Wir sind zu kollektiv schuldig, zu kollektiv gebettet in die Sünden unserer Väter und Vorväter.”

van de roman bepaalt als „la transposition sur le plan littéraire de la vie quotidienne dans la société individualiste née de la production pour le marché”³⁹.

Vanuit hun diversiteit wijzen deze voorbeelden steeds naar één belangrijk gemeenschappelijk punt: dat het konkrete kunstwerk geenszins wordt gekenmerkt door de zgn. autonomie van het esthetische als absolute grootheid. Deze esthetische autonomie, die in het kunstwerk lijkt te verschijnen, onthult zich vanuit vele verschillende perspectieven steeds weer als een sociaal-maatschappelijk gebonden realisatie. Deze sociologische binding behoort binnen het komplekse kommunikatieve en interaktionele systeem, dat aan het literaire werk eigen is, tot de substantie, tot het wezen van de literatuur. Van hieruit verschijnt Fügens these, dat het esthetische fenomeen als zodanig niet tot het objekt van de literatuursociologie kan gerekend worden⁴⁰, als aanvechtbaar. Juist de vorm als realisatie van het esthetische in een kommunikatieve kontekst is eminent sociologisch interpreteerbaar en verklaarbaar. Het bewustzijn, dat zowel het literaire werk in zijn esthetische realisatie als de esthetische theorie en de eventueel daarmee verbonden waardeoordelen sociologisch gebonden zijn, maakt juist een relativerende objektieve interpretatie van het esthetische in zijn kommunikatieve kontekst mogelijk. Zowel de politiserende theorie in de traditie van Walter Benjamin als de evenzo sociaal gebonden en ongereflekteerde vooropstelling van een absolute autonomie van het esthetische – als voorbeeld van twee extreme houdingen – worden in zulk model als sociaal-politiek gebonden zienswijzen gerelativeerd. Het romantisch-idealistisch begrip van de absolute autonomie van het esthetische weerlegt deze vaststelling evenmin: juist deze idealiserende opvatting is een produkt van een romantisch-burgerlijke realiteitsvlucht, die zichzelf door haar esthetische reflectie – zoals ze zich exemplarisch in de romantische ironie uit – sociologisch fixeert.

In zijn kommunikatieve functie ontstaat het werk in de tijd, waarin de auteur leeft; als zodanig wordt het in deze historisch-maatschappelijke kontekst als kultureel teken vastgelegd, – een teken, dat in bevestigende of ontkennde zin verbonden is met de normen, verwachtingen, waarden en doeleinden van zijn tijd. In die tijd wordt het werk al dan niet gelezen, uitbundig begroet, onverschillig uit de hand gelegd of genegeerd; hetzelfde geldt voor een latere tijd en het heden. Zo verkrijgt het literaire werk

39. L. Goldmann, *Pour une sociologie du roman*, Paris, 1964, p. 36.

40. H. N. Fügen, *o.c.*, p. 2.

een historisch-genetische dimensie⁴¹, die zijn esthetische beleving in hoge mate meebepaalt: zowel de repertoires van auteur en lezer in hun synchronische of historische (relatieve) overeenkomst of in hun gelijkaardig verschil zijn immers produkten van bepaalde kulturele patronen, die ook nog in hun individuele uiting sociaal bepaald zijn.

Of men nu van een traditioneel begrip over de auteur uitgaat of onmiddellijk naar Goldmanns recentere inzichten verwijst: steeds verschijnt de auteur als kristallisatiepunt van een in laatste instantie sociaal gebonden milieu. Zo omschreef een eerder traditioneel georiënteerde Raymond Picard in *Nouvelle Critique ou Nouvelle Imposture*⁴² – een polemische replek op de *Essais Critiques* van Roland Barthes⁴³ – de literatuur als „l'activité volontaire et lucide d'un homme qui se livre, en fonction de normes et d'exigences qu'il a faites siennes, à un travail d'expression”⁴⁴. Juist deze normen en eisen zijn in hun kommunikatieve betekenis sociale grootheden, die door de auteur vanuit zijn repertoire of „horizont”⁴⁵ verwerkt worden. Het bepalend milieu van de auteur kenmerkte Barthes zelf in zijn Racine-studies als „le lieu des usages de pensées, des tabous implicites, des valeurs naturelles, des intérêts matériels d'un groupe d'hommes associés réellement par des fonctions identiques ou complémentaires, bref... une position de classe sociale”⁴⁶. Deze esthetische kristallisatie van de waarden, die de sociale groep kenmerken, geschiedt echter niet alleen bewust: tot het repertoire van de auteur behoren ook de niet gereflekterde, als vanzelfsprekend aanvaarde waarden, die op hun beurt – vooral in hun impliciete aanvaarding of verwerping – uitgesproken sociaal gekonditioneerd zijn. Juist wegens deze kristalliserende funktie van de auteur als sociale persoon kan de structuurhomologie ontstaan, die Goldmann tussen het sociaal bepaalde kollektieve bewustzijn en de literaire, theologische en filosofische kreaties erkent⁴⁷. In een bijdrage over het genetisch strukturalisme in de literatuursociologie stelt Goldmann overigens uitdrukkelijk vast – we citeren hier uit een Duitse vertaling –:

41. Vgl. M. Janssens, Nieuwe methoden in de literatuurwetenschap, in: *Handelingen van het XXVIIIe Vlaams Filologencongres*, 1971, p. 62.

42. R. Picard, *Nouvelle Critique ou Nouvelle Imposture*, Paris, 1965. Vgl. ook de replek van R. Barthes, *Critique et Vérité*, Paris, 1966.

43. R. Barthes, *Essais Critiques*, Paris, 1964.

44. R. Picard, *o.c.*, p. 138.

45. Vgl. H. Gadamer, *Wahrheit und Methode*. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen, 1965.

46. R. Barthes, *Sur Racine*, Paris, 1966, pp. 150-151.

47. L. Goldmann, *Pour une sociologie du roman*, *o.c.*, p. 41.

Wenn ein Schöpfer in seinem Werk eine sinnvolle, kohärente, einheitliche Welt schaffen kann, so ist das nur möglich, weil er schon von der kollektiven Ausarbeitung mehr oder minder stark präformierter Kategorien und interkategorialer Verbindungen ausgeht, die er dann in der von ihm geschaffenen Welt nur viel weiter führt, als es die anderen Gruppenangehörigen getan haben⁴⁸.

In overeenstemming met de sociologische kompleksiteit van het milieu verschijnt ook de auteur in zijn kristallisatiefunctie in complexe varianten, waarbij de invloed van het sociaal-maatschappelijk geheel op het concrete kunstwerk door bemiddelende instanties kan geschieden. Zo koncipeerde Friedrich Schiller zijn esthetische theorieën als geestelijk alternatief voor de gevolgen van de Franse revolutie: eerst deze theoretische categorieën bepaalden de structuur van zijn klassieke dramatische werken⁴⁹. Ook Goethe, die later zo dikwijls, althans in het Westen, als eksponent van een wereldvreemd idealisme of als opportunistische konservatief („lieber eine Ungerechtigkeit als eine Unordnung” lezen we in *Die Kampagne in Frankreich*) gesmaad werd, schreef zijn klassieke drama's als kritische reflectie over zijn tijd. Hier ligt dan ook de waarde van het humaniteitsideaal. Het romantisch-burgerlijk begrip van de dichter als genie kan in zijn sociologische binding de kristallisatiefunctie van de auteur in verband met de sociale omstandigheden van zijn tijd evenmin relativeren.

De hedendaagse auteur – als produkt van een tijd, die de sociale konstellatie rond de auteur in hoge mate beklemtoont – wordt zich steeds meer bewust van zijn sociale betekenis en die van zijn produkt. Ten laatste sinds de eeuwwisseling weet de literaire auteur, dat hij niet langer als representant van een schijnbaar homogene maatschappelijke ordening kan optreden⁵⁰. Dit inzicht beïnvloedt vanzelfsprekend de tekst zelf, die in de laatste decennia steeds meer getuigt van een uitgesproken tendensieuze inslag en een kritische houding tegenover de maatschappij. Het kritisch bewustzijn tegenover de maatschappelijke ordening en tegenover het werk zelf als produkt van en in de heersende sociale konstellatie heeft dan ook in belangrijke mate de vorm en inhoud van het literaire werk meebepaald. Merkwaardig voor de romanproductie uit de Bondsrepubliek Duitsland is, dat omstreeks 1960 niet alleen op formeel-structureel vlak aansluiting werd gevonden bij de

48. L. Goldmann, „Der genetische Strukturalismus in der Literatursoziologie”, *Alternative. Zeitschrift für Literatur und Diskussion*, 1970, Nr. 71, p. 54.

49. Vgl. G. Sautermeister, *Idyllik und Dramatik im Werk Friedrich Schillers*. Zum geschichtlichen Ort seiner klassischen Dramen, Stuttgart, 1971.

50. Vgl. bijv. D. Krywalski, „Säkularisiertes Mysterienspiel? Zum Theater Friedrich Dürrenmatts”, *Stimmen der Zeit* 179, 1967, p. 345 en E. Fischer, *The Necessity of Art*, Harmondsworth, 1970, p. 42.

traditie van voor 1933 en bij de Westeuropese literaire verworvenheden, doch tegelijkertijd een thema opduikt, dat in de „ruïne-literatuur” na 1945 niet meer aan bod was gekomen: het thema van de arbeid⁵¹. De formele innovaties en de nieuw ontdekte tematiek gaan hand in hand met een toenemende politisering, die een positievere verhouding tot de industriële arbeider in zijn sociale situatie poogt te vinden. Ook de uitgesproken voorliefde voor het documentaire kan als symptoom gezien worden, dat de auteur niet langer de illusie van een esthetische autonomie kan aanvaarden en nu zelf buiten het fiktionele naar een legitimatie voor de zin van zijn activiteit zoekt. Deze legitimatie kan hij slechts in de concrete maatschappelijke en ideologische verhoudingen vinden⁵². Juist het gevoel van onmacht, om door middel van de tekst actief en zichtbaar in de sociale verhoudingen in te grijpen – een ervaring, die bij vele auteurs na 1968 optrad – vormt vanuit de aldus gewijzigde horizon van de auteur de basis voor een in de laatste jaren nieuw ontluikende neo-romantiek die niet altijd van eskaptief-triviale elementen gevrijwaard blijft.

In deze samenhang is ook een onderzoeksobject relevant, dat vooral door Robert Escarpit in het middelpunt van zijn literatuursociologie geplaatst werd: het probleem van de reële communicatiemiddelen, die zelf aan het heersende sociale systeem onderworpen zijn. In hoeverre deze communicatiekanalen het literaire werk in zijn communicatieve dimensie beïnvloeden, wordt duidelijk, wanneer men – bij wijze van illustratie – bedenkt, hoe onze maatschappij door een adekwate marktbeheersing haast voor elk werk een potentieel publiek kan creëren of vernietigen⁵³. Zulke marktbeheersing oefent een invloed uit op de sociale status van de auteur, wat dan weer sporen nalaat in het repertoire van de schrijver, van waaruit de tekst gekoncipieerd wordt.

Is het repertoire of de horizon van de auteur in de sociale kontekst relatief statisch fixeerbaar, zo verschijnt het dynamische element van de literatuur in haar communicatieve samenhang in de pool van de lezer. Deze lezer is een historisch-sociale funktie, het repertoire van de lezer is in de stadia van de historisch-genetische ontwikkeling van het literaire werk verschillend. Vermits deze pool, die voor de communicatieve realisatie van de literatuur noodzakelijk is, zelfs afgezien van zuiver individuele verschillen op

51. Vgl. R. Dithmar, *o.c.*, pp. 48-53.

52. Vgl. R. Hinton Thomas en W. van der Will, *Der deutsche Roman und die Wohlstandsgesellschaft*, Stuttgart, 1969, p. 166.

53. Id., pp. 160-161. – Vgl. in deze samenhang ook: W. Benjamin, *Der Autor als Produzent*, in: W. B.: *Versuche über Brecht*, Frankfurt, 1966, p. 98 en P. Mayer, „Die Wahrheit ist konkret. Notizen zu Benjamin und Brecht”, *Text + Kritik*. Sonderband Bertolt Brecht I, München, 1972, p. 5 en p. 11.

zijn beurt nooit gelijk blijft, onthult zich ook hier de categorie van esthetische autonomie als zinloos. Bij de tijdgenoten en door de eeuwen heen wordt de tekst binnen relatieve grenzen door de lektuur voortdurend anders geaktualiseerd, verkrijgt zo een steeds wisselende formele en tematische dimensie⁵⁴. Ook de vaststelling, dat een werk niet langer gelezen, dus niet langer gerealiseerd wordt, bezit hier een uitgesproken sociaal-esthetische relevantie.

De fiktionele tekst gaat niet alleen uit van het repertoire van de auteur, maar impliceert tevens de verwachtingshorizont van de lezer. Vermits de produktiekontekst enkel kortstondig en dan nog op relatieve wijze met de receptiekontekst kan samenvallen, verkrijgt ook hier de kompleksiteit van het begrip tekst een belangrijke sociale betekenis⁵⁵. Juist de verhouding tussen de funktionele grootheden tekst en lezer bepalen immers de werking van de literatuur. Op synchronisch vlak kan hier naar Manfred Durzaks studie verwezen worden, die de volledig andersgeaarde receptie van Günter Grass' roman *örtlich betäubt* in de Bondsrepubliek Duitsland en in de U.S.A. overtuigend als gevolg van de verschillende sociale en kulturele verwachtingshorizont in beide landen verklaart⁵⁶. De receptiepsychologische weerklank van Bölls romans bevestigen dezelfde sociale binding van de werking van literatuur. De waardering in de Bondsrepubliek en de Oosteuropese landen wordt door volledig verschillende sociale en ideologische aspecten gekenmerkt, waarbij de kwantitatief belangrijke receptie door de eerder konventionele vorm van deze romans in de hand wordt gewerkt. Ook de vergelijking tussen de receptie van Handkes en Kipphardts werken in de BRD en de DDR⁵⁷ bevestigt het gewonnen inzicht: de normenschaal, die als esthetisch geldt, is steeds sociaal, maatschappelijk en historisch bepaald. Het onderzoek en de registratie van zulke feiten biedt aan de literatuursociologie de mogelijkheid, esthetische waardeoordelen in functie van hun sociale binding te relativieren. Tevens zetten zulke inzichten aan tot een

54. Een in de jongste tijd veel geciteerde uitspraak van Harald Weinrich verduidelijkt de zo ontstane kommunikatief-sociale verhouding tussen lezer en werk: „Jedes literarische Werk enthält das Bild seines Lesers. Der Leser ist, so dürfen wir sagen, eine Person des Werks. Das Werk, sofern es Bestand hat, führt daher einen langen Dialog mit den Lesern der historischen Epochen" (H. Weinrich, *Literatur für Leser. Essays und Aufsätze zur Literaturwissenschaft*, Stuttgart, 1970, pp. 27-28).

55. Vgl. A. Beiss, *o.c.*, pp. 38-39.

56. M. Durzak, „Plädoyer für eine Rezeptionsästhetik. Anmerkungen zur deutschen und amerikanischen Literaturkritik am Beispiel von G. Grass' *örtlich betäubt*", *Akzent* 18, 1971, pp. 487-504.

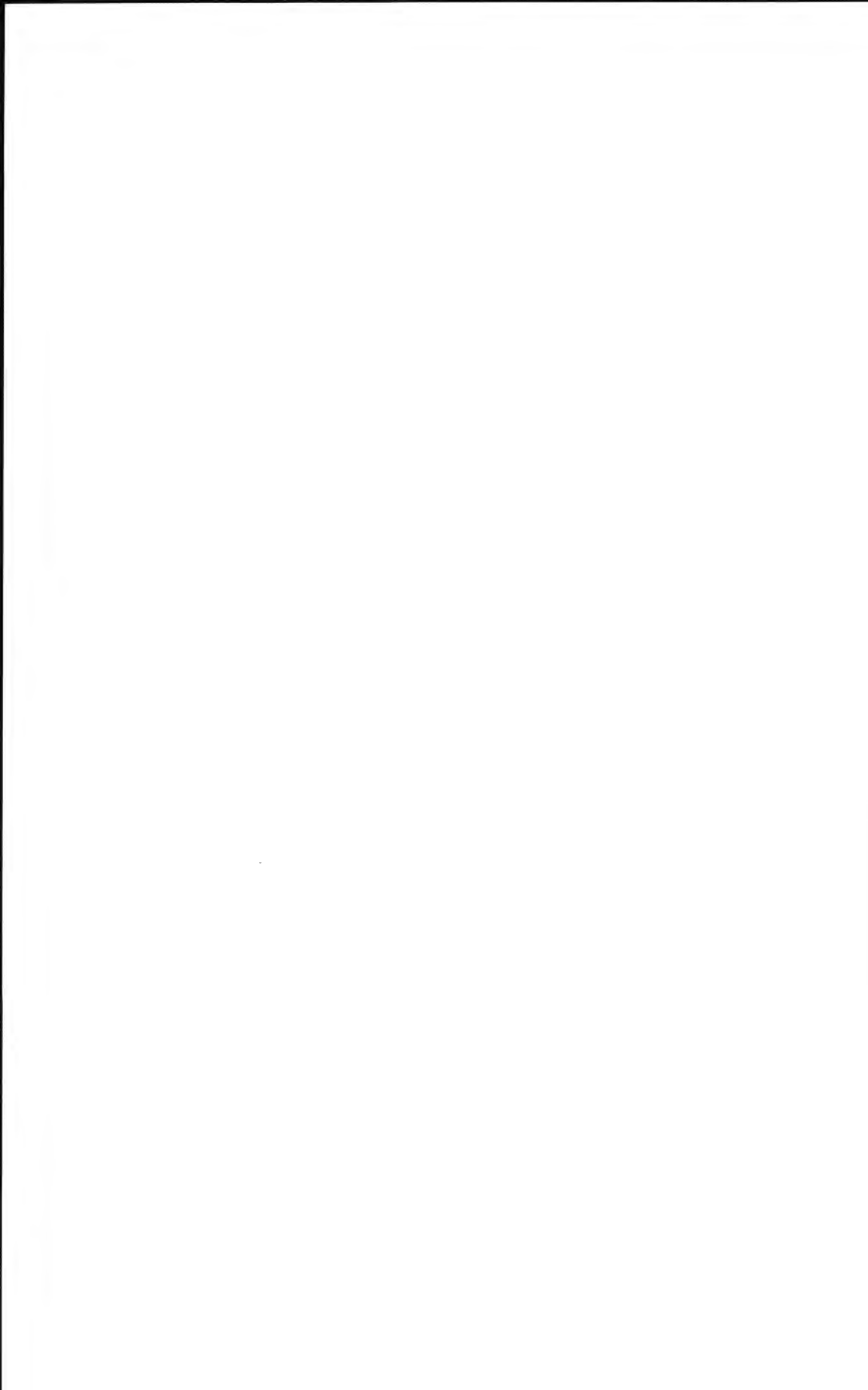
57. Vgl. R. Ulshöfer, „Gesellschaftskritische Literatur. – Kritik an der gesellschaftskritischen Literatur im Deutschunterricht. – Probleme einer Erziehung zur Kritik", *Der Deutschunterricht* 1973, Nr. 2, p. 11.

nog grotere zelfkritiek met betrekking tot geïmpliceerde premisses bij de esthetische beoordeling.

Ook de historisch-genetische konfrontatie van de lezer met het literaire werk is aan een soortgelijk mechanisme onderworpen. Zo is het een bekend feit in de Duitse literatuurwetenschap, dat men aan de hand van Hamlets en Fausts receptie in Duitsland een hele literatuurgeschiedenis kan schrijven, waarbij de waardering van de twee overeenkomstige werken duidelijk sociaal bepaald wordt. Een ander perspectief bevestigt dezelfde complexe maatschappelijke verhouding van het literaire werk: terwijl Goethes geschriften in de BRD als uitingen van een idealistische antropologie en een reaktionaire maatschappelijke instelling door velen als volledig irrelevant voor de huidige sociale kontekst worden afgewezen, waardeert men in de DDR vanuit andere maatschappelijke aspecten deze werken ten zeerste.

Zulke vaststellingen tonen opnieuw de noodzakelijkheid aan van dat hermeneutisch principe, dat ik reeds bij het begin van deze bijdrage als de reflectie van de onderzoeker over de historische en sociale konditionering van de interpretatie beschreef. Terecht bemerkt Gadamer in dit verband: „Jede Begegnung mit der Überlieferung, die mit historischem Bewusstsein vollzogen wird, erfährt an sich das Spannungsverhältnis zwischen Text und Gegenwart. Die hermeneutische Aufgabe besteht darin, diese Spannung ... bewusst zu entfalten”⁵⁸. Slechts op die manier kan de literatuurwetenschap de uitspraken met betrekking tot het esthetische in een sociale kontekst objektiveren. Dat juist door de inzichten van de literatuursociologie de absolute autonomie van het concrete literaire werk als illusie onthuld werd, betekent geenszins een verliespunt. De literatuur en haar wetenschap kunnen er enkel maar humaner bij worden en de in onze tijd vaak gestelde vraag naar de zin van literatuur en literatuurwetenschap zinvol beantwoorden.

58. H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, o.c., p. 290.

De kennissenkring van de mecenas en humanist Georgius Haloinus. Een overzicht van zijn correspondentie

door

DR. CONSTANT MATHEEUSSEN

Het is bekend dat de grote doorbraak van het humanisme in onze gewesten door de generatie van Erasmus werd bewerkstelligd. De Vlaamse edelman Georgius Haloinus (ca. 1470-1536/1537)¹ was een leeftijdgenoot van de Rotterdammer. Hij was Heer van Halewijn (= Halluin, Frans-Vlaanderen) en Komen en behoorde tot de hoge adel. Georgius, die aldus verbonden was aan het Bourgondisch-Habsburgse Hof onder Filips de Schone en Keizer Karel, was, naar we uit verschillende getuigenissen weten², tussen zijn standgenoten zowat een witte raaf, doordat hij, een edelman, zich voor het humanisme niet enkel interesseerde, maar er ook zijn collega's toe wilde bekeren³.

1. Het hoofdwerk van Georgius Haloinus is de *Restauratio linguae Latinae*; ze verscheen te Antwerpen bij Simon Coquus in 1533. Lange tijd waren hiervan geen exemplaren meer bekend; wij kennen er nu 2: cf. Appendix, nr. 2. Wij hebben aan de *Restauratio* een studie gewijd, die we in 1974 hebben voorgedragen als doctoraat in de Klassieke Filologie aan de Katholieke Universiteit te Leuven: cf. Matheussen, C., *Een zestiende-eeuws pleidooi tegen de grammatica. Georgius Haloinus en zijn Restauratio linguae latinae (1533)*, Leuven, 2 delen, 1974 (gestencild); deel I is een kritische tekstuitgave: verder zullen de citaten uit de *Restauratio* naar deze editie worden aangehaald; deel II is aan de interpretatie van de *Restauratio* gewijd. Voor een algemene bibliografie betreffende Haloinus verwijzen we naar de eerste noot van een artikel over Despauterius en Komen dat wij in het tijdschrift *Lias* in 1977 zullen laten verschijnen.

2. In de opdracht van de eerste Liviuseditie bij Badius aan Haloinus (24-12-1511; cf. Appendix, nr. 5) schrijft Badius: „Vix enim alterum in tanta nobilium frequentia inveno qui summis natalibus et praeclaris stemmatis tot morum decora aut litterarum addiderit ornamenta. Tantum enim abest ut castis moribus, probis artibus cultioribusque litteris nunc alto loco nati studeant, ut nihil magis obhorreant putentque non eundem vere generosum censendum qui aut eloquentiae, aut gravi cuiquam doctrinae unciolam olei impenderit”. In 1521 schreef Erasmus aan Th. Morus: „Sed tamen expergiscuntur. Iam enim fere nullus est magnatum qui non curet suos liberos bonis literis diligenter instituendos, licet inter aulicos proceres nemo literas calleat praeter unum Georgium Haloinum: cui cultae hactenus praeter invidiam nihil fructus attulerunt, quanquam, ni fallor, brevi plurimum dignitatis sunt allaturae”; Allen, P. S. (e.a.), *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, IV, 1922, *epist.* 1220, rr. 44-48.

3. Cf. Appendix, nr. 8.

Wil men de geestelijke persoonlijkheid van Haloinus juist begrijpen, dan zal men verschillende factoren in aanmerking moeten nemen. Geboren op de kentering der tijden was zijn pro-humanistische ingesteldheid allerminst vanzelfsprekend; zoals zijn generatiegenoot Erasmus was hij als humanist een autodidact; tot een kennis van het Grieks is hij daarbij niet gekomen⁴. Verder was Haloinus een veelbereid polyglot: dit feit is van belang om te begrijpen waarom hij als theoreticus van het Latijnse taalonderricht ging opteren voor een radicaal antigrammaticale stellingname: men moest het Latijn z.i. zonder enige hulp van de grammatica aanleren⁵. Ook was onze edelman een actief mecenas. Dit bracht hem in contact met humanisten, zoals uit zijn correspondentie moge blijken. De ware roem en verdienste van Haloinus ligt overigens in dit mecenaat. Dit had reeds Sanderus, de auteur van de eerste biografische schets van Georgius⁶, begrepen: „At hic noster vir numquam satis laudatus, et humanissimus doctorum virorum Moecenas”⁷.

Slechts weinig is uit die correspondentie bewaard. Wij overlopen hier deze bronnen. De inhoud van de brieven stellen wij aan de orde voor zover er de aard van de omgang duidelijker uit wordt.

De relatie met Martinus Dorpius, aan wie de oudste brief uit het corpus geadresseerd is, kwam tot stand langs Despauterius om: de grammaticus, door toedoen van Haloinus als leraar aan de Latijnse school naar Komen gehaald, had zijn beschermheer een handschrift van Dorpius getoond, met een proloog door Dorpius geschreven ter gelegenheid van de opvoering van Plautus' *Aulularia* op 3 september 1508 in de Lelie te Leuven. Haloinus was enthousiast en zond Dorpius terstond een brief (ca. september 1508), waarin hij hem uitnodigt te corresponderen; hij spoort Dorpius aan de studie van Plautus voort te zetten en er hem de resultaten van te laten geworden⁸. Dorpius was uitermate opgezet met Haloinus' interesse, zoals blijkt uit zijn brief van 28 maart 1509 aan Despauterius: „Quod heros ille, rarissimum literaturae decus ac ornamentum, ille Moecenas, ille Musarum non iam alumnus sed patronus, Georgius Haloinus, meas nugas amat, meque in numerum

4. Cf. *Rest.* 1, 10, 8 (= fol. E vi r°); 1, 15, 12 (= fol. G i r°); 3, 5, 16 (= fol. M ii r°).

5. Deze stelling wordt in de *Restauratio* breedvoerig uitgewerkt.

6. Cf. Sanderus, Antonius, *De Gandavensibus eruditionis fama claris libri tres ...*, Antwerpen, Guil. a Tongris, 1624, pag. 45-47.

7. Sanderus, *o.c.*, pag. 45.

8. Zie Appendix, nr. 1. Haloinus heeft ook zelf over Plautus geschreven: in de in 1614 te Brussel geveilde bibliotheek van Charles de Croy kwam een handschrift voor met de titel *Grammaticalia et annotationes in Plautum* (auteur: Haloinus): cf. Van Even, E., *Notice sur la bibliothèque de Charles de Croy, Duc d'Aerschot (1614)*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 9 (1852), pag. 443.

clientulorum ascribit, non posses facile credere quam mihi videar plane beatus. Tui muneris est eius erga me studium bonis (ut aiunt) avibus bene coeptum ne langueat, subinde excitare" ⁹.

Een ereplaats in het mecenaat van Haloinus neemt Despauterius in ¹⁰. We hebben nog twee brieven die tussen beiden gewisseld zijn. Er is het proemium (d.d. 24-10-1508) tot het eerste boek van de *Restauratio*. Haloinus zet er uiteen waarom de grammatici het onderling voortdurend oneens zijn: de reden ligt bij de grammatica. De spraakkunst is immers niet het fundament van het Latijn, maar heeft geleid tot een verbastering van de taal der *prisci*. Wil men de *elegantia* bereiken, dan moet men de grammatica laten varen en gaan steunen op het taalgebruik der ouden, die acht sloegen op de welluidendheid.

Een deel van de kritiek op de grammatica is de gedachte dat uitgebreide spraakkunsten ongeschikt zijn voor het onderricht ¹¹. Zouden Haloinus op dat ogenblik niet vooral Despauterius' geschriften voor de geest hebben gestaan? Diens grammaticaal oeuvre is immers inderdaad voor kinderen veel te zwaar. Dan zou het aan Despauterius opgedragen eerste boek van de *Restauratio* ook een soort concrete kritiek kunnen zijn op diens activiteit aan de Latijnse school te Komen. Meer dan een hypothese kan dit alles echter niet zijn. (Men houde er rekening mee dat, hoewel de voorrede tot het eerste boek van 1508 dateert, de druk pas in 1533 bij Coquus te Antwerpen van de pers kwam, dit is lang na de dood van Despauterius; het is echter duidelijk dat Haloinus jarenlang nog met herwerkingen van en bijschavingen aan de *Restauratio* is bezig geweest in de periode 1508-1533).

Een van de mooiste getuigenissen echter van het inspirerend mecenaat van Haloinus is ongetwijfeld de *Ars versificatoria* van Despauterius. Het werk verscheen voor het eerst in 1511 te Parijs bij Badius, en werd in een brief (Sint-Winoksbergen, 14-12-1510) aan Haloinus opgedragen ¹².

Men kan stellen dat Haloinus zowat de promotor van dit werk is geweest. De materie boeide overigens onze edelman, want hij redigeerde zelf een *De carminibus et versibus* ¹³. Despauterius nu

9. Cf. De Vocht, H., *Monumenta humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the First Half of the XVIth Century*. Erasmus - Vives - Dorpius - Clenardus - Goes - Moringus (Humanistica Lovaniensia, 4), Leuven, 1934, pag. 355.

10. Zie ook onze bijdrage over Despauterius en Komen die zal verschijnen in het tijdschrift *Lias* in 1977.

11. Cf. *Rest.* 1, 9, 17 (= fol. E iiiii r^o).

12. Zie Appendix, nr. 3.

13. De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaard een handschrift (autograaf) met Haloinus' *Annotationes in Virgilium* (signatuur: K.B., 15.585). In dit werk komt zeven maal een verwijzing voor naar *De carminibus et versibus*: cf. fol. 21 v°;

heeft zes jaar aan deze *Ars*, die de zaak van het herstel van het Latijn (*instaurare*) moest dienen, besteed¹⁴. En daarbij is Haloinus hem een grote steun geweest: „In qua re quicquid profeci tuum est: ex quo plus didici quam ex alio quovis praeceptore; abest dicto assentatio, id novit deus”¹⁵. Die steun moet gesitueerd worden op het methodisch vlak; Haloinus is niet voor al te haastig publiceren – een raad die hij voorwaar zelf in de praktijk heeft gebracht¹⁶ –: men moet eerst de klassieken hebben gelezen. Zo meende Despauterius reeds in 1507 zijn werk te hebben voltooid, maar Haloinus had hem doen inzien dat het nog onvoldoende met de gegevens van de klassieke dichters rekening hield, zodat de grammaticus zich opnieuw aan het lezen had gezet, met als resultaat een sterk verbeterde en uitgebreide versie (dit alles deelt Despauterius in deze opdracht zelf mee).

Het vastleggen van de basis voor dit traktaat brengt Despauterius tot een schets van de geschiedenis van de Latijnse dichtkunst, waarvan hij de gouden tijd situeert van ca. 100 vóór tot ca. 150 na Christus. De heropbloei die sinds Petrarca aan de gang is heeft een stel merkwaardige dichters opgeleverd (de *neoterici*), die echter niet de basis van een *ars versificatoria* kunnen zijn, omdat ze technisch niet smetteloos worden bevonden. Daar zijn verschillende redenen voor, waarvan de vierde sterk verwant is met ideeën die ook Haloinus in zijn *Restauratio* ontwikkelt, zij het dat Despauterius naar een ander geschrift¹⁷ van zijn beschermheer verwijst: „Quarto decepti sunt Neoterici grammaticorum perversis regulis; id quod tu, nobilissime et doctissime patrone, doces pulcherrime in libello elegantissimo de veteribus et neotericis scriptori-

30 v°; 48 r°; 58 r°; 121 v°; 141 v°; 149 v°. De bibliotheek van Charles de Croy bezat een handschrift *De carminibus et versibus* van Haloinus: cf. Van Even, *art. cit.*, pag. 438. De inventaris van het boekenbezit van Alexander van Arenberg (die een deel van de boeken van Charles de Croy verwierf) vermeldt twee handschriften van Haloinus over deze materie: een *Prosodia, opusculum Georgii Haloini Cominiique domini de carminibus et versibus*, en een *Opusculum de carminibus et versibus Georgii Haloini, Cominii domini*; cf. Pinchart, A., *Inventaire des tableaux, bijoux, livres, tapisseries, etc. d'Alexandre d'Arenberg, prince de Chimay, etc. mort en 1629*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 4 (1847), pag. 383 en 384.

14. Weliswaar niet uitsluitend: in 1509 verscheen de eerste editie van zijn *Syntaxis*; cf. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par F. van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger* (Culture et civilisation), Brussel, II, 1964, nr. D 267.

15. Despaut. *Ars versificatoria*, Parijs, Badius, 1511, fol. a i r°-v°; cf. Appendix, nr. 3.

16. Slechts één voorbeeld: het voorwoord tot het eerste boek van de *Restauratio* dateert van 1508, het boek verschijnt pas in 1533. Haloinus zegt herhaaldelijk dat hij bewust met publiceren heeft gewacht. Dezelfde gedachte duikt trouwens ook in andere werken op.

17. Namelijk naar een *Libellus de veteribus et neotericis scriptoribus*. Van dit boekje zijn geen verdere sporen bekend; het zou mogelijk kunnen samenvallen met het derde boek van de *Restauratio* (= *De libris per ordinem legendis*).

bus abs te composito, quem, ne diu bonarum litterarum studiosis invidias, tuam celsitudinem summopere rogamus”¹⁸.

Despauterius expliciteert dat sommigen de regels van de dichtkunst halen uit grammatici, zelfs indien de klassieke modellen die regels weerleggen. Dit is een foutieve houding: „At si nosse vellent unicum usum esse ‘quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi’ (HOR. *ars* 72) – usum autem habendum doctissimorum loquendi consuetudinem –, et ex hoc usu tantum grammaticorum regulas constitui, scirent regulis eatenus fidem habendam quatenus veterum auctoritati non adversentur; quae si adversentur, explodendae sunt, etiam si grammatici summi eas constituerint. Grammatici nanque auctoritas per se nulla est, quum ex sola doctissimorum oratorum, historicorum, poetarum et aliorum idoneorum scriptorum observatione constet ortam esse veram grammaticam”¹⁹. De grammatica haalt haar autoriteit uit de goede schrijvers (de *veteres*): ze beschrijft hun taalgebruik, want dit is de norm. We vinden hier ideeën die ook in de *Restauratio* opduiken, helaas echter daar niet steeds met dezelfde helderheid van conceptie.

Natuurlijk kan men van een Despauterius niet verwachten dat hij de radicale antigrammaticale houding van zijn beschermheer zou onderschrijven. Er zijn hierover brieven gewisseld tussen beiden; dat er meningsverschillen waren is duidelijk; de brief van Despauterius ging echter verloren²⁰. Nog andere passages zijn in dit opzicht interessant, doch een uitgebreide bespreking van de reactie van Haloinus' vrienden op ideeën uit de *Restauratio* kan hier niet gegeven worden.

Over de hulp die Despauterius voor Dorpius betekend had om met Haloinus in aanraking te komen werd reeds gehandeld. Dergelijke middelaarsrol speelde de grammaticus ook voor Barlandus (cf. *infra*).

Despauterius verliet in 1514 Sint-Winoksbergen, om zich te Komen te vestigen. Daar stierf hij in 1520 en vond hij zijn laatste rustplaats²¹. Zijn levensloop en zijn werk zijn duidelijk zeer eng met Haloinus' naam verbonden.

Judocus Badius Ascensius behoorde eveneens tot de kennissenkring van Haloinus. De getuigenissen van hun relatie zijn te

18. Despaut. *Ars versificatoria*, Parijs, Badius, 1511, fol. a iiii r°.

19. *Ibidem*, fol. a iiii r°-v°.

20. Dat er briefwisseling is geweest blijkt uit *Rest.* 1, 2, 2 (= fol. B iiii r°): „Nunc ad epistolam tuam venio, in qua tu (= Desp.) grammaticam defendere cupis”.

21. Cf. De Vocht, H., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)* (Humanistica Lovaniensia, 10), Leuven, I, 1951, pag. 211-212; Nauwelaerts, M. A., *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 30), Tilburg, 1974, pag. 133, noot 63.

vinden in de Liviusedities van de drukker²². De eerste uitgave²³ dateert uit 1511 (onze jaartelling) en bevat een dedicatie aan Haloinus, waarin Badius de uitzonderlijke verschijning van onze auteur belicht: waar de andere edelen slechts afkeer en minachting hebben voor wie onder hen zich op de literatuur zou toeleggen, is Haloinus een toonbeeld van wijsheid en welsprekendheid, zoals zo vele Romeinse vooraanstaanden het, naar het getuigenis van Livius, waren geweest. Bij latere edities is deze opdracht behouden, maar soms licht gewijzigd en uitgebreid. Verder willen we nog signaleren dat Badius ook bij een andere gelegenheid de lof van het huis Halewyn heeft gezongen, waarbij hij dan Georgius met name vermeldt²⁴.

Badius was echter niet enkel drukker, hij was bovendien een filoloog, die een aantal klassieke teksten van commentaar voorzag. In die hoedanigheid kon hij voor Haloinus een autoriteit zijn, en we stellen inderdaad vast dat hij in de *Restauratio* tot de geraadpleegde schrijvers behoort. Geput is namelijk uit zijn commentaar bij Vergilius; Haloinus haalt daaruit dit citaat: „Constructio sumenda est interdum ex consuetudine loquendi; nam si secundum grammaticorum regulas dicam, omnino non placet; aufert enim et verbis dignitatem et sententiae pondus”²⁵.

Deze uitspraak nu is een steun voor Haloinus' eigen opvattingen. De *Restauratio* rekent Badius onder de geestesgenoten. In feite echter is daarmee niet Haloinus' totale visie op Badius m.b.t. de grammaticaproblematiek kenbaar gemaakt. Inderdaad tonen de *Annotationes in Virgilium* (o.i. dateert dit Brussels handschrift

22. Zie Appendix, nummers 5, 7 en 14.

23. Zie Appendix, nr. 5.

24. In de vierde editie bij Badius van een collectie brieven samengesteld door Angelus Politianus en geccommentarieerd door Franciscus Sylvius van Amiens; de editie dateert uit 1517 en heeft een opdracht (waarin de bewuste tekst voorkomt) aan de bisschop van Amiens, Franciscus Haloinus: cf. Renouard, Ph., *Bibliographie des impressions et des œuvres de Josse Badius Ascensius, imprimeur et humaniste (1462-1535)*, Parijs, III, 1908, pag. 183-184; Renouard, Ph., *Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle. Ouvrage publié d'après les manuscrits de Ph. Renouard* (Histoire générale de Paris. Collection de documents), Parijs, II, 1969, nr. 363. Volgens Messiaen, L.-J., *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines. Suivie de notices sur ses établissements publics, ses gildes, ses hameaux et ses hommes célèbres*, Kortrijk, III, 1892, pag. 436-437 was deze bisschop een oom van Georges. Sanderus, o.c., pag. 46 alludeert op dit getuigenis van Badius.

25. Cf. *Rest.* 1, 1, 8 (= fol. B iii r°); 1, 6, 2 (= fol. D ii v°); 1, 9, 6 (= fol. E i v°); een verwijzing in *Rest.* 1, 6, 7 (= fol. D iii r°). De commentaar van Badius bij de Aeneis verscheen in Vergilius, *Aeneis. Cum commentariis ... Iodoci Badii Ascensii*, Parijs, Thielmann Kerver voor Jean Petit en Jean de Coblencz, 1500 (= 1501; cf. Renouard, *Badius*, III, 1908, pag. 360-363); zie daarin fol. VI v°, de commentaar bij Verg. *Aen.* 1, 12. Haloinus geeft Badius' commentaar verkort weer (zonder de betekenis te verdraaien).

– K.B. 15.585 – van na de publikatie van de *Restauratio*)²⁶ aan dat Haloinus er zich van bewust was (geworden was?) dat in Badius' geschriften geen fervent antigrammaticus aan het woord was.

De *Annotationes in Virgilium* immers leren ons dat voor Haloinus Badius wel een gezagvol geleerde was²⁷, maar dat een zeker voorbehoud tegenover de drukker toch gewent leek, vooral „quia hi fere omnes interpretes (onder wie Badius) grammatici fuerunt et omnia fere ad artem grammaticam referunt et per grammaticam exponere nituntur”²⁸. Weliswaar zag Badius in dat de grammatica niet de leidraad der *prisci* geweest was²⁹, en dus geen goede gids betekende voor de verklaring van deze auteurs, maar zelf was deze Badius „totus grammaticus ... et precepta grammaticalia tradit”³⁰. Vanwaar die tweespalt bij Badius? Waarom legt hij, tegen beter weten in, Vergilius *grammaticaliter* uit? Haloinus meent „ad complacendum grammaticis, ne conviciis eum insectarentur et famam eius diminuerent, quia videbat omnes grammaticae studiosos et grammaticam laudantes et lingue Latine fundamentum eam vocantes; ut igitur in grammatica se peritum etiam ostenderet, grammaticalia scripsit; sed hec autoritas predicta (= Badius' commentaar bij VERG. *Aen.* 1, 12; cf. *supra*) pro eius conclusione semper accipienda est; optima enim, utilissima ac verissima est, ut prediximus”³¹.

Al bij al is dus de verhouding tot Badius op het vlak van de ideeën gecompliceerder dan de *Restauratio* doet vermoeden. Het heeft er enigszins de schijn van dat deze afwijkende mening in de *Restauratio* bewust werd weggelaten: iets dergelijks immers zal ook m.b.t. het gebruik van Erasmus in de *Restauratio* te constateren zijn; en daar lijkt opzet waarschijnlijk.

We weten nagenoeg niets meer over de betrekkingen met Jacobus Papa. In een editie van diens *Opuscula* (Parijs, bij Badius, na 1510) kwam een ongedateerde brief voor aan Haloinus. Van deze druk schijnt echter, sinds de vernietiging van de stadsbibliotheek

26. Zie noot 13; onder meer de gewijzigde houding die in de *Annotationes* merkbaar is t.a.v. Badius en Erasmus (zie verder) in vergelijking met de positie in de *Restauratio* is voor de latere datering van de *Annotationes* een argument.

27. *Annotationes in Virg.* fol. 2 r°: „Hi tres viri (= Servius, Donatus, Badius) utriusque lingue periti, Grece scilicet et Latine, in expositione huius poete sepius erraverint”.

28. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v°.

29. *Annotationes in Virg.* fol. 4 r°: „Ipse etiam Badius ostendit hos priscos autores non exponendos esse secundum grammaticorum constructiones, sed secundum modum loquendi”; Haloinus haalt dan, zoals in de *Restauratio*, Badius' commentaar bij Verg. *Aen.* 1, 12 aan.

30. *Annotationes in Virg.* fol. 4 r°.

31. *Annotationes in Virg.* fol. 47 r°-v^o.

van Doornik in de jongste wereldoorlog, geen exemplaar meer te bestaan ³².

In maart 1513 verschenen te Parijs bij Badius de *Amores* van Remaclus Arduenna ³³. De dichter droeg ze op aan Haloinus. De opdracht is voor het grootste deel gewijd aan de figuur en de loopbaan van de dichter zelf. Wil men er iets meer over Haloinus uit te weten komen, dan is men aangewezen op het begin en het einde van de brief. Haloinus staat bekend als een ernstig man, wiens mecenaat hogelijk wordt geprezen. Het blijkt ook dat de edelman reeds enkele werken op zijn naam heeft staan ³⁴, maar het is niet meer mogelijk te achterhalen wat er achter deze mededeling schuilgaat.

Al hoort de omgang met Keizer Karel niet thuis in een rubriek over de relaties met humanisten, dan is uit de correspondentie van Haloinus met de prins ³⁵ (de twee brieven dateren van vóór de keizerskroning) toch wel iets over het culturele streven en werk van onze auteur te puren. Vandaar dat we even op dit aspect van de brieven ingaan.

Zoals gezegd is Haloinus door zijn belangstelling voor de humanistische cultuur een witte raaf tussen de edelen aan het Bourgondische hof. De brief van 1514 legt daar overvloedig getuigenis van af. Men kan dit document zien als een programmaverklaring van Haloinus en een vurig pleidooi om in deze situatie verandering te brengen: Haloinus wil een deel van de klassieke literatuur vertalen en zo in het bereik brengen van zijn standgenoten, daarbij gloedvol de principiële waarde van dit cultuurbezit verdedigend. Het ware interessant geweest Karels reactie op dit ambitieus voor-nemen precies te kennen. In elk geval is Haloinus' vertaalarbeid niet tot één werk beperkt gebleven, en als we hem mogen geloven zou de vertaling van de *Tactica* van Aelianus zelfs op Karels ver-zoek zijn ondernomen ³⁶.

De weg van Adrianus Barlandus tot Haloinus liep, zoals bij Dorpius, over Despauterius. In het ontluikende Leuvense huma-nisme heeft Barlandus zich ingespannen om te verhelpen aan het

32. Cf. *Bibliotheca Belgica*, IV, 1964, nr. P 112; Renouard, *Badius*, III, 1908, pag. 118; Renouard, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 124; zie Appendix, nr. 4.

33. Zie Appendix, nr. 6.

34. „Gestibant (sc. Amores) insuper cum tuis interdum – quae eorum est confidentia! – lucubrationibus locuturi”; Remaclus, *Amores*, Parijs, Badius, 1513, fol. a iii r^o; zie Appendix, nr. 6.

35. Zie Appendix, nummers 8 en 10.

36. Aldus volgens de *Prologue du translateur* bij de vertaling van Aelianus' *Tactica*: „Hault et puissant prince! A vostre priere et requeste me suis mis a translater ceste euvre presente, qui parle de l'ordonnance que solloyent tenir les Grecqz en leurs batailles”; Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 92 r°; zie Appendix, nr. 10.

tekort aan klassieke teksten voor het onderwijs³⁷. Zo zorgde hij voor een gecommenterde uitgave van *sententiae* uit de *Bucolica* van Vergilius (gedrukt in maart 1514 te Leuven bij Martens). Deze *Versuum ex Bucolicis Vergilii proverbialium collectanea* droeg hij op aan Despauterius, aan wie hij o.m. schreef: „Spero autem ita vel maxime heroi literato Georgio Aloino Mecenati tuo caeterisque studiosis probatum iri commentariolos meos, si quidem tu iis apud Flandros in re literaria princeps frontem exporrexeris”³⁸.

Het succes van dit werkje deed Barlandus tot een vermeerderde uitgave besluiten: hij nam nu ook sententies uit de *Aeneis* op (een verzameling die hij reeds vroeger had gemaakt) en uit de *Georgica*. De aantekeningen bij deze twee dichtwerken droeg hij op aan Haloinus³⁹. De redenen van deze dedicatie waren, aldus Barlandus, tweërlei: Haloinus paarde hoge afkomst aan humanistische cultuur enerzijds, en had anderzijds reeds vroeger belangstelling laten blijken, zelfs zonder dat ze mekaar hadden ontmoet. We kunnen bijgevolg besluiten dat Despauterius net zoals vroeger tegenover Dorpius ook voor Barlandus zijn introducerend werk bevredigend had verricht.

Het talrijkst – hoewel het woord eerder ongelukkig is bij een zo klein aantal documenten – zijn de aanduidingen over Haloinus in de correspondentie van Erasmus. Ongetwijfeld was beider verhouding niet onbeduidend, maar ze werd toch in belang overtroffen door die met Despauterius, mogelijk ook door die met Vives. De uitgebreidheid echter van het bewaarde epistolair oeuvre van de Rotterdammer verklaart de situatie. Een grote plaats neemt de briefwisseling met Haloinus in het *Opus epistolarum* niet in: twee brieven aan en één van Haloinus, gespreid over de jaren 1517-1522; daarnaast nog aanduidingen in een tiental andere brieven⁴⁰.

De hoofdthema's uit deze correspondentie voor ons zijn: mededelingen over de Franse vertaling die Haloinus van de *Moria* had gemaakt, inlichtingen over de activiteiten van de edelman in hofdienst en over zijn zorg voor Erasmus' belangen in die kringen, en (in *epist.* 1115) een bespreking van de in de *Restauratio* aan bod

37. Cf. De Vocht, *History Collegium Triligue*, I, 1951, pag. 226-231.

38. Daxhelet, E., *Adrien Barlandus, humaniste belge (1486-1538). Sa vie - son oeuvre - sa personnalité* (Humanistica Lovaniensia, 6), Leuven, 1938, pag. 253-254.

39. Zie Appendix, nr. 9.

40. Zie voor de brieven Appendix, nummers 11, 12 en 13. Verwijzingen vindt men in Allen, *o.c.*, III, 1913, *epist.* 597, rr. 14-16; III, 1913, *epist.* 660, rr. 6-8; III, 1913, *epist.* 739, rr. 4-7; III, 1913, *epist.* 794, rr. 84-85; IV, 1922, *epist.* 1220, rr. 44-48; V, 1924, *epist.* 1256, rr. 60-61; V, 1924, *epist.* 1331, r. 14; V, 1924, *epist.* 1342, r. 254; VI, 1926, *epist.* 1585, rr. 110-111; XI, 1957, *epist.* 3101, rr. 85-93.

komende problematiek. In het kader van dit artikel is het niet mogelijk op dit alles uitvoerig in te gaan.

Hoe zag Erasmus Haloinus? Was hun verhouding goed? Men kan zeker de Vlaamse edelman niet tot de *intimi* van de grote humanist rekenen. Er zijn wel de lovende woorden aan Thomas Morus: Haloinus is de enige der groten aan het Bourgondische hof die een cultuurdrager is⁴¹. En Erasmus heeft ongetwijfeld beseft dat het om een invloedrijk man ging, die hem een goed hart toedroeg: bij de vijanden heeft hij nooit gestaan. Maar de moeilijkheden van Erasmus gaven hem soms woorden in de pen die hem enige afstand deden nemen van Haloinus: toen de *Moria* hem tegenstanders opleverde, zag Erasmus zich genoodzaakt dat werk juist te situeren, bijvoorbeeld tegenover Antoon van Bergen; en in dat verband was hij niet erg gelukkig met Haloinus' vertaling: ze zou onjuist geweest zijn, en daardoor de moeilijkheden voor Erasmus nog vergroot hebben⁴². Deze onvriendelijkheden kunnen dus het gevolg zijn geweest van geprikkeldheid om één van de vele polemieken waarin Erasmus verwickeld raakte; dit fenomeen is bij hem al te bekend.

Haloinus van zijn kant had voor de Hollander wel een grote bewondering. Ook al spreekt de *Restauratio* niet veel over hem⁴³, ze noemt de Rotterdamer niettemin „omnium iudicio litterarum peritissimus”⁴⁴. Over de inhoud van de *Restauratio* is tussen beiden gecorrespondeerd⁴⁵. Het wil ons echter voorkomen dat Erasmus de wazigheid en troebelheid van de hem voorgelegde ideeën best doorzag, en dat hij zich op een elegante, doch niet van kritiek gespeende wijze van het onderwerp afmaakte: ik kan het niet helemaal met u eens zijn, en spreek er eens over met Hutten, de geschikte man voor dat soort problemen⁴⁶.

Het voorbehoud van Erasmus blijkt echter geenszins uit de *Restauratio*, integendeel. Haloinus immers verwijst er enkel naar de *Moria*, en deze lijkt hem fundamenteel de grammatica af te

41. Zie noot 2.

42. Cf. Allen, *o.c.*, III, 1913, *epist.* 739, rr. 4-7.

43. Cf. *Rest.* 1, 9, 10 (= fol. E ii v^o); 1, 9, 17 (= fol. E iii r^o); 1, 15, 3 (= fol. F vi r^o); 1, 15, 6 (= fol. F vii r^o); 1, 15, 14 (= fol. G ii r^o); 2, 21, 2 (= fol. K viii r^o).

44. Cf. *Rest.* 2, 21, 2 (= fol. K viii r^o). In de *Prologue* tot *Des Triumphe des Rommains* schrijft hij: „Herasmе de Roterдам, qui est tant loue de chascun”; Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 15 v°.

45. Cf. Allen, *o.c.*, IV, 1922, *epist.* 1115, rr. 24-47.

46. De brief is kennelijk een antwoord op een (niet meer bewaard) schrijven van Haloinus. Uit diens geschriften kent men het belang van de notie *aurium iudicium* als norm voor het goed Latijn. In die context krijgen Erasmus' woorden een ironische toon, waar hij schrijft: „Porro quod eorum qui scribunt hodie, videtur impurior oratio, fortassis in causa sunt aures eorum ad quorum iudicium scribimus”; Allen, *o.c.*, IV, 1922, *epist.* 1115, rr. 36-38.

wijzen, waar gezegd wordt : „Adeo ut vel una grammatica abunde satis sit ad perpetuam vitae carnificinam”⁴⁷. Voor de auteur dus van de *Restauratio* is Erasmus, daarover bestaat wel geen twijfel, een geestesgenoot, een belangrijk getuige ten gunste van zijn eigen ideeën. Vanzelfsprekend ook kon de Erasmiaanse satire gemakkelijker in dergelijk betoog worden opgenomen.

Maar de Rotterdammer is natuurlijk niet alleen de auteur van de *Moria*. Zijn houding tegenover de grammatica is ook uit andere bronnen te putten. Erasmus was zich wel bewust van de nood aan vernieuwing in het grammatica-onderricht. In dit verband opteerde hij voor een klein aantal regels. Dit alles vindt men uitstekend geformuleerd in de geciteerde brief aan Haloinus : „Praecepta volo esse pauca, sed optima ; quod reliquum est arbitror petendum ex optimis quibusque scriptoribus, aut ex eorum colloquio qui sic loquuntur ut illi scripserunt”⁴⁸. Daar Erasmus dit precies aan Haloinus geschreven had kan men zich niet van de indruk ontdoen dat onze auteur in de *Restauratio* bewust een vertekend beeld van de positie van Erasmus heeft gegeven. Dit mocht hij wellicht menen ongemerkt te kunnen doen zolang Erasmus' opvattingen terzake slechts in een brief waren terug te vinden⁴⁹, maar in 1533 was dit reeds niet meer het geval. Het was toen immers al lang duidelijk dat de prins der humanisten geen antigrammaticus was in de mate waarin Haloinus het wellicht wenste. Zo had Erasmus in 1515 een *Libellus de octo orationis partium constructione*⁵⁰ uitgegeven, en in 1518 een bewerking van de Griekse grammatica van Th. Gaza onder de titel : *Theodori Gazae grammatices libri duo*⁵¹. Bovendien was zijn visie op het gebruik van de grammatica reeds geformuleerd in *De ratione studii*, een pedagogisch traktaat waarvan de eerste geautoriseerde druk bij Badius verscheen te Parijs in 1512⁵².

Erasmus dacht dus anders over de grammatica dan Haloinus, en deze laatste wist het. In de *Restauratio* kan de lezer het niet merken, maar in de *Annotationes in Virgilium* – welke naar onze mening Haloinus na de *Restauratio* plande uit te geven, wat de dood hem wellicht heeft verhinderd – staat het uitdrukkelijk : „Ita et alii omnes fere qui post Gellium et Macrobiium fuere usque ad

47. Erasmus, *Moria*, in LB (= *Leidse Opera omnia*), IV, 434B ; zie noot 43.

48. Allen, *o.c.*, IV, 1922, *epist.* 1115, rr. 31-34.

49. Toch werd de bewuste brief al voor het verschijnen van de *Restauratio* gepubliceerd, namelijk in de in 1521 te Bazel bij J. Froben verschenen selectie *Epistolae D. Erasmi Roterodami ad diversos et aliquot aliorum ad illum per eruditos ex ingentibus fasciculis collectae* ; cf. Allen, *o.c.*, IV, 1922, *epist.* 1115, inleiding.

50. Cf. LB I, 167-180.

51. Cf. LB I, 115-164.

52. Cf. Erasmus, *De ratione studii*. Ed. J.-Cl. Margolin (*Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, I, 2), Amsterdam, 1971, pag. 89-96.

Erasmum nostrum Roterodamum, quem non excipio; ipse enim, licet grammaticam perpetuam vite carnificinam esse dixit in Moria sua, attamen artis illius opuscula composuit et in puerorum eruditione per eam procedere iussit⁵³; en verder: „Ac ipse etiam Erasmus noster Roterodamus, qui grammaticam perpetuam vite carnificinam esse scripsit in Moria sua; ipse tamen grammaticalia precepta bis aut ter composuit ac renovavit et puerorum eruditionem per artem grammaticam fieri precipit⁵⁴”.

Het is tenslotte zeer de vraag of Haloinus Erasmus in diens religieuze streven – gepaard gaande met een groot verlangen naar vrijheid en onpartijdigheid – voldoende heeft begrepen: het verzoek om zich ronduit van Luther te distantiëren⁵⁵ – iets wat Haloinus zelf in één van zijn werken deed⁵⁶ – zal de Rotterdammer niet onverdeeld aangenaam zijn geweest.

Ook J. L. Vives heeft in Haloinus een vriend en beschermer gevonden. Voor zover ons bekend is, spreekt slechts één bron over een verblijf van de Spanjaard bij de edelman: Joannes Foeyvynus bericht in een brief van 17 april 1523 aan Franciscus Craneveldius dat Vives op dat ogenblik bij Haloinus te gast is⁵⁷. Van wederzijdse vriendschap getuigen ook omstreeks hetzelfde tijdstip (ca. 10-5-

53. *Annotationes in Virg.* fol. 101 v°.

54. *Annotationes in Virg.* fol. 154 v°.

55. Cf. Allen, o.c., V, 1924, *epist.* 1269, rr. 7-10.

56. Het werk zelf schijnt niet meer bewaard te zijn; het werd aangevallen door Clichtoveus, *Improbatio quorundam articulorum Lutheri a veritate catholica dissidentium et in quodam libello Gallico qui hic discutitur non satis exacte nec recte impugnatorum* (Parijs, S. Colinaeus, 1533); cf. Massaut, J.-P., *Josse Clichtove. L'humanisme et la réforme du clergé* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 183), Parijs, I, 1968, pag. 43. Sanderus, o.c., schrijft pag. 45 over Haloinus dat hij „orthodoxae fidei propugnator fuit ediditque librum contra Martinum Lutherum”. Dat Clichtoveus in zijn geschrift Haloinus viseerde, wordt meegedeeld door Sweertius, Franciscus, *Athenae Belgicae sive nomenclator ...*, Antwerpen, Gul. a Tungris, 1628, pag. 274.

57. Cf. de Vocht, H., *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium (1522-1528). A Collection of Original Letters Edited from the Manuscripts and Illustrated with Notes and Commentaries* (Humanistica Lovaniensia, 1), Leuven, 1928, pag. 130. Volgens Vanden Bussche, E., *Jean-Louis Vives. Eclaircissements et rectifications biographiques. Notes sur son séjour à Bruges. Ses œuvres*, Brugge, pag. 19 en pag. 32 verbleef Vives ook in 1519 en in 1532 bij Haloinus. Dezelfde informatie wordt herhaald in Vanden Bussche, E., *Louis Vives célèbre philosophe du XV^e(!) siècle (notes biographiques)*, in: *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 8 (1876), pag. 302 en pag. 317-318. De auteur geeft echter nergens zijn bronnen voor deze beweringen aan. Niettemin spraken latere Vivesbiografen hem na: cf. Bonilla y San Martín, A., *Luis Vives y la filosofía del Renacimiento*, Madrid, I, 1903, pag. 99 en 225 (in de editie van 1929: I, pag. 105 en pag. 247-248); cf. Noreña, C. G., *Juan Luis Vives* (Archives internationales d'histoire des idées, 34), 's-Gravenhage, 1970, pag. 111. Volgens Vosters, S. A., *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Nieuwe reeks, 1964, pag. 131 was Vives in 1527 enkele weken bij Haloinus. Ook voor dit bericht schijnt enige bronvermelding te ontbreken.

1523) Vives' woorden aan Craneveldius: „Est quidem Haloinus amari dignus, sive quia litteratus princeps, sive quia vir humanissimus, sive quia me et ipse redamat”⁵⁸.

Al bij al zijn in Vives' correspondentie slechts twee brieven aan Haloinus bewaard: een schrijven uit (mogelijk) de tweede helft van 1531 - begin 1532 en een verwante, niet precies te dateren brief (ca. zelfde tijd?)⁵⁹. Beide werpen enig licht op de wetenschappelijke activiteiten van onze auteur en op de aard van de relatie tot de Valentiaan: de briefwisseling betreft immers enerzijds Romeinse munten - en deze thematiek verwijst ongetwijfeld naar Haloinus' *Annotationes in Budaeum de asse et eius partibus scriptae*⁶⁰ -, anderzijds komen een aantal gedachten aan bod die ook in de *Restauratio* opduiken: Vives brengt enige correcties aan die getuigen van een grotere helderheid van denken dan de ideeën welke zijn beschermheer desondanks zal ontwikkelen⁶¹. Vives is in de dialoog duidelijk de meerdere.

Van correspondentie met Hugues de Maubus⁶², Aloisius Marlianus⁶³ en Petrus Aegidius⁶⁴ wordt weliswaar het bestaan gesignaleerd, maar sporen ervan schijnen niet meer te zijn overgebleven.

58. De Vocht, *Litterae ad Craneveldium*, pag. 142.

59. Zie Appendix, nummers 15 en 16.

60. Cf. Van Even, *art. cit.*, pag. 440. Deze *Annotationes* waren in handschrift aanwezig in de bibliotheek van Charles de Croy. We zijn er verder over ingelicht via Haloinus' *Des Triumpbes des Rommains* (Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 60 r°).

61. Cf. Vives, *Opera omnia*. Ed. Majansius, Valencia, VII, 1782, pag. 146.

62. Over deze Latijnse correspondentie citeert Le Pippre, Antoine, *Intentions morales, civiles et militaires*, Antwerpen, P. en J. Bellere, 1625, pag. 252 (van dit zeldzaam werk bezit de K.B. te Brussel een exemplaar: G. 2173 Mss.) het getuigenis van de Heer van Schoondorp: „Il (= Haloinus) se delecta aussi fort à parler et écrire en Latin, selon que se peut verifier par diverses lettres missives qu'il a envoyées à ses amis en ceste langue, et dont j'ay quelques unes de sa main adressantes à mon ayeul Hugues de Maubus, durant qu'il a esté son Grand-Bailly à Commynes". Het enige wat ons uit die briefwisseling rest is één zinnetje uit een brief van Georges van 2-11-1530: „Iam enim iuventute peracta mortem timere incipio"; cf. Le Pippre, *o.c.*, pag. 262. Deze Heer van Schoondorp is Ferdinand de Maubus, kleinzoon van Hugues de Maubus; Ferdinand legde zich toe op de studie van de geschiedenis; hij stierf te Rijsel op 30-6-1646; cf. over hem Le Glay, M., *Catalogue descriptif des manuscrits de la bibliothèque de Lille*, Rijsel, 1848, pag. XV-XVI en XXI.

63. Volgens een mededeling van Haloinus zelf in zijn *Prologue* tot *Des Triumpbes des Rommains*; zelfs worden we over een thema ervan ingelicht: Haloinus weerlegt de mening als zou de kennis van het klassiek Latijn schadelijk zijn voor het geloof: „Pource qu'en aulcunes aultres epistres en ay parle plus au long, lesquelles j'ay escript a maistre Louys Marlien"; Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 13 v°. Voor Aloisius Marlianus: cf. De Vocht, H., *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue. His Life and Writings Edited for the First Time in their Entirety from the Original Manuscript* (Humanistica Lovaniensia, 9), Turnhout, 1950, pag. 358-361. Een handschrift met zijn *Epistolae ad diversos principes* was in 1644 nog in het bezit van het klooster Groenendaal (cf. Sanderus, Antonius, *Bibliotheca Belgica manuscripta sive elenchus universalis codicum mss.* ..., Rijsel, Tussanus le Clercq, II, 1644, pag. 137), maar sindsdien zijn er geen sporen meer van.

64. Volgens een mededeling van Sweertius, *o.c.*, pag. 274.

Besluitend kan over de relaties in het humanistenmilieu gezegd worden dat vooral drie figuren op de voorgrond treden: Despauterius, Erasmus en Vives, een benijdenswaardig driemanschap. Ook al lijkt het geen twijfel dat Haloinus tegenover hen niet steeds een evenwaardig gesprekspartner was, het belangrijkste is dat hij er bij was, en dat hij de talenten van deze coryfeeën heeft onderkend en helpen rente opbrengen. Deze onmiskenbare verdienste maakt hem terecht deelgenoot van de faam die zijn beschermelingen zich hebben verworven. Wanneer in 1531 Jacobus Meyerus hem opneemt in een rij van beroemde Vlamingen kan men dit eerbetoon, bewezen aan een in menig opzicht uitzonderlijk man, alleen reeds daardoor gerechtvaardigd achten⁶⁵.

APPENDIX

Regesten van de correspondentie van Haloinus

Alle hier signaleerde brieven zijn in het Latijn, op de nummers 8 en 10 na, die in het Frans zijn.

1. Haloinus aan Martinus Dorpius; <ca. september 1508>.

Haloinus heeft langs Despauterius kennis gemaakt met Dorpius' proloog tot de *Aulularia* van Plautus. Dorpius wordt uitgenodigd met Haloinus te corresponderen en zich verder op de studie van Plautus toe te leggen. De resultaten daarvan zou Haloinus dan graag toegezonden krijgen.

Tekst. Deze is in twee gedrukte versies voorhanden. 1) DORPIUS, Martinus, *Dialogus Veneris et Cupidinis* ..., Leuven, D. Martens, <1514>, fol. E ii r^o-v^o; exemplaar: Brussel, K.B., V.B. 7135 (L.P.). 2) Op pag. 87-88 van een te Leuven ca. 1767 gemaakte bundel met drukproeven voor een verzameling van literaire en historische teksten van Belgische geleerden of m.b.t. de Belgische geschiedenis uit de zestiende en zeventiende eeuw; samensteller van de bundel is C. F. de Nelis; exemplaren: Brussel, K.B., II 26.239 (L.P.); Brussel, K.B., V.H. IV 22.422 (L.P.); Leuven, univ. (K.U.L.), 2 CA. AII.

Bibliografie. Cf. *Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. van Hultthem*, Gent, IV, 1836, nr. 22.422; *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par F. van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger* (Culture et civilisation), Brussel, I, 1964, nr. C 859; DE VOCHT, H., *Monumenta humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the First Half of the XVIth Century. Erasmus - Vives - Dorpius - Clenardus - Goes - Moringus* (Humanistica Lovaniensia, 4), Leuven, 1934, pag. 323; 326-329; 331-334; 354-355; DE VOCHT, H., *Jerome de Busleyden, Founder of the*

65. Cf. Meyerus, Jacobus, *Flandricarum rerum tomus X* ..., Antwerpen, Gul. Vorstermannus, 1531, fol. 51 v°.

Louvain Collegium Trilingue. His Life and Writings Edited for the First Time in their Entirety from the Original Manuscript (Humanistica Lovaniensia, 9), Turnhout, 1950, pag. 441-444; DE VOCHT, H., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)* (Humanistica Lovaniensia, 10), Leuven, I, 1951, pag. 214-217; PRICK, W.-J.-H., *C.-F. de Nelis. Un homme d'église libéral au Siècle des Lumières (1736-1784). Thèse pour le Doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de Paris*, Nancy, 1942, pag. 128-132.

2. Haloinus aan Despauterius; Halewijn, 24-10-1508.

Het prooemium tot het eerste boek van de *Restauratio*. Haloinus zet Despauterius uiteen waarom de grammatici het onderling voortdurend oneens zijn: de reden ligt bij de grammatica. De spraakkunst is immers niet het fundament van het Latijn, maar heeft geleid tot een verbastering van de taal der *prisci*. Wil men de *elegantia* bereiken, dan moet men de grammatica laten varen en gaan steunen op het taalgebruik van de ouden, die acht sloegen op de welluidendheid.

Tekst. HALOINUS, Georgius, *Restauratio linguae Latinae*, Antwerpen, S. Coquus, 1533; exemplaren: Strängnäs (Zweden), domkerkbibl., O. 538; Cambridge, Trin. Coll. Libr., III.7.178; kritische editie: MATHEEUSSEN, C., *Een zestiende-eeuws pleidooi tegen de grammatica. Georgius Haloinus en zijn Restauratio linguae Latinae (1533)*, Leuven, I, 1974, pag. 4-22 (gestencilde doctoraats thesis, K.U.L.).

3. Despauterius aan Haloinus; Sint-Winoksbergen, 14-12-1510.

De opdracht van Despauterius' *Ars versificatoria*. De grammaticus bedankt Haloinus voor zijn hulp bij het tot stand komen van deze *Ars*: op aanraden van de edelman heeft Despauterius zijn heuristisch sterk uitgebreid, zodat hij zes jaar aan het handboek gewerkt heeft. De verantwoording van de keuze van de modellen (= auteurs uit een periode van 100 vóór tot 150 na Christus) geeft aanleiding tot een korte schets van de latiniteit, van het begin tot in het humanisme. Ook worden de voornaamste redenen besproken die bij tijdgenoten tot fouten i.v.m. prosodie en metriek hebben geleid. Ook bij antieke grammatici vindt men echter in dit opzicht verkeerde opvattingen. Zo wordt uitvoerig ingegaan op Servius' mening als zou de prosodie van eigennamen volkomen willekeurig zijn. Dit geeft dan aanleiding tot de bespreking van het probleem van de dichterlijke vrijheid, speciaal m.b.t. het opnemen van eigennamen in een vers. Despauterius acht het wenselijk de geijkte regels van de prosodie zo veel mogelijk toe te passen.

Tekst en bibliografie. Oudste editie: DESPAUTERIUS, Joannes, *Ars versificatoria*, Parijs, Badius, 1511; exemplaar: Bazel, univ. Cf. *Bibliotheca Belgica*, II, 1964, nr. D 294 sqq.

4. Jacobus Papa aan Haloinus; <1510/1511>.

Tekst en bibliografie. De opdracht van de *Opuscula* van J. Papa aan Haloinus. Deze *Opuscula* verschenen bij Badius te Parijs. Slechts één exemplaar was bekend: het werd bewaard in de stadsbibliotheek te Doornik en

werd bij het bombardement van mei 1940 vernietigd. Deze brief bevatte o.m. gegevens over de loopbaan van Haloinus aan het hof. Cf. RENOARD, Ph., *Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle. Ouvrage publié d'après les manuscrits de Ph. Renouard* (Histoire générale de Paris. Collection de documents), Parijs, II, 1969, nr. 124; MESSIAEN, L.-J., *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines. Suivie de notices sur ses établissements publics, ses gildes, ses hameaux et ses hommes célèbres*, Kortrijk, I, 1892, pag. 299; *Bibliotheca Belgica*, IV, 1964, nr. P 112.

5. Judocus Badius aan Haloinus; Parijs, 24-12-1511.

De opdracht bij de eerste Liviuseditie door Badius (Parijs, Badius, 1510=1511). Badius zingt de lof van Haloinus: hij is, doordat hij hoge afkomst aan humanistische cultuur paart, tussen zijn standgenoten een merkwaardige uitzondering. Badius kan zich voor zijn Liviuseditie geen betere patroon indenken. Tenslotte bespreekt Badius nog even het probleem of het werk van Livius in decaden dan wel enkel in boeken verdeeld was; de drukker is geneigd de verdeling in decaden voor authentiek te houden.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 177; zie ook verder in deze appendix de nummers 7 en 14; exemplaar van deze Liviuseditie: Bazel, univ.

6. Remaclus Arduenna aan Haloinus; Parijs, 28-2-1513.

De opdracht van Remaclus' dichtbundel *Amores* (Parijs, Badius, 1513). Het schijnt ongepast, aldus de dichter, een bundel *Amores* op te dragen aan een zo ernstig man, in zulke droeve oorlogstijden. Maar jeugdherinneringen geven de dichter de kans het nare heden te vergeten. Remaclus verhaalt dan zijn eigen levensverhaal: zijn studies, zijn contacten met het hofleven enz. Het werk wordt opgedragen aan Haloinus omdat deze een uitstekend mecenas is, die schittert door afkomst en cultuur.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 206; exemplaar van de *Amores*: Gent, univ., G 9160.

7. Judocus Badius aan Haloinus; Parijs, 24-12-1513.

Ter gelegenheid van de tweede editie van Livius (cf. in deze appendix nr. 5) in 1513 voegde Badius aan zijn dedicatie een paragraaf toe. Hij zegt erin dat deze uitgave een doorgeziene en verbeterde editie betekent tegenover de vorige en legt uit van welke diacritische tekens hij zich in de tekst bedient.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 235 en nr. 236; zie ook de nummers 5 en 14 in deze appendix; exemplaar van deze Liviuseditie: Parijs, B.N., Rés. J 906.

8. Haloinus aan prins Karel, aartshertog van Oostenrijk enz.; Halewijn, 15-10-1514.

In het Frans geschreven voorwoord bij het essay *Des Triumpbes des Rommains*. Vertalingen van Romeinse geschiedschrijvers in het Frans lonen de moeite. Deze literatuur is de mooiste en de nuttigste die er bestaat. En

toch leest de adel haar niet. Dit is enigszins begrijpelijk, maar niettemin te betreuren. De adel is niet enkel gebaat bij de kennis van die teksten, maar is ook bij uitstek geschikt om ze te vertalen. De eisen waaraan dergelijke vertalingen moeten voldoen worden uiteengezet.

Tekst en bibliografie. Cf. MONFRIN, J., *La connaissance de l'antiquité et le problème de l'humanisme en langue vulgaire dans la France du XVe siècle*, in: *The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy* (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia 1), Leuven's-Gravenhage, 1972, pag. 155-162. De tekst is in handschrift bewaard: Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 5ro-21ro. Prof. Monfrin bereidt een uitgave van deze tekst voor.

9. Adrianus Barlandus aan Haloinus; Leuven, <1515>.

Barlandus draagt zijn commentaar bij verzen uit de *Aeneis* en *Georgica* aan Haloinus op, die volgens hem zowel door afkomst als door cultuur een vooraanstaand man is, en die reeds eerder zijn sympathie voor hem heeft betoond.

Tekst en bibliografie. Cf. DAXHELET, *Adrien Barlandus, humaniste belge (1486-1538). Sa vie - son œuvre - sa personnalité* (Humanistica Lovaniensia, 6), Leuven, 1938, pag. 260-261.

10. Haloinus aan prins Karel, aartshertog van Oostenrijk enz.; Komen, 1-7-1516.

Franse proloog tot de Franse vertaling van Aelianus' *Tactica*. Haloinus zegt de vertaling (naar de Latijnse vertaling van Nicolaus Sagundinus) op aanvraag van Karel te hebben gemaakt. Haloinus voelt zich niettemin wat ongemakkelijk. Enerzijds vreest hij dat het werk zelf Karel niet zal behagen: het gaat immers over een reeds lang achterhaalde legerinrichting. Anderzijds moet het wel aanmatigend schijnen tegenover een zo ervaren krijger als Karel een dergelijk onderwerp te behandelen. Karel wordt dan ook gevraagd zijn op- of aanmerkingen kenbaar te maken: Haloinus zal niet nalaten er rekening mee te houden.

Tekst. In handschrift bewaard: Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 92ro-93ro.

11. Erasmus aan Haloinus; Leuven, 29-8-<1517>.

Erasmus vraagt Haloinus om een exemplaar van zijn Franse vertaling van de *Moria*. Hij deelt mee naar Leuven te zijn verhuisd: de verhouding met de theologen is er goed.

Tekst en bibliografie. Cf. ALLEN, P. S. (e.a.), *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, III, 1913, pag. 62-63 (= *epist.* 641).

12. Erasmus aan Haloinus; Leuven, 21-6-1520.

Erasmus verschaft uitleg bij een passage uit de *Moria* (cf. *Moria*, in *Leidse Opera omnia*, IV, 500A). Anders dan Haloinus meent Erasmus dat het aanleren van het Latijn zonder enige hulp van de grammatica niet verkieslijk is: wel moet men zich tot weinig regels beperken.

Tekst en bibliografie. Cf. ALLEN, o.c., IV, 1922, pag. 289-290 (= *epist.* 1115).

13. Haloinus aan Erasmus ; Brussel, 31-3-<1522>.

Haloinus heeft keizer Karel Erasmus' *Paraphrases* bij de brieven van Paulus en bij Mattheus getoond. Haloinus en Glapion verdedigen Erasmus' belangen bij de keizer. Deze zou wensen dat Erasmus tegen Luther zou publiceren.

Tekst en bibliografie. Cf. ALLEN, *o.c.*, V, 1924, pag. 35-36 (= *epist.* 1269); FOERSTEMANN, J., - GUENTHER, O., *Briefe an Desiderius Erasmus von Rotterdam* (Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen, 27), Leipzig, 1904, pag. 366. De autograaf bevond zich te Leipzig, doch ging in de tweede wereldoorlog verloren.

14. Judocus Badius aan Haloinus ; Parijs, 26-10-1530.

Oprichting bij de vierde uitgave van Livius door Badius. De tekst is een gecorrigeerde versie van de dedicatie uit 1511 (zie boven, nr. 5); het toevoegsel uit 1513 (zie boven, nr. 7) is weggelaten; op het einde van de opdracht wordt aangegeven dat in deze editie ook de fragmenten van Livius' vijfde decade zijn opgenomen.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 671; exemplaar van deze Liviuseditie: Parijs, Ars., Fol. H 836.

15. Vives aan Haloinus ; <na 12 juni 1531 - begin 1532 ?>

Vives deelt mee vier maanden vertoefd te hebben in het paleis van de keizer. Bij zijn thuiskomst vond hij een brief van Haloinus van de twaalfde juni. Hij antwoordt er nu op, want er is iemand die naar Komen afreist. Haloinus doet er z.i. goed aan zijn geschriften nog niet uit te geven. Niet bij de *grammatica*, maar bij de *grammatici* is de oorzaak van de vele polemieken te zoeken. Budaeus' werk *De asse* is de eerste goede studie over Romeinse munten; Portius' werk daarentegen pleegde tegenover Budaeus plagiaat. Een uitspraak van Horatius (cf. *ars* 325-326) over het verdelen van een as in 100 delen moet men figuurlijk opvatten; de tekst kan niet tegen Budaeus' opvatting (een as is in 29 delen verdeeld) aangevoerd worden.

Tekst en bibliografie. VIVES, *Epistolarum farrago*, Antwerpen, W. Simon, 1556, fol. 34^v-36^r (exemplaar: Brussel, K.B., V.H. 13.804 A 2 L.P.); cf. ook VIVES, *Opera omnia*. Ed. MAJANSIUS, Valencia, VII, 1782, pag. 146-147 (exemplaar: Brussel, K.B., II 42.877 C). Voor de datering van deze - en volgende - brief leze men het artikel dat wij daaraan hebben gewijd en dat in het tijdschrift *Lias* zal verschijnen in 1976.

16. Vives aan Haloinus ; <zelfde tijd als vorige brief ?>

Vives beantwoordt een brief van Haloinus. Over de taal die in Latium vóór de Romeinse tijd gesproken werd weten we niets, maar Griekse invloed is waarschijnlijk. Verder verschaft de Spanjaard uitleg bij Romeinse muntnamen. Haloinus schijnt een publikatie voor te bereiden: Vives vraagt dat de edelman hem terzake eerst nog wat meer zou inlichten.

Tekst en bibliografie. Ook deze brief komt zowel in de Antwerpse (fol. 36^v-37^v) als in de Valentiaanse (pag. 147-148) uitgave voor: cf. vorig nummer. Daar de brief erg met de vorige verwant is, stellen wij een

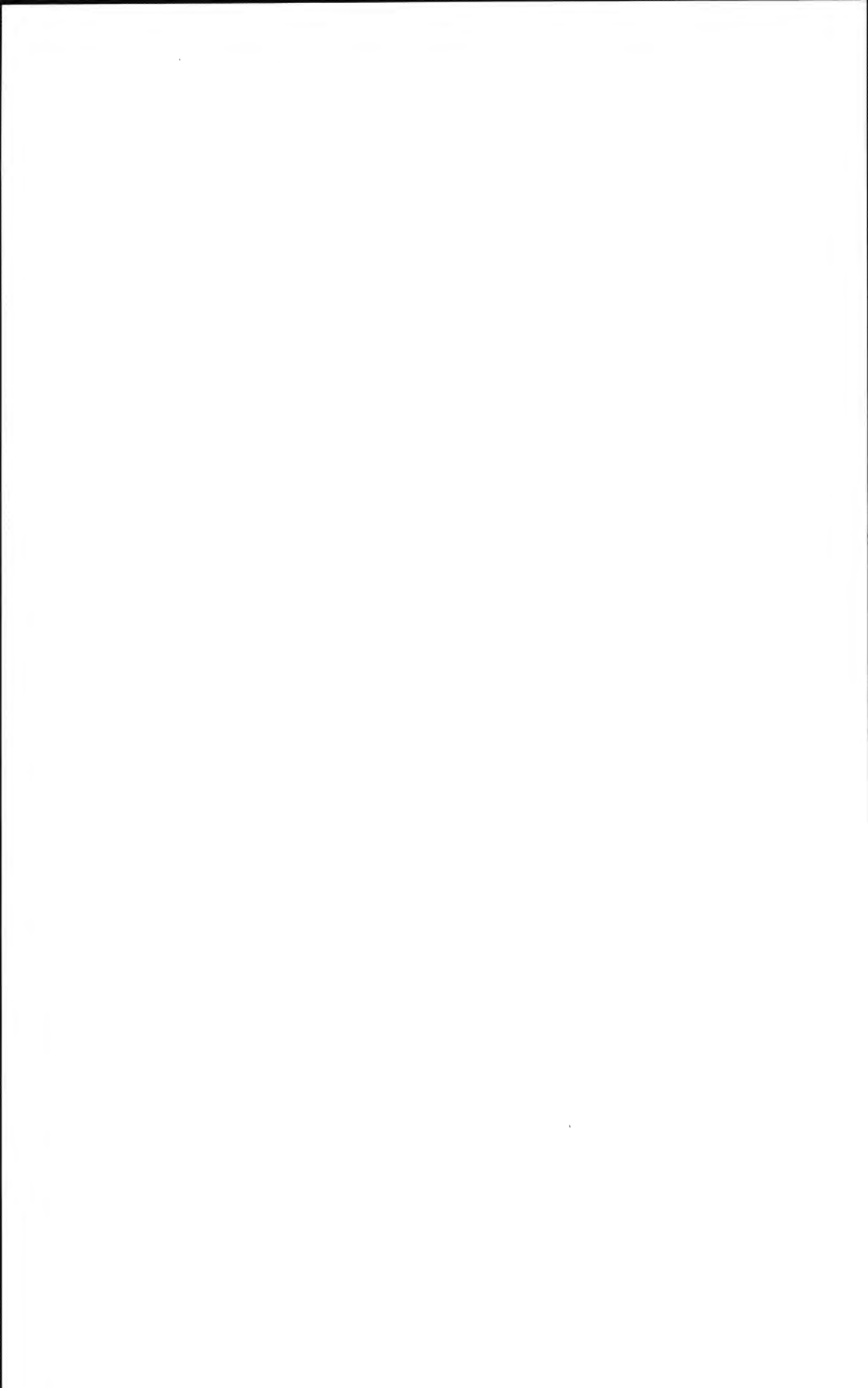

datering om dezelfde tijd voor. Aanknopingspunten voor een afzonderlijke datering ontbreken.

17. Haloinus tot zijn lezers ; <eerste helft 1533 (ong.)>.

De *exhortatio ad lectores* bij de *Restauratio* (gedrukt juni 1533). Dit werk bevat veel nieuwe en onverwachte ideeën ; maar ze zijn lang overdacht. De bedoeling is een juiste weg naar de *elegantia* te wijzen ; want de traditionele, die over de *grammatica* loopt, is een dwaalweg. Het werk is in zes boeken verdeeld.

Tekst. Zie boven, nr. 2 ; cf. in onze editie, pag. 1-2. Het is duidelijk dat deze *exhortatio* geschreven werd ter gelegenheid van het aanbieden van het manuscript van de *Restauratio* (boeken 1-2-3 !) aan de drukker. Zie over de boeken 4-5-6 van de *Restauratio* : MATHEEUSSEN, C., *Een zestiende-eeuws pleidooi...*, II, 1974, pag. 128-130.

Grondslagenonderzoek van de literatuurstudie

door

C. NEUTJENS

Het meest intrigerende probleem dat aan de literatuurtheoretici op dit ogenblik gesteld wordt, is niet meer dat van de methode die men moet gebruiken, maar dat van de zin die men aan de literatuurviserende activiteit in haar geheel kan geven. De oude methodenstrijd is natuurlijk nog lang niet uitgestreden, maar zijn strategieën worden nu meer dan vroeger bepaald door een fundamentele probleemstelling: *hoe* men het moet doen is afhankelijk van het inzicht dat men heeft in *wat* men moet doen. De antwoorden die op deze laatste vraag gegeven worden, staan soms polair tegenover elkaar: terwijl de literatuurstudie voor de enen een ideologie-dienende praxis hoeft te zijn, wensen anderen een intellectueel spel te beoefenen binnen de geïsoleerde wereld van het woord.

Vanuit totaal verschillende richtingen worden nu voortdurend opnieuw pogingen ondernomen om een aanvaardbare basis te vinden. We geven hiervan een beperkt overzicht dat als status quaestionis kan fungeren en als oriëntatie waaraan ieder zijn eigen grondslagen kan toetsen.

1. HET LOGISCH EMPIRISME

Heel wat basisonderzoek gaat opnieuw in deze richting. Men steunt daarbij hoofdzakelijk op de bevindingen van de zogenoemde *Wiener Schule*, wier hoofdbekommernis het was de eenheid der wetenschappen te verzekeren door ook voor de geesteswetenschappen een stelsel van positieve zekerheden uit te bouwen. Het logisch empirisme is in feite een poging tot synthese tussen het vroegere naïeve empirisme en het orthodoxe rationalisme. Terwijl het empirisme enerzijds zich hield aan zintuiglijke waarneming maar de formeel-logische structuren verwaarloosde en het rationalisme anderzijds alleen oog had voor de door het verstand gegeven a priori-formaties, trachten de logisch-empiristen vanuit de empirische ervaring op te klimmen tot een constructie van begrippen die steeds logisch op elkaar steunen, of met de woorden van Rudolf Carnap: „*die Möglichkeit der rationalen Nachkonstruktion von*

Begriffen aller Erkenntnisgebiete auf der Grundlage von Begriffen, die sich auf das unmittelbar Gegebene beziehen" (*Der logische Aufbau der Welt*, 1928).

Wat concreet de literatuurstudie betreft, brengt dit mee dat er een zeer specifieke betekenis gegeven wordt aan het begrip tekstverklaring. *Verklaren* is het interpoleren van een aantal logische schakels tussen het te verklaren tekstgegeven en een begrip dat zijn plaats reeds verworven heeft in de empirisch gefundeerde en logisch beredeneerde begrippenconstructie. Zulke interpretatiewijze verschilt niet of nauwelijks van de causale verklaring die men in de positieve wetenschappen gebruikt. Logisch-empirisch ingestelde literatuuronderzoekers beklemtonen dan ook de oppositie tussen het *verklaren* en het *verstaan*.

De term *verstaan* werd in zijn specifieke tekstinterpretatieve betekenis gelanceerd door Wilhelm Dilthey in zijn *Entstehung der Hermeneutik* (1900) en door hem praktisch toegepast op literaire teksten in *Das Erlebnis und die Dichtung* (1905). Voor de logisch empiristen is het verstaan echter slechts een voorwetenschappelijk stadium van het verklaren. Het is een psychologische maar geen logische rechtvaardiging die hoogstens kan in aanmerking komen als voorlopige werkhypothese. Verstaan kan voor hen nooit leiden tot een vorm van kennis die algemene en blijvende geldigheid bezit, die systematiseerbaar, verifieerbaar en falsifieerbaar is en die waardenvrij blijft, eigenschappen die zij als voorwaarde van wetenschappelijk kennen stellen.

Vanuit de literatuurstudie zijn tegen deze opvatting heel wat bezwaren aan te voeren. Vooreerst moet worden gezegd dat feiten wel verklaarbaar zijn door ze onder te brengen onder een wet, een theorie of een begrippenconstructie, maar slechts in zover het herhaalbare feiten zijn. Wanneer het gaat over unieke feiten – zoals literaire teksten – dan is deze onderbrenging onmogelijk in de mate dat ze uniek zijn. K. Popper zelf had dit reeds ingezien en stelt daarom het individualiserende tegenover het generaliserende onderzoek. Hij ziet precies hierin het grondverschil tussen de zogenoemde geestes- en positieve wetenschappen. In zijn *Conjectures and Refutations* (1969) gaat hij nog veel verder en beweert dat „*the way in which knowledge progresses, and especially our scientific knowledge, is by unjustified (and unjustifiable) anticipations, by guesses, by tentative solutions to our problems, by conjectures*”. In de concrete literatuurstudie van de laatste decennia liggen de voorbeelden voor het grijpen van degenen die zich door een slaafse, zelfs naïeve logisch-empirische instelling hebben laten verleiden tot het opbouwen van systemen die geen ander doel

hadden dan het herleiden van unieke literaire teksten tot een algemeen en abstract grondmodel (b.v. V. Propp, A. Greimas, enz.). Men mag evenwel niet zover gaan alle formalisten of structuralisten hetzelfde verwijt te maken. De eerste paragraaf van S/Z van R. Barthes is een bijna ironische afwijzing van zulke – in de grond onwetenschappelijke – vereenvoudiging: „*On dit qu'à force d'ascèse certains bouddhistes parviennent à voir tout un paysage dans une fête. C'est ce qu'auraient bien voulu les premiers analystes du récit : voir tous les récits du monde (il y en a tant et tant eu) dans une seule structure : nous allons, pensaient-ils, extraire de chaque conte son modèle, puis de ces modèles nous ferons une grande structure narrative, que nous reverserons (pour vérification) sur n'importe quel récit : tâche épuisante („Science avec patience, Le supplice est sûr”) et finalement indésirable, car le texte y perd sa différence.*”

Unieke feiten als een literaire tekst kunnen bovendien niet verklaard worden door causaliteiten of door een geformuleerde wet, maar slechts door motieven en door een totaalsituatie. Voor het ontstaan van een werk, voor de handelwijze van een personage in een drama of een verhaal, voor het in taal omzetten van de visie van een dichter zijn er geen oorzaken in de natuurnoodzakelijke betekenis van deze term, maar wel complexe rationele of irrationele handelingsgronden. Wanneer men b.v. wil verklaren waarom de auctoriale roman in de moderne tijd geleidelijk veld heeft verloren, dan kan dit niet door een redenering van het volgende type: Major: een auctoriale roman veronderstelt een expliciete ideologische keuze van de auteur; minor: expliciete ideologische keuzen worden niet meer aanvaard; conclusie: de auctoriale roman moet geleidelijk verdwijnen.

Unieke feiten willen verklaren door logische wetten blijft natuurlijk een poging zoals andere om de chaotische veelheid van feitelijkheden tot een geordend geheel om te vormen. Het traject van chaos naar orde verloopt altijd in de richting van theorievorming, systeembouw, formulering van regels en aanduiding van overeenkomsten. In zover het logisch empirisme daartoe kan bijdragen, is het waardevol. Verkeerd is alleen de verabsolutering van deze denkwijze, het afwijzen van alle andere methoden om tot ordening te komen, en bovendien de bewering dat het ordenend verklaren superieur is aan intersubjectief verstaan of aan controleerbare zinging. Wat men aan objectiviteit wint, verliest men aan realiteit – hoe paradoxaal dit ook mag lijken – omdat de objectiviteit maar kan gewonnen worden door een overmatige reductie van die realiteit. Wat men aan orde wint, verliest men aan vrijheid omdat een logisch-empirische theorie geen ontwerp wil zijn dat zich

voortdurend laat wijzigen door nieuwe feitelijkheden, maar een gesloten, algemeen en altijd geldend systeem dat daardoor niet alleen neutraal, niet-bindend, maar ook normatief wordt. In zijn totale consequenties doorgevoerd maakt zulke theorie van elke mens een „*Mann ohne Eigenschaften*” zoals die door R. Musil wordt getekend : een man die alles uitsluit wat niet objectiveerbaar is, die zich niet kan waarmaken omdat hij geen verleden en daarom ook geen toekomst heeft, de zuivere mens die overblijft als men hem ontdoet van alle kleur, vorm, eigenschappen en geschiedenis.

Wat de logisch-empirisch gerichte (taal- en) literatuurstudie betreft, is de pijnlijkste vaststelling eigenlijk dat er een hele kloof is ontstaan tussen de wetenschapskritici en de literatuurtheoretici : terwijl de logisch-empirische wetenschapskritiek reeds heelwat relativering en nuancering aan haar uitgangspunten heeft aangebracht, blijkt men in de literaire theorie nog steeds hoofdzakelijk te werken vanuit de originele absolute stellingen. Zelfs moet worden gezegd dat er meestal slechts gewerkt is op grond van secundaire studies over het logisch empirisme, terwijl een echte lectuur van b.v. G. Frege, R. Carnap, B. Russell, L. Wittgenstein heel wat onheil had kunnen voorkomen.

2. DE FENOMENOLOGIE

Een ander ontwerp van theorievorming waardoor een grote graad van eerbied ten overstaan van het object wordt nagestreefd, is de fenomenologie van E. Husserl.

In zijn *Logische Untersuchungen* (1900-1901) maakt hij het onderscheid tussen het registreren van feiten en dingen (= psychische kenact) en het registreren van ideële structuren van feiten en dingen (= logische kenact). De logische kennis bezit een a priori-geldigheid, d.w.z. logische gedachten zijn waar, ook al zijn ze door geen enkel bewustzijn gedacht. De vraag naar de logische structuur van de objecten is de vraag naar hun wezen : de *A priori Wesensschau*. Deze *Wesensschau* kan niet verkregen worden door eenvoudige ervaring, maar door de fenomenologische reductie, d.i. de psychische kenact ontdoen van alles wat door het subject aan het object wordt gewijzigd. De fenomenologie wil het object zien als iets dat zichzelf aan zichzelf laat zien in een bewustzijnsact, maar onafhankelijk van deze act. Men wil niet de menselijke voorstelling van het object, maar het object zelf vatten in wat men zijn *Selbstgegebenheit* noemt.

Het wezen van het zijn in zijn geheel wordt beschreven in abstracte logische structuren : de *Leerformen* ; het wezen van speci-

fieke zijnsgebieden (de natuur, de waarden, enz.) wordt beschreven in specifieke logische a priori-structuren.

Het wezen van de literatuur beschrijven betekent dan een verdere specificering van deze a priori-structuren. Degene die dit heeft ondernomen op de meest orthodoxe fenomenologische wijze, is R. Ingarden (*Das literarische Kunstwerk, Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*, enz.) Hij wil de „wezeneseigen” structuur van de literaire tekst beschrijven. Daartoe ontwerpt hij een verticale en horizontale indeling van de tekst: vertikaal gezien zijn er vijf „Schichten” of lagen: de laag van het taalmateriaal, de betekenislaag, de laag van de „schematisierten Ansichten” (lezersperspectieven), de laag van de „Gegenständlichkeit” (de voorgestelde werkelijkheid) en de waardenlaag (die door Ingarden zeer voorzichtig behandeld wordt); horizontaal gezien zijn er de onderdelen van de tekst zoals die zich in een gewone lectuur aan elkaar schakelen.

Vooral Ingardens beschrijving van de voorgestelde werkelijkheid is erg relevant; het is ten eerste een duidelijk voorbeeld van de fenomenologische methode waarbij de algemene logische a priori-structuren van de werkelijkheid (*Leerformen*) worden gevuld met de specificiteit van de tekstwerkelijkheid; het is bovendien een nog steeds belangrijke bijdrage in het huidige debat over de verhouding tussen tekst en werkelijkheid.

De invloed van Ingarden op de literatuurtheoretici is de laatste jaren niet meer zo groot en de zuivere fenomenologische aanpak is nergens meer erg expliciet aanwezig. Wel hebben zijn wetenschappskritische beschouwingen een onmiskenbare schakel gevormd in de ontwikkeling naar de moderne probleemstellingen, b.v. het probleem van de tijd en van de ruimte in het literaire werk, zelfs in grote mate de vraagstelling rond de lezer en de hele receptie-esthetica.

3. DE EXISTENTIALISTISCHE HERMENEUTIEK

Zoals het probleem van de grondslagen der literatuurstudie werd gesteld door de logisch empiristen en door de fenomenologen, gaat het om een *epistemologische* vraagstelling: het verklaren en het verstaan worden onderzocht op hun kentheoretische mogelijkheden. Bij de existentialisten daarentegen gaat het om een *ontologische* probleemstelling: het verklaren en verstaan worden onderzocht op hun mogelijkheden als zijnswijze, als wijze van bestaan van de mens: het verstaan als bestaan.

De vraag is hier niet meer: welke verhouding is er tussen de positieve en de geesteswetenschappen? Of: vanuit welke voor-

waarden kan een subject een object als een tekst benaderen? Maar: wat is een wezen waarvan het wezenlijke bestaat in het verstaan?

Toch is dit geen loutere ontologie van het subject, maar van – wat Heidegger heeft genoemd – het „*Dasein*”, d.w.z. een zijns-vorm die voorafgaat aan subjectiviteit én objectiviteit, een eenheid van intentionaliteit en fenomenaliteit, een zijnsvorm die zich constitueert door integratie van visie plus het geviseerde. Het *Dasein* is een samenzijn van het subject als visie en het object als horizont. Het subject kan maar zichzelf zijn door *met* de dingen te zijn, het object kan maar zichzelf zijn door gevisieerd te zijn. In het *Dasein* zijn de dingen het correlaat waardoor het subject in een *zorgende* houding afstand kan nemen tegenover zichzelf en langs die omweg kan terugkeren tot kennis van zichzelf.

In vergelijking met de logisch-empirische denkwijze betekent de existentialistische hermeneutiek een grondige verplaatsing van de doelstellingen: in de plaats van het *ordenen* van de dingen treedt het *beleven*. In de plaats van de systematiciteit komt de organiciteit, in de plaats van de geslotenheid komt de openheid, met de voor- en de nadelen vandien. Logisch deduceren en reduceren impliceert niet alleen de mogelijkheid tot ordenen, maar te gelijk ook altijd tot beheersen. In laatste instantie is de wetenschappelijke zekerheid die men langs deze weg verkrijgt een limitatie van de vrijheid en een vorm van manipulatie van de gemeenschap (zie b.v. Adorno's opvatting over de negatieve dialectiek). De existentialistische hermeneutiek bedreigt die vrijheid niet, maar ze loopt dan weer het gevaar zich te verliezen in ontologische of ideologische beschouwingen die wel een basis, maar geen werkwijze aan de hand doen voor de interpretatie van een concrete tekst.

In de huidige literaire theorie is het Heideggeriaans perspectief enigszins verdacht: men verwijt hem zijn (voorbijgaande) ideologische sympathieën met het nationaal socialisme – wat geen grond is voor verwerping van een theorie – en men houdt in het algemeen blijkbaar niet van ontologische definitives van de literatuur omdat men veel meer begaan is met het *hoe* dan met het *wat*, met de methode eerder dan met de zijnswijze.

Iemand die getracht heeft dit laatste bezwaar op te vangen door het ontwikkelen van een methodologie op basis van de definitie van het verstaan zoals geformuleerd door Heidegger, is P. Ricoeur. Een ontologisch gefundeerde hermeneutiek moet volgens hem niet noodzakelijk beginnen bij een beschrijving van *het zijn*, maar bij de concrete existentie van de dingen, in ons geval van de tekst. Men moet uitgaan van het semantisch (of van het ruimere semiologisch) niveau waarop men door middel van linguïstische analyses

de symbolische (= meerzinnige) vormen kan aanduiden en ordenen om op te klimmen naar – wat Ricoeur noemt – een criteriologie van de symbolische vormen en nadien zelfs tot een methodologie van de tekstinterpretatie. Bij dit semantisch niveau mag men evenwel niet stil blijven staan, want dit zou een verabsolutering van de taal en van het teken inhouden. De zin van het teken is het verwijzen naar, het depasseren, het opheffen van zichzelf. Daarom moet men van „*l'univers linguistique*” de overgang maken naar „*l'univers*”. Het verstaan van het teken moet leiden naar het verstaan van zichzelf. Daarom moet men van het semantisch niveau overgaan naar het reflexieve. Op dit niveau leert men de tekst kennen als noodzakelijk object waarlangs het subject zichzelf kan worden. Elk direct bewustzijn van het bestaan is steeds een vals bewustzijn (bewijs : de leer van Freud, Marx, Nietzsche, enz.) ; daarom moet de reflexie van het subject verlopen over en door bemiddeling van de tekst. Het ik wordt slechts zichzelf door het niet-ik. In de plaats van het oude „*cogito, ergo sum*” kan men stellen : „*interpreto, ergo sum*”.

Ten slotte moet men volgens Ricoeur het existentiële niveau bereiken : vanuit de problematiek van de taal over de reflexie naar de existentie. Deze existentie verschijnt alleen in de eenheid van het interpreterende en het geïnterpreteerde zijn. Het conflict der interpretaties zoals we dat in de realiteit van de tekststudie voortdurend kennen, is geen manifestatie van juiste en valse inzichten, maar een dialectiek waardoor de eindeloze veelzinnigheid van het symbool en de even eindeloze complexiteit van de existentie ge-reveleerd worden.

Ricoeur komt hiermee uit waar Heidegger is vertrokken, namelijk de ontologie van de interpretatie, maar hij heeft de omgekeerde weg afgelegd.

Bezwaren die tegen deze richting in het grondslagenonderzoek kunnen naar voren gebracht worden, kunnen als volgt worden samengevat : 1. hoewel het onderzoek ingezet wordt op het semantisch niveau, wordt door deze methode het specifiek literaire karakter van het te interpreteren object niet gereveleerd ; het gaat om een interpretatie die ook op andere dan taalobjecten toepasbaar is ; 2. de noodzakelijke gerichtheid op een inter-subjectieve praxis is niet expliciet in de theorie aanwezig ; 3. de plaats die in het geheel van deze hermeneutische beweging aan het subject wordt gegeven, kan worden betwist.

De hierna beschreven richtingen kunnen gezien worden als pogingen die de gemelde bezwaren gedeeltelijk opvangen.

4. HET FORMALISTISCH-STRUCTURALISTISCH PROJECT

Formalisme en structuralisme worden hier samen – vluchtig – behandeld omdat hierover reeds zoveel publikaties bestaan, maar vooral omdat het structuralisme in zo sterke mate het structureren is van formele kenmerken.

De grondslag van het Russische en ook van het Praagse formalisme was de zorg om een interpretatiemethodiek op te bouwen die de literariteit van een literaire tekst zou expliciteren. De eigenheid van de literaire tekst ligt volgens de voorstanders van deze richting niet in de zingevende factor van de tekst, maar in zijn formele kenmerken.

De evolutie van het formalisme in de richting van het structuralisme is merkwaardig verlopen: door de Praagse school werd eerst een fonologisch model uitgewerkt, d.w.z. een model op het minst complexe niveau. Dit fonologisch model werd dan geleidelijk toegepast op grotere eenheden, maar de eigenschappen van het eenvoudigere model werden daarbij bewaard. Daarna werd de overgang gemaakt naar de syntaxis, en eigenlijk pas zeer recent naar de semantiek om ten slotte te evolueren in de richting van de pragmatiek.

Deze ontwikkeling van een linguïstisch model heeft de literatuurstudie ten sterkste beïnvloed. De groeiende complexiteit is ook hier zeer merkbaar: van de sciëntistische systematiek van Propp over b.v. de logische verhaaltheorie van Bremond en de structuralistische semantiek van Greimas bereikt men het culminatiepunt in de „*homo structuralis*”-theorie van Barthes. Met deze laatste zou men weer als slogan kunnen gebruiken: „*structuro, ergo sum*”.

Het structuralisme is begonnen als een methode en geëvolueerd naar een filosofie. Als methodiek is het een niet-exclusieve weg die leidt naar interpretatie op basis van formele constructies die niet als werkelijkheid maar als model worden aangezien. Als filosofie is het een visie op de werkelijkheid waarbij de dynamiek van de structuur primeert op de creativiteit van het subject. Als filosofie staat het structuralisme lijnrecht tegenover het marxisme dat aan het historisch subject een essentiële plaats toekent, en ook tegenover elke vorm van humanisme die het subject als entiteit centraal stelt.

Het succes van het structuralisme in onze tijd kan gedeeltelijk worden verklaard door de huidige twijfels aan het subject als drijfkracht van de cultuur en door het ongeloof in de geschiedenis en de historische wetenschappen als verklaringspogingen.

Het gevaar van het filosofisch structuralisme bestaat in zijn reductie van het subject tot een object dat in de structuren slechts

een element in relaties is. Bovendien kan het leiden tot een totalitaire visie op de mens en in zijn uiterste vorm zelfs als een nieuwe predestinatieleer verschijnen.

In de literatuurstudie heeft het structuralisme geleid tot heel intelligente constructies waarbij men echter nooit verder kwam dan wat in een literaire tekst objectiveerbaar is. Tussen het hermeneutisch verstaan en het structuralistisch verklaren is er geen noodzakelijke oppositie, zelfs geen eenvoudige juxtapositie: er kan eerder een aaneenschakelen zijn van beide omdat het structuralisme kan gezien worden als het scheppen van de nodige afstand tussen subject en object opdat het subject op een geldige wijze aan reflexie zou kunnen doen.

5. HET MARXISTISCH MODEL

Door het oude dogmatisch marxisme en ook door de neo-marxisten als b.v. de aanhangers van de Frankfurter Schule worden alle hierboven beschreven studierichtingen gezien als uitingen van een burgerlijke, elitaire luxe- en hobby-wetenschap. Als fundamentele eis stellen zij dat elke wetenschapsbeoefening in functie moet staan van de ontwikkeling van de gemeenschap. Interpretatie om zichzelf wordt niet aanvaard, alleen het verklaren en verstaan dat leidt naar een sociale praxis is waardevol. De autonomie van de wereld van het woord wordt ontkend. Het manipulatiegevaar van scientisme, existentialistische hermeneutiek en formalistisch structuralisme wordt ontmaskerd.

De oude opvatting dat de literatuur tot de bovenbouw behoorde en rechtstreekse weerspiegeling hoefde te zijn van de sociaal-economische onderbouw, is sedert lang verlaten. In de plaats daarvan is een veel complexere relatie erkend tussen tekst en werkelijkheid.

Ongetwijfeld werden door de marxistische oriëntatie een aantal aspecten van de literatuur naar voren gebracht die voordien niet met dezelfde scherpheid werden gezien, vooral op het gebied van sociologische dimensies van de tekst. Het onderzoek van de zogenoemde triviaalliteratuur werd vanuit democratische impulsen terecht geactiveerd, de studie van de lezersproblematiek en de literatuurreceptie kwam de productie-esthetica gunstig aanvullen, de historisch-materialistische visie verruimde het blikveld van de literatuurgeschiedschrijving. Belangrijke winst is eveneens dat de onderzoeksmethoden in sterke mate herleid werden tot wat ze in wezen zijn: geen doel op zichzelf waarvoor men teksten gebruikt om ze te illustreren, maar werkmiddelen die in de dienst staan van het te interpreteren tekstobject. En ten slotte is de beklem-

toning van het noodzakelijke engagement een mogelijkheid om de dikwijls pure academische filologie in onze tijd weer tot een actieve en onontbeerlijke wetenschap te maken.

Gevaarlijk is echter dat in de marxistische richting een al te onmiddellijke vermenging van wetenschappelijke en politieke praxis kan optreden. De voorzichtigheid en de sereniteit waarmee men het ene ten voordele van het andere moet uitbouwen, wordt duidelijk te weinig onderkend. De bedreiging dat het marxisme opnieuw een verouderde missionaire mentaliteit zou ontwikkelen is niet klein. Zelfs een zeker dogmatisme is aanwezig waardoor het literatuuronderzoek teruggevoerd wordt naar negentiende eeuwse constellaties. De materialistische visie verschilt daarin niet wezenlijk van een theologische. De voorgestelde criteria voor tekstonderzoek zijn wel andere, maar in hun eigenlijke waarde verschillen ze niet van vroegere biografische, ethnologische, enz. Het meest kwetsbare punt is uiteindelijk dat door het marxisme de esthetische beleving niet meer erkend wordt als een op zich menselijk waardevolle activiteit die niet alleen aan een werkelijke behoefte beantwoordt, maar die naast het functionele denken een onmisbare vorm van werkelijkheidsbeheersing kan zijn.

De aflossing van de burgerlijke door de marxistische literatuurstudie wordt – indien we ons hier toch tot één enkel voorbeeld moeten beperken – het best geïllustreerd door R. Barthes. Zijn werk is niet zozeer een voorbeeld van een methode dan wel van een project. In zijn *Mythologie* (1957) doorprijkt hij het slecht geweten, de mythes van de bourgeoisie aan de hand van voor iedereen herkenbare details. Voortdurend opnieuw tracht hij een significante activiteit te ontwikkelen tegen „*ce-qui-va-de-soi*”, „*les fausses évidences*”, tegen de dominerende en fossiliserende ideologie, tegen het universaliseren van het contingente. Men kan zeggen dat zijn werk zelfs iets poëtisch heeft, niet omdat de logica hier en daar bewust te kort wordt gedaan, maar omdat hij schrijft vanuit een „*productivité réfléchissante*” die een exploratie is van de mogelijkheden van de taal, en te gelijker tijd zelfs van elke andere vorm van signifiante praxis. Zijn *Eléments de sémiologie* (1964), een theoretische maar niet zijn beste bijdrage, is een poging tot uitklaren van het probleem van de veelzinnigheid, probleem waarmee de zuivere marxisten sedert lang moeizaam vechten. Nog weer eens vertrekt hij vanuit de Saussure om de taal als semiotisch systeem te integreren in een veelheid van betekenisgevende tekencomplexen (mode, film, enz.). Het belangrijkste in dit artikel zijn niet zozeer de verduidelijkte begrippen, maar de richting die wordt aangeduid: de semiotiek als oplossing voor de eindeloos meer-voudige betekenis van een tekst.

6. DE SEMIOLOGIE

De semiologie heeft zich pas recent ontwikkeld tot een zelfstandige onderneming met een eigen omljnd object. De definitie van dit object kende een eigenaardig verloop : aanvankelijk was de semiologie de wetenschap van *een onderdeel* van de werkelijkheid, het teken. Naargelang men het teken steeds meer ging bepalen als iets dat naar iets anders verwijst, zag men in dat de hele werkelijkheid als teken kon fungeren. D.w.z. dat de semiologie niet meer een deel, maar *een aspect* van de werkelijkheid tot object had : het tekenaspect van de dingen. Daardoor wordt de semiologie een parallelle wetenschap naast b.v. de mathesis die het kwantitatieve aspect van de dingen bestudeert, of de economie die het ruil- of gebruiksaspect of de techniek die het instrumentaliseringaspect onderzoeken, enz.

Het tekenaspect van de werkelijkheid verder expliciteren houdt in dat men een onderscheid maakt tussen betekenisdrager, betekensysteem, betekenaar, betekenact, betekenproces en betekenfunctie. Elk van deze termen vraagt om verdere uitwerking. Zo moeten b.v. de eigenschappen van de betekenisdrager beschreven worden : fictioneel versus mimetisch, symbolisch vs abstract, arbitrair vs conventioneel, analoog vs digitaal, enz.

Terwijl de semiotiek oorspronkelijk groeide uit de linguïstiek en zijn terminologie en methodiek hieraan ontleende, kan men nu verwachten dat er zich – na de verzelfstandiging van de semiotiek – een bevruchting in omgekeerde richting kan voordoen : de taal- en ook de literatuurstudie kunnen nu hun voordeel beginnen doen met de perspectieven die door de semiotiek geopend worden. Zo kan b.v. de nu reeds jarenoude visie op de taal als communicatiesysteem worden afgelost door die van een betekensysteem, wat geen onbelangrijke gevolgen zal hebben. Het accent kan daardoor veel meer gaan liggen op het zinsproductieve dan op het zin-doorgevende aspect van een (literaire) tekst. De definitie van taal en literatuur kan bevrijd worden uit de verengende opvattingen van de communicatietheorie om te beklemtonen dat de werkelijkheid zelf wordt gewijzigd door omzetting in taal.

Wat de eigenlijke literatuurstudie betreft, zijn de gevolgen van de semiotische benadering nog lang niet duidelijk uitgewerkt. De pogingen van J. Kristeva zijn in dit verband zeer geestrijk, maar in de grond misleidend. De dichotomie tussen signifiant en signifié – een nieuwe vorm van het aloude dualisme – wordt door haar beslecht in het voordeel van de signifiant : een roman is voor haar slechts een transformatie van signifiants waarbij de oorspronkelijke signifié ongewijzigd blijft (*Le texte du roman*, 1970). Men zou

hierin een tactiek kunnen zien om de specificiteit van het object van de literatuurstudie te eerbiedigen (het zuiver formele aspect), maar bij Kristeva gaat het veel meer om een werkelijk filosofisch standpunt: de signifié is niet alleen in de taal, maar zondermeer onbereikbaar; de signifiant is het voortdurend, ietwat machteloos her-vormen van een in zich niet kenbare signifié.

Zeer belangwekkend is wel het standpunt dat Kristeva heeft ingenomen ten overstaan van het subject. Waar heel wat semiotici in de structuur van het teken geen expliciete plaats hebben voorzien voor het subject, vraagt zij uitdrukkelijk om een „topologie” van dit subject. Het is haar daarbij niet meer te doen om een transcendentaal ego „cut off from its body, its conscious and also its history” (*The System of the Seaking Subject*, 1973), maar om een concreet subject waarvan men – volgens het freudiaans model – de typisch bewuste en onbewuste activiteiten kan beschrijven aan de hand van zijn opstelling binnen het teken en het betekenproces.

Het probleem van het subject, zoals opnieuw gesteld door de semiotici, brengt het onderzoek van de grondslagen van de literatuurstudie op een belangrijk kruispunt: niet alleen de plaats van dit subject wordt in vraag gesteld, maar de functie zelf.

7. HET EX-CENTRISCHE SUBJECT

Volgens M. Foucault in *Les mots et les choses* (1966) zullen de zogenoemde menswetenschappen – filologie, psychologie, sociologie, economie, enz. – pas goed beginnen floreren wanneer ze ophouden de mens als centraal object van hun onderzoek te stellen. Dat het subject in het middelpunt wordt geplaatst, is volgens hem een vergissing die te vergelijken is met de voor-copernicaanse opvatting over de plaats van de aarde in het heelal. De ontwikkeling van de cultuur en de opeenvolging van de ontdekkingen worden niet bepaald door het toevallig charisma van een individu, maar gebeuren volgens een objectieve stelselmatigheid waarvan de code moet ontdekt worden. De configuratie van kensituaties en kennishoedanigheden waarop de cultuurevolutie steunt, noemt Foucault het „*épisthémè*”. Hij deelt de geschiedenis in op grond van de verschuivingen die er in dit *épisthémè* hebben plaats gehad.

Voor alle wetenschappen, maar bijzonder voor de taal- en de literatuurstudie heeft deze basisconceptie grote gevolgen.

De taal is voor Foucault niet de taal van het subject, maar ze is een eigenschap van de dingen. D.w.z. ze is een positiviteit, iets dat in de wereld gegrift staat, een stigma op de werkelijkheid. In de loop van de geschiedenis heeft het subject de woorden van de dingen losgemaakt en in de plaats van *een stigma* werd er *een*

teken van gemaakt dat alleen nog naar de dingen verwijst. Daardoor werd aan de taal haar oorspronkelijke zijnswaarde ontnomen en kreeg ze alleen nog een functie als voorstelling of re-presentatie. De linguïstiek kon daarom over de taal nog slechts spreken als over een communicatiesysteem of over een signifiant die verwijst naar een (onbereikbare) signifié.

Literatuur is voor Foucault de enige huidige vorm van taalgebruik waarbij de taal niet als een verwijzend betekenisstelsel wordt gebruikt, maar als stigma van de werkelijkheid. De literatuur is een compensatie voor het betekenisloos functioneren van de taal waartoe ze in ons huidig *épistémè* totaal is herleid.

Het standpunt van Foucault tast de meest modieuze stromingen in de actuele linguïstiek en literatuurstudie fundamenteel aan; het voert hem voorbij het structuralisme, het formalisme, de semiotiek, én voorbij elke vorm van humanistische hermeneutiek. Het in twijfel trekken van zoveel verworven zekerheden doet de wetenschap geen kwaad, maar verdere bezinning zal moeten uitmaken of de ideeën van Foucault niet te herleiden vallen tot een gewone vorm van neo-materialisme.

Van een andere hoek uit werd de centrale positie van het subject even sterk in twijfel getrokken. De invloedrijke Franse psychanalyst J. Lacan beschrijft in *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse* (1953) de taal als entiteit, als symbolische orde waarvan het bestaan voorafgaat aan het bestaan van het subject. Het subject kan pas zichzelf worden door de intrede in de taal. De concrete wijze waarop het subject zich wijzigt aan de hand van een keten van signifiants, toont hij in een analyse van *The Purloined Letter* door E. A. Poe (1957).

Er moet hier nog op gewezen worden dat de verdringing van het subject uit zijn centrale positie niet alleen gebeurt in de filosofie of in de psychanalyse, maar dat deze trend al lang merkbaar is in de literatuur zelf. Verscheidene auteurs van de *nouveau roman* hebben verklaard dat niet zij hun roman hebben geschreven, maar dat de roman zichzelf schrijft. Men gaat soms zo ver te beweren dat het niet de mens is die spreekt, maar dat hij slechts deelneemt aan het gesprek van de wereld.

BESLUIT

Dit overzicht van enkele belangrijke standpunten in het huidige grondslagendebat is onvolledig. Vele literatuuronderzoekers werken vanuit veel verder te nuanceren stellingen of dikwijls ook vanuit een onberedeneerde positie en alleen gedragen door een individueel arbeidsethos. Van elk afzonderlijke onderzoeker kan ook niet

gevraagd worden dat hij zijn grondslagen volledig expliciteert. Maar het geheel van de literatuurstudie heeft er behoefte aan dat men zich continu bezint op haar fundering.

Wanneer men wenst dat naast het genieten van literatuur ook de systematische studie ervan een reële aanbreng zou betekenen voor onze cultuur, dan is het geregeld opnieuw stellen van de vraag naar het doel even belangrijk en eigenlijk voorafgaand aan de vraag naar de methode.

Studenten en de Nederlandse taalbeheersing : ervaringen en konklusies

door

JOHAN NOOTENS

De ervaringen waarvan hieronder verslag gedaan wordt, zijn opgedaan tijdens een vierjarige activiteit als halftijds assistent Nederlandse taalbeheersing in de Rechtsfaculteit van de K.U. Leuven.

Mijn opdracht was : voor ongeveer 400 studenten in Leuven en een 150-tal in Kortrijk werkkolleges organiseren bij de theoretische kolleges Nederlandse taalbeheersing die professor Van Haver in de eerste kandidatuur van de Rechtsfaculteit aan de K.U.L. en de K.U.L.A.K. doceert ¹.

De eerste twee jaren kregen de eerstejaarsstudenten een oefeningenmap met allerlei „traditionele” taalzuiverings- en taalbeheersingsoefeningen zoals daar zijn : schrijf een sollicitatiebrief, vul het juiste voorzetsel in en wat is het verschil tussen ‘materiaal’ en ‘materieel’. Om allerlei redenen, waarover ik zo meteen verder wil uitweiden, stapte ik na twee jaar van die procedure af en beperkte mij in de twee volgende jaren tot het voeren van „motivatiegesprekken” met groepjes van maximum 8 studenten. Als discussiestof voor die gesprekken kregen de studenten als verplichte lektuur vooraf artikels uit de verzameling „Taal of Taaltje” van professor Geerts en het laatste jaar professor Geerts z'n artikel „Tweetaligheid binnen het Nederlands” ².

De eerste twee jaren gingen we als volgt te werk. De studenten kregen de opdracht een reeks oefeningen individueel voor te bereiden met behulp van de stof die professor Van Haver in de voorafgaande weken gedoceerd had. De werkkolleges werden dan georganiseerd voor groepjes van 15 à 20 studenten. In sessies van

1. De harde gegevens en het eksakte cijfermateriaal, die mijn betoog over studentengedrag en studentenattitudes moeten stutten, worden in een uitvoerige ts.-versie van deze voordrachttekst gepubliceerd.

2. G. Geerts, *Taal of taaltje ? Een bloemlezing taalpolitieke beschouwingen over het Nederlands*, Leuven 1972.

G. Geerts, *Tweetaligheid binnen het Nederlands*, Ons Erfdeel 17 (1974), blz. 645-660.

anderhalf uur werden de oefeningen gezamenlijk gekorrigeerd. Al meteen na zo'n vijf sessies kon ik een drietal tendenzen konstateren, die na twee jaar tot algemene kenmerken van de meerderheid der eerstejaarsrechtsstudenten uitgegroeid waren.

In de eerste plaats een laag taalbeheersingspeil, vervolgens een gekomplexeerde houding tegenover de repressieve taalzuivering – die zij meestal identificeren met „taalbeschouwing” – en tenslotte, een konstatering die de twee vorige nog overschaduwde maar ten dele ook kan verklaren: een gebrek aan inzicht in de structuur en krachtvelden binnen de Nederlandse taalgemeenschap en in de groei en herkomst van onze taal. De demotivatie die hiervan het gevolg is, wordt door sommige studenten goedgepraat met een volharding, een betere zaak waardig.

Ik wou nog de opwerping voorkomen dat het al bij al 'slechts' om eerstejaars- en daarenboven om rechtsstudenten gaat. Achter dergelijke uitspraken gaan immers onbillijke vooroordelen schuil. In een uitvoerigere versie van dit verslag hoop ik met cijfers van de studentenbegeleiders van het monitoraat nog maar eens aan te tonen dat noch het feit Rechten te studeren, noch de mogelijkheid in het eerste jaar gezakt te worden, indicaties zouden kunnen zijn van iemands intelligentie of „kultuurniveau”. Hoeveel jonge Vlamingen worden überhaupt ooit eerstejaarsstudent?

Als men dit laatste gegeven, nl. dat het in mijn verhaal om een sociaal en onderwijstechnisch geselecteerde groep gaat, konfronteert met de konstatering dat de talige capaciteiten van die groep te kort schieten, dan heeft men al voldoende stof tot nadenken. Het is bedroevend maar niet onverklaarbaar dat in een kultuurautonoom Vlaanderen anno 1970 achttien- en negentienjarigen er niet in slagen een brief te schrijven die kommunikatief van effect is. Dat zij er niet in slagen een half uur lang een gesprek of discussie te voeren zonder dat die wat gesprekstechniek en talige akkuratete betreft, in het honderd lopen. Dat zij er niet in slagen, zelfs niet in een rollenspelsituatie, een niet familiale begroeting te formuleren. Dat zij er niet in slagen, zoals professor Van Haver moest konstateren³, een sinoniem te geven van „arbitrair” of de betekenis te omschrijven van een kop als „Dure olie kan tuinders opbreken”.

Uiteraard mag ik dit niet zo ongenueanceerd voor de hele groep studenten stellen. De sociale taalverschillen die in de, voorlopig nog hoofdzakelijk buitenlandse, sociolinguïstische literatuur beschreven worden, zijn ook in zo'n groep eerstejaars terug te vinden. Grosso modo kan men stellen dat studenten en studentes uit de midden- en hogere klassen een ruimere taalvaardigheid in de

3. J. Van Haver, *Een taaltest bij eerstejaars*, *Linguistica Antverpiensia*, VII, 1973, blz. 143-153.

standaardtaal bezitten. Middenklaskinderen praten en schrijven wel normgetrouwer en hebben minder neigingen tot verbositeit. In de groep landbouwers-, arbeiders- en lagere bediendenkinderen zijn twee subgroepen te onderscheiden. Een eerste groep die zich duidelijk niet op zijn gemak gevoelt in een algemeen Nederlandse gesprekssfeer, omdat zijn specifieke taalvaardigheid dan niet blijkt te functioneren en daarnaast een tweede, veel kleinere maar talig opvallend sterke groep van lagere klassekinderen, die zich in de loop van hun schoolcarrière gerealiseerd hebben dat zij ook op het domein van de taal moeten overpresteren om gelijke tred te houden met hun, niet begaafdere, kollega's uit bevoorrechte bevolkingsgroepen. Hun normgetrouwheid is vergelijkbaar met die van de middenklaskinderen.

De vrijheid van schoolkeuze, die in bepaalde streken van Vlaanderen tot sociokulturele apartheid per studierichting, school of zelfs schoolnet leidt, maakt het soms mogelijk het taalgedrag van studenten aan de hand van hun schoolkurrikulum te voorspellen. Zo kan men meestal konstateren dat de overpresterende lagere klassekinderen in zogenaamde elitescholen verzeild geraakten en daar op een academische studie voorbereid werden. Bekend uit de buitenlandse literatuur is het fenomeen van de normgetrouwere taalattitude en taalvaardigheid van vrouwen. In de groepen waarmee ik gewerkt heb, overtroffen de studentes hun mannelijke kollega's inderdaad meestal in zuivere uitspraak en korrekt woord- en idioomgebruik. Alleen, dit viel zo moeilijk waar te nemen, omdat de studentes duidelijk minder spraakzaam waren en vrij keurig hun diskriminerende rolverwachting vervulden.

Dat het onderwijs en dan in het bijzonder het moedertaalonderwijs sociokulturele diskriminaties niet kan wegwerken of hun verdere ontwikkeling nauwelijks kan verhinderen, is alleen moeilijk te geloven voor wie nog denkt dat het onderwijs inderdaad gedemocratiseerd is. Maar zelfs voor wie binnen de huidige onderwijsfilosofie wil blijven denken, is het moeilijk goed te praten dat er niet eens van een homogene en siestematische planning en programmering van de moedertaalonderwijsstof gesproken kan worden. De studenten herinneren zich het vak Nederlands in de middelbare school vaak als een vak-naast-andere-vakken, dat ze konfronteerde met eeuwen literatuurgeschiedenis, allerlei termen van het slag „onomatopee”, die ze bijna allemaal kennen, en in niet geringe mate taalzuiveringslessen van het tipe „zeg nietes, maar welles”.

Dun gezaaid zijn schoolverlaters die hebben leren twijfelen aan wat „het woordenboek” zegt, die het waarom en het hoe van een efficiënte taalzorg hebben leren analyseren, die Nederland hebben

leren kennen als meer dan een land vol kola-met-zes-rietjes-slurpers en 'carillon'- of 'centrifuge'-gebruikers.

Ze lopen er dun de leraren en leraressen Nederlands die hun leerlingen het inzicht meegeven dat een ernstige taalbeschouwing een noodzakelijke voorwaarde voor een goede taalbeheersing is, die hun leerlingen een stevige algemeen Nederlandse taalbasis weten mee te geven zonder die leerlingen eerst met een gestoorde verhouding tot hun moedertaal of dialect op te zadelen, die hun leerlingen er kunnen van overtuigen dat het niet de bedoeling is dat de Vlamingen een bescheiden taalquarantaine houden en de spraakmaking aan professionele of amateurlinguïsten overlaten.

De desinteresse en demotivatie van de eerste twee lichten, waarmee ik moest werken, was ontmoedigend. Een minderheid vond de taalbeheersingsoefeningen maar koude pap, omdat ze die stof voor de zoveelste maal te verwerken kregen. Hoe ze die te verwerken hadden gekregen en hoe weinig ze er toen ook al voor gemotiveerd waren, heb ik zopas proberen te verduidelijken. Voor de overgrote meerderheid was, naar hun eigen aanvoelen, de pap al gestort. Trouwens, waarom zouden zij nog proberen zich die „weetjes" eigen te maken. Zij waren al met al ook met hun „takkoord zijns" tot in een eerste kandidatuur geraakt en ze konden bijna elke dag konstateren dat je met „takkoord zijns" zelfs hoogleraar kon en kunt worden.

Het werd hoe lang zo moeilijker de voorgenomen reeksen oefeningen af te werken, omdat de roep ging dat de studenten tijdens de werkkolleges als volwaardige leden van een taalgemeenschap behandeld werden en dat de assistent-gespreksleider ze niet liet opdraaien voor het feit dat die taalgemeenschap zelf niet volwaardig is.

Na die eerste twee jaren kon ik niet anders dan konkluderen dat het geen zin had op de ingeslagen weg verder te gaan. Het enige doel dat ik me voor de volgende jaren stelde, was : proberen de studenten te laten nadenken en praten over hun individuele taalsituatie en over de taalpolitieke problemen in Vlaanderen. Serieuze achtergrondinformatie bestaat hierover nauwelijks. Voor het verschijnen van „Tweetaligheid binnen het Nederlands" van professor Geerts, een eerste aanzet tot een Vlaamse sociolinguïstiek, kon ik de studenten alleen maar de bundel „Taal of Taaltje" aanbevelen. Die verzameling artikels was voor mijn doelstelling het meest geschikt en voor de studenten het makkelijkst beschikbaar. Dat de meeste van die artikels niet meteen voor een niet-linguïstisch geïnteresseerd publiek bestemd zijn, bleek achteraf geen onoverkomelijk bezwaar te zijn. In dit verband wil toch ook even kwijt dat

veel studenten op de middelbare school niet eens begrijpend en analyserend hebben leren lezen.

De studenten werden twee keer uitgenodigd om in groepjes van zeven over de gestelde problematiek van gedachten te wisselen. In Leuven werden 30 groepen homogeen naar sociale en/of geografische afkomst samengesteld. De gesprekken van die homogene groepen werden op band opgenomen, om er later zowel een inhouds- als een sociolinguïstische analyse van te kunnen maken.

Ik geef u een kleine keuze uit de vele vragen en problemen waarrond er gepraat werd.

Wie praat waarom, met wie, waarover en wanneer welke taal ?

Welke sentimenten roepen de begrippen 'dialekt' en 'algemene taal', 'kultuurtaal', 'eenheidstaal' of 'ABN' op ? Hoe komt dat en hoe kunnen we die gevoelens verwerken ?

Wat zijn, in onze situatie, de voor- en nadelen van één- en tweetaligheid, eventueel drietaligheid, als we Frans erbij betrekken ?

Welke taal praten we best met kleine kinderen ?

Met hoeveel soorten Nederlands worden we op een gewone dag zo al gekonfronteerd ?

Hoe dikwijls, wanneer en in welke omstandigheden worden Vlamingen met een algemene taal gekonfronteerd ?

Hoe is het te verklaren dat men het taalbeheersingspeil van de mensen vaak kan voorspellen als men weet tot welke sociale klasse ze behoren of uit welk milieu ze afkomstig zijn ?

Is er in Vlaanderen sprake van diskriminatie op basis van de taal en ligt dat probleem bij ons anders dan in buurlanden ?

Deze keuze uit de vele vragen en problemen waarrond er gedacht en gediscussieerd werd, kan vermoedelijk wel illustreren welke invalshoek ik voor de gestelde problematiek gekozen had.

Zowel het gebrek aan gesprekstraining bij de studenten als de gevoelsgeladenheid van de discussiestof waren er de oorzaak van dat een groot aantal gespreksgroepen tijdens hun eerste discussieronde niet veel verder kwamen dan tot een inventarisatie van de klassieke vooroordelen, gemeenplaatsen en idee-fixen. Een efficiënt middel om uit de impasse te geraken was vaak het klassieke rollenspeltruukje. Wie ervan overtuigd was dat Nederlanders alleen uit snobisme 'dosjee', 'rotonde' of 'geblesseerd' zeggen, kreeg de opdracht zich in de persoon van een Nederlands student in te voelen en werd dan op zijn beurt door de andere gespreksdeelnemers met zijn eigen anti-argumenten aangevallen. Wie volhield dat wij een eigen Vlaamse eenheidstaal moeten ontwikkelen, mocht een pleidooi houden voor een toenadering tot het Noordnederlands enz.

Bijna iedereen was het er na twee ronden over eens dat de, wat ik noemde: rationele en ervaringsgerichte benadering van de individuele en nationale taalproblemen ze nieuwe en verhelderende inzichten had bijgebracht. Zelf was ik verbaasd over het entoesiasme waarmee de studenten zich in de discussies stortten, maar vooral over de vanzelfsprekendheid waarmee ze voor hen totaal nieuwe en zelfs verrassende inzichten formuleerden. Het was verheugend te kunnen vaststellen dat zij, ondanks een jarenlange konfrontatie met een repressieve taalzuiveringsmentaliteit en elitaire ABN-theorieën, de terugkoppeling naar hun eigen dagelijkse taallevens wisten te maken.

Hier wil ik toch even blijven stilstaan bij het bij veel studenten ingebakken en moeilijk weg te werken waanidee dat de volwaardigheid van de eenheidstaal zou kunnen aangetoond worden door de dialecten te veroordelen als niet volwaardige talen. Uit een in heel Vlaanderen opgezette opiniepeiling hebben we ondertussen al wel geleerd dat de Vlamingen hun dialecten vrij functioneel beoordelen, dat wil zeggen als geschikte talen voor „kleinräumige”, informele en intieme sferen⁴. Op school en via allerlei ongelukkig geformuleerde ABN-akties wordt het de jongeren afgeleerd dit spontane aanvoelen van een sociolinguale realiteit ook met zoveel woorden te verdedigen in discussies over zin en onzin van een algemene taal.

De vaktijdschriften staan vol met artikels over Second Language Learning en het belang van een volledig geaksepteerde moedertaal als basis voor vreemde- of tweedetaalverwerving. Ondertussen vindt men het echter niet nodig op te treden tegen leerkrachten of ABN-propagandisten die dialectsprekers voor schut laten zitten. Voor de verspreiding van een algemene taal in Vlaanderen is er nauwelijks een efficiëntere antipropaganda denkbaar dan de idealistische theorie dat een gemeenschap een som van individuen is en dat bijgevolg elke dialectspreker een kultuurbaar is, individueel medeverantwoordelijk voor de algemene Vlaamse 'taalachterstand'.

Dit verhaal over mijn ervaringen is te impressionistisch, het verzamelde materiaal is nog niet voldoende geanalyseerd en de problematiek die hiermee wordt aangesneden, is te omvangrijk en te verdragend om hieraan echte konklusies vast te knopen. Staat u me echter wel toe mijn ervaringen te vertalen in een paar principiële bedenkingen. Op de vraag naar de doeltreffendheid en dus

4. G. Geerts, J. Nootens en J. Van den Broeck, *Vlaamse attitudes tegenover dialect en standaardtaal* (verschijnt in het sociolinguïstieknnummer van *Taal en Tongval*, lente 1977).

de wenselijkheid van een kollege Algemene Taalbeheersing voor eerstejaarsstudenten moet ik het antwoord schuldig blijven. Niet op de vraag of de huidige vizie van academische en anderssoortige overheden verdedigbaar is. Het is zonder meer lachwekkend dat men pretendeert het probleem van de gebrekkige taalvaardigheid van eerstejaars te onderkennen, en vervolgens overgaat tot de aanstelling van een hoogleraar die in één uur per week, met de hulp van een halftijds assistent en in een sfeer van desinteresse vanwege een aanzienlijk deel van de kollega's, ongeveer 500 studenten de noodzakelijke taalbeheersing moet bijbrengen. Professor Van Haver besluit zijn hierboven aangehaald artikel mijns inziens terecht met de opmerking: „Nu is in geen enkele cultuurtaal de vorming op taalgebied afgewerkt op het einde van het middelbaar onderwijs, en diegenen die nadien voor hun taalverrijking meer eisen dan passieve taalconsumptie uit krant, radio of televisie zijn nergens zeer talrijk. Maar – zo vervolgt hij – zelfs in zijn passieve taalverwerving mist de Vlaming vaak de steun van een echt taalvaste omgeving, waarin de taalgewoonte op eventuele vragen in verband met uitspraak, woordkeuze, nuancering in stijl- en gevoelswaarde, spontaan het goede antwoord geeft en waarin opvalt wat afwijkt van het algemeen gebruikelijke of van het vanaf de kinderjaren verworven automatisme.”⁵ Ik zie geen enkele reden om die vaststelling van professor Van Haver niet te beschouwen als het signalement van een noodsituatie. En noodsituaties worden niet verholpen met halfslachtige simptoombehandelingen. Als men werkelijk de ernst van onze situatie onderkent, dan moet men toch tenminste de drie volgende maatregelen voorstaan:

1. een aanzienlijk deel van het eerstejaarsprogramma in alle fakulteiten vrijmaken voor een intensieve en systematische bijspijking van de taalbeheersing van de nieuwe studenten. Zolang dit niet gebeurt maakt het huidige eksamensysteem zich ook nog schuldig aan een sociale diskriminatie: welke eksaminator evalueert niet mede op basis van de taalvlotheid van een student?
2. elke fakulteit of afdeling last voor zijn licentiestudenten vak- of beroepstaalkolleges in. We kunnen alleen dan vooruitgang boeken als de afgestudeerde Vlamingen, de zogenaamde elite, hun gespecialiseerde kennis in een eigen cultuurtaal kunnen toepassen.
3. als zou blijken dat een en ander noch financieel, noch onderwijs-technisch, noch „ideeënmatig” haalbaar is, dan moet men de eerlijkheid en de moed opbrengen de verantwoordelijkheid voor die hipokriete situatie op te sporen. Als zou blijken dat noch

5. J. Van Haver, *o.c.*, blz. 153.

die eerlijkheid, noch die moed aanwezig zijn, dan zou men beter zwijgen over de zogenaamde taalachterstand van de jonge Vlamingen.

Het is immers vrij evident dat, behalve voor het aanleren van de specifieke vaktaal tijdens de specialisatiejaren – wat uiteraard ook moet gelden voor het beroeps- en technisch onderwijs – voor het bijbrengen van de eenheidstaal, in casu het falen daarin, de lagere en middelbare school verantwoordelijk gesteld moeten worden.

Uit mijn eigen leraarervaring en uit contacten met andere leraren van kleuterschool tot kweekschool is me evenwel duidelijk geworden dat de taalpolitieke en onderwijskundige beleidsmensen een zo noodzakelijke herdenking van de leerkrachtenopleiding in de geest van de jongste wetenschappelijke inzichten niet eens kunnen beogen, omdat ze met totaal achterhaalde, idealistische en siesteem-bestendige ideeën over de Vlaamse taalproblematiek rondzeulen. De hervormingsvoorstellen voor het kleuteronderwijs, „uitgedacht” door de De Croo-administratie, zijn hiervoor illustratief.

Mijn verhaal over „Studenten en Nederlandse Taalbeheersing” zou positiever en optimistischer geklonken hebben, als het huidige moedertaalonderwijs van de kleuterklas tot de universiteit latitudinaal en longitudinaal opgezet zou zijn, als taalbeschouwing er aan de basis van zou liggen, als repressieve taalafbraak er niet het meest in de praktijk gebrachte middel zou zijn. Als, met andere woorden, het taalonderwijsdoel zou zijn, dat het kind „in het taalgebruik van zichzelf en van anderen een aantal verschijnselen onderkent en deze verschijnselen in hun maatschappelijke en persoonlijke betekenis kan plaatsen”⁶. Als, met andere woorden, leraren niet meer zo worden opgeleid dat zij „optreden als instampers of heiers en hun leerlingen als blokkers, wel als taalgebruikers die met een zekere deskundigheid richting geven aan taalkundige problemen, en andere invoeren in het onbegrensde gebied van de taal”⁷. Als, met andere woorden, leraren zouden helpen bij het oplossen van de vraag die men nooit stelt: „waarom zou ik nu toch Nederlands gaan leren?” Als ze de kinderen zouden helpen de lange weg van de moedertaal naar de eenheidstaal geleidelijk en gericht te volgen, zodat ze de school kunnen verlaten als weerbare en met taal gewapende volwassenen.

Dergelijke verhalen over „Studenten en Nederlandse Taalbeheersing” zullen nog lang pessimistisch blijven klinken, vrees ik.

6. W. I. M. Van Calcar, *Een grammatica voor het onderwijs in het Nederlands en de moedertaal*, Assen 1974, blz. 3.

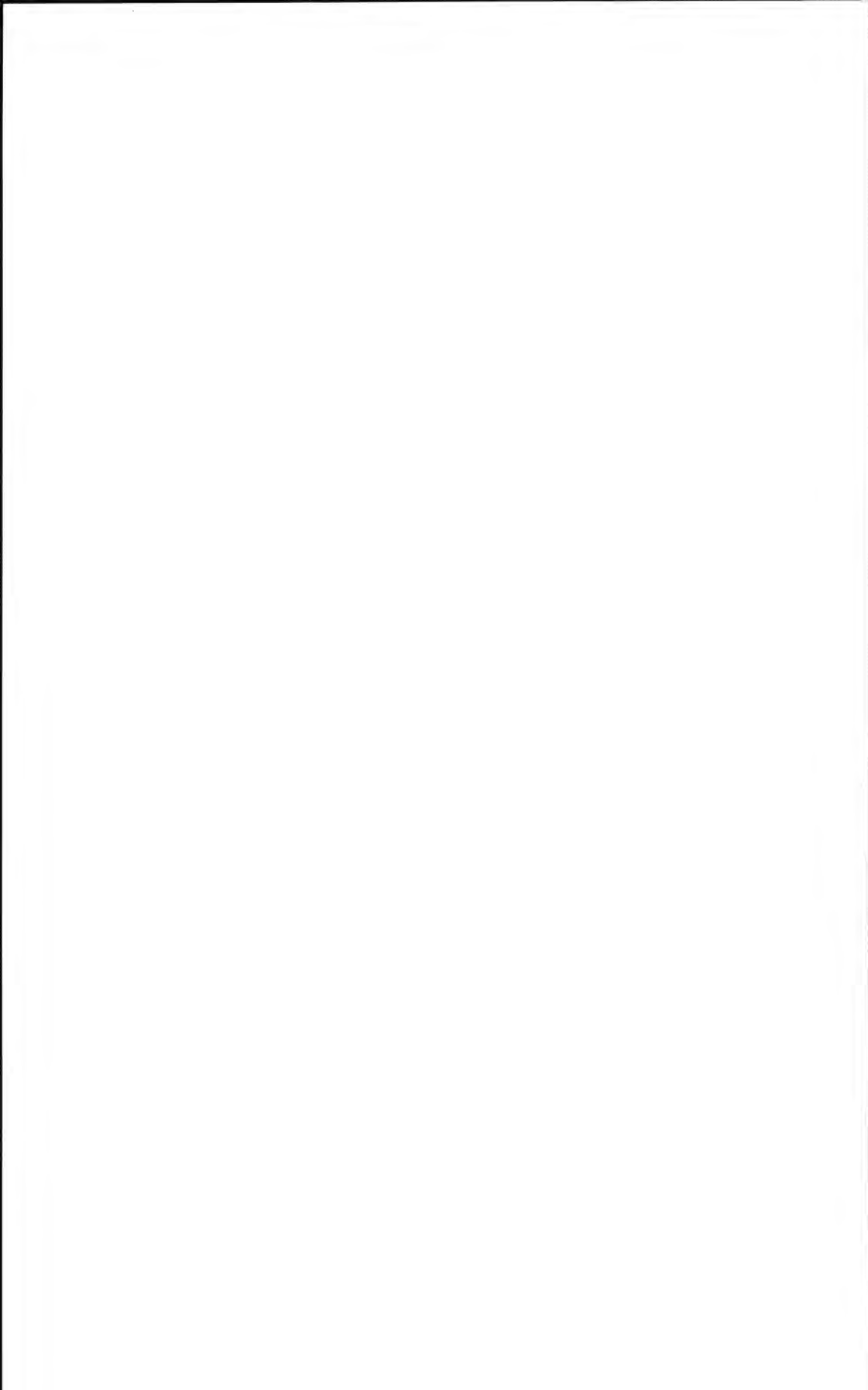
7. *Ibid.*, blz. 5.

Tenzij de verantwoordelijken zouden gaan beseffen dat er dringend werk gemaakt moet worden van een wetenschappelijke integratie van linguïstiek en didaktiek, van algemene, socio- en psycholinguïstiek, zodat onze leraren niet langer opgeleid worden tot van het werkelijke taalgebruik vervreemde „instampers of heiers”.

Misschien zullen die verhalen over „Studenten en Nederlandse Taalbeheersing” wel nooit positief klinken. Voorwaarde-zonderwelke-niet voor dit alles is immers de uitbouw van een ernstig taalpolitiek beleid in Vlaanderen. Zo een beleid, hoeft het nog gezegd, moet gestut worden door wetenschappelijk onderzoek van de voorbije ontwikkeling en van de huidige situatie van de taal in Vlaanderen en moet uiteindelijk leiden tot een efficiënte language-planning.

Zolang zo een taalpolitiek niet evident lukratief is voor politici, zolang taalkundigen futiele discussies over „dossiers en dosjees” uitermate boeiend vinden en zolang de maniakaal gekoesterde „taalzuiverheid” meer aandacht krijgt dan het dagdagelijkse taallevens van de Vlamingen, zolang zullen verhalen als het mijne eentonig blijven als het verhaal van Saidjah en z'n buffels.

Hoe heeft een Beierse monnik de Servaaslegende uit het latijn en het middelnederlands (van ca. 1165) in het Zuidduits der 12de eeuw bewerkt?

door

JEF NOTERMANS

Men kan een voorlopig antwoord vinden door lezing van de „Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde”, het proefschrift van Oskar Greifeld. Hij gaf zijn boek de titel „Servatius, eine oberdeutsche legende des XII. jahrhunderts” en verdedigde zijn werk op 17 december 1887 in Berlijn tegen drie opponenten : Otto Retzlaff, Wilhelm Zemke en Paul Schröder. Achter de 33 bladzijden van zijn dissertatie vindt men nog vijf stellingen, waarvan de eerste negatief luidt : „Heinrich von Veldeke ist nicht unbedingt als begründer des reinen reims und höfischen stils anzusehen”.

Welke constructie geeft O. G. aan zijn geschrift ?

Na een „Vorwort”, waaruit blijkt, dat de volgende pagina's ontleend zijn aan de inleiding van een editie der opperduitse legende, welke arbeid bereids aan de Philosophische Fakulteit van de Friedrich-Wilhelms-Universiteit was ingeleverd, deelt hij zijn tekst als volgt in :

Kapittel I.

Quellen untersuchung.

- § 1. Die ausbildung der legende.
- § 2. Die lateinischen aufzeichnungen der Servatiuslegende.
- § 3. Die oberdeutsche legende und ihre quelle.

Kapittel V.

Zeit und ort der entstehung.

- § 1. Entstehungszeit.
- § 2. Entstehungsort.

Aangaande paragraaf 3 valt op te merken, dat O. G. eerst uiteen lopende meningen van geleerden vermeldt o.m. Haupt, Köpke, Meyer, Bormans, R. von Muth, Jaffé, Wattenbach. Uiteraard komt de uitgever O. G. op blz. 29 met meer gegevens aandragen.

Volgens Haupt zou de Beierse anonymus „ungefähr gleichzeitig mit Veldeke gedichtet (hebben) : denn ihn über die 70ger jahre des XII. jhs. hinauf zu rücken, mache die fast durchgängige genauigkeit seiner reime unratsam, ihn viel später anzusetzen seine sprache, die voll sei von altertümlichen ausdrücken”.

Wij tekenen hierbij aan, dat H. van Veldeken zijn berijming in 1164 of 1165 begonnen is en die in laatstgenoemd jaar vóór de heilig-verklaring van Karel de Grote (Kerstweek 1165) moet voltooid hebben. Nemen wij aan, dat Agnes de Jongere een kopie van de legende plus een Vita (en/of Gesta) naar Beieren heeft meegenomen, dan zitten we al dicht bij 1170. Niemand weet, wanneer zij haar materiaal aan de anonymus van de Augustijnen ter hand heeft gesteld, noch op welk tijdstip de auteur aan zijn Opperduits gedicht begonnen is. Vóór of na de dood van de gemaal der hertogin Agnes ? Zij werd in 1183 weduwe en haar zoon Lodewijk wees.

Ware het handschrift niet van zijn slotverzen beroofd, zo zou mogelijk de schrijver en een jaartal bekend zijn geworden.

Dat de monnik een tijdgenoot van Veldeken is geweest, stond al voor Wilhelm Grimm vast. Zo ook voor Gervinus. De laatste beweerde, dat Veldeken niet vóór 1180 zijn legende heeft geschreven, O. Gr. noemt dat 'n dwaling en houdt het voor „ein jugend werk” (blz. 30), zoals wij ook menen. Of het „sein erster poetischer versuch” was, kan moeilijk bewezen worden. Wilhelm Scherer heeft eveneens en wel in zijn „Geschichte der Deutschen Literatur” verzekerd, dat de Servaaslegende „an den anfang von Veldekens poetischer laubahn” stond. O. G. houdt het voor ca. 1170 en plaatst het „oberdeutsche denkmal ungefähr um das jahr 1185, etwa gleichzeitig mit der Pilatuslegende” (p. 30).

Wat de plek der geboorte betreft suggereert Weinhold het hertogdom Beieren. Immers in Augsburg stond een Sint-Servatiuskapel, terwijl een hospitaal aan de heilige was toegewijd. Een oorkonde van 1199 vermeldt aldaar de feestdag op 13 mei. Ietwat ontmoedigd berust O. G. erin, niet te kunnen bewijzen, dat de monnik een geboren Augsburgser of misschien een Beier was. „Es genossen selbst genannt hatte am schlusse seines werkes, der uns genossen selbst genannt hatte am schluses seines werkes, der uns leider verloren gegangen ist” (p. 33).

* * *

Friedrich Vogt verzorgde de derde „umgearbeitete Auflage” van zijn „Geschichte der mittelhochdeutschen Literatur”, I. Teil, in 1922 (Berlin und Leipzig). De 2de druk, onderdeel van de „Grundriss der germanischen Philologie” was al lang uitverkocht.

Het jaar waarin de 1e druk verschenen is, moet men in de vorige eeuw zoeken. Hij heeft aan H. van Veldeken in § 23 (t. 172-183) aandacht geschonken. Na behandeling van Veldekens Servaaslegende schakelt hij op blz. 177 over op de „anonyme oberdeutsche Servatiusdichtung”. Hij meent, dat deze „... schon die volle Entwicklung des höfischen Erzählungsstil zeigt”, en dat deze „neben ihren eigentlichen Quelle, einer von Heinrichs Vorlage mehrfach abweichenden Handschrift derselben Vita, gelegentlich woll auch Veldekes Bearbeitung heran gezogen...”.

* * *

In 1910 kwam van C. D. Beck'sche Verlagsbuchhandlung te München een lijvige studie in handen van beoefenaars der wetenschap. Uitvoerig is de titel :

Sanct Servatius
oder

Wie das erste Reis in deutscher Zunge geimpft wurde.
Ein Beitrag zur Kenntnis des religiösen und literarischen
Lebens in Deutschland im elften und zwölften Jahrhundert,
von
Friedrich Wilhelm.

Daar de paginering verwarrend werkt, lichten we deze toe.

Het „Vorwort” loopt van V tot en met XII. Op blz. XIII staat het „Inhaltsverzeichnis”, terwijl XIV en XV aangeven een „Verzeichnis der Abkürzungen”.

Daarachter komt weer een telling met Romeinse cijfers van I-XCVI. Deze bladzijden noemt F. W. „Einleitung”. Het eerste hoofdstuk behandelt „Die lateinischen Servatiuslegenden bis Ende der zwölften Jahrhunderts” (II-XXX).

Hoofdstuk 2 loopt van XXXI-LXXIX en bespreekt Die deutschen Servatiusgedichte des zwölften Jahrhunderts 1. Der Servatius Heinrichs von Veldeke ¹.

Met het derde hoofdstuk toont F. W. het „Ueberlieferungsge-schichtliches und Technisches zu den hier veröffentlichten Texten” (LXXX-XCVI).

De auteur zal belichten :

1. Die Gesta (LXXX-LXXXVII)
2. Der oberdeutsche Servatius (LXXXVII-XCVI).

1. Hier zal de lezer een vraagteken plaatsen. Fr. W. wist stellig, dat H. v. Veldeken een Zuidnederlander was, is en blijft, ofschoon we hem graag *Europeër* noemen. Maar bepaald geen Duitser ! Dat is historisch onjuist. Niemand kan de Servaaslegende ontzeggen, dat ze in 't *Nederlands* geschreven is. Trouwens F. W. spreekt op LXIII ronduit van „die Dichtung des Niederländers”. En op blz. LXVII noemt W. onze Veldeken... „Maastrichter Publizist”.

Een nieuwe paginering volgt 1-321.

De „Gesta Sancti Servatii episcopi Tungrensis et confessoris” vangen aan op p. 3 : (1a) „Incipit Prologus in Illustrissimi Viri Vitam Servatii”, en eindigen op blz. 147.

Dan komt aan de beurt Sante Servatien Leben (149-269).

Ter afsluiting volgen Anhänge (271-291), Namenverzeichnis zu den Gesta Sancti Servatii, Zusammengestellt von Max Stefl (292-299), Namenverzeichnis zum Oberdeutschen Servatius, zusammengestellt von Emma Wilhelm (300-301), Sachregister (302-318), Berichtigungen und Nachträge (319-321).

Het werk sluit met 1 reproductie uit Handschrift J der Gesta en een afbeelding van de Sleutel uit de Maastrichtse Servaaschatkamer.

Fr. Wilhelm geeft i.v.m. de Oberdeutsche Servatius zijn bronnen aan en wel een Codex, een handschrift uit de 14de eeuw op perkament, een inkunabel, ca. 1486 ontstaan op de pers van Reyser in Würzburg, de oorspronkelijke plaats van herkomst moet men in het diocees Eichstädt zoeken, klooster Rebdorf.

Verder zijn er „Bruchstücke des Germanischen Museums in Nürnberg” (perkament eind 12de, begin 13de eeuw).

Op LXXXVIII maakt F. W. de lezer attent inzake „direkte Benutzung Veldeckes” en is van mening dat de Opperduitse dichter „von Veldecke gelernt hat” (LXXXIX).

„Eine fruchtbringende Lektüre des oberdeutschen Servatius wird man bloß erreichen, wenn man ihn vergleichend mit Veldecke und den Gesta liest”.

Voordien heeft Fr. W. onderzocht, waar men de geboorteplek van Sante Servatien Leben kan vinden. Blz. LXV meent hij : „Dasz der oberdeutsche Servatius auch sonst zu den Augustinerchorherren in Beziehung steht, beweist Albers Inugdalus. Er ist auf Bitten eines Bruder Konrad von Winneberg, d.h. Windberg, also eines regulierten Chorherren entstanden ... Abt Gebhart von Windberg, dessen Period von 1142 bis 1191 lief, liesz den Clm. 22254 schreiben...”.

De anonieme Beier polemiseert nergens met Veldeken, maar is volgens W. een man die zijn bewerking als ondertitel had kunnen meegeven... „Ein Wort zur Versöhnung”. In zijn gedicht proeft de hoogleraar een „Sehnsucht nach Friede und Eintracht”. En hij voegt er aan toe, dat de anonymus... „Erst nach den Frieden von Venedig 1177” zijn bewerking heeft aangevat. „Die Wunden der jahrelangen Kämpfen waren noch nicht vernarbt, er wollte sie heilen und zudecken helfen”.

Dit nu brengt hem naar het „Entstehungsort des Gedichtes”. Hij oordeelt, dat nergens al lang „eine so starke Tendenz” be-

stond... „die geistliche und die weltliche Macht zu versöhnen, wie in der Diözese Freising”. Die neiging ontwaart W. ook bij de machtige familie Wittelsbach.

Een van de prominenten was Koenraad von Wittelsbach, aartsbisschop van Mainz. Bij de broers in Beieren vond zijn vrede-lievende houding waardering. Opvallend was de stap die de paltsgraaf Frederik von Wittelsbach zette. Het klooster te Indersdorf nam hem bij de Koorheren op. Een andere broer was Otto von Wittelsbach, getrouwd met Agnes de Jongere van Loon. Hij behoorde tot de trouwste aanhangers van Frederik Barbarossa. Wellicht mag men daaraan toeschrijven, dat de keizer hem promoveerde tot hertog van Beieren.

Koenraad deed terwille van de lieve vrede afstand van de residentie Mainz, „Das Erzbistum Salzburg war sein Lohn” (F. W. LXIX). Dat was drie jaar vóór de hertogelijke bevordering van Otto. Wilhelm merkt hierbij op, dat zich aldus „... vollzog ... das seltene Faktum, dasz die weltliche Herrschaft über einen Länderkomplex und die für diesen zuständige Metropolitangewalt in der Hand ein und derselben Familie lag”. Nu meent Fr. W. : „In alle diese Zeitereignisse passt die Stimmung des oberdeutschen Servatius wie der Schlüssel zum Schloz ; sie passt aber auch in kein Kloster so sehr wie nach Indersdorf, das nach Friedrichs (de ex. Paltsgraaf) Eintritt in so enge Beziehungen zur Politik und *durch die Schwägerschaft mit der Grafen Agnes in so nahe zur Servatiusverehrung trat*” (cursivering door J. N.). Met spijt moet F. W. vaststellen : „Wir wissen von Verfasser des oberdeutschen Servatius sonst fast nichts. Seinen Namen wird der fehlende Schlusz seines Gedichtes enthalten haben. Vielleicht ist uns damit eines der wichtigsten Dokumente für die altdeutsche Literaturgeschichte verloren gegangen”. W. suggereert : „Dasz gerade die Blätter der Handschrift ausgeschnitten wurden, die eine starke persönliche Auslassung vermuten lassen ist vielleicht nicht Zufall. Der Verfasser hatte offenbar sehr hohe und vornehme Beziehungen”. Mogelijk is hij getuige geweest van de bisschopswijding „Alberts von Freising” (LXX). Immers : „Seine Schilderung von Servazens Ornat erinnert so auffällig an das Freisinger Bischofsgewand..., dasz hier ein rein zufällige zusammentreffen wohl als ausgeschlossen gelten darf”.

W. onderstelt verder : „Der Dichter war allem Anschein nach selbst einmal Ritter gewesen”. Deze onderstelling berust op beschrijvingen in het gedicht : „... die Schwerter blitzen”. Meer nog : „Die Schilderung von der Sarazenschlacht unter Karl dem Groszen 2001 f. steht gewisz unter dem Einflusz des Rolandsliedes vom Pfaffen Konrad ; fur das Horn, welches die Christen V. 2806

zum Angriff ruft, hat gewisz Rolands Olifant Modell gestanden, aber die ganze Darstellung des Kampfes verrät doch so viel von eigener Anschauung, dasz wir nicht um die Annahme herumkommen : der Dichter hat selbst, Schlachten schlagen sehen und selbst erlebt, ...". Hij zwaait hem lof toe : „An Schönheit und Lebendigkeit uebertrifft seine Kampferschilderung alle ähnlichen bis dahin gedichteten Schlachtenszenen”.

Op grond van de verzen 1938 en 1939... „scheint es, als sei der Dichter selbst in Maastricht gewesen. Es ist ja sogar nicht ausgeschlossen, dasz er Veldecke persönlich gekannt hat”. Aannemelijk acht ik : „Wir mögen es jedenfalls wenden wie wir wollen, die *Herzogin Agnes* wird immer das erklärende Bindeglied bleiben, um den merkwürdigen literarischen Austausch zwischen den Diözesen Freising und Lüttich, zwischen Indersdorf und Maastricht verständlich zu machen. Ja est ist sogar sehr wahrscheinlich, dasz die Herzogin dafür gesorgt hat, dasz die Gesta und Veldeckes Gedicht in die Hände des oberdeutschen Dichters gelangten” (LXX).

* * *

Vraag : Hoe is de onbekende man-met-de-ganzeveer te werk gegaan ?

Hij opent zijn legende met een bijbelse uitroep : „*O Adonaei* ², herre, mache mein herce vrei von aller uebermüete und von unchiuscher glüete ...” (onkuise gloed).

Hij smeekt om inspiratie, teneinde kunstvol de wonderen „von sante Servatio” te schilderen.

Hij betreurt dat de heugenis aan Sint-Servaas verdwenen is, ondanks zijn faam van weleer, en dat de man die als heilige confessor uitsteeg boven menige martelaar, alleen nog bekendheid geniet door een geschrift.

De monnik uit Indersdorf hoopt te slagen in zijn voornemen :

des leben woltich twingen
möchtichz immer bringen
zuo der tiuschen * zungen... (* dietse, Duitse taal)

Hij wil het derhalve in de volkstaal, de spraak van het diet, het diets, het Duits brengen. Daartoe is hij gemotiveerd door de uitzonderlijke heiligheid van Servatius. Aangezien hij zich een zondaar noemt, zal dat boven zijn kracht gaan, maar desondanks hoopt hij op de bijstand van Hem die arme vissers tot Evangelieverkondigers riep. Nogmaals wijst hij op zijn gebrek aan kunst-

2. Het Bijbels woordenboek geeft in kolom 30 het trefwoord Adonia (Hebreeuws Adonijjah), d.w.z. Jaweh is Heer. (Roermond en Maaseik, 1954-1957).

vermogen, ja, geeft aan, dat hij slechts over een „dürren sinne” beschikt (vs 55), maar beveelt zich minzaam in de welwillendheid van het auditorium aan.

Vers 59 is een evocatie in het Latijn: „Rex Christe, factor omnium”, Christus Koning, maker van al wat er bestaat. Deze moge zijn geest verlichten, opdat hij met des te meer verve over sante Servatio kan uitweiden.

Zonder omwegen plaatst hij lezer en luisteraar in het Jekerdal :

ein stat diu hiez Tungeren
ueber die gie der Gotes Zorn.

Waarom wordt Tongeren door Gods toorn getroffen ? Vanwege „diu hochvertige haeidenschaft, diu lebete nach ir willen” (vs 95 en 96). Hij hekelt de spilzucht van de vrouwen, die verliefd zijn op goud en edelseten, op zijden gewaden in vele kleuren, op al datgene wat een dichter in de Gouden Eeuw (C. Huygens) zou kwalificeren als „Kostelick Mal”.

De vesting Tongeren noemt hij... „Diu burch, aller bürge bluome”, waar het heidendom heerste, totdat Sint-Petrus zijn discipel Maternus derwaarts zond (vs 150). Dank zij Gods steun droeg de prediking vruchten en boekte de afgezant veel bekeringen. Talrijke zielen ontrukte hij aan de helse macht. Nochtans ging de duivel te keer door middel van afgoderij. Maternus evenwel hield vol en wees de mensen de weg naar de hemelpoort door het verkondigen van de Blijde Boodschap. Na verloop van tijd werd een bisdom gesticht, waar het christendom wortel schoot. En na zijn heengaan volgden hem acht bisschoppen successievelijk op. Als tiende kwam sante Servatio (vs 213). Over hem wil de auteur iets meer verhalen, ofschoon Servatius een onvergelykelyk hoog-gerezen apostel mocht genoemd worden. Even grijpt de schrijver terug naar het verleden. Bisschop Valentinus had kort voor zijn zalig verscheiden kromstaf e.a. op het Maria-altaar van de kathedraal gelegd met de waarschuwing, dat het onrechtmatig wegnemen de banvloek tot gevolg zou hebben. Alleen hij die door God werd aangewezen, mocht de zetel bezetten en zich opvolger noemen.

Zeven jaar was het bisdom „weiselos”, stond de bisschopstroon leeg, wat geweeklaag-zonder-einde met zich meebracht. Eindelijk kwam Servatius, geboren in Armenië als redder van het kerkvolk. Hij was van koninklijke afkomst. Hoe dat zat, wordt niet onthuld. Wel verneemt de toehoorder, dat Servaas de zeven gaven van de Heilige Geest ontving. Evenals zijn tijdgenoot Sint-Nicolaas van Myra nam hij niet meer dan tweemaal in de week als bebie de moedermelk tot zich (vs 257). De dichter laat hem naar Jeruzalem

tijden, waar eeuwen te voren Christus aan het Kruis was genageld. Servaas werd tot priester gewijd, ofschoon... : daz dulter ungerne (vs 281) (gedoogde hij ongaarne).

Op grond waarvan ?

God wil Tongeren niet langer op de proef stellen en stuurt een engel naar Servaas die met betraand gelaat luistert naar de hemelse bode. Hij is niet geestdriftig bij het vernemen van de opdracht, want hij acht zich te zwak (vs 327). Wanneer de engel evenwel Gods boodschap beklemtoont, is Servaas de gehoorzame dienaar. Temeer, daar de bovenaardse bode als gids zal optreden (vs 356). Hoe ze beiden... „fuoren waelde und fluot” (de tocht aflegden) verneemt de toehoorder niet. Kennelijk zonder omwegen bevinden zij zich in de stad met de 72 „samenunge” (= kloosters). Ze schrijden de Domkerk binnen : Servaas knielt neer, vermomd als pelgrim. De Engel onthult zijn eigen identiteit en toont Servaas onmiskenbaar als de uitverkorene aan. Hij overhandigt hem staf en ring en zweeft hemelwaarts (vs 428 en 431). Ontegensprekelijk is dit Gods Wil. Wég was aller angst en verkeerd in vreugde, zich uitend in spontane huldiging. Een dag werd vastgesteld, waarop wijding en zalving zouden geschieden (vs 442-443).

Men versta de schrijver goed, als hij zegt dat de vereiste liturgische handelingen gebeuren door... „diu gaeistliche diet”, d.w.z. minimaal drie bisschoppen ! Er waren er stellig meer. Immers... „manigen bischof man da sach under den infelen mit chrumben staben” (vs 464-465).

Afzonderlijke aandacht krijgt de kerkelijke plechtigheid tot vers 610.

Met vers 611 treedt zijn functie in... „Do Servatius besaz den stuoel”. Hier attendeert de monnik op de ketterijen van de vierde eeuw door de grote dwaalleraren die hun medemensen geestelijk vergiftigden (vs 615). Er worden genoemd : Arius, Manicheus, Collestus, Machmete.

Tegenover dezen plaatste God lichtbakens als Gregorius, Augustinus, Ambrosius, Athanasius en Servatius (vs 655-663). De naam Hilarius wordt niet aangehaald. Evenals bij Veldeken wordt Servaas ingelijfd bij de noodhelpers, die zieken en ongelukkigen metterdaad bijstaan. Noch het Theologisch Woordenboek noch de Katholieke Encyclopaedie schenken aan deze hemelse helpers ook maar een syllabe !

De Beierse legende blijft vaag, wat het aantal wonderen van Servaas betreft. „Manec” wil zeggen „Menig” ; dus Veel ! Deze mirakelen stuiten Satan tegen de borst. Derhalve beraamt deze een aanslag. Dat was (met Jahwehs instemming) in het Oude Testament met de Geduldige Job gelukt. Nu zal de bisschop het ont-

gelden. Hij hitst een aantal lieden zodanig op, dat deze rebellie plegen en de man die aldoor in zijn cel bidt, en voor het aanzien der stad niets doet, belagen. Nauwelijks beperken zij zich tot scheldwoorden. Er wordt zelfs een moord overwogen (vs 775). En dat ondanks al zijn weldaden ten gunste van zieken en gezonden. Goedwillenden bleken machteloos, zodat Servatius het stof van zijn voeten schudde en naar Tricht toog (vs 812). Daar stond een „chappelle” bij de Romeinse baan, eertijds door Maternus gesticht. Even tipt de auteur de omgeving aan, o.m. de heuvel en het water, dat Veldeken als Maas en Jeker aanduidt. De schrijver memoreert het landschap met zijn „schöne wise”, de welige velden.

In zijn kapel stort Servaas hete tranen en bidt tot God en Sint-Petrus. Hij behelpt zich met zijn geringe celruimte, waar hij uiterst sober leeft (vs 846-847).

Volgens de kloosterling helpt Servaas ook de boeren. Waarom ?

„sein erbarmich hertze in do twanc”.

Anders gezegd, hij heeft medelijden met de landbouwers. Enkele verwijzingen naar de Bijbel vlecht de schrijver in. Zo o.m. de wonderbaarlijke spijziging van Elias door raven en wel gedurende drie jaar. Ook het mirakuleus schijnsel op Mozes' aangezicht en het verblijf van de apostel Jan op Patmos (vs 915). Bij Veldeken is het Servaas zelf, wiens aanschijn sterker schittert als de zon.

Een hoogtepunt wordt aangekondigd. Een boodschap uit de hemel onthult Gods raadsbesluit. Zijn toorn zal de zondige mensheid treffen. Met aandrang weten wijze mannen Servatius te bewegen naar Rome te pelgrimeren teneinde aldaar Sint-Petrus te smeken als voorspreker bij de Almachtige op te treden. Servaas wil de opdracht uit bescheidenheid afwimpelen. Na veler aandrang geeft hij toe met deze restrictie, dat de ketterse bisschop van Keulen eerst wordt afgezet. Dat geschiedt op kerkrechtelijke gronden en de uitstekende Severinus komt in zijn plaats. Alvorens de Romereis aan te vangen, keert Servaas kortstondig terug in Maastricht, zijn geliefde stede. Dat staat in een handschrift (vs 1040). Helaas zegt de monnik niet in welk !

In een ommezien bevindt de pelgrim zich bij zijn confrater Auctor te Metz. Die verzoekt hem de Eucharistie te vieren in de Domkerk. Na afloop toont de bisschop hem de altaarmensa van marmer, helaas, gebarsten en gespleten en door strepen en retsen ontsierd. Servatius herstelt in een handomdraai het geheel. De dramatische gebeurtenis door Veldeken geschilderd, wordt hier in luttele verzen afgedaan. Servaas vervolgt via Bazel zijn tocht en voltooit de reis over de Alpen.

Door de Heilige Geest worden sommige Romeinen verwittigd, dat Servatius in aantocht is, zodat een reuze processie de gast tegemoet trekt en met gezangen begroet. Iedereen ziet, hoe deze vermagerd is door vasten en nachtwaken.

De pelgrim is niet op zijn gemak door al dat eerbetoon.

„er vloch ie werltlichen ruom” (vs 1111).

Eindelijk komt de afgezant in de Sint-Pieterskerk.

Overmand door uitputting slaapt hij in na zijn gebeden tot God te hebben gestierd. In een vizioen schouwt hij in het Eden en ontwaart Abraham, Jakob, Mozes, Ezechiël en Micheas (vs 1159-1162). Hij ziet ook een altaar van puur goud alsook een gouden zetel. Alom wieken Engelen en duizenden gelukzaligen. Hij herkent Sint-Peter en Sint-Paulus, beiden smekend om redding van Europa. In zijn droom bidt hij voor de verdoemde stad Tongeren. Evenwel vruchteloos. Hij vindt geen gehoor noch troost (vs 1189).

Die valt Sint-Stefanus wel ten deel. Immers deze was de eerste martelaar. Zijn bede om Metz te sparen vindt gehoor bij Christus (vs 1195).

Petrus wordt bewogen door Servatius' tranenvloed (vs 1201). De „himelporten aere” spreekt tot hem: „Bid niet langer. De zondige mensheid is schuldig” ... „si habent verdienet wol den val” (vs 1205).

Hij voorspelt hem de ontmoeting met de Hunnenvorst en draagt hem op, de noodlottige tijding in Tongeren te brengen. En zich vervolgens naar Tricht te begeven, want daar zal Servaas zijn laatste rustplaats krijgen. Als kostbaar souvenir schenkt Petrus hem een zilveren sleutel... „der noch ze Mastriechte ist” (vs 1262).

Op zijn terugreis wordt de bisschop gevangen genomen en kwalijk behandeld (vs 1300-1305). Het wonder met de adelaar boven de slapende pelgrim wordt aangestipt. Zo ook de verbazing en angst der Hunnen over dit alles. Na zijn gesprekken met de heidenen vervolgt hij de reis en bevindt zich in de Elzas (vs 1370). Vermoeidheid dwingt hem tot een rustpauze. Dorst kwelt hem, maar geen beek of bron is er om die te lessen. Zich herinnerend, dat uit Jezus' zijde bloed en water vloeiden, maakt hij op de grond het kruisteken. En zie:

„do spranch ein brunne sa ce stete
„ouz der durren molten (vs 1182-1183).

In minder dan geen tijd raakt dit bekend, Van een langdurige kwaal wordt een vrouw bevrijd, waarna zij milde schenkingen doet... „sante Servacio ze eren” (vs 1389).

Vele anderen vinden er heul en heil.

Amandus te Worms ontvangt hem. Zo ook Auctor in Metz. Keulen komt aan de beurt en Severinus begroet hem allerhartelijkst. Geen woord over de boer die Servaas in zijn schuur laat slapen. Wel over een verblijf in een woning, waarboven een vuurzuil brandt. Die de naam „Himelporte” krijgt. In Trier treft hij Maximinus, zijn geliefde vriend.

Metz herbergt Frankische vorsten en een deputatie uit Tongeren. De fatale toekomst onhult Servaas. Te vuur en te zwaard zullen dorpen en steden verdelgd worden. Zij vallen hem te voet, smeken om vergiffenis en verzoeken hem wederom in Tongeren te residenten. Hij stemt er in toe hun stad voor het laatst aan te doen, maar Gods toorn houdt geen sterveling tegen. Hij toont de menigte de hemelse sleutel. Allen helpen de relieken te verzamelen om ze hem mee te geven naar Maastricht en die aldaar veilig te stellen.

„Tungeren er roumte *” (vs 1582). (* verliet)

Uit de hemel klinkt engelengezang als hij in Tricht aankomt. Hoe de monnik aan de afstand drie mijl komt, is onoplosbaar (vs 1589). Beknopt tekent de schrijver aan, dat Servaas even wil uitrusten bij een heuvel (die elders bij Millen wordt gesitueerd).

Maastricht ontvangt hem geestdriftig met gezangen en viert feest (vs 1600). De relieken vinden een veilig onderkomen in een krocht die door bouwvakkers onder de kerk wordt aangebracht. Daar wil hij zelf in een zerk worden bijgezet (vs 1604). Hij voelt zijn einde naderen. Drie dagen is hij ziek, maar hij wil nog een hoogmis celebreren. Weerom straalt zijn gelaat als de zon (vs 1620).

Dan verschijnt een engel en kondigt zijn hemelvaart aan. Eerst preekt hij tot de noen (vs 1636). En op het tijdstip, dat Jezus stierf aan het kruis, spreekt Servaas zijn laatste woorden

„ich bevilhe, Herre,
meinen gaeist in deine hende”.

Drie uur lang scheen er een hemels licht en vertoonde zich een legioen engelen.

Zij voerden de ziel van de zalige naar het Paradijs.

Hemelse geesten spreidden een prachtig zijden kleed over het ontzielde lichaam, waarin hij gewikkeld werd.

„wer in worhte, ninder ich daz las” (vs 1675),

een haast grappige negatieve mededeling over de onbekende textielontwerper!

Van alle kanten komt het volk derwaarts. Zieken zoeken genezing,

„got was selbe ir arzat” (vs 1682).

De Goddelijke Medicus geneest allen ! En verdrijft alle duivels. Mensen van Tongeren die hulp vragen, verwerven die, zowel doven als stommen, gedurende een volle week dat het lijk boven aarde staat.

In zijn manuscript leest de Augustijn de dag waarop men het hoogfeest van Sint-Servaas herdenkt : de dertiende dag in mei ! (vs 1710-1711). Uitdrukkelijk zij hier aan toegevoegd, dat in geen enkel geschrift een jaartal wordt genoemd. Dat is voor het eerst in de 17de eeuw geschied, maar door de historicus Vlekke ontzenuwd. Als men in 1976 nochtans blijft leuren met 384 kan men dit slechts als lokaal patriotisme beschouwen.

Dat clerus en volk de lof zingen van de heilige spreekt wel vanzelf.

* * *

Met vers 1717 begint een nieuw hoofdstuk, al is dit in de codex niet afzonderlijk aangeduid.

De auteur begint met de verwoesting van Tongeren door de Hongaarse vorst... „Etsel was er genant”, die door het kristengebied rondwaart met vuur en zwaard. Zijn leger is groot en sterk, maar ongedoopt ! De dichter duidt het aan met... „ungetauftiu schar” (vs 1734). Ondanks heldhaftig verzet van de Jekergouw gaat deze ten onder. Dat is de straf voor het harteloos verdrijven van hun Herder Servatius. Daarentegen *blijft Maastricht gevrijwaard*. Daar waakt God over, verzekert de monnik op grond van handschrift (vs 1757). Hij herhaalt nog eens hoe de Hunnen als razende Roelands te keer gaan met dodelijk gevolg voor... „manic guot chneht” (vs 1770). En laat weer uitkomen, dat Gods wraak die van Tongeren treft zonder aanzien des persoons, derhalve ook kinderen en verwanten. Nochtans weet een aantal de dans te ontspringen door te vluchten naar de... „aeinöde”, onherbergzaam gebied (vs 1816).

Toen het gevaar geweken was, kwamen ze uit hun schuilhoeken. Echter wat ze aantreffen was één woestenij, inzonderheid de... „haubet stete” Tongeren (vs 1824). In tegenstelling daarmee was Maastricht... „unschadehaft” (vs 1827), dus ongedeerd.

Een mirakel op het graf van Sint-Servaas brengt verademing na de dreiging van de invasie. Een bovenaards licht brandt een etmaal lang tot bewondering van de Trichtse inwoners en vreemdelingen.

Een onaangenaam voorval brengt ontsteltenis. Door een windhoos wordt het dak van de Maastrichtse kathedraal weggeslingerd. Niemand blijkt in staat dit euvel te verhelpen. De hemel is echter diligent en voorkomt, dat door de wijd gapende opening ook maar één regendrup valt. Ook een vreselijke sneeuwbuï laat de grafzerk ongedeerd al zijgen de vlokken zó lang neer, dat de witte laag twee voet hoog reikt (vs 1859). Zo beschermt God de kerk van Sint-Servaas. Daardoor kan de burgerij werkeloos toezien en hoeft kennelijk niet aan restauratie te denken. Zo ziet de anonieme kopiist de toestand, die we herhaaldelijk het persoonlijk voornaamwoord *ich* horen gebruiken, maar onverwacht de pluralisvorm *wir* (vs 1868).

Er is weer sprake van een wonderteken. Ditmaal in de... „samenunge” (vs 1869), een convent, een kloostergemeenschap, waar de monniken bij het bed van de „guster” staan (vs 1873). Ze zien 'n spreï over de legerstede, die nooit daar was aangetroffen en opviel door uitzonderlijke schoonheid. Dat kan alleen maar Gods werk zijn, die Zijn engelen dat heeft opgedragen ! Weleer hebben deze... „in dem mer ein münster von maermel” (vs 1896-1897) gebouwd !

De landheren steken de koppen bijeen (vs 1900), om zich te beraden over de ligging van de munsterkerk. Tongeren komt niet in aanmrking. De zee is daar verdwenen en van schepen is geen sprake. Gebeden stijgen hemelwaarts om een nieuwe bisschop na het herderloos tijdperk. Die worden verhoord en Agricolaus is de opvolger van Sint-Servaas. Zijn naam verklaart de monnik met... „der den acher bouwet”, m.a.w. land-bouwer, akker-man. Uiteraard begroeten de Maastrichtenaren met vreugde de episcopus.

Behalve zijn verkondiging van Gods woord verdient speciale vermelding :

„Sante Servacium er sein münster dacte” (vs 1930).

Men versta : dat hij bouwvakkers, metselaars, leiendekkers, timmerlui opdracht gaf de kathedraal te restaureren. Een alleszins prijzenswaardige piëteit tegenover zijn heilige voorganger.

De zuidduitse dichter maakt een sprong in de geschiedenis. Hij voert de weledelgeboren heer Monulf ten tonele. (Een deskundige als prof. dr. Bernard Vlekke laat hem circa 560 als bisschop optreden. Zijn graf is in 1890 blootgelegd). Uiteraard is Monulf traditiegetrouw gekozen. Vanzelfsprekend wijst hij zondaars (vs 1936) de juiste weg en beoefent hij de werken van barmhartigheid. Van historische betekenis is de bouw van een... „grozez münster”

(vs 1938), de befaamde „templum magnum”, het imposant kerkgebouw in steen opgetrokken.

Een anekdote verhaalt een dramatisch voorval met een schreeuwend kind, dat om hulp roept... „eilet uende löset uende helfet mir” (vs 1960). Dit heeft tot gevolg dat Monulf een fraai geschapen jöngeling te zien krijgt (vermoedelijk aan Veldeken onbekend), die ons in een eschatologische situatie verplaatst (vs 1965 en volgende).

Met vers 1992 komt Gondulf voor het voetlicht. Deze heeft medelijden met wat eens Tongeren heette, een desolate ruïne (vs 1994). Hij denkt er over, de puinhopen op te ruimen en de stad te herbouwen. Maar daar is de Almachtige niet van gediend en verijdelt zulks ten enemale.

Weer slaat de Servatius-dichter een paar eeuwen over. Hij spreekt over een koning Karel die de Saracenen bevecht. Niettegenstaande deze over een indrukwekkende krijgsmacht beschikken, weten de christenen met leeuwenmoed te vechten. Karel spreekt zijn krijgers moed in (vs 2015). De botsing tussen de legers is verschrikkelijk. Een bloedbad richten beide troepen aan. Ondanks de overmacht en gevoelige verliezen wederzijds houdt het kristenheir stand. Koning Karel blijft tot in de nacht zonder eindzege. Daarvoor zijn de Moren al te sterk. *Laus Deo!* De hemel brengt uitkomst. God steunt zijn Trouwe Vriend Servatio (vs 2085). Zodoende behalen zijn vereerders de zegepraal!

De triomf leest men in vers 2128: „... diu christenhaeit den sic gewan”. Ontelbaar zijn de schatten die hun in de schoot vallen. Consequent betuigen vorst en helden hun erkentelijkheid. Ene Parijse bisschop Willegeis krijgt opdracht naar Maastricht te reizen en extra ordinaire eer en hulde aan Sint-Servaas te bewijzen. Met een ongekende hoeveelheid goud en anderszins laat deze een Ciborium oprichten, een nooit geziene allerkostbaarste overhuiving van het hoofdaltaar, waaronder Servatius' rustplaats ligt. (In een voetnoot tekent F. W. terecht aan, p. 225, dat er nimmer een bisschop Willegis in Parijs bestaan heeft). Tijdens een droom verschijnt een grijze heer die aan Willegisus opdraagt het gebeente van Sint-Servaas te laten opgraven en er voor te zorgen, dat een liturgische *elevatio* wordt uitgevoerd.

Dit deelt deze aan bisschop Hubertus van Tricht mede.

Het graafwerk wordt aangepakt. Allereerst stijgt er een zoete geur op. In een krocht vinden ze de tresoren uit Tongeren alsook een zerk van marmer. Daarin had Monulf aanvankelijk het lichaam van Sint-Servaas laten overbrengen, maar naderhand elders verborgen (vs 2191). Diepe teleurstelling bij de gravers en toeschouwers. Men vreest een diefstal van het geheiligde lichaam.

Hubertus hoopt op een hemels teken. Bij het hanengekraai op de derde ochtend vinden ze de juiste plek, waar... „ir schepshaeres chünnelinc lach begraben” (vs 2217). Als het deksel is weggenomen zien ze het gebeente met het gouden borstkruis, de Sint-Pieter sleutel, het zijden kleed. Het aanschijn glanst en gloeit sterker dan de zon. Zonder langdurig beraad beginnen edelsmeden aan een zerk van goud en zilver, waarin Sint-Servaas wordt neergelegd. Dat geschiedt op de zesentwintigste dag.

Koning Karel ontving de tijding met vreugde. Hij beloofde met Pasen in Maastricht te zijn (vs 2270-2271).

In de Domkerk bracht men vrouwen die gehandicapt waren, maar plots genezen werden. Een derde lag in het hospitaal die eveneens eensklaps herstelde. Een bezeten man zag zich van zijn ketens bevrijd op het moment, dat hij normaal werd. Net zo verging 't een zinneloze die zijn geestvermogens herkreeg.

Ten gerieve van zijn Beierse lezers die vaak gekonfronteerd waren met Hongaarse invallers, worden de Vikings van Veldeken vervangen door „Unger” (vs 2296) die in Lotharingen waren doorgedrongen.

Belust op de schatten van Tricht belegeren zij de vesting. Ladders staan tegen de Servaaskerk nu de deuren gebarricadeerd zijn. Bij het bestijgen slaan vlammen de snodaards in brand met de dood als gevolg (vs 2314).

Sommigen plakken vast aan de gevel en worden pas bevrijd na dure eden van beterschap.

De monnik schakelt over naar de tiende eeuw. Koning Hendrik I (919-936) blijkt een vurig vereerder van Sint-Servaas te zijn. Eerst was hij hertog van Saksen, maar in 919 koos men hem tot Vorst. Hendrik weet de kanunniken te bewegen hem de stola plus de staf te schenken. Die brengt hij naar een nieuwe kloosterstichting vol edelvrouwen, waar hij in 936 begraven wordt (vs 2341).

Opvolger is Otto, zijn oudste zoon (936-973), de latere held, koning en keizer. In zijn voetspoor treedt Otto de Tweede (973-983) die nogal moeilijkheden in en om Rome ondervindt.

Foutief is Mathilde als zijn moeder aan te duiden. Ze was de weduwe van Hendrik de Vogelaar en haar zoon heette Otto de Eerste. Over andere vergissingen in historicis zullen we maar heenstappen. Dat Mathilde hem zou gesmeekt hebben de „Noodkist” naar Saksen te transporteren is onjuist. Veldeken heeft dat aan Otto I toegeschreven. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, weet de monnik niet aan te geven. Hij maakt er een zerk van, wat een zware karwei zou betekenen. Sint-Servaas geneest onderweg heel wat zieken. Was men in het Saksisch gebied vrolijk gestemd, in Maastricht heerste somberheid gedurende drie jaar, dat men

zijn Stadspatroom kwijt was. Men piekerde erover hun Beschermheer terug te halen. Listig overleg resulteerde hierin, dat... „eine lützel schar”, een groepje, (vs 2373) erheen trok en zich aldaar als gastarbeider vestigde.

Het gunstig ogenblik om hun „nothelfaere” (vs 2375) te ontvoeren brak aan. Er was een hoogtij, dat in heel de stad gevierd werd. Sluw lieten de „guoter chnehte” zich insluiten. Eerste maatregel: het klokkezeel kaptten zij af. Zodoende waren de klokken buiten werking gesteld. Op welke wijze de mannen met hun schat otkomen, verhaalt de Beier niet zó uitvoerig als Veldeken. Wèl zegt hij, dat de Saksen de volgende ochtend achter het net visten, te laat de fatale roof ontdekten. De Trichtenaren maakten haast met hun Schat. De mare vloog hun vooruit, wat een uittocht van het volk aan de Maas veroorzaakte. Tal van zieken genezen, de duivels nemen de wijk. Waterzuchtigen worden van hun kwaal verlost. Wie blind was, kan ineens zien. Bij het binnenschrijven van de munster branden plots alle kaarsen uit zich zelf. De Maastrichtenaren jubelen. De zerk zet men in het middelschip.

Keizer Otto sterft. Is dat de Derde ?

Een ridder uit Koblenz vergrijpt zich aan onroerend goed van Sint-Servaas. Protest van de clerus en gebed tot God. Het Servatiuschrijn komt uit Tricht ter demonstratie. De Almachtige laat de booswicht en zijn medestanders een onverhoedse dood sterven door een noodlottige, duivelse overval. De landheren blijven verder van Servatius landerijen af.

Een schokkender voorval speelt zich af in de wijngaarden aan de Moezel, eveneens eigendom van de Servaaskerk. In tegenstelling tot Veldeken zijn het hier slechts twee knapen die 's nachts de wingerd van zijn druiven beroven (vs 2431). Een eerbiedwaardige grijsaard verschijnt en heeft medelijden met hun leeftijd. Straf volgt nochtans. Onwrikbaar kleven ze aan de takken vast, totdat moeders en verwanten de kinderen ontdekken. Gebeden tot Sint-Servaas brengen de verhoopte verlossing.

Er leefde een hertog, Giselbrecht geheten (vs 2459). Van de keizer krijgt hij verlof Maastricht als standplaats te kiezen. Hij wil door wallen en grachten de stad tot een ware vesting maken. Sint-Servaas verschijnt op een nacht in zijn slaapkamer en ontraadt hem een en ander. Laat dat aan God over. Die beschermt de stad.

Hierbij sluit aan het incident met de hertogin, zijn gemalin. Haar naam wordt niet genoemd, maar ze heet Gerberga, een jongere zuster van Otto I.

Zij maakt zich schuldig aan een kerkelijke diefstal. Een prachtig pellen ontvreemdt zij en laat dit omtoveren in een sleepjapon.

Alles door duivelse inblazingen. Op een hoge feestdag tooit zij zich met het gewaad en gaat ter kerke, vergezeld door kameniers. Ook aan ridders hapert het niet. De hoogmis duurt nog al lang (vs 2506) en zij slaapt in. Ineens ontstaat hilariteit tengevolge van haar gillen en hulpgeroep.

„... gotes trout,
Sante Servaci, hilf mir ! (vs 2510-2511).

Aan de toegesnelde hertog verhaalt ze haar droom en het misdrijf. Was Sint-Servaas niet als redder opgetreden, zo zou een demon haar niet alleen ontkleed hebben, maar wellicht nog erger gehandeld hebben. Diep beschaamd maakt de hertog door gulle gaven alles goed.

Bij vers 2545 komt keizer Hendrik II (1002-1024) aan de beurt. In Goslar staat een Vrouwenstift, mitsgaders een fraai kerkgebouw. De „not-helfaere” uit Tricht wil hij daar hulde en eer betonen. Derhalve verzoekt hij de kapittelheren van de Servaasabdij hem het kinnebakken van de heilige te schenken. Goudsmeden construeren hierom heen een schedel. Deze toont een gelaatsmankement, dat de opdrachtgever zeer ontstemt. Hij laat ze zelfs in de gevangnistoren opsluiten. Maar Sint-Servaas verschijnt hem 's nachts en overtuigt hem, dat de kunstenaars het heilig uiterlijk prompt hebben weergegeven. Hier wordt niet met evenzo veel woorden gezegd, dat de Patroon scheel keek ! De mannen worden vrijgelaten en de schedel op een Sint-Servatius altaar geplaatst (vs 2608-2609).

Een vreemd vertelsel, bij Veldeken en elders onbekend, vangt aan bij vs 2612. Het is gebeurd tijdens Hendrik de Tweede, die veertig mannen zwaar gekluisterd gevangen hield in donkere kerkers. In een nacht verscheen daar een bejaard persoon die licht uitstraalde. Hoofd- en baardhaar waren zo grijs als een duif. Hij konstaterde diepe droefheid bij de geboeiden en dat wekte zijn mededogen en erbarming (vs 2622-2625). Hun lichaam werd gekweld door honger en stank. De grijsaard slaakte hun ketens en stelde allen in vrijheid. Het blijkt een afgezant van „sante Servatio” te zijn die ze verlost om allen de gelegenheid te geven Servaas' feestdag te vieren (vs 2655). Op welke wijze de bevrijden buiten en thuis komen blijft in de pen.

In een vervolg treedt de grijze man weer op, nu vergezeld door een dozijn jongelingen. Hij treedt met ze voor de keizer die meende een deputatie van verre vorsten te begroeten. De bejaarde heer sprak : „Servatius wil dat U de gevangenen vrij laat net als

de goudsmeden". Hendrik hoorde deze boodschap minzaam aan en bewonderde het twaalftal dat hem aan Engelen deed denken. Plotseling waren ze verdwenen. Dan komt er nog een probleem met de oppercipier die van de verdwijning der veertig gekerkerden geen weet had. Alles neemt een gelukkige afloop.

Een nieuw verhaaltje gaat over de gemalin van keizer Hendrik. Hij noemt haar Agnes, de vóornaam van de hertogin von Wittelsbach-van Loon. Dat kan geen toeval zijn. Immers de keizerin heette Kunigonde en stamde uit Lotharingen. Hendrik was als 29-jarige tot koning gekozen en door de aartsbisschop van Mainz, Willigis, in de Dom gewijd op zondag 7 juni 1002. Nogmaals komt een vertelsel van een oude heer die het woord op vaderlijke toon tot Hendrik richt (vs 2778). De vorst blijft heel zijn leven de vriendschap van Sint-Servaas genieten. Waaraan het feodaal verhaal van een „Chölenaere" ontsproten is, staat nergens te lezen, noch hoe de monnik de duivel en zijn maagdenmoord verzonnen heeft. En dat de keizer veel leed ondervindt (vs 2858).

Wat ontleend is aan Veldeken weet men uit de geschiedenis van de wevende vrouwen die het feest van Sint-Servaas' kerkwijding negeerden. De Beierse penvoerder begint heel hoffelijk: „Meine viel lieben, noch höret mere" (vs 2863). En dan beschrijft hij het bloedige weefsel, dat ten slotte aan de kerkmuren wordt opgehangen als waarschuwend voorbeeld.

Ook vers 2895 luidt een gebeurtenis in tijdens Hendriks bewind in Rijnland.

Griezelig doet het verhaal over een vastgebonden beer aan. Het dier rukt zich los en maakt een ridder tot slachtoffer (vs 2930-2932).

Hendrik vertoeft in Andernach aan de Rijn, waar een konflikt ontstaat met een „chindische man" (vs 2945), even verder genoemd „des tiveles cheneht" (vs 2953). De monnik geeft graag tragische sterfgevallen, zoals een jonge ridder die van zijn ros tuimelt, zodanig,

„daz der gaeist viel von dem vlaeische" (vs 2989).

Met enige overdrijving zou men zeggen, dat Sint-Servaas hier met de haren wordt bijgesleept!

Enige beperking lijkt de scribent zich op te leggen, aanvangend met...

„woltich lengen
daz buoch, so saeit ich noch genuoc ..." (vs 2992-2993).

De luisteraar wordt wederom er bijgehaald.

„Ir habet ein taeil gehöret
wieder hohvart wart gestöret” (vs 2999-3000)

en hoe ook ditmaal een aantal lieden het loodje legden

„mit grimmigen ende” (vs 3003).

Dan komt Maastricht nog eens op de proppen en tegelijk de interventie van Sint-Servaas. Dit alles vanwege een duivelse list tijdens een kerkdienst met een vrijwel onbegrijpelijke uiteenzetting over een jongeman met een penning voor een vis en een smulpartij, waar drie dagen en nachten een aantal leken en priesters zich aan te goed doen. Hier komt dan een verwijzing naar het Nieuwe Testament, met Christus' wonderbare vermenigvuldiging van vijf broden en twee vissen ! (vs 3043-3044).

Bedoelde jongeling onderneemt een voetreis naar Rome om boete voor zijn zonden te doen. Een aantal lieden houden hem gezelschap. Ze beleven uiteraard een avontuur (vs 3055-3078) bij een wijn-gelag.

Nogmaals komt Maastricht in de lichtbundel. Ditmaal via een jonge kerel, *David* geheten. Veldeken heeft dit niet geboekstaafd, het Latijn wel. Het gebeurt allemaal in de Goede Week, dus vlak voor Pasen. Er is iets aan de hand met deze knaap, gebonden met koorden en kettingen, die hij echter als een Samson verbreekt.

In de nacht van Paaszaterdag werden pasgeborenen gedoopt in de Servaaskerk. De bezetene gaat te keer als een duivel in een wijwatersvat. Dan komt de heilige Patroon tussenbeide. Hij heeft de opstandige in slaap gedompeld. Wanneer hij ontwaakt, stelt hij de vraag : „wa was ich ?” (vs 3109) en maakt het kruisteken.

Hij getuigt :

„ ... des sinnes hat geholfen dir
Servacius der haelige,
den soltu loben mit underdige
unde ewichlichen sagen danc” (s 3122-3125).

Weer een geschiedenis die men niet aantreft bij Veldeken.

Een vreemdeling komt naar Maastricht. Ook hij is van een boze geest bezeten. Na een slaap in de kathedraal staat hij gezond overeind (vs 3143). Uit erkentelijkheid verleent hij hulp en dienst aan de Dom gedurende twee jaar. Dan wil hij naar zijn land van herkomst, „ ... haeim, da in sein muoter gebar” (vs 3149). Weer

een uitweiding. Een tocht naar Rome (vs 3163). Gelukkig is er nog hemelse hulp van Sint-Servaas (vs 3175) die zijn toewijding waardeert.

Voor de zoveelste keer krijgt Maastricht een belichting. 't Is niet zo aantrekkelijk, want het gaat over een menselijk wezen, dat wordt aangevoerd op een kar, „... das gebaeine sach man starren als einer chalten leiche” (vs 3181-3183). Een domheer treedt naar voren en beschouwt het slachtoffer, Albert genaamd (vs 3186). Gelukkig nadert Sint-Servatius' hoogtij (13 mei) en derhalve een ongezochte gelegenheid om de gekwelde persoon, in het midden-schip geplaatst, te helpen. De verdorde ledematen herstellen, de bleke huid krijgt kleur, de bloedsomloop wordt normaal, alles bij elkaar „... ein lobelich zaeichen”, voltooid door een theatrale stunt „... ouz seinem bette er do spranch” (vs 3207) met een spontaan gezang van de „pfafhaeit”.

Tal van zieken vinden nadien genezing door Servatius' hulp (vs 3210 vlgg). De schrijver legt uit op welke manier. Uitgestrekt op de kerkvloer roept een verlamde Servaas' naam aan. Onverwijd is de kwelling weggenomen. Van een staf ter ondersteuning hoeft hij geen gebruik meer te maken (vs 3224).

Uit een manuscript (welk ? ?) weet de verteller mee te delen, dat op een dag achtentwintig schepen naar Engeland voeren. Aanvankelijk verliep alles naar wens. Maar wind en wolken bedreigden zeilen en vaartuigen. Bliksem en donderen veroorzaken paniek. De opvarenden gillen: „... wir sundaere alle verlorn biren !” (vs 3236).

Hoog verhieven de golven zich. Tot God en Zijn heiligen stierde men gebeden. Op een van de schepen bevond zich een Vlaming (vs 3247). Hij riep Servatius' bijstand in die met eigen hand redding verleende, terwijl de rest verloren ging. Dankbaar gaan de overlevenden naar het graf in Tricht en als ze daar vertellen, op welke wijze zij behouden bleven, verwekt dat grote vreugde in de stad (vs 3270).

In Keulen leefde een goed priester die zijn breviergebeden trouw las en bad. De psalmen vergat hij niet. Armen genoten zijn speciale zorg. Dagelijks droeg hij het misoffer op (vs 3282). Jaarlijks pelgrimeerde hij naar Maastricht, om Sint-Servaas eer te betonen. Dit voornemen koestert hij opnieuw. Echter de heilige verschijnt hem en zegt, dat hij op een dag en uur zeer spoedig het aardse tranendal zal verlaten. Gewoontegetrouw brengt hij de nacht al wakend in de Munster door, het gezicht met bronwater bevochtigend.

De Patroon boodschapt hem :

„frunt, deiner bete ich dich gewer :
 du ne chüest niht mere her
 hinne für ce meiner hochceit,
 für war an meinem tage leit
 dein leichname ouf der bare,
 daz du ez iht tragest sware,
 ze deiner haeim verte ich chüme
 daz wirt deiner sele frume” (vs 3309-3316).

Glimlachend verneemt de lezer/luisteraar :

„vrölich fuor der briester haeim”,

en hij kan gerust zijn, het voorspelde gaat in vervulling, precies zoals „sante Servacius” had aangekondigd.

Parallel met Veldeken (II, 2753) voert de Augustijner een roofzuchtige ridder ten tonele. Tournooien en vrouwen vergden zijn voornaamste belangstelling. Daarnaast overvallen en brandstichting. Onverwacht slaat hem de geedood, betreurd door zijn vrienden brengen ze hem grafwaarts.

Wat Veldeken niet boekstaaft, staat hier wèl genoteerd :

„sein erbe si besazen,
 der sele si gar vergazen :
 er was in ce einem spelle” (vs 3341-3343).

In een kloostercel bidt zijn zuster dag en nacht, talloze tranen stortend. Daar verschijnt haar de afgestorvene en een dialoog ontspint zich, maar veel korter vergeleken met de tweespraak in Veldekens legende. Kern van de bekentenis mag men noemen de drievoudige, barrevoetse tocht naar Servatius' grafstede, hem verkiezend als „helfaere” (vs 3365). Dat heeft zijn redding uit het vagevuur tot gevolg.

Ook de beruchte, Brabantse boef-van-adel komt voor het voetlicht. Weliswaar heet hij „des leibes ein helt” (vs 3388), maar wezen en weduwen moesten het vaak ontgelden. Zelfs „... seinen umbesaezen teter laeit” (vs 3393). Vrijwel niemand ontsnapt aan zijn roofzucht, ingegeven door de duivel. Doch „Got sein leben churzte”. Hij brak de levensdraad plotseling. Makkers droegen hem naar zijn huis (vs 3408). Daags daarna zouden bloedverwanten de begrafenis verzorgen. Vier personen dragen de baar. Eensklaps richt het lijk zich op. Het viertal laat de baar los en slaat op de vlucht. Tenslotte keren ze op hun schreden terug tot de zittende ridder met zijn verschrikkelijk uiterlijk. Hij beantwoordt uitvoerig

hun vragen met een eschatologisch verhaal over hel en satans, totdat met vers 3548 de geschiedenis wordt afgebroken door het zoekraken van ongeveer driehonderd versregels. Die zijn nimmer teruggevonden.

* * *

Een simpel sommetje laat zien, dat de Beierse versie iets boven de 3800 regels kan geteld hebben. Veldeken daarentegen had ruim 6200 versregels. Niettegenstaande in de Opperduitse legende enkele anekdotes staan die bij Veldeken ontbreken, is het zijn zucht naar breedvoerigheid die oorzaak is van zijn uitdijende verhalen. Wie nu van beiden een erepalm als kunstenaar verdient, lijkt me enkel te beslissen door een hoogst onpartijdige jury met een grondige kennis van het Middelnederlands en van het Zuid-Duits.

Kanttekeningen bij Hoofts *Theseus en Ariadne*

door

PROF. DR. LIEVEN RENS

In zijn eerste dramatische werken had Hooft duidelijk de bedoeling een klassieke tragedie te schrijven. En terecht wordt *Achilles en Polyxena* het eerste klassieke drama van onze letterkunde genoemd – al moet het die eretitel misschien delen met Duym's *Spiegel des Hoochmoets*. Toch verraden tal van trekken dat het hier om een eerste, onvolmaakte poging ging: de fragmentering van scènes, de veelvuldigheid van personages, het tekort aan beheerste organisatie, het bevreemdende laatste bedrijf, de novellistische inslag in de mythologische stof. Maar juist uit die relatieve mislukking moet Hooft veel geleerd hebben. Het klassieke karakter van zijn tweede drama, *Theseus en Ariadne*, kan al niet meer betwist worden: de inhoud is een- en enkelvoudig en houdt zich vrij strict aan de klassieke sage, het aantal scènes is beperkt volgens een functionele bouw, het aantal sprekende personages overtreft de drie per scène alleen in de apotheose, een bewuste wil tot strakke constructie maakt zich overal merkbaar. Even duidelijk is de navolging van Seneca. Het werk begint met een monoloog, de heldin wordt begeleid door haar voedster, er treedt een tovenares in op, er wordt een helse macht opgeroepen, die voert haar opdracht uit in de vorm van een droomverschijning, er daalt een god neer die aan *Hercules Oetaeus* herinnert, het komt tot een apotheose waarin de schuldeloze heldin verheerlijkt wordt, de sententies zijn kwistig over het stuk uitgestrooid.

Een rijpe, of geheel regelmatige tragedie, b.v. volgens de voorschriften van Scaliger, hebben we hier intussen nog niet. Het choor treedt in de bedrijven op en nooit ertussen; wel sluit het het spel af. 't Gerucht, een allegorische figuur, wordt vrij onfunctioneel opgeroepen. Met veel goede wil kan men van een relatieve eenheid van handeling spreken, maar de eenheid van tijd en die van plaats ontbreken totaal.

Zelfs de structuur vertoont nog een aantal zwakheden, waarin de auteur van de *Achilles en Polyxena* te herkennen valt. Hooft heeft ze, zoals gezegd, sterk vereenvoudigd, maar ze blijft lineair-

juxtapositorisch. Het gebeuren wordt nog altijd stap voor stap ontwikkeld. Er wordt weinig in uitgespaard, dat wat er aan toegevoegd wordt, als de Aegle-episode, is slecht in het geheel geïntegreerd.

Gaan we even, beknopt, de inhoud na. Bij zijn aankomst op Kreta houdt Theseus een monoloog, hij wordt begroet door Deucalion, ze begeven zich samen converserend op weg naar het paleis, de reizang overbrugt de tijd, Minos ontvangt Theseus, beluistert hem en stemt in met zijn plan (Eerste bedrijf). Ariadne belijdt in een monoloog haar verliefdheid, ze besluit zelf het initiatief te nemen, ze praat haar voedster om, de reizang geeft haar de tijd om de aangekondigde brief te schrijven, Theseus monologeert gewapend aan de ingang van het labyrint, Corcyne, de voedster, brengt hem het snoer en de brief van Ariadne, hij leest de brief en gaat het labyrint binnen (Tweede bedrijf). Monoloog van de zegevierende Theseus, Ariadne treedt hem met een lofzang tegemoet en leidt hem naar het paleis, het choor schept de tijd voor de verdere ontwikkeling en alludeert zelf op Ariadne's niet meer te verbergen liefde, Theseus zweert Ariadne trouw en overtuigt haar met hem te vluchten (Derde bedrijf). Nu krijgen we een verandering van plaats. Aegle, een nimf die Theseus' geliefde is geweest, maakt zich in een lied bekend, in een monoloog zet ze haar situatie uiteen en roemt ze op haar tovermacht, ze roept Alecto op uit de onderwereld en draagt haar op in de gedaante van Aegle zelf aan Theseus te verschijnen. Het koor geeft Alecto de gelegenheid de reis te ondernemen, ze vervult haar rol, Theseus laat zich onmiddellijk overtuigen en vertrekt zonder één aarzeling (Vierde bedrijf). Ariadne wordt wakker, vindt Theseus' plaats leeg, wekt Corcyne en stuurt haar op verkenning, de voedster komt net tijdig terug om Ariadne van de zelfmoord te weerhouden, Bachus hoort de klacht van de prinses, komt erop af, voelt zich door haar vertederd, Venus verschijnt en verklaart zich voldaan, Cupido treft Bachus met zijn pijl en de wijngod voert Ariadne als zijn gade naar de hemel. Gerucht en koor trekken de conclusie.

Men ziet het, deze structuur is bijna kunstloos in haar eenvoud. Ondanks de studie van Seneca blijft ze naief in het ontbreken van echte verwickelingen. De figuren evolueren helemaal niet, ze illustreren het mythologische verhaal zonder meer, zonder veel verdieping. Nog altijd steekt het stuk vol overbodigheden: ik denk hier aan de dialoog met Deucalion, meer nog aan die plaatsen waar én het geven én het vervullen van een opdracht uitgebeeld wordt: in het tweede bedrijf de opdracht van Ariadne aan Corcyne, in het vierde de opdracht van Aegle aan Alecto. Het is opvallend hoe het koor telkens en telkens weer de functie krijgt de tijd te

overbruggen opdat een volgende scène mogelijk zou worden. Ten slotte zijn de herhalingen, die van formules dan, zo talrijk, dat ze de functioneel toegelaten mate overschrijden.

Ook in de ideële geslotenheid betekent *Theseus en Ariadne* een stap vooruit vergeleken met *Achilles en Polyxena*. Zonder de minste twijfel steekt dit laatstgenoemde stuk vol zingeving. De inhoud van de choorzangen is zo divers dat S. F. Witstein gemeend heeft te mogen spreken van een compendium van renaissancistische levenswijsheid. Maar de dubbele veelvuldigheid van het gebeuren en van die ideeën maakt het niet zo gemakkelijk om in het stuk een grondmotief te ontdekken; men heeft, m.i. ten onrechte, de strijd tussen liefde en eer voorop gesteld. De laatste onderzoekers, Drs. Van der Heijden en Mevr. Witstein, lijken het eens te worden over een gedachte als: te grote begeerte, te hoge aspiraties leiden naar de ondergang. Dat is de kerngedachte van het slotkoor, dat zou ook de gemene noemer voor het lot van Achilles en dat van Ajax kunnen zijn. Voor *Theseus en Ariadne* lijken de zaken gunstiger te liggen, ook al is een recent editeur, Dr. De Witte, blind gebleven voor het grondmotief. Andermaal verschaft het slotkoor ons uitsluitsel: in zijn aanhef zelf verkondigt het „om beter alle quaet / De grote Godt laet schieden”. En die gedachte wordt bevestigd door de onmiddellijk voorafgaande claus van 't Gerucht. Nu gaat het hier om een sonnet, dat wij ook uit Hoofts rijmkladboeken kennen. W. A. P. Smit heeft daarvan in 1947 voor mijn gevoel geheel overtuigend betoogd, dat het een emblematisch sonnet is, dus een sonnet bij een plaat. Die plaat stelde voor hoe de verlaten Ariadne op Naxos getroost wordt door Dionysos, en in de verte moet Theseus' schip nog te zien zijn geweest. De jonge Hooft interpreteerde dat beeld nu emblematisch in de zin „Om beter sij verloor een valsch en tijtlijk Lieff, / En creech een die haer mint, en eewich sal beminnen”. De oorspronkelijke context is blijkbaar die van een afgewezen minnaar, die bij het ontdekken van een nieuwe liefde gaat beseffen dat het zo het best is. In *Theseus en Ariadne* is dat inzicht, die les, ontdaan van het anecdotische van de aanleiding, en verheven tot een algemene waarheid.

Eigenlijk is het deze grondgedachte, die ervoor zorgt dat *Theseus en Ariadne* geen tragedie kon worden. Een tijdlang lijkt het in de richting van een tragedie met plus minus schuldeloze heldin te willen verlopen, zeker tot en met vers 1220. Dan verschijnt Bachus als deus ex machina, ook Venus en Cupido komen erbij, en de tragedie verandert in een oogwenk, dank zij een apotheose die aan opera doet denken, in een blij-einde-spel. Het is duidelijk dat de zingeving geen andere mogelijkheid openliet. Als emblematisch spel moest het stuk de tragische, meelijwekkende toestand van

Ariadne zo sterk mogelijk accentueren – en dat doet het met paroxystisch doodsverlangen – opdat de „om beter”-strekking des te sterker zou aankomen. De tragiek werd hier a.h.w. opgeroepen om ze te vernietigen. Het is trouwens duidelijk dat voor Hooft, zolang hij de wijsheid van zijn choor blijft delen, geen echte tragiek, geen in onze ogen echte tragedie mogelijk is. Tragiek is een leugen, een tekort aan inzicht in Gods plan. En de dichter die dit inziet, en die de taak heeft zijn publiek op een aangename en ontroerende wijze te beleren, kan natuurlijk niet de bedoeling hebben, de tragische waan aan dat publiek voor te houden.

Vanaf *Theseus en Ariadne* mag Hooft zijn drama's spel noemen of treurspel, een tragedie, die wij als volop tragisch kunnen aanvoelen, is er niet meer bij. Nergens kan hij het laten, op de zinvolheid van het godsbestuur te wijzen. In *Granida* lijkt het wel alsof hij een studie heeft willen maken van de onnaspeurbare, bedriegelijke, verwikkelde weg waarlangs de goden hopeloze toestanden herstellen en te goede keren. *Geeraerdt van Velsen* zou een echte (en mooie) tragedie zijn, zonder de profetie van de Vecht, die alle tragiek opheft, helemaal in de zin waarin dat in *Theseus en Ariadne* gebeurt. In dit laatste spel wordt de goede uitslag op de planken vertoond. In *Geeraerdt van Velsen* doet Hooft het anders: via voormelde voorspelling brengt hij de actuele realiteit waarin de toeschouwers leven, bij het spel te pas en aan de hand daarvan bewijst hij dat de rampen die over Velsen neerkwamen, in feite gebeurd waren voor het heil van Holland en Amsterdam. Dààr ligt zijn ware boodschap, hoezeer het stuk voor het overige nog een tendens tegen haat, wraak en tweedracht afficheert. Voor *Baeto* geldt iets gelijkaardigs. Daar is de tragiek nog duidelijker schijnbaar. Zeker, Baeto verliest Rycheldin, en zijn volk kent de pijn van de ballingschap. Maar én de dood van Rycheldin én de ballingschap krijgen een positief voorteken juist door het verschijnen van haar zalige geest en het toekomstvisioen dat ze ontvouwt. Dat kunnen de toeschouwers vanuit hun eigen situatie weer als waarheid herkennen, zonder dat het iets wegneemt van de klemmende waarschuwing tegen tweedracht en burgerkrijg.

Wanneer Hooft *Theseus en Ariadne* en *Granida* uitdrukkelijk „spel”, en dus niet „treurspel” noemt, heeft hij blijkbaar de bedoeling gehad, deze stukken als blij-einde-stukken aan te wijzen. Het is trouwens een feit dat het blij einde in beide, vóór de ogen van de toeschouwers, in een apotheotische scène voltrokken wordt. Toch moet Hooft in die tijd nog de opvatting toegedaan geweest zijn, dat het treurspel een exitus infelix vergde – zoals dat ook bij Duym in die jaren het geval was. *Geeraerdt van Velsen* en *Baeto* kon hij met een gerust gemoed weer „treurspel” noemen, ook al

ontbreekt daar voor ons het tragische. Ten eerste omdat het de renaissancist om de tragedie en niet om het tragische als zodanig te doen was. Ten tweede omdat de laatste, ontragische zingeving niet in het stuk, maar pas in het verlengde daarvan aan de dag trad. Tenslotte is het niet uitgesloten dat Hooft op dat ogenblik kennis had van de poetica van Scaliger, waarin deze, na eerst te hebben voorgehouden dat de tragedie een droef einde moet hebben, tenslotte vaststelt dat er wel degelijk blij eindigende tragedies bestaan, en het wezen van de tragedie misschien beter in het verschrikkelijke van het gebeuren op zichzelf wordt gezocht.

Intussen geloof ik niet dat de hele zin van *Theseus en Ariadne* is uitgeput met de idee „om beter”. Niet alleen weten we dat kunstwerken pluri-interpretabel zijn, maar daarenboven bevat het spel nog zoveel andere opmerkelijke motieven, dat het riskant lijkt daar zonder meer aan voorbij te gaan. Gaan wij weer uit van het oorspronkelijke embleem. De idee daarvan is belangrijk. Maar het beeld is het niet minder. En dat beeld is nu eenmaal dat van Ariadne die door Theseus in de steek gelaten wordt en over wie Bachus zich ontfermt. Wat heeft Hooft daaraan aangetrokken? In dit opzicht is het interessant het stuk niet op zichzelf te beschouwen, maar het in het geheel van Hoofts dramatisch oeuvre te plaatsen. En dan valt het onmiddellijk op dat de apotheose, als vergoddelijking, terugkomt, in de *Granida*. Men kan het belang van dat verschijnsel via een simpele verklaring minimaliseren: in *Theseus en Ariadne* werd dit structuurmotief door de stof zelf gegeven; het heeft Hooft zo aangesproken dat hij het procédé later in een soort zelfimitatie opnieuw heeft gebruikt. Uitgesloten is dat niet, maar het lijkt mij toch niet helemaal te passen bij het beeld van Hooft als inventief stukkenbouwer, dat bij een beschouwing van zijn oeuvre vanzelf naar voren komt. Veeleer mag men vermoeden dat er een diepere reden is geweest voor Hoofts voorkeur voor dit motief. Laten we het dus even analyseren. In *Theseus en Ariadne* wordt Ariadne door een sterfelijke, een menselijke minnaar in de steek gelaten; maar als compensatie wordt zij door een onsterfelijke, goddelijke minnaar uitverkoren en daardoor zelf tot godin gemaakt. In *Granida* hangt de voedster het verhaal op van een bijna geheel parallel gebeuren: op het punt een menselijke minnaar te krijgen, en daardoor niet helemaal bevredigd, wordt Granida zagezegd door een god naar de hemel gehaald en tot godin gemaakt. In *Theseus en Ariadne* is het meisje niet gelukkig omdat ze verlaten is, in *Granida* is ze niet gelukkig omdat ze voelt dat dit toch niet dé liefde wordt. En telkens blijkt de gelukkigmakende, blijkt dé liefde de liefde van een god en een vergodende liefde te zijn. Dit motief lijkt toch enige sleutelwaarde te hebben.

Keren we nu naar *Theseus en Ariadne* terug. Waarom heeft Theseus Ariadne verlaten? Omdat ook op hém een onsterfelijke geliefde, nl. Aegle, haar rechten liet gelden. De menselijke verbinding tussen Theseus en Ariadne loopt dus spaak, omdat beiden het aanbod, of de verzoeking, of de roeping van een goddelijke liefde hebben. In *Theseus en Ariadne* wordt dit motief geheel in het bovennatuurlijke opgelost: de prins keert onmiddellijk naar zijn godin terug, Ariadne wordt door haar god gehaald. *Granida* vindt een natuurlijke oplossing: de volmaakte liefde tussen mensen is in se goddelijk, goddelijk gewild en tevens vergodend, doordat ze hemelse zaligheid op aarde schenkt. De minnaars zoeken elk een goddelijke, een volmaakte geliefde, in *Granida* vinden ze die doordat elk de menselijke geliefde vergoddelijkt. Het motief kent in beide spelen ook nog een gelijkwaardige aanvulling: het koor van *Theseus en Ariadne* vermeldt vlak voor het einde dat koning Minos, ingelicht door het gerucht, overal de eredienst van zijn dochter invoert; ook in *Granida* voelt de koning zich vereerd doordat op zijn dochter de keuze van een god is gevallen. In deze wending naar een goddelijke geliefde willen we het tweede, misschien dieperliggende motief van *Theseus en Ariadne* zoeken. Later onderzoek zal moeten uitwijzen in hoever hier neo-platoonse stromingen aan het werk zijn, dan of we hier te maken hebben met een mythologische uitbeelding van de psychanalytische noties der vader- en der moederbinding, die dan op een partner buiten familieverband geprojecteerd wordt. Via de vergoddelijking huwt de jongen een moeder-, het meisje een vader-projectie.

Het is trouwens zo dat in Ariadne's ogen de liefde tot Theseus oorspronkelijk ook een goddelijke liefde was. Van bij het begin wordt het thema aangeslagen dat de heldenmoed en de offergeest waarvan de Atheense prins blijk geeft, niet mogelijk zijn zonder goddelijke afstamming. Minos zegt het in vers 305: „ghij toont aen u besluiten, / Dat ghij van t' hooch geslacht der Goden comt te spruiten”, Ariadne heeft het in vers 330 over „Het opdoen goddelijck van u hoochdragend wesen” en ze bevestigt in haar lofzang dat Theseus „vant geslacht / Der groote Goden goedich, / Is voortgebracht” (685-688). Zodra de prins haar echter verlaten heeft, wordt de idee van die goddelijkheid bij haar afgebroken:

Meineedige rabaut! ghij sijt niet vant geslacht
Der goedertieren Goon; maer ghij sijt voort gebracht
Int Noorden dick besneeut

en gevoed door tijgers en beren (1123-1128). Zo komen Theseus en Ariadne ongeveer gelijktijdig tot het inzicht dat zij hun liefde niet aan een goddelijk wezen hebben geschonken. Bij Theseus

gebeurde dit nog eerder, door de interventie van Alecto, die hem in de gedaante van Aegle verwijt „Dat ghij u lichte Min op sterfelijcke vrouwe, ... stellen gaet / En mij een veltgodin onwaerdelijck verlaet” (1050-1052), gevolgd door een drievoudige anafoor: Godinne. Er steekt zeker heel wat ironie in, dat Ariadne door haar later huwelijk met Bachus in feite een veel groter godin wordt dan Aegle, voor wie Theseus haar heeft versmaad.

De oplossing die Hooft later in *Granida* vindt, steunt o.m. op het onderscheid tussen liefde en min, dat in *Theseus en Ariadne* nog niet bewust wordt uitgewerkt. In het oudere stuk wordt alleen over Min gesproken. In *Granida* is min datgene wat op louter menselijk vlak, liefde datgene dat de mensen op goddelijk vlak verbindt. Misschien kan men zeggen dat tussen Theseus en Ariadne alleen van min sprake is geweest, dat wat hen met Aegle respectievelijk Bachus verbindt, liefde is. Blijft dan toch het onderscheid, dat in *Granida* die goddelijke liefde opeens tussen mensen mogelijk wordt.

Nog een ander motief brengt *Theseus en Ariadne* in verband met *Granida*: dat van de vrouw die uit eigen initiatief haar liefde verklaart en zich met verachting heenzet over de conventie, die haar dat verbiedt. Wanneer Ariadne in 377-378 beseft dat het haar niet past, zelf Theseus over haar liefde aan te spreken, reageert zij vrij feministisch:

Ach altewrede schaemt wat swaere slavernij,
 Legt ghij den vrouwen op ! en sijn wij niet soo vrij
 Gebooren als de mans ? Jae ; maer wij moeten duicken,
 Onder het juck van dees, en ander wreee gebruicken,
 Waer door dat onse lust strengelijck wert gesnoert (379-383)

In de stichomythie met Corcyne zet zij haar beslissing krachtig door:

- A. Ick sal hem weten doen wat dat ick lij van binnen.
- C. Tgebruick laet dat niet toe, noch oock de schaemte stuur.
- A. Onbillijck ist gebruick, ick vollich de natuur,
 Wij sijn soo vrij als sij. (414-417a)

Ik kan op dit ogenblik nog niet zeggen of Hooft dat motief ergens vandaan heeft, dan of het de weerslag is van een anecdotische ervaring in zijn eigen leven als minnaar.

Een klassiek probleem in *Theseus en Ariadne* wordt gevormd door het karakter van Theseus. Oorspronkelijk treedt hij zeker op als een goddelijke held, een verpersoonlijking van al wat eervol en edel is. Hij is dapper, trouw aan zijn woord, vaderlandslievend, bezielde door idealen over het koningschap, hoofs, oprecht, kracht-

dadig, zelfbewust en wilskrachtig op het randje van het machia-
vellistische. Bewust of onbewust heeft Hooft dat beeld toch ge-
tekend om het in de loop van het drama zelf te kunnen relativieren.
Men krijgt eerst de indruk dat het Theseus vooral om de trouw
aan het gegeven woord te doen is. In zijn rede tot Minos blijkt
ook wel dat hij het spel wil spelen: de Atheense gelofte wordt
niet zonder meer ongedaan gemaakt, hij wil haar voorwerp, de
Minotauros, uit de weg ruimen. Maar meteen gaat hij reeds verder:
mocht Minos met die plannen soms niet instemmen, dan zal Athene
zich niet verder gebonden achten (243-), op basis van de nood die
wetten breekt. Maar wie de gang van de mythe en vooral het spel
zelf kent, die spitst de oren, zodra hij Theseus over de trouw
aan het gegeven woord hoort spreken! Gaat het in dit stuk toch
juist om een woordbreuk, om een dubbele trouweloosheid. Theseus
bedriegt Minos door diens dochter te schaken. Hij heeft Aegle in
haar liefde bedrogen. Hij bedriegt ook Ariadne in de hare. Door
fijne compositorische toetsen handhaaft Hooft het hele stuk door
het verband tussen die punten. Corcyne zegt in 421 al: „Beloofst
hij u zijn Min, hij sal zijn woort niet houwen”, en breidt dit uit
over de trouweloosheid van de mannen als groep. De feiten geven
haar spoedig gelijk. En het bedrog van Minos wordt begeleid met
hetzelfde bevel tot Alcander om de schepen klaar te maken, als
het bedrog van Ariadne: zoals de vader verraden werd, zo ook de
dochter. Tussen 803- en 1087- is de parallel opvallend.

Als een tekortkoming in de karaktertekening van de Atheense
held wordt meestal beschouwd het platte egoïsme waarmee hij
Ariadne verlaat: „Beter elendich haar, als ick in tegenspoedt”
(1092). Het stuk zelf sluit trouwens een andere motivatie in, die
voor Theseus veel minder eerloos is. Hooft heeft nl. een duidelijke
band gelegd tussen Theseus' eed in 769- en Aegle's roemen op
haar kunst in 877-. Het komt daarop neer dat Theseus Ariadne
slechts dan ontrouw zal worden, wanneer de natuurwetten niet
meer gelden. Maar Aegle is nu juist in staat die natuurwetten
overhoop te zetten. Wanneer men rekening houdt met Aegle's
macht, is Theseus' eed geen leugen. Hij breekt hem inderdaad pas
op het ogenblik waarop de natuurwetten inderdaad niet meer
gelden. Men kan intussen betwijfelen of Hooft dat bewust en
consequent zo bedoeld heeft. Want Theseus' beslissing valt, nadat
hij een specifieke argumentatie van Aegle beluisterd heeft die
culmineert in de herinnering aan een vroegere eed. In feite is het
zo dat Theseus, door op Ariadne's liefde in te gaan, een eerste
trouweloosheid had begaan ten opzichte van Aegle. Door zijn
trouw aan zijn eerste liefde te herstellen, wordt hij trouweloos aan
de tweede. In het hernemen van die eerste trouw ligt voor de

Atheense held misschien een redeeming feature. Het is jammer dat Hooft het motief van die met elkaar in conflict liggende eden niet heeft uitgewerkt. Zo had hij de Aegle-figuur van in het begin in het spel kunnen integreren. Nu is het een zware fout in de constructie, wanneer dit belangrijke personage totaal uit de lucht komt vallen in het vierde bedrijf. Maar terug naar Theseus' beslissing: ik geloof niet dat men hem eigenlijk kan verwijten dat hij Ariadne verlaat. Want het is zeer de vraag of hij op dat ogenblik zedelijk vrij handelt. Ik zie het veeleer zo dat hij op dat ogenblik onder de invloed staat van de betovering, de beheksing, die Aegle op hem heeft losgelaten. Zoals men ziet een veelheid van motieven, die elkaar soms wel wat in de weg lopen.

Men kan zich afvragen of het hele Theseus-spel niet ook een relativiserende kritiek bevat op het renaissancistische eerberip. Het motief verschijnt sterk in de reizang van het derde bedrijf. Theseus heeft totnogtoe eervol geleefd en lof verdiend. Maar dankt hij de goden niet ten onrechte? Menig prins die loffelijk leefde, verloor die lof door langer in leven te blijven. We kunnen aan de ene kant een band vaststellen met de kritiek op het soms noodlottige eergevoel uit *Achilles en Polyxena*, aan de andere kant met de beroemde rei na het derde bedrijf van de *Geeraerd van Velsen*.

We hebben al verschillende malen herhaling van motieven in ons spel vastgesteld. Soms gaat men daaruit vermoedens afleiden ten opzichte van een beperkte inventiviteit bij de auteur. Dat mag wel zeker, waar het letterlijke herhalingen betreft die als formules, zelfs als clichés aandoen. Minos wordt aangesproken als rechtvaardig koning of prins in 174, 228, 241, 289; het epitheton verandert in voorzichtig in 188 en grootmoedig in 249. Ariadne heet overeenkomstig éénmaal grootmoedig in 618 en voorzichtig in 702. Maar het eerste epitheton is blijkbaar het meest geliefde. Theseus heet grootmoedig held in 682 en 863 (na volbrachte daad); voordien heette hij grootmoedig jongeling in 89, 181, 564- en grootmoedig prins in 70, 259, 522, 590, 697, 780. Van die letterlijke herhalingen hebben we er nog b.v. in costel offerhand in 592 en 700.

Dit mag er ons evenwel niet toe verleiden in iedere herhaling per se een bewijs van zwakheid te zien. Mij dunkt veeleer dat de herhaling in *Theseus en Ariadne* als een structurelement beschouwd moet worden, dat in verschillende omstandigheden wordt aangewend. Ik zinspeelde zoëven op het trouweloosheidsmotief, of het verband tussen Theseus' eed in 769- en Aegle's toverkrachten. Het zijn niet de enige voorbeelden. De rei in het tweede bedrijf bidt tot Venus en de Kuisheid (in wie we waarschijnlijk Diana moeten zien), dat zij hun wraak aan Minos' geslacht niet

zouden voortzetten via de liefde van Ariadne voor een vreemdeling; in 1269b- herhaalt Ariadne dat gebed, met een gans andere subjectieve betrokkenheid; en dan wordt het verhoord. In 361- acht Ariadne de verwarring in haar gemoed veel erger dan die van het labyrint zelf, en vergelijkt zij de liefde met het monster dat er huist; in haar brief aan Theseus (567-) werkt zij die idee verder uit. Een belangrijke plaats in het stuk bekleedt het eed-motief: in 619- zweert Theseus bij zijn leven nooit Ariadne's weldaad (met het kluwen) te zullen vergeten; in 769- volgt dan zijn nog veel pathetischer eed bij de natuurkrachten; de rei in het tweede bedrijf maakt gewag van een vreselijke gelofte van Venus bij de helse stroom; en in eigenaardig, contrasterend parallellisme met Theseus' eed van trouw staat later die van Bachus in 1340- (ook bij de helse stroom!). Die eed van Bachus heft a.h.w. zowel de vroegere van Theseus als de vroegere van Venus op. In de laatste twee bedrijven verdient het droom-motief onze aandacht. In Theseus' droom verschijnt hem Alecto in de gedaante van Aegle; onmiddellijk nadien schiet Ariadne wakker uit een akelige omineuze droom. Wanneer Bachus zich over haar ontfermd heeft, vraagt ze zich af of ze niet droomt, een idee die ook bij Theseus was gerezen toen hij Ariadne's brief gelezen had. Verwant met die droomonzekerheid is de idee van het verwarde brein in het begin van het tweede bedrijf bij Ariadne en later in 1324-. Het probleem van zijn en schijn speelt hier een mindere rol dan in *Granida*; toch wordt het motief aangeslagen. Het begint bij het choor in het eerste bedrijf; het houdt de vorsten voor dat zij in werkelijkheid moeten zijn datgene waarvoor zij willen doorgaan. In 602- spelen droom en werkelijkheid, zijn en schijn door elkaar bij Theseus. Wat droom lijkt, blijkt werkelijkheid – en hier krijgen we dan meteen het zoeken naar de eigen identiteit, zoals dat ook bij Daifilo in *Granida* aanwezig is. Het choor in het tweede bedrijf handelt over de schijnbaarheid in het wel en wee van de mensen, over hun gebrek-kig inzicht in de waarheid. Tenslotte wordt deze waan duidelijk uitgebeeld bij Ariadne, in de verzen 1169-, waar zij Naxos voor een eiland houdt waar God noch mens woont, terwijl zij juist daar Bachus zal ontmoeten. Men kan zich weer afvragen of Hooft niet wat de spot drijft met dat tekort aan inzicht bij de mens, of hij het niet wat ironisch uitwerkt, of zelfs burlesk in het vijfde bedrijf waar de goden dan zelf optreden. De goddelijke ernst die men zou verwachten, lijkt toch te ontbreken. Ja, men krijgt de indruk dat alles vertoond wordt met het knipoogje van wie weet, dat dit toch maar loutere fictie is.

Een zeer functionele herhaling hebben we in de klachten van 1220 en 1248-, waar Ariadne de dag van haar geboorte vervloekt.

De eerste klacht gaat het verschijnen en de monoloog van Bachus onmiddellijk vooraf, en niet zodra is die monoloog afgesloten, of we horen a.h.w. dezelfde klacht opnieuw. Deze passus doet misschien een probleem rijzen i.v.m. de behandeling van tijd en plaats. Men kan het zo zien dat het bijwonen van Ariadne's klacht door de toeschouwers gewoon even onderbroken wordt door een andere focusing van de aandacht, in een procédé dat filmisch kan lijken. De aandacht gaat dan naar Bachus, die zich eerst voorstelt, dan de gehoorde weelacht ter sprake brengt, waarna we terug naar Ariadne focussen, klaarblijkelijk op het ogenblik waarop nu ook Bachus helemaal de plaats heeft bereikt waar Ariadne zit. Doordat ze op dat ogenblik haar klacht bijna letterlijk herhaalt, ziet het er naar uit dat de vorige scène neerkwam op een heel korte retrograde in de tijd, en dat 1248 doodgewoon weer aanknoopt waar we in 1220 hadden opgehouden. Reeds de middeleeuwse roman en novelle kennen z'n soort flash-back, zodat de mogelijkheid niet helemaal uit te sluiten is, al kan men natuurlijk even goed een natuurlijk tijdsverloop aannemen. Iets gelijkaardigs treffen we ook aan in het begin van het vijfde bedrijf in *Granida*. Daar zien we eerst Daifilo op weg naar de beminde, dan beluisteren we de wachtende Granida, tenslotte verschijnt Daifilo effectief bij de prinses. Ook hier kunnen we eventueel denken aan pure gelijktijdigheid tussen Daifilo's aparte monoloog en Granida's afscheid van haar kostbaarheden. Maar andermaal is de natuurlijke successie niet uitgesloten.

Hooft vertrouwt het koor in *Theseus en Ariadne* verschillende functies toe. Het is niet zo als zou het zich, tussen de bedrijven, beperken tot auctoriele of algemene zingeving en commentaar bij het gebeuren. Ten eerste gebruikt Hooft het om tijd en plaats te overbruggen, wanneer hij het lastig heeft met de opeenvolging van de scènes. In het eerste bedrijf overbrugt het de gang naar het paleis van Minos, waar de dialoog met Deucalion al mee begonnen was. In het tweede bedrijf zorgt het voor een afstand tussen Ariadne's plannen smeden en de uitvoering van die plannen. In het derde bedrijf is het nog onontbeerlijker: het overbrugt de tijd tussen Ariadne's onthaal van de zegevierende Theseus en het beramen van beider vlucht. In het vierde bedrijf ligt het tussen Aegle's opdracht en de uitvoering daarvan door Alecto. Een ervaren en handig stukkenconstructeur had verschillende van deze scènes kunnen vermijden. Maar de jonge Hooft, in zijn naïviteit, neemt ze nu eenmaal alle op, en hij heeft dan ook de choorzang in het bedrijf nodig. Dat is trouwens het geval in zijn drie jeugdspelen. Pas met *Geeraerd van Velsen* heeft hij geleerd dat het anders mogelijk is.

Het leuke is nu, dat Hooft wel degelijk delen van de totale handeling heeft uitgespaard. Die delen worden niet vertoond, maar er wordt evenmin stilzwijgend over heen gegaan. Integendeel krijgt juist het choor de taak, ze te vermelden. In het tweede bedrijf verhaalt het hoe

t' arrichdenckendt hof mompelt geen ander dingen,
Als dat sij (Ariadne dus) heeft geleijt op Theseus hare min

(469-470). Het geeft ook een totnogtoe uitgebleven deel van de expositio, nl. hoe Ariadne's lotgevallen nog het gevolg zijn van een oud conflict tussen Venus en de Zon, waarbij de afstammelingen van deze laatste door een keten van perverse en noodlottige liefdes worden getroffen. Dit gegeven is onontbeerlijk, wil men het slot juist begrijpen. Het choor in het derde bedrijf verhaalt dan de reacties van Knossos op Theseus' heldendaad :

De schand' is doot van t' eedel huys,
...
Een wtgelaten vrolijkheit
Sich door het open hof verspreit,
En maeckt de gansche stadt baloorich.

De schoone Coninx dochter blij
Vint haer aen Theseus waerde zij,
Die haer sijn wedermin gaet togen ;
Waer door s' haer selven soo vergeet,
Dat sij haer niet te veijnsen weet,
Maer hangt gestadich aen sijn ooghen. (749-760)

In het vierde bedrijf geeft de reizang o.m. de reacties weer van het Kretenzische hof op de schaking :

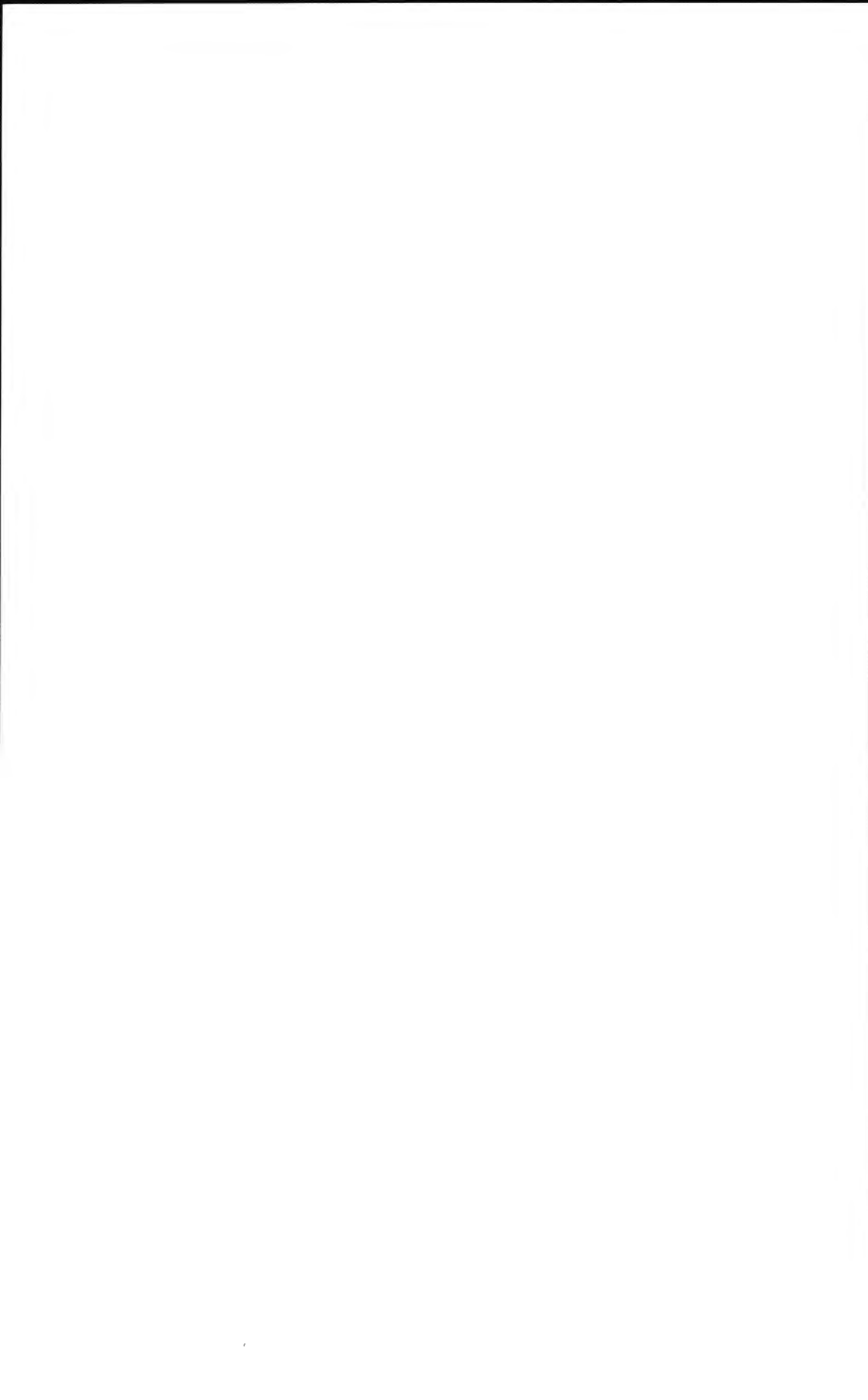
Het anxstich hofgesin verslagen
Door t schielijck ongeval,
Doet al het lant van Creta wagen
Met ijsselijck geschal
Van crijslien overal,
De wackre roijers haer vercloecken
Om met galeijen snel te soecken,
D'ontschaekte maecht gevoert nae vreemde wal. (1025-1032)

Het vreemdste is, dat het choor na het vijfde bedrijf eerst totaal overbodige mededelingen doet : we hebben inderdaad in het spel zelf gezien, hoe Theseus Ariadne verlaten heeft en hoe Bachus zich over de prinses ontfermt ; we hebben dat nog eens door het Gerucht horen vertellen ; nu vertelt het choor dat het gerucht de

toedracht overal heeft rondgebazuind, en zet die toedracht nog eens uiteen... Maar de laatste woorden brengen toch nieuwe informatie :

Den Coning Minos wijs
Doet overal verclaren
Sijn grote dochters prijs,
En haer ten hemel varen,
En bidt, met grote schaeren,
Geknielt haer Godtheit an,
Voor nieu-gebouwd' altaren
Van haer en haren man. (1427-1434)

Deze praktijk van een choor dat leemten in de uitbeelding van de *res* verhalend opvult, zal Bredero in nog veel ruimere mate toepassen.

Pieter Geyl en het Vlaams-Nationalisme 1920-1940 *

door

LUDO SIMONS

In memoriam Lode Craeybeckx, „een bijzondere persoonlijkheid, intelligent en krachtig, sterk Vlaamsgezind ...” (P. Geyl, 27 maart 1954)

I

Het doel van de filologie, althans van de literaire filologie, is : te leren lezen, en een ander is er niet. De taalstudie is daarbij de primaire hulpwetenschap, omdat het taalkundige begrijpen van de gelezen tekst het allereerste stadium van elke filologische bedrijvigheid is. De geschiedenis is in dit verband een tweede hulpwetenschap, want zij zal de filoloog het noodzakelijke historische weten aan de hand moeten doen om hem in staat te stellen te verstaan wat, in de tekst die hij bestudeert, verwijst naar de tijd en het milieu waarin hij ontstaan is óf die erin beschreven worden. Hoe verder in de tijd of de ruimte de bestudeerde tekst of het geëvoeerde milieu verwijderd is van de onderzoeker, hoe belangrijker de aanbeng van de geschiedenis voor de interpretatie ervan zal zijn ; het is duidelijk dat de *Ilias* meer voetnoten vraagt dan de *Kappellekensbaan* en dat voor de *Bijbel* meer exegetische vereisten zijn dan voor de *Voetreis naar Rome*.

Voor de historicus (die zich, per definitie, net zoals de filoloog, met teksten bezig houdt, het mogen dan in steen gekapte of in brons gegrifte runen zijn) is het begrijpen en interpreteren van die teksten primordiaal ; het gaat, uiteraard, aan elke reconstructie van het verleden vooraf. Dat wil zeggen dat elke historicus in de eerste plaats een filoloog is, die zich de taalstudie te nutte maakt om te weten wát er in de bron wordt medegedeeld en die met de methoden van de filologie tot een totaalinterpretatie van de onderzochte tekst zal trachten te komen. Met 'totaalinterpretatie' bedoel

* Tekst van een lezing, gehouden op de herfstvergadering van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis te Brussel op 9 oktober 1976 en op de vergadering van het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis te Antwerpen op 5 oktober 1976.

ik dat hij, behalve voor de zakelijke mededeling die erin vervat is, oog zal hebben voor het literaire genre waartoe de tekst behoort, het stilistische niveau waarop hij zich beweegt, de oogmerken waarmee hij geschreven is, het publiek waartoe hij zich richt of het effect dat hij beoogt, het relatieve gewicht dat een woord krijgt in een zin, een zin in een alinea, een alinea in een betoog, een geheel document ten aanzien van andere documenten uit dezelfde óf uit een andere bron, die het eerste document tegenspreken of bevestigen. Deze vorm van lezen, die de filoloog bij uitstek zou moeten beheersen omdat het zijn eigenste terrein is, is ook voor de historicus de grondvoorwaarde om een historische tekst in zijn eigenheid te vatten en hem aldus recht te laten wedervaren.

Het is duidelijk dat deze vereiste zich klemmender laat gelden bij de interpretatie van brieven of dagboeknotities dan bij de lectuur van een boedelbeschrijving of een notariële akte. Natuurlijk, ook daarmee kan (bijvoorbeeld) geknoeid zijn, maar de problemen van historische kritiek die in dat geval oprijzen zullen meestal niet van die aard zijn dat zij langs filologische weg opgelost kunnen worden. Brieven of persoonlijke aantekeningen daarentegen zijn bij uitstek 'literaire' documenten en vereisen van de onderzoeker derhalve dat hij in de eerste plaats een 'lezer' zou zijn, die bij de interpretatie en de reconstructie van de bedoelingen van de schrijver weliswaar voor mogelijk misbruik van het woord op zijn hoede is, maar niettemin onvooringenomen openstaat voor de boodschap ervan.

Deze lange inleiding, waarin ik alleen enkele grondprincipes van de wetenschappelijke methodiek in herinnering heb gebracht, was nodig om de bedoeling van dit opstel duidelijk te maken. In een bijdrage, getiteld „De eierdans van P. Geyl”¹, is de Leuvense historicus Louis Vos, op grond van de door Van Hees en Willemsen verzorgde publikatie van Geyls briefwisseling², tot een wezenlijk ander beeld van Geyl gekomen dan de ondergetekende, als filoloog en dus als lezer, uit de lectuur van dezelfde 360 brieven van de Utrechtse geleerde had opgedaan³. Vos werd voor zijn interpretatie door Willemsen in hetzelfde nummer van de *Bijdragen* (p. 458-473) terechtgewezen, doch bevestigde in een volgende afleve-

1. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jg. 1975, nr. 3, p. 444-457 (verder geciteerd als *Vos*).

2. *Geyl en Vlaanderen. Uit het archief van prof. dr P. Geyl. Brieven en notities*, uitg. door P. van Hees en A. W. Willemsen. Antwerpen-Utrecht, De Nederlandsche Boekhandel, 1973-'75. 3 delen (verder geciteerd als I, II en III).

3. Louis Vos besprak enkel de delen 1 (1911-1927) en 2 (1928-1932) van de brieveneditie; deel 3 (1933-1966) brengt het totale aantal brieven en documenten op 603.

ring zijn standpunt⁴. Wij zullen op de discussie tussen beiden nauwelijks ingaan, doch enkel het beeld dat Vos van Geyl schetst resumeren en er de uitkomsten van onze eigen lectuur naast leggen.

Vos zet zich in zijn artikel schrap tegen het traditionele beeld van Geyl als de vriend van Vlaanderen, die door zijn raadgevingen aan de Vlaams-nationalistische leiders en door de steun die hij hen in de Nederlandse en Engelse pers verleende in wezenlijke mate heeft bijgedragen tot de groei van de nationale gedachte in Vlaanderen en de bekendmaking van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd in het buitenland. Voor Vos daarentegen was Geyl een tacticus, een pragmaticus en een opportunist, die zijn Vlaamse relaties gebruikte om te streven naar de vernietiging van België en de aanhechting van Vlaanderen bij Nederland. Geyl was een eierdanser, die zich op cynische wijze nu eens als gematigd en dan weer als radicaal voordeed om iedereen aan zijn kant te krijgen, maar wiens handelen uitsluitend door Hollands patriottisme en anti-Belgicisme werd bepaald – „met verwaarlozing (aldus Vos) van de Vlaamse belangen” (p. 455); de vraag die Vos zich na de lectuur van de brieven heeft gesteld, nl. „Was hij (Geyl) werkelijk bekommerd om de materiële en culturele ontplooiing van Vlaanderen?” (p. 447), moet zijns inziens dan ook negatief worden beantwoord.

Dat is, het klassieke Geyl-beeld in acht genomen, vrij krasse taal. Wie in een dergelijke mate wil demystifiëren en ontmythologiseren – twee op zichzelf heilzame doelstellingen van de geschiedkundige bedrijvigheid – moet over stevige argumenten beschikken. Heeft Vos die bij de hand? „De briefwisseling” – om hemzelf (p. 447) aan te halen – „kan het ons leren”.

II

De 23jarige student in de letteren Pieter Geyl (geb. december 1887) woonde in 1911 het achtste Vlaams studentencongres bij te Gent en leerde er o.m. Antoon Jacob, Leo Picard en Hendrik Borginon kennen – drie ontmoetingen, die mede de inhoud van zijn verdere leven én als historicus, én als politiek geëngageerd toeschouwer zouden bepalen. Van 1913 af verbleef Geyl in Londen als correspondent van de NRC; tijdens de oorlog leerde hij er dr. Alfons van de Perre en Camiel Huysmans kennen en ontmoette er opnieuw Borginon. In 1919 werd Geyl benoemd tot lector aan het University College te Londen. Van dan af had hij weer volop voeling met Vlaanderen en de Vlaamse Beweging: op verzoek

4. *Bijdragen en mededelingen...*, jg. 1976, nr. 1, p. 80-81 (verder geciteerd als *Weerwoord*).

van mr. Jozef Muls legde hij in november 1919 een schriftelijk getuigenis af ten gunste van diens cliënt Antoon Jacob, en bij Sijthoff in Leiden verscheen zijn brochure *Holland and Belgium, their common history and their relations* ([1920]), het jaar daarop door De Sikkel in Nederlandse vertaling uitgebracht, de eerste van een lange reeks publikaties over het gemeenschappelijk verleden van de 'Nederlandse stam'.

Met de iets jongere Antoon Jacob (geb. maart 1889) had Geyl op het congres van 1911 „veel en vertrouwelijk als jongelieden van dien leeftijd doen, gepraat” (I, 39), en hij was dan ook gaarne bereid, in de brief waar Muls hem om verzocht, te getuigen – hij, die reeds in 1915 in de *Daily News* het activisme als zodanig had afgekeurd –, dat hij onvoorwaardelijk geloofde dat activisten als Jacob „zeker door niets anders geleid (waren geweest) dan door hun oprechte overtuiging omtrent wat het belang van hun volk gebod” (I, 38). Deze brief van 'ongemene vriendelijkheid' (Jacob aan Geyl, I, 41) luidde een hernieuwd contact in, dat in de jaren 1920-1925 zou resulteren in meer dan 100 brieven in beide richtingen. Na 1925 liep het contact dood: Jacobs „strakke onfeilbaarheidsgedachte” – aldus Herman Vos in een brief aan Geyl van 9 april 1925 – „maakt hem totaal ongeschikt voor het betrekkelijke spel van de politiek” (I, 267) en vervreemde hem langzaam maar zeker zowel van zijn jeugdvriend Geyl als van Herman Vos, die, in dezelfde maand als Jacob geboren (maart 1889), samen met hem in de Raad van Vlaanderen had gezeteld en samen met hem daarom in een geruchtmakend proces wegens activisme veroordeeld was, hoewel ze ook weer samen op 22 december 1917 uit de Raad ontslag hadden genomen na de uitroeping van de politieke zelfstandigheid van de staat Vlaanderen.

Herman Vos duikt in de correspondentie voor het eerst op in een brief van Jacob aan Geyl van 19 november 1920. Hij was toen reeds in vrijheid gesteld, terwijl Jacob nog tot 1923 in de gevangenis zou verblijven. Vos was onmiddellijk na zijn vrijlating secretaris van het Vlaamsche Front te Antwerpen en hoofdredacteur van het nationalistische weekblad *De Ploeg* geworden. Jacob wenste dat het Vlaamsche Front Vos bij de verkiezingen van 1921 als eerste kandidaat voor de Kamer zou voordragen; er rezen echter, ook bij Vos zelf, ernstige bezwaren tegen de kandidatuur van een gewezen lid van de Raad van Vlaanderen op de lijst van de nog broze Frontpartij. In het conflict dat hierrond ontstond ligt een eerste aanwijzing voor de verwijdering die in de nu volgende jaren tussen de onbuigzame Jacob enerzijds en de pragmatici Vos en Geyl anderzijds zou ontstaan. Van toen af werd Vos gaandeweg Geyls belangrijkste correspondent, gesprekspartner en vriend in

Vlaanderen, en deze vriendschap zou, bij alle verschillen in temperament, ongebroken voortduren tot aan de dood van Vos in 1952 en zich na diens overlijden als het ware voortzetten in de contacten tussen Geyl en Hendrik Fayat.

De derde Antwerpse correspondent van Geyl, de één jaar jongere Leo Picard (geb. november 1888), verbleef in de periode tussen de beide wereldoorlogen als journalist in Den Haag en stond dus buiten de directe politieke actie. Wél greep hij met artikelen als die ten voordele van de Belgische pariteitsstaat (*Vlaamsche Arbeid*, 1925) en tégen het federaal statuut van Vos (*Dietsche Warande en Belfort*, 1931) in de voortgang van de beweging in op een manier die Vos en Geyl vaak weinig zinde, zodat de correspondentie tussen Geyl en hem, lopend van 1920 tot 1962, niet alleen vrij onregelmatig, maar bovendien erg wisselend van stemming is.

Met Hendrik Borginon ten slotte, drie jaar jonger dan Geyl (geb. november 1890), duurt de correspondentie van 1915 tot enkele maanden voor Geyls dood in 1966. De grote waardering die Geyl voor het enfant terrible van de Vlaams-nationalistische politiek tussen de beide wereldoorlogen had, werd door diens houding tijdens de tweede wereldoorlog op de proef gesteld, maar in een opmerkelijke briefwisseling uit de repressiejaren, die door de bewerkers gelukkig vrijwel integraal werd opgenomen, uitgezuiverd tot een hernieuwde en blijvende vriendschap.

Uit de brieven die Geyl in de periode tussen de beide wereldoorlogen met zijn Vlaamse relaties, in het bijzonder met de vier hierboven genoemde, wisselde, komen drie hoofdthema's naar voren: 1. de nooit aflatende, soms bijna opdringerige wil en wens om in Vlaanderen orde op zaken te helpen stellen, scheefgegroeide toestanden te helpen rechte trekken en als medespeler betrokken te zijn in de herleving en de herwording van het nationaal bewustzijn; 2. de overtuiging dat het de Vlaams-nationalisten en pas in tweede instantie de zgn. minimalisten waren die dit doel konden verwezenlijken; 3. de altijd aanwezige zorg om eenheid te bepleiten onder de Vlaamsgezinden, kloven tussen nationalist van uiteenlopende overtuiging te helpen dempen, een gemeenschappelijke noemer te vinden voor idealen die door hun belijders vaak als tegenstrijdig werden ervaren, maar die voor Geyl in één punt dienden te convergeren, namelijk in de heropstanding van Vlaanderen in zo nauw mogelijke aanleuning bij Nederland.

Ik geloof niet dat iemand de betrokkenheid van Geyl bij de Vlaamse Beweging of zijn duidelijke voorkeur voor de nationalist binnen die beweging in twijfel zal trekken. De meningen lopen

uiteen op punt 3 : wat bijv. bij mij overkomt als de oprechte overtuiging van een misschien wat bemoeiziek en wat ijdel, maar in elk geval eerlijk en beginselvast man, ervaart Louis Vos (en met hem, blijkens een televisiedebat van 9 augustus 1976, zijn leermeester Lode Wils) als een 'tactisch, pragmatisch of opportunistisch' zich opstellen (*Vos*, 455) in dienst van wat Vos in een andere recensie het 'richtsnoer' van Geyls handelen noemt : 'anti-belgicisme en Hollands patriottisme'⁵.

Het verslag van *mijn* lectuur van de briefwisseling-Geyl kan helaas enkel uit citaten bestaan. De lezer kan niet anders doen dan mij op mijn woord geloven als ik zeg dat ik deze citaten representatief acht voor de toon waarop de gehele correspondentie gevoerd werd ; aangezien de bronnen gepubliceerd zijn, kan wie achterdochtig of gewoon nieuwsgierig is, de aanhalingen trouwens in hun context nalezen.

Een eerste en belangrijk deel van het citatenmateriaal zal als vanzelfsprekend betrekking hebben op Geyls houding ten opzichte van het emigrantenweekblad *Vlaanderen* van Josué de Decker en Robrecht de Smet, aangezien dàar het breekpunt Groot-Nederland het duidelijkst in weerspiegeld wordt. Volgens Louis Vos stemde Geyl fundamenteel in met de doelstellingen van het blad – te weten : België kapot, Vlaanderen bij Nederland –, en werd deze instemming alleen 'versluierd' (*Vos*, 451) door kritiek op het vlak van de strategie : Geyl wist zijn waar 'handiger te verpakken' (*ibid.*) dan de andere 'radicalen'. Wij zullen nagaan in hoever deze pijlen doel treffen.

Over de kring rond De Decker spreekt Geyl de eerste maal in een brief aan Jacob van 25 februari 1921 : „Ik vind dat de gevluchte activisten wel een toontje lager mochten zingen. Ze beschouwen zichzelf als het zout van Vlaanderen, natuurlijk.” (I, 91). Precies een jaar later (26 februari 1922), nog steeds niet wetend wie het blaadje *Pro Flandria / De Vlaamsch-Nationale Gedachte / Het Groote Bedrog* (eerder én later : *Vlaanderen*) eigenlijk opstelde, schreef hij aan Jacob : „... al dat geharrewar, onderling wantrouwen, telkens opwerpen van scheidende beginselkwesities, lijkt (me) funest. De toon van de ballingen (...) is m.i. wanhopig ernaast.” (I, 176). In 1924 leerde Geyl Josué de Decker persoonlijk kennen : „een heldere kop, ofschoon uiterst kritisch”, meende Geyl in een brief van 27 april 1924 aan Jacob (I, 237). Geyl hoopte toen nog dat een bijeenkomst in Roosendaal een 'modus vivendi' tot stand zou brengen tussen de Frontpartij en de mensen rond het

5. *Tijdschrift voor geschiedenis*, jg. 1976, nr. 1, p. 122.

weekblad *Vlaanderen*, dat precies in die tijd de Frontpartij om haar deelneming aan het parlementaire spel begon uit te spuwen en bezig was te evolueren naar een extreem Grootneerlandisme. Een nieuw onderhoud met De Decker, anderhalf jaar later, bracht Geyl dan ook tot het inzicht dat De Decker „volslagen onvatbaar (...) voor argumenten” was (brief aan Jacob van 5 september 1925, I, 270) : De Decker had na jaren Vlaamse strijd het inzicht gewonnen „dat de verscheuring van België de eenige oplossing was” (ibid.), zodat Geyl, „bij alle bewondering voor de bekwaamheid van *Vlaanderen*” (I, 272), aan De Decker moest meedelen dat hij „begon te gelooven dat zij meer kwaad dan goed deden” (ibid.). De Deckers persoonlijke kwaliteiten stonden buiten kijf, maar „hem binden met argumenten, waarschuwingen of condities is onbegonnen werk : je zoudt evengoed kunnen trachten een tijger op die manier te binden.” (ibid.) Toen De Decker, enkele dagen na zijn onderhoud met Geyl, in *Vlaanderen* schreef dat iedereen die langs lijnen van geleidelijkheid te werk wilde gaan, „met striemende zweepslagen uit de Vlaamsche tempel gejaagd” moest worden (I, 282), was voor Geyl de maat vol : „Of zij mij aanvallen of vleien, ik hoor niet in hun kamp”, schreef hij op 7 oktober 1925 aan zijn Nederlandse correspondent F. W. J. Drion (I, 286). De onverdachte Grootnederlander Leo Simons smeekte hij op 25 september 1926 „de funeste macht van dat blad te breken” (I, 357), en tegenover Picard drukte hij er op 17 november 1926 zijn ongenoegen over uit dat Vos zoveel gelijkmoedigheid aan de dag legde tegenover „de perfide aanvallen van *Vlaanderen* (...) : hij moet een geregeld tegenoffensief onderhouden” ; immers, „het drijven van *Vlaanderen* tegen de Frontleiding (is) een ergelijk onverantwoordelijk gedoe. Om nog te zwijgen van de machiavellistische gemeenheid van de methoden.” (I, 373). Aan De Decker zélf ten slotte schreef Geyl op 25 december 1926 dat hij *Vlaanderen* „bijna iedere keer in(zag) met een gevoel van smartelijke spijt” (I, 392) : „het gebrek aan ernst en verantwoordelijkheidsgevoel” dat uit het blad sprak, was voor Geyl „diep bedroevend. (...) Men dient op die wijze het ware nationalisme niet. Men sticht enkel verwarring en ontmoediging” (I, 394).

Vanzelfsprekend viel Geyls onverbloemde afkeuring van de *Vlaanderen*-mentaliteit bij een aantal extreme Grootnederlanders niet in goede aarde. Leerrijk in dit opzicht is de briefwisseling met de jurist en Dietsler W. J. L. van Es. Naar aanleiding van een artikel van Leo Picard in *Het Vaderland*, die de groep rond Vlaanderen 'een kleine minderheid' had genoemd (I, 453), betreurde Geyl het in een brief van 7 juni 1927 aan Van Es dat deze kleine extremistische minderheid erin geslaagd was de Grootnederlandse

beweging „vrijwel helemaal in (haar) vaarwater (te krijgen), tot haar zeer groot gevaar.” (I, 455). Van Es daarentegen vond dat Geyl veel te hard van stapel liep : „Er is tusschen groep *Vlaanderen* en U practisch verschil, niet een theoretisch verschil”, meende hij in zijn antwoord aan Geyl van 10 juni 1927 (I, 459) ; hij was dan ook van oordeel dat Geyl „wel een beetje te veel een scheiding trok tusschen *Vlaanderen* en de bezadigden.” (I, 461). Doch Geyl greep even later alweer de eerste gelegenheid aan om in een brief aan Van Es van 9 december 1927 bovenarms over het weekblad heen te vallen : in een discussie over de Nederlandse gezindheid van de (Nederlandse) provincie Limburg nam *Vlaanderen*, volgens Geyl, „alweer de domst denkbare doctrinaire houding in. (...) Een zuiver mechanische leer van nationalisme gaat bij hen nu eenmaal boven de waarheid.” (I, 493).

Geyls houding tegenover het weekblad *Vlaanderen* bleef, zolang het blad bestond (nl. tot 1934), dezelfde. Op 20 mei 1928 schreef hij aan Juliette de Groodt-Adant, zijn gastvrouw op 'Cantecroy' in Mortsel, naar aanleiding van een artikel van Bob van Genechten in *Vlaanderen* : „Zulke zotheden lijken niet ernstig, maar je weet dat *Vlaanderen* voor niets staat en een zeer groot vermogen tot verwarring stichten en wantrouwen zaaien bezit.” (II, 16). Tegenover F. W. J. Drion sprak hij in een brief van 16-21 augustus 1928 uit de Eifel over „de disruptieve invloed v.h. weekblad *Vlaanderen*” (II, 45) ; hij had vernomen dat het blad geld uit Duitsland kreeg, en achtte dit, na zijn gesprek met de Duitse historicus en archivaris Dr. R. P. Oszwald in het voorjaar van 1928, volstrekt niet onwaarschijnlijk. Aan deze Oszwald schreef hij op 12 januari 1929 uit Londen : „De gedragslijn die *Vl.* nu volgt, leidt vanzelf tot de ondergang, en zoolal niet tot opheffing van het blad, dan toch tot volledig verlies van zijn invloed.” (II, 150). Aan zijn jeugdvriend de historicus J. S. Bartstra schreef hij op 31 juli 1929 uit Brugge over het „heilloos gestook” van het blad (II, 210), aan Herman Vos op 19 december 1928 over de 'die-hards' van *Vlaanderen* (II, 136) en op 15 maart 1931 over „de roekeloze en onscrupuleuze *Vlaanderen*-mensen” (II, 361), aan H. J. Elias op 19 maart 1933 over een „vals en onmogelijk product” (III, 9), aan de Dietser J. W. Hülsmann op 8 november 1932 over de „verwarrende en (...) steriliseerende invloed” van het weekblad „1. om het element van fanaticisme (...) ; 2. om hun al te simplistisch doctrinarisme (...)” (II, 450); dat Hülsmann aan *Vlaanderen* meewerkte, had Geyl met „verbazing en ontzetting” vernomen (II, 451). Toen het weekblad in 1932 op vier in plaats van op acht bladzijden begon te verschijnen, zag Geyl dit, blijkens een brief aan Vos van 24 juni, dan ook „met voldoening” (II, 432).

Het bevreemdt dan ook, in het *Weerwoord* van Louis Vos te lezen dat Geyl probeerde „Vos zoveel mogelijk naar de principiële politiek van *Vlaanderen* te drijven” (*Weerwoord*, 80). Als het al waar is, zoals Louis Vos schrijft, dat Geyl daarnaast probeerde „de *Vlaanderen*-mensen (...) tot een meer met de concrete mogelijkheden overeenstemmende strategie te brengen” (ibid.), dan is het eerste, zoals gebleken zal zijn, beslist onjuist.

Tot zover over *Vlaanderen*, bij wijze van 'testcase'. Nauw daarmee samenhangend, doch van ruimere en principiëlere betekenis is Geyls houding tegenover het probleem Groot-Nederland in het algemeen.

In de voorrede tot zijn in 1925 verschenen bundel opstellen *De Groot-Nederlandsche Gedachte* verklaarde Geyl dat „een Groot-Nederlandsche federatie (hem) de ideale oplossing” leek. In één adem waarschuwde hij echter de Vlaams-nationalisten, „zich niet tot een voorbarig verwerpen van de Belgische staat te laten drijven. De leus van decentralisatie, van Vlaamsch-Waalsche federatie geeft de beweging inhoud genoeg.”

Daarmee is Geyls houding gekarakteriseerd, ook voor het decennium dat nu volgt. Groot-Nederland op federatieve grondslag is een ideaal ; voor de praktische politiek is decentralisatie en federalisme de enige leidraad. Wat later komt, zal de toekomst uitmaken.

Wanneer Borginon in april 1924 door de deelnemers aan het 9e Grootnederlands Studentencongres te Leuven door toejuichingen onderbroken wordt als hij in zijn toespraak de theoretische mogelijkheid van een aanhechting bij Nederland vernoemt, vindt Geyl dit, blijkens brieven van 27 april aan Jacob én aan Borginon-zelf, „gevaarlijke” (I, 240), zelfs „uiterst gevaarlijke taal” (I, 238). Immers, „ideale soluties zijn niet altijd die waarvan men een praktisch politiek program kan maken” (I, 240), en „mij dunkt dat zelfbestuur voorlopig meer dan voldoende is” (I, 239). Geyl kàn zich een internationale constellatie voorstellen waarin een hereniging van Vlaanderen en Nederland mogelijk zou zijn, maar het heeft geen zin die mogelijkheid nu al ter sprake te brengen, „aangezien het geheel buiten onze macht ligt om die internationale constellaties teweeg te brengen” (I, 241). Doet zich deze constellatie *niet* voor, „wees tevree met een federatieve Belgische regeling, die aan Vlaanderen toch goede kansen bieden zou tot cultureele gezondwording” (I, 242) ; wij hoeven geen gok op de toekomst te doen, „omdat onze taak voor de vrijmaking van ons Vlaamsche volk op een grondslag van zelfbestuur binnen België vervuld kan worden.” (ibid.).

Dat een 'die-hard' als Josué de Decker het met een dergelijke opvatting volstrekt niet eens was, spreekt wel vanzelf: „het fatalisme, volgens hetwelk België een internationaal noodzakelijk kwaad is, (...) kan ik niet deelen”, schreef hij op 2 augustus 1924 aan Geyl; „wij kunnen niet willoos en laf wachten op een gezondmakende internationale crisis, die dan den hemel in Vlaanderen zou doen opklaren. Een Belgische crisis kunnen en moeten wij zelf verwekken ...” (I, 250). Ook met Jacob leidde Geyls pragmatisme tot principiële conflicten; Jacob voorvoelde ze in zijn brief van 12 november 1924: „Hoezeer verschillend (...) is ons beider temperament! (...) In de Grootnederl. kwestie wat een verschillen ook!” (I, 252). Aan de Grootnederlander A. J. van Vessem schrijft Geyl op 22 september 1925 dat ook hij vanzelfsprekend de uiteindelijke vereniging van Nederland en Vlaanderen wenst, maar dat hij „wil wachten op mogelijkheden en met het hoofd niet tegen de muur loopen” (I, 277).

Een belangrijke, zij het uiterst ingewikkelde toetssteen voor de oprechtheid van Geyls Grootnederlandse overtuiging vormt de kanalenkwestie en de campagne rond het Belgisch-Nederlands Verdrag in de jaren 1925-'27. Geyl beklemtoonde bij herhaling dat hij deze moeilijke economische materie, waar zowel voor Nederland als voor Vlaanderen haken en ogen aan vastzaten, onvoldoende kende en overzag om er een duidelijk standpunt tegenover in te nemen: „Ik heb het verdrag zelf en de campagne niet grondig genoeg bestudeerd om in deze meer dan als opvanger van onderscheiden opinies dienst te hebben kunnen doen”, schrijft hij op 29 maart-2 april 1926 aan Drion (I, 318). Aan Van Vessem op 29 april 1926: „Ik heb om je de waarheid te zeggen nooit de tijd kunnen vinden om het grondig te bestudeeren” (I, 328). Aan dezelfde een half jaar later (23 december 1926): „Ik kan nu eenmaal de economische gevolgen v.h. verdrag slecht beoordeelen ...” (I, 389). Tegenover Frans van Cauwelaert noemde hij het op 15 januari 1927 een „bitter moeilijke kwestie” (I, 406). Nog aan het eind van 1931, toen het ging over nieuwe onderhandelingen tussen Nederland en België, schreef Geyl aan Vos: „De kanalenkwestie is ellendig ingewikkeld en ik ben er zoo weinig in thuis dat ik haast geen weerstand bieden kan aan de neiging om het eens te zijn met de laatste spreker.” (II, 404).

Eén zaak is voor Geyl duidelijk, namelijk – zoals hij op 29 april 1926 aan Van Vessem schrijft – „dat er – uit groot Ned. oogpunt (...) – voor- en nadeelen *zijn*” (I, 328). Het Grootnederlandse standpunt, d.w.z. het gezamenlijk belang van Nederland én Vlaanderen, is het enige dat voor Geyl in deze kwestie telt: „ik vraag naar geen ander” (ibid.). Indien het waar is dat er aan de

goedkeuring van het verdrag belangrijke economische voordelen voor Antwerpen verbonden zijn, dan mogen wij – „juist ook uit hoofde van ons stamgevoel” (I, 327) – deze niet aan de louter lokale Rotterdamse concurrentiepolitiek laten opofferen: „de belangen v.e. Vl. stad als Antw. (liggen) ons na aan het hart” (ibid.). Het feit dat een aantal Dietsers in Nederland, onder wie F. C. Gerretson, radicale tegenstanders van het verdrag waren, omdat zij in een versterking van het annexionistische België een versterking van Frankrijk zagen, en het feit dat, anderzijds, een aantal Vlamingen de economische voordelen ervan voor Antwerpen niet konden ontkennen, baarde Geyl de grootste zorgen: „Ik voor mij heb al lang het gevaar dat het verdrag de solidariteit tusschen Hollandsche en Vlaamsche Groot-Nederlanders bedreigen zou, voor één van de ernstigste factoren in heel de toestand gevonden.” (Geyl aan Van Vessem, 23 december 1926, I, 389). Tegenover Frans van Cauwelaert gaf hij op 15 januari 1927 uiting aan zijn „gevoel van beklemming bij het aanschouwen van de verwijdering die de actie tegen het verdrag (...) tusschen Holland en Vlaanderen dreigde teweeg te brengen” (I, 405) en verklaarde hij, ernstig gezocht te hebben „naar een Groot Nederlandsch standpunt om deze bitter moeilijke kwestie te beoordeelen” (I, 406). Toen het er in maart 1927 naar uitzag dat het verdrag door de Nederlandse Eerste Kamer met een grote meerderheid verworpen zou worden (wat op 24 maart inderdaad gebeurde), drong Geyl er bij Herman Vos op aan dat hij het eindresultaat van de hele affaire zou aangrijpen om er de Vlamingen op te wijzen dat Brussel de Vlaamse economische belangen eens te meer roekeloos gekoppeld had „aan zijn drijverige prestige-politiek”, terwijl aan de Nederlanders nu duidelijk gemaakt moest worden „dat wij in het Z. niet allemaal aan de leiband van Brussel loopen” (Geyl aan Vos, 19 maart 1927, I, 424). Op die manier zou de verwerping van het verdrag van de weeromstuit de eensgezindheid onder de Vlaamse en Nederlandse Grootnederlanders herstellen en zou uit het kwaad dat geschied was nog iets goeds kunnen voortkomen.

„Groot-Nederland” – aldus Geyl op 19 december 1928 aan Joris van Severen, op een ogenblik dat deze een nieuw gevaar voor verdeeldheid binnen het Vlaams-nationalistische kamp begon te betekenen –, „ik behoef je niet te zeggen dat het mijn hartewensch is, maar evenmin dat er, zelfs als België aan het eind van zijn weerstandsvermogen was (hetgeen ik niet geloof), geen sprake van is dat de Holl. publ. opinie er rijp voor zijn zou.” (II, 139). In Vlaanderen kwam de zaak ten gevolge van de Bormsverkiezing van diezelfde maand in een stroomversnelling terecht; Geyl zag niet zonder genoegen dat België op zijn grondvesten daverde: „Ik

vind niet, en noch Gerretson noch Van Vesseem vinden, dat het onze taak is, laat staan de taak v. d. Nederl. staat om België te verscheuren. Maar de mogelijkheid heeft altijd bestaan, en schijnt in de laatste tijd veel naderbij gekomen, dat België uit zichzelf uiteenvallen zal. (...) Ik stel me voor dat een GrNed. federatie dan (...) uit Europeesch inzicht de beste, ja de eenige oplossing zijn zou", schrijft hij op 14 februari 1929 aan Vos (II, 170). Zolang deze oplossing zich niet vanzelf aanbood, hield Geyl vast aan 'zelfbestuur' en suggereerde hij, mede door Gerretson geïnspireerd, dat Vos een voorstel tot grondwetsherziening in federale zin zou uitwerken, wel wetend dat er gevaar bestond dat een dergelijk plan „op de tegenwerking v.d. extremisten (GrNed. separatisten)” zou kunnen afstuiten (Geyl aan Vos, 2 juni 1929, II, 186). Nog dezelfde zomer werden door Geyl en Vos in Antwerpen en op 'Cantecroy' besprekingen hierover gevoerd met o.m. de jonge Gerard Romsee. Vos en Geyl zijn het eens over het uitgangspunt: „Als je (...) de scheuring niet (wil) voorstellen – en het spreekt vanzelf dat dat (...) niet kan –, dan (moet) je een op zichzelf mogelijk en goed doordacht stelsel van unie in het debat werpen.” (Geyl aan J. S. Bartstra, 31 juli 1929, II, 209). Geyl had – dezelfde dag – alle moeite van de wereld om aan Ward Hermans duidelijk te maken dat 'Groot-Nederland' daarmee niet dood en begraven hoefde te zijn: „Versta mij wel”, schrijft hij aan Bartstra, „ik ben niet onoprecht, ik ben mij niet bewust van onoprechtheid, als ik de leus van scheuring van België verwerp en aandrang op die van federatie. Ik zou de federatie in alle ernst haar kans willen geven en 'abide by the result'” (II, 210). Federalisme – aldus aan Gerretson uit Brugge op 4 augustus 1929 – „is in ieder geval de laatste kans die aan België geboden wordt” (II, 234); „het federale plan (...) moet geprobeerd, dan zullen we zien. Dat is ook zijn [Vos'] *meening*. Iets anders, zei hij, zou immers onmogelijk zijn, onwetenschappelijk, onhistorisch. – Ondertusschen bekenden Vos en ik elkaar dat we geen van beiden een klare conceptie hadden van wat er na het eerste stadium zou kunnen gebeuren.” (II, 236).

Tegen de integrale Grootnederlander Jeroom Leuridan betoogt Geyl op 13 oktober 1930, zoals hij stééds heeft gezegd, „dat het ideaal van een hereenigd Gr. N. ook het (z)ijne is” (II, 326), maar dat het dwaasheid zou zijn „op dit oogenblik, nu de opinie in Holland onvoorbereid, nu Vlaanderen ongeorganiseerd, en nu Frankrijk machtig is, een poging tot onmiddellijke doorvoering v.h. Gr.Ned. ideaal (te) ondernemen (...), aangezien de uitkomst daarvan enkel teleurstelling en mislukking zijn kan.” (ibid.). Men moet „Vlaanderen binnen België een zoo groot mogelijke mate van zelfbestuur bezorgen” (ibid.), opdat het „meester over zijn

lot zou worden en in geval van een crisis misschien de afscheiding van Wallonië en aanhechting bij N.Nederland zou kunnen bewerkstelligen." (II, 327). De twijfel die uit het voorzichtige *misschien* spreekt, wordt hernomen in het onderstreepte *als* enkele zinnen verder: „*Als* onafhkd, en vervolgens hereeniging met Nederland, ooit aan Vlaanderen beschoren is, is het dan niet meer dan waarschijnlijk dat het via zelfbestuur gaan zal?" (ibid.). In dezelfde toonaard schrijft Geyl op 15 oktober 1930 aan de Nederlandse Dietsers Adriaan Loosjes: „België op zichzelf is waarlijk niet iets wenschenwaards. De vraag is maar of men wenschen moet, en d.w.z. wenschen als practisch politicus, dus ook ervoor werken, dat het verscheurd worde. Ik zeg: niet zoolang Vl. nog een mogelijkheid heeft om binnen België tot zijn volle Ned. ontwikkeling te komen, want met een verscheuring van België gaan zoo groote Europ. gevaren gepaard dat men ze niet *mag* wenschen als ze zich niet als noodig opdringt. Noodig wordt ze m.i. als ze het eenig alternatief zijn zou voor de ondergang van Vl., maar dat kan pas blijken als de voor de hand liggende oplossing van zelfbestuur beproefd is." (II, 331-332). In dezelfde zin schrijft hij aan Drion in 1931, '32 en '33 (II, 349, 414; III, 10-20), aan H. van Werveke in 1931 (II, 388), in een memorandum naar aanleiding van zijn kandidatuur voor de Utrechtse leerstoel in 1935 (III, 108-114) en bij diverse andere gelegenheden.

Wij hebben in de verwoording van Geyls standpunt t.o.v. het probleem Groot-Nederland nauwelijks enige nuances kunnen opmerken, of hij zich richt tot integrale Dietsers of tot Vlaamse minimalisten, tot neutrale Hollanders of tot Vlaamse medestanders. Het bevreemdt dan ook, bij Louis Vos te lezen dat „Geyl streefde naar de realisatie van een politiek groot-Nederland" (*Weerwoord*, 80), – „iets wat voor Geyl hetzelfde was als een groter Nederland" (*Vos*, 451) – en dat hij „die doelstelling alleen maar handiger (wist) te verpakken dan andere radicalen" (ibid.): Geyls uitgesproken bekommernis om de positie van Antwerpen in de zaak van het Nederlandsch-Belgisch Verdrag bijvoorbeeld was volgens Vos „niet meer dan een poging om de schijn te redden en de pil voor de Vlamingen te vergulden." (*Vos*, 449). Geyls distingo in de brief aan Van Werveke uit 1931 – hetzelfde distingo dat hij stéeds maakte, nl. de discrepantie tussen de 'ideale oplossing' en de vereisten van de praktische politiek – noemt Vos 'cynisch', en als Van Werveke daarop 'volmondig' erkent zich in de beoordeling van Geyls standpunt vergist te hebben (II, 394), heet het dat Van Werveke „hem (gelooft), of uit beleefdheid (doet) alsof" (*Vos*, 456) ... .

„Mijn beste Jacob, ik ben van nature geen extremist”, schreef Geyl op 30 september 1921 aan zijn gekerkerde Antwerpse vriend (I, 129), en hij wist aan wie én waarom hij het zegde. „Ons aller verschillende persoonlijkheden nemen tegenover de onderscheiden vraagstukken v.h. leven vanzelf verschillende houdingen aan” (aan dezelfde, 7 oktober 1921, I, 136), en, wat Geyl betrof, *hij* „ze-gen(de) alles wat bitterhd tusschen Vlamingen kan verzachten” (aan dezelfde, 3 september 1921, I, 118). Voor een onverzoenlijke houding en een te-allen-prijze-het-ideaal-willen-nastreven voelde hij niets, ten eerste krachtens zijn natuur en karakter niet („Je weet vanouds dat ik opportunistische en gematigde neigingen heb”, schreef hij op 7 oktober 1922 aan Jacob, I, 203), en ten tweede niet omdat de verachterdheid van het Vlaamse volk zo'n houding niet toeliet: „Is niet een v.d. eerste harde, onaangename feiten waar een Vlaamsch-nationalist rekening mee te houden heeft, dit dat het nationaal bewustzijn v.h. volk zoodanig aangetast is, dat er haast geen stoere, beginselvaste actie is te krijgen?” (aan dezelfde, 7 oktober 1921, I, 137). Toen Jacob hem voorhield dat de Ieren 700 jaar over hun onafhankelijkheid hadden gedaan, schreef hij terug: „700 jaar! Als 700 jaar lang alle lapwerk, alle 'grievenerstel' moet afgewezen worden in naam v.h. integraal beginsel, dan zal er aan het eind v. dat tijdvak geen Vlaamsch volk meer over zijn om te redden.” (18 september 1923, I, 229). Hij verweet Jacob „systemen te construeeren” in plaats van naar de reële mogelijkheden te kijken en besloot: „Voor practische politiek, zelfs van een extreme partij, lijkt mij meer plooibaarheid, zin voor overleg, aanvaarden van andere persoonlijkheden noodig dan waartoe jij van nature geneigd bent.” (27 april 1924, I, 237).

Geyl betreurde in 1921 dan ook dat *De Ploeg* Van Cauwelaert en de zijnen zo onverzoenlijk behandelde: „Met de taalwet hangende lijkt het mij te vroeg om te zeggen, dat er van hen niets te verwachten is, en dat zij eigenlijk niet beter zijn dan verraders” (aan Vos, 18 april 1921, I, 101). „Alle winst voor Vlaamsch onderwijs, hoe half en slecht ook, kan de nat[ionalistische] beweging slechts ten goede komen”, schreef hij op 24 oktober 1922 aan Jacob, en hij verheugde zich erover (waardoor hij in oppositie tot bijna alle nationalistes kwam te staan) dat de halve vernederlandsing van de Rijksuniversiteit „toch hoe dan ook in Gent zoiets als een Vlaamsch centrum (zou) scheppen” (aan Jacob, 24 oktober 1922, I, 207). De boycot van de Nolf-barak keurde hij daarom scherp af, en in de zomer van 1926 deed hij uitgebreide pogingen om aan die boycot een eind te laten maken. De vele gesprekken die hij toen voerde leidden hem meer dan ooit tot de overtuiging „dat de vloek v.d. beweging de waan is dat er tusschen constructieve, refor-

matorische politiek en radicale beginselpolitiek een tegenstelling bestaan zou. Verzoening van die twee, zonder verwatering van het laatste, maar met gestadige aandacht voor het eerste, dat is, zou ik zeggen, de groote behoefte van het oogenblik." (aan Vos, 25 augustus 1926, I, 350). „Nu Huysmans aan het werk getrokken is”, aldus Geyl aan Leo Simons op 20 december 1925, „geloof ik werkelijk dat er voor de redeneering v.d. gematigden, dat het doel te bereiken is door het verkregene te cultiveeren in plaats van het te saboteeren, alles te zeggen valt. Ik vind Huysmans op dit oogenblik een veel belangrijker figuur dan Borms” (I, 296), en omdat Geyl zijn bewondering voor het werk van de ondernemende socialistische minister ook openlijk uitspraak, had *Vlaanderen* het in zijn nummer van 2 oktober 1926 over „Prof. Geyl met zijn lieveling C. Huysmans” (I, 354) ...

Geyls oproepen tot eensgezindheid, eendracht en samenwerking zijn legio. „Wat kan er van een beweging komen wier voornaamste leiders ieder oogenbl. tegen elkaar opstaan en langs een warnet van kriskras-lijnen uit elkaar vallen. Eenheid, eenheid !”, roept hij op 29 april 1926 Van Vessem toe (I, 326). „De verdeeldheid (...) v.d. Frontpartij is een ellendig schouwspel”, schrijft hij op 11 mei 1927 aan Vos (I, 441), en aan Herman van Puymbrouck, voorzitter van het Vlaamsche Front te Antwerpen, deelt hij op 10 oktober 1928 als zijn overtuiging mee: „De inwendige verdeeldheid van het nationalisme is een bron van zwakheid geweest.” (II, 83).

Precies in deze jaren legde het eigengereid optreden van Joris van Severen inderdaad het ferment van nieuwe onenigheid. De Westvlaming wenste een katholieke, op fascistische leest geschoeide partij van Dietse nationalisten, en de vrijzinnige leiding van het Antwerpse Vlaamsche Front kon het daar vanzelfsprekend niet mee eens zijn. Geyl beefde in zijn Londense vesting: „het begin van een nieuwe scheuring in Vlaanderen zelf tusschen jou en Van Severen, tusschen Antw. en W.Vlaanderen, zie ik met groote ongerustheid aan”, schreef hij op 19 december 1928 aan Vos. „Je zult wel niet vreezen dat ik Van S. tegen jou wil gaan uitspelen (...). Wel zou ik Van S. meer in onzen kring willen trekken. (...) Een breuk, of iets wat er op leek, zou een ramp zijn.” (II, 137).

Dàt schreef Geyl dezelfde dag dan ook aan Van Severen-zelf: „Als ik het welzie, is er één gevaar, het oude gevaar van nieuwe verdeeldheid.” (II, 138). Op 1 augustus 1929 had te Brugge een ontmoeting tussen beiden plaats. Geyls indruk was niet gunstig: hij vond Van Severen een onbesuisde dogmaticus en zijn rechtlijnige ideeën, met name over Groot-Nederland, kwalificeerde hij in een geschrift voor Bartstra van dezelfde dag als „noodlottige idiosyncrasieën” (II, 219). Hoezeer Geyl Van Severen ook voor-

hield dat het dwaasheid was, „de groei van de eene nationalistische partij (...) (te) belemmeren om het genoeg en ze allemaal nu al Gr.N. te hooren zeggen” (II, 221), de Westvlaming werd er weinig door beroerd; *hij* droomde intussen van de oprichting van een Vlaamse militie en zei – uitgerekend aan Geyl! –: „Ik heb mijn uniform al besteld.” (ibid.). „De belachelijkheid hiervan drong niet aanstonds voldoende tot mij door”, bekende Geyl aan Bartstra (ibid.).

Geyl bleef ondanks alles hopen, „al die verschillende elementen met hun verschillende gaven en inzichten bijeen te houden en te doen samenwerken” (aan Gerretson, 4 augustus 1929, II, 232); hij schreef naar alle kanten, kreeg wel of geen antwoord en moest in 1932, zoals hij in ogenblikken van ontmoediging zo vaak deed, vaststellen: „Hoe hartstochtelijk ik ook in deze zaken meeleeft, ik weet heel goed dat ik als gevolg van de ballingschap (...) feitelijk buiten alles sta.” (aan J. W. Hülsmann, 8 november 1932, II, 450). Dat Geyl, zoals hij op 13 oktober 1930 aan Leuridan had geschreven, „in oprechtheid (zocht) naar de veiligste weg waarlangs ons gemeenschappelijk volk tot volle ontwikkeling komen kan” (II, 328), betwijfelde intussen blijkbaar niemand in Vlaanderen; Borginon vertolkte dan ook een communis opinio, toen hij op 24 december 1934 aan Staf de Clercq schreef: „(Geyl is) iemand die, sedert meer dan twintig jaren, voor den Vlaamschen, en zelfs voor den Groot-Nederlandschen strijd, in de bres heeft gestaan, ons op de meest werkdadige en belanglooze wijze behulpzaam is geweest, zijn invloed en wetenschappelijke gezag ten dienste van Vlaanderen heeft gesteld, niet zonder schade voor zijn persoonlijke belangen.” (III, 85).

Het bevreemdt dan ook, in het stuk van Louis Vos te lezen dat Geyl „in het conflict binnen het Vlaams-nationalistische kamp tussen Antwerpen en West-Vlaanderen in 1928-'29 aan deze laatste groep (steun) gaf” en dat de opvattingen van Van Severen en Moens over Groot-Nederland „ongeveer met de zijne overeenkwamen” (Vos, 453), zodat Geyl Herman Vos opwekte „na (te) streven wat *Vlaanderen* en Van Severen willen” (Vos, 454). Geyl gaf géén steun aan de Westvlamingen, maar probeerde, vruchteloos, te bemiddelen in het belang van de eenheid. Wat de ‘redenaties’ van Van Severen en Moens betreft, daarbij hield Geyl tijdens zijn onderhoud met hen in 1929 „soms [z]ijn hoofd vast en smeekte genade”; gelukkig kon hij er in gezelschap van Vos na afloop „uitbundig (om) lachen (...)”; zooals wij samen vaak lachen.” (II, 230). Ernstig beleert hij de beide jongelieden „dat dit alles mij met hun welnemen verschrikkelijk ‘theoretisch, abstract en doctrinair’ voorkwam, en ik heb hen gewaarschuwd tegen hun neiging

om de geschiedenis van nu af voor een verre toekomst precies haar weg te willen voorschrijven." (ibid.). Helemaal onbeleerbaar waren ze echter dan ook weer niet: precies op het stuk van de Grootnederlandse actie, waarin Geyl, zoals steeds, ook hèn tot gematigdheid trachtte aan te sporen, „gaven zij mij veel zoo niet alles toe en verzekerden dat zij zoo reeds te werk gingen of beloofden dat zij 't in de toekomst doen zouden." (II, 230). Dat Geyl, ten slotte, Vos zou hebben aangespoord hetzelfde als *Vlaanderen* en Van Severen na te streven, is te mooi om waar te zijn; hij deed precies het tegenovergestelde: hij spoorde Vos aan om, in de plaats van het hoge woord aan *Vlaanderen* én Van Severen te laten, zèlf met kracht zijn leidersrol te spelen: „Alsof ik je het weekblad *Vlaanderen* of *de West-Vl.* met Van Severen ten voorbeeld stellen wil. Neen, maar ik wou dat jezelf deed wat die lui probeeren maar nooit zullen kunnen." (II, 309).

III

Tot zijn m.i. verkeerde lectuur van de Geyl-correspondentie is Louis Vos, naar mijn mening, gekomen doordat hij las vanuit een dogmatisch apriorisme. Vos wil eens en voorgoed uitmaken „*waar precies*" (ik cursiveer) „hij [Geyl] in de intern verdeelde Vlaams-nationalistische en grootnederlandse stroming gesitueerd (moet) worden" (Vos, 446), en hij heeft eraan voorbijgezien dat een dergelijke benadering ten aanzien van een met rede en verstand begaafd politicus, en a fortiori ten aanzien van „een in de politiek verdwaald geleerde", een hachelijke zaak is. (De uitdrukking stamt oorspronkelijk van Geyl en slaat op Herman Vos, maar kan met meer recht op Geyl zelf toegepast worden.). Volgens Louis Vos heeft ieder politicus een 'einddoel' (*Weerwoord*, 80), dat als 'richtsnoer' dient voor zijn concrete actie, en dit einddoel is, in de voorstelling van Vos, blijkbaar een volkomen concreet gegeven, dat een aankomende jongeman of een jeugdige volwassene tot intrede in de politiek motiveert en dan tot zijn laatste ademtocht – hij moge er dertig worden zoals Emiel Moyson of negentig zoals Hector Plancquaert – de onwrikbare leidster blijft voor zijn dagelijkse politieke handel en wandel.

Ik geloof niet dat dit een reële benadering van de politiek en de politici is; ik ben daarentegen van mening dat zij des te meer haar doel voorbijschiet, naarmate het intellectuele gehalte van de betrokken politicus hoger is. Geyl kon zijn eigen politieke houding in de jaren twintig dan ook zèlf (in een overigens onuitgegeven, maar door L. J. Rogier geraadpleegde autobiografie uit 1942) als een 'eierdans' bestempelen en in een zin, waarvan we de context

niet kennen, maar die het uitgangspunt van Vos' artikel vormt, noteren: „Er zijn ogenblikken geweest dat ik op de verscheuring van België aanstuurde.” (Vos, 444). Deze 'ogenblikken' deden zich voor wanneer de reële politieke omstandigheden van die aard waren dat een oplossing van het Vlaamse probleem in Grootnederlandse zin mogelijk scheen en Geyl het trage vooruitgaan via steeds weer gesaboteerde taalwetten als ter plaatse trappelen ervoer⁶; veel talrijker waren evenwel de momenten waarop Geyl, zoals gebleken is, het Belgische feit voorwaardelijk accepteerde en een evolutie-ten-gunste mogelijk achtte binnen het bestaande staatsverband. 'Cryptisch', zoals Vos (p. 444) meent, is de overigens geïsoleerde zinsnede uit Geyls ongepubliceerde memoires voor mijn gevoel dan ook geenszins.

Hoezeer Louis Vos voorbijgaat aan subtiliteiten in de dialectiek zoals die in de brieven tussen de beide intelligente vrienden Pieter Geyl en Herman Vos beoefend werd, moge tot besluit aan één enkel voorbeeld geïllustreerd worden. Het betreft de campagne die *De Ploeg* in 1925 tegen het weekblad *Vlaanderen* voerde en de houding die Geyl in dat conflict aannam:

Ver van die campagne te steunen – aldus Louis Vos (*Weerwoord*, 81) – wilde Geyl in september 1925 met andere Hollandse grootnederlanders bemiddelen en vroeg daarbij aan Vos om in te gaan op de eisen van *Vlaanderen*-redacteur De Decker. Vos zou het programma van de Frontpartij moeten veranderen om er ruimte in te maken voor de antibelgicisten van *Vlaanderen* en de medezeggenschap – of de dictatuur naar het woord van Vos – van de extremisten in de leiding van de beweging te verzekeren. In zijn brief van 29 september weigerde Vos resoluut hierop in te gaan omdat hij *Vlaanderen* niet meer als bondgenoot beschouwde. Geyl daarentegen beschouwde het blad nog als medestander. Hij gaf wel toe dat zijn poging om *Vlaanderen* tot een 'redelijker en schappelijker toon' te brengen mislukt was, maar betreurde ten zeerste dat Vos in *De Ploeg* openlijk *Vlaanderen* bleef bestrijden.

Wat was er in werkelijkheid aan de hand? Geyl had inderdaad op 4 september 1925 in Amsterdam een gesprek met Josué de Decker. Hij vond De Decker – zoals hij 's anderendaags in een

6. Men vergelijkte Geyls beoordeling van F. van Cauwelaert in 1921 (I, 101) en in 1930 (II, 310-311) en, in de buurt van dit laatste jaar, enkele wat radicaler lijkende en daarom door Louis Vos (p. 454) dik in de verf gezette uitspraken over Groot-Nederland in brieven o.m. aan Leuridan (waarin Geyl deze steile Grootnederlandse overigens tot mede-ondertekening van het Federaal Statuut probeerde over te halen) en aan Adriaan Loosjes (waarin Geyl voor de zoveelste maal beklemtoonde dat hij in zijn hart hoopte op een hereniging van Nederland en Vlaanderen, maar dat het nog lang niet het ogenblik was om „daarover te schetteren en iedereen de doodschrik op het lijf te jagen”, II, 332).

brief aan Jacob meedeelde – „volslagen onvatbaar voorr argumen-ten” (I, 270) ; „er valt met De D. niet te redeneeren (...) : hij volgt de instincten van de fanaticus zoals de ander die van het roofdier.” (I, 272). Op het persoonlijke vlak, aldus Geyl, is De Decker overigens „een humane man. Ik vond hem aantrekkelijk. Ik bewonder niet alleen zijn verbazend dialectisch vermogen, maar ook zijn eerlijkheid van gemoed, al verleidt die hem geregeld tot intellectuele oneerlijkheid.” (ibid.).

Een dag of tien later vraagt Geyl Herman Vos naar diens mening „over twee punten die De D. hoog schenen te zitten” (I, 273), nl. „1e De mogelijkheid v.d. instelling van een raad van Vlaanderen” (ibid.) en „2e De wenschelijkheid en mogelijkheid van een wijziging v.h. 4e artikel v.h. Frontpartijprogram, dat naar De D's interpretatie (en ook naar die van Jacob) de partij bindt tot de federatie-gedachte.” (I, 274).

Het eerste punt – de oprichting van een Raad van Vlaanderen – acht Geyl zèlf bij de vraagstelling al „onuitvoerbaar”, vooral „omdat de *Vlaanderen*-groep er de Kamerleden v.d. Frontpartij bij zou willen uitsluiten” (I, 273). Niettemin wil de altijd nieuwsgierige Geyl toch wel eens van Vos weten, wat hij denkt „van het plan in beginsel” (I, 274). Vos antwoordt op 29 september dat Geyl inderdaad „volkomen goed in(ziet), dat de bedoeling van het instellen van een nieuwe Raad van Vlaanderen is het uitschakelen van de Frontpartij en het verleggen van de leiding in handen van De Decker c.s.” (I, 279-280). Vos zal „onze goede vriend uit Amsterdam” het genoeg niet doen hem tégen te werken, maar er zich evenmin voor inspannen „om hem zijn dwaze dictatuur gemakkelijker te maken.” (I, 280). De beide vrienden zijn het er dus over eens : een nieuwe Raad van Vlaanderen, waarbij de enen de anderen a priori zouden uitsluiten, is een doodgeboren kind.

Wat het partijprogramma betreft, dat de Frontpartij volgens De Decker bond aan de federatiegedachte, moest Vos Geyl terechtwijzen : „het is zeker *niet* waar dat de partij gebonden is aan het federalisme. De formuleering – de gewijzigde – is van mij en streefde er juist naar om het federalisme enkel als een etappe te doen aanvaarden door alle Vl. nationalisten.” (I, 280-281). Geyls verzoek aan Vos, eens de mogelijkheid van een ruimere redactie van het bewuste artikel te willen „overwegen” – een redactie, „die de strijd tusschen federalisme en separatisme ontwijkt” en die Geyl in het belang van de onderlinge verstandhouding onder de nationalistes redelijk voorkomt, „aangezien over die kwestie toch door de omstandigheden beslist zou worden” (I, 274) – berust dus op een

misverstand of liever op onkennis van het (vernieuwde) partijprogramma: de formulering is zo, dat ook de separatisten à la De Decker er geen aanstoot aan kunnen nemen.

Geyls reactie op de brief van Vos, met diens instemmend antwoord over de onuitvoerbaarheid van de oprichting van een Raad van Vlaanderen en de opheldering omtrent het partijprogramma, is dan ook over heel de lijn positief: „ik heb je gedachtengang uitstekend kunnen volgen”, schrijft hij aan zijn Antwerpse vriend, „en ben het, dat kan ik je gerust verklaren, in de hoofdzaken geheel met je eens” (I, 282). Een nieuw artikel in *Vlaanderen* heeft hem trouwens definitief doen inzien dat de mensen rond De Decker „door niets tot rede te brengen zijn, en ik zal er niet meer aan denken een poging te doen om je tot toegevingen aan die groep te pressen.” (I, 282). Hij stemt volkomen met Vos' striemend oordeel over *Vlaanderen* in: de redactie „heeft het zoo bont gemaakt, dat er een uitgebreide ontstemming tegen dat blad bestaat, ook in Hollandsche groot-Ned. kringen (...). Ik weet b.v. dat Van Vessem, Van Genechten, Gerretson, Simons, geen van allen voor dat dolzinnige op de spits drijven van De Decker voelen.” (I, 283).

Het bevreemdt dan ook als resumé van deze gedachtenwisseling te lezen dat Geyl Herman Vos erom verzocht, in te gaan op de eisen van De Decker en het programma van de Frontpartij te veranderen ten einde de dictatuur van de extremisten van *Vlaanderen* mogelijk te maken. (Hier worden door Louis Vos overigens de beide vragen van Geyl – die betreffende de Raad van Vlaanderen, een organisatie die naast de Frontpartij zou staan, en die betreffende het programma van de bestaande partij – door elkaar gegooid.) Er is geen sprake van enig meningsverschil tussen de beide vrienden en dus evenmin van een 'weigering', laat staan een 'resolute' weigering van Vos om op de vermeende manœuvre van Geyl in te gaan. Dat Geyl het kort nadien ten zeerste betreurd zou hebben „dat Vos in *De Ploeg* openlijk *Vlaanderen* bleef bestrijden”, klopt al evenmin met de werkelijkheid. In de bedoelde brief van 14 oktober 1925 aan Vos zegt Geyl integendeel dat *Vlaanderen* die campagne dubbel en dwars verdiend heeft („*Vlaanderen* has been asking for it”, I, 288) en formuleert als een 'pium votum' de 'verzuchting': „Als ik door op een knop te drukken *Vlaanderen* pijnloos kon doen verdwijnen, wie weet!” (I, 289). Zolang dat niet kan, smeedt hij samen met Vos plannen om *De Ploeg* te verstevigen: „Als je *Vl.* ten onder wilt krijgen, zorg dan tevens een orgaan te hebben dat je ervoor in de plaats kunt bieden.” (I, 289).

In een memorandum van 24 april 1933⁷ heeft Pieter Geyl ten behoeve van F. J. W. Drion een uitvoerig beeld van de toestand van het Vlaams-nationalisme geschetst en daarin vrijwel alle motieven die in ons opstel aan de orde zijn geweest, als het ware samengevat en in hun onderlinge wisselwerking toegelicht.

„De Nederlandsche cultuur is in Vlaanderen op onstuitbare wijze aan het groeien”, schrijft Geyl aan zijn Nederlandse correspondent (III, 19), en dat is, bij de volslagen verwarring die er binnen de Vlaams-nationalistische gelederen heerst, een niet weg te cijferen pluspunt. Om zichzelf te kunnen zijn, heeft Vlaanderen zelfstandigheid nodig – aldus de stelling der nationalistien. Voor „een kleine groep onverzoenlijken” (ibid.) betekende dit „een volkomen verscheuring van België en aanhechting van Vlaanderen bij Nederland” (III, 12); deze mentaliteit van „verbittering, argwanendheid en geestdrijveri” (ibid.) werd het zuiverst weerspiegeld in het weekblad *Vlaanderen*, waarvan de ongenoemde opstellers „van uit hun veilige afzondering één, naar hun meening voor alle denkbare gevallen passende politiek voor(schreven), die van de rechte lijn.” (...); „zoo predikte het dan de dood aan België en striemde alle werken voor het onmiddellijk bereikbare als verraad aan het einddoel, dat niets anders zijn mocht dan ‘politiek Groot-Nederland’” (ibid.). De reële invloed van het blad – gevolg van „zijn onovertreffbare ijver en journalistieke bekwaamheid” (III, 14) – blijkt o.m. uit de soortgelijke tendens van *De Dietsche Gedachte*, het orgaan van de ‘Dietsche Bond’, waarin geregeld „tot voldoening van de schrijvers bewezen (wordt), dat het Federaal Statuut minder goed is dan Groot-Nederland; alleen heb ik er nog niet in kunnen vinden, hoe de heeren en dames zich denken Groot-Nederland te zullen verwezenlijken.” (III, 13).

Ook in Vlaanderen zelf verwerpen Van Severen c.s. de voorgestelde hervorming en sturen aan op ‘politiek Groot-Nederland’. Volgens Geyl „kan de nationalistische beweging, als zij zich in die richting drijven laat, enkel zichzelf tot volslagen onvruchtbaarheid doemen.” (III, 17): het lijkt hem overduidelijk te zijn „dat er voor Vlaanderen langs den weg van Van Severen niets valt te bereiken.” (III, 19). Geyl is het eens met diegenen die van mening zijn dat, „zoo Groot-Nederland het einddoel en de bestemming van onze volken is, de eenige weg erheen, en zeker de eenige veilige weg erheen, over een of ander Vlaamsch zelfbestuur, dat wil zeggen een of andere Vlaamsch-Waalsche Federatie loopt. Er bestaat tusschen het federalistische plan en de aspiratie naar een Dietsche

7. Dit memorandum verscheen in dl. 3 van *Geyl en Vlaanderen* en stond dus Louis Vos bij het schrijven van zijn recensie nog niet ter beschikking.

hereeniging geen tegenstelling, en als deze generatie van Vlamingen zelfbestuur veroverd, hetgeen denkbaar is, en op vreedzame wijze, dan kan zij met gerustheid iets aan de toekomst overlaten." (III, 17). Intussen is het „een ongelukkig gevolg van de overhaaste en irreeële politiek-Groot-Nederlandsche oriëntatie van de beweging, in Vlaanderen zelf maar meer nog in Holland, dat op de cultureele ontwikkeling en de mogelijkheden van constructie daar zoo weinig aandacht valt." (III, 19-20) ; nochtans, „de toekomst van de Nederlandsche beschaving in Vlaanderen, daarom gaat het toch tenslotte." (III, 11).

Lezend vanuit de tegenovergestelde premissen van waaruit Louis Vos bij zijn lectuur vertrok, is het zeer wel mogelijk Geyl voor te stellen als een overtuigd belgicist, die weliswaar af en toe een platonische liefdesverklaring aflegde in de richting van de Grootnederlanders, doch alleen met de bedoeling in het geniep de federalistische idee met des te meer kans op welslagen te kunnen bevorderen. Ik moet toegeven dat dit beeld veel heeft van een misplaatste grap. Of het verder van de waarheid af ligt dan het beeld dat Louis Vos van Geyl schetst, laat ik intussen in het midden⁸.

8. Voor instemmende (mondelijke of schriftelijke) reacties op mijn reeds eerder (nl. tijdens het aangehaalde televisiedebat van 9 aug. 1976) uiteengezette visie op de persoon en de ideeën van Pieter Geyl dank ik in de eerste plaats twee bevoorrechte getuigen, de heren mr. H. Borginon en mr. H. Fayat, en verder de dames An Martens en Magda de Groodt en de heren dr. R. Bosselaers en M. Boey (vgl. Boeys opstel in *De Vlaamse oudstrijder* van 3 sept. 1976). Ook met de heer ir. H. D. Mommaerts had ik, aan de vooravond van zijn negentigste verjaardag, meer dan één vruchtbaar gesprek over de rol en de positie van Geyl in de Grootnederlandse beweging.

Van 'Aha-Erlebnis' tot 'Zwangswirtschaft'

Duitse woorden in het Nederlands

door

S. THEISSEN

Over Duitse woorden in het Nederlands is er nog niet zo heel veel geschreven. Wat de vreemde woorden over het algemeen betreft, wordt er meer aandacht besteed aan Franse en Engelse woorden of uitdrukkingen, die trouwens veel talrijker zijn, en wat de Duitse invloed in 't bijzonder betreft, worden er veel meer artikels en studies aan germanismen gewijd; misschien omdat de puristen die als 'gevaarlijker' beschouwen: ze zijn immers niet onmiddellijk als 'vreemd' te herkennen.

Nochtans treft men hier en daar lijsten aan van Duitse woorden: in 1909 citeert De Vooy in zijn „Duitse invloed op het Nederlands” er een veertigtal, waaronder (nu) ingeburgerde zoals *Hetze*, *Schlager*, *überhaupt*, *unverfroren* maar ook eendagsvliegen zoals *Anregung* en *Verhältnis* die door niemand anders vermeld worden. Ook in zijn 1936 verschenen „Nedersaksische en Hoogduitse invloeden op de Nederlandse woordvoorraad” vindt men weer een paar Duitse woorden die hij uit kranten heeft opgediept maar waarvan hij niet zegt hoe vaak ze gebruikt worden. Gerlach Royen heeft zich eveneens af en toe met Duitse woorden beziggehouden: in 1946 citeert hij er in „Ongaaf Nederlands” een twintigtal, waarvan de meeste, zoals *Verdiesseitigung* en *Jenseitsverlangen* slechts een efemeer bestaan schijnen te hebben gehad. Ook in „Taalpanoptikum” (1948) en „Taalrapsodie” (1953) heeft hij het enkele keren over Duitse woorden. Soms reageert hij vrij puristisch; meestal echter wordt de vraag gesteld welke de motieven zijn van dergelijke ontleningen en of men ze eventueel zou kunnen vertalen. Zo schrijft b.v. Overdiep in 1938 in *Onze Taal* een artikel over de vertaling van *überhaupt*.

Nergens echter vindt men een grondig onderzoek naar de frequentie van Duitse woorden of uitdrukkingen. Ook over de manier waarop ze soms aan het Nederlandse taalsysteem aangepast worden verneemt men zeer weinig. In april 1975 schreef *Onze Taal*:

„Het zou de moeite waard zijn eens systematisch te onderzoeken welke Duitse woorden in de Nederlandse krantetaal na ongeveer 1950 zijn gebleven en gekomen.” (p. 23)

Nu staan er in de woordenboeken van vreemde woorden tientallen en in sommige gevallen zelfs honderden Dww (voortaan zal ik deze afkorting bezigen voor Duitse woorden en wendingen); de verklarende wdb. vermelden echter slechts enkele daarvan of nemen ze in een lijst op van „in het dagelijkse leven gangbare termen, uitdrukkingen, zegswijzen en gevleugelde woorden uit de klassieke en moderne talen” (Van Dale).

Het lag dus voor de hand deze wdb. van vreemde woorden eens met elkaar te vergelijken. De Dww die men in alle of in de meeste onderzochte wdb. vindt, zouden dus theoretisch ook de gebruikelijkste zijn. De resultaten van dit vergelijkend onderzoek heb ik dan echter willen toetsen aan de frequentie van de Dww in de hedendaagse krantetaal. Het onderzoek zelf verloopt dan ook in drie fazen :

- I Vergelijking van de wdb. van vreemde woorden.
- II Onderzoek van ongeveer 30.000 blz. van Noordnederlandse weekbladen.
- III Kwantitatief onderzoek van 5 nummers van 4 Noordnederlandse en 4 Zuidnederlandse kranten en van 4 nummers van 2 Noordnederlandse en 2 Zuidnederlandse weekbladen.

Eerst moet er echter gezegd worden wat ik onder een Dww versta. Men zou kunnen denken dat de definitie ervan helemaal geen moeilijkheden oplevert : een Dww, zoals *überhaupt*, is een ontlening („als zodanig uit een vreemde taal overgenomen ...”, De Vooy); daarentegen is *begeestering* een germanisme, dus een barbarisme („naar vreemd model gevormd, het bestaat uit Nederlandse elementen, maar in zijn geheel is het onnederlands”, De Vooy). Er is echter geen scherpe grens tussen ontlening en barbarisme : het is b.v. niet zeker dat er een essentieel verschil is tussen *Reinkultur* (Dw) en *reincultuur* (germ.); het ‘germanisme’ is misschien niets anders dan het qua grafie en uitspraak vernederlandste Duitse woord. Ook de verklarende wdb. maken niet altijd een duidelijk verschil tussen Duitse woorden en germanismen : *schief* wordt door Van Dale (1924) en door Koenen (→ 1947) eerst als een germanisme beschouwd, daarna echter als een Duits woord¹. Er zijn zoveel overgangstadias tussen ontleningen en barbarismen dat elke scherpe begrenzing willekeurig moet zijn. Voor mijn part heb ik als Dww beschouwd : woorden en uitdrukkingen die door de verschillende wdb. als zodanig gekenmerkt worden maar ook de min of meer vernederlandste vormen ervan of samen-

1. Zie S. Theissen, *De Germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat*, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, Tongeren, 1975.

stellingen ermee die men in de kranten tegenkomt. Dww die al lang ingeburgerd zijn zoals *Ansicht, Edelweiß, Ober* of Dww die tot de vaktaal van de grammatici behoren, zoals *ablaut, anlaut, auslaut, inlaut, umlaut, Aktionsart, grammatischer Wechsel, rückumlautende werkwoorden* heb ik niet opgenomen. Ook met literaire citaten zoals b.v. „*der Moor hat seine Schuldigkeit getan, der Moor kann gehen.*”, heb ik geen rekening gehouden.

I. VERGELIJKING VAN DE WDB. VAN VREEMDE WOORDEN

In het 1936 verschenen wdb. van Fijn van Draat, getiteld „Vreemde woorden en gezegden *bij beschaafde Nederlanders in gebruik* met hunne Engelse equivalenten” (cursivering van mij) staan er een honderdtal Dww waarvan ongeveer de helft niet in de andere wdb. voorkomt (zie de alfabetische lijst van alle Dww aan het einde van deze studie).

In 1953 vermeldt Huizinga („Handboek voor vreemde woorden”) er ca. 250, waarvan men er ook weer ongeveer de helft slechts bij hem vindt; daaronder zijn opvallend veel Dww uit de handelstaal (een 40-tal), b.v. *Betriebswirtschaftslehre*, uit de muziektaal (een 20-tal), b.v. *Rauschpfeife* en uit de technische taal (een 20-tal), b.v. *Fernkompass*.

Fokko Bos („De vreemde woorden”, 1953) heeft er slechts een 60-tal opgenomen maar hij heeft ze wel bijzonder goed gekozen want slechts 5 ervan heb ik elders niet kunnen vinden.

In „Het Vreemde Woord” (1ste druk, 1936; 3de druk, 1953) vermelden Brandt/de Haan 180 Dww waarvan er een dertigtal niet elders voorkomen.

In zijn „Vreemde-woordenboek” (Prisma, 4de dr. 1956; 5de dr. 1970) heeft Kolsteren er een honderdtal opgenomen, waarvan er één vijfde slechts door hem geciteerd worden.

Ook Van Dale geeft vanaf 1950 in de aanhang een lijst van vreemde woorden, waaronder een 70-tal Dww (de specifiek literaire citaten niet meegerekend). Daarvan worden er 25 slechts door Van Dale vermeld.

In totaal vindt men in deze wdb. slechts 159 Dww die tenminste in 2 verschillende bronnen voorkomen. Houdt men rekening met de taalsfeer waarin ze thuishoren, dan kan men ze als volgt indelen:

algemene taal

68²

2. Ahnung, angeheitert, Ausdauer, Ausgleich, Backfisch, bitte, Begeisterung, Bühne, Bühnenfieber, Ding-an-sich, Dunkelmänner, ebenbürtig, Frühschoppen, gemütlich(keit), Grobian, Heimat, Heimwee, Hetze, hineininterpretieren, hoffähig, Katzenjammer, Kitsch, Kultur, Kurhaus, Lebemann, Leitmotiv, Liebelei, Mahlzeit, mass-

2de WO, politiek	20 ³
techniek	15 ⁴
cultuur	12 ⁵
muziek	11 ⁶
handel	8 ⁷
culinaire taal	6 ⁸
mode	2 ⁹
medische taal	2 ¹⁰
natuurkunde	2 ¹¹
uitdrukkingen	13 ¹²

Het spreekt vanzelf dat deze taalkringen niet altijd scherp begrensd zijn.

Daar ik van Brandt/de Haan twee drukken, een van 1936 (1ste dr.) en een van 1953 (3de dr.) geconsulteerd heb, was het mogelijk na te gaan of er, volgens dit wdb. Dww verdwenen zijn en of er nieuwe bij zijn gekomen. Van de 166 Dww die Brandt/de Haan in 1936 vermelden, komen er 45 in 1953 niet meer voor. Dit betekent nog niet dat ze ook alle 45 effectief verdwenen zijn, want 18 ervan vindt men in 1953 nog bij Huizinga¹³. Daaruit mag men echter niet de conclusie trekken dat deze 18 Dww nog gebruikt worden want ten eerste steunt Huizinga duidelijk op de eerste druk van Brandt/de Haan en ten tweede worden slechts 4 ervan, nl. *Grober Unfug*,

regeln, Pechvogel, Pöbel, Poltergeister, Posse, Prinzipienreiter(ei), Quatsch, Rodelbaan, Rücksicht, rücksichtslos, Rutschbaan, salonfähig, satisfaktionsfähig, Schadenfreude, Scharfmacher, Schieber, Schlaraffenland, Schluss, Schmiere, schneidig, Schundliteratuur, Schwung, Sehnsucht, Seitenhieb, Spielerei, Spiessbürger, Strapazen, Streber(ei), Taschenspieler, Tatbestand, Tendenz, Tingeltangel, überhaupt, unbedingt, unheimisch, unverfroren, Verdrängung, verrückt, Wandervogel, weltfremd.

3. Anschluss, Ausweis, Blitzkrieg, Ersatz, Feldgrau, Feldwebel, Führer, Heimwehr, Herrenmoral, Herrenvolk, Kanonenfutter, Küras(sier), Lebensraum, Liebesgabe, Pickelhaube, Putsch, Reichswehr, Schwadron, Spermark, Stahlhelm.

4. Bastelfunk, Bildfunk, Bücherfunk, Funkentelegraph, Funker, Funkhaus, Funkstelle, glückauf, Leistungsfähigkeit, Nur-Flügel-Flugzeug, Rundfunk, Tanzfunk, Tonfilm, Tonmeister, Zahnradbahn.

5. Aufklärung, Götterdämmerung, Jugendstil, Kulturkampf, Realpolitik, Realschule, Sturm und Drang, Tarnkappe, Uebermensch, Wanderjahre, Weihnachten, Weltschmerz.

6. Auftakt, Bratsche, Frosch, jodeln, Ländler, Pralltriller, Rheinländer, Satz, Schlager, Ständchen, Stehgeiger.

7. Aktiengesellschaft, Geschäft, gesetzlich geschützt, Krach, Messe, Schwerindustrie, Treuhänder, Urheber.

8. Kirschwasser, Kümmel, Schnaps, Sekt, wecken, Weihnachtsstollen.

9. Bubikopf, Schmink(en).

10. Blauer Heinrich, Genickstarre.

11. Firm, Föhn.

12. an sich, aus einem Guss, Befehl ist Befehl, Blut und Boden, der Dritte im Bunde, des Guten zuviel, des Pudels Kern, Grober Unfug, ins blaue hinein, mir nichts dir nichts, Schwamm drüber, so wie so, zum Beispiel.

13. Bastelfunk, Bildfunk, Bücherfunk, Funkentelegraph, Funker, Funkhaus, Funkstelle, Grober Unfug, Katzenjammer, massregeln, Nur-Flügel-Flugzeug, Schieber, Schmiere, Schwerindustrie, Spermark, Strapazen, Tatbestand, Tonfilm.

Katzenjammer, *massregeln* en *Strapatzen* ook nog elders vermeld (zie de alfabetische lijst aan het einde van deze studie).

In ieder geval blijven er 27 Dww (d.i. ca. 1/6de) waarvan men mag aannemen dat ze de tweede wereldoorlog niet overleefd hebben. Men kan ze als volgt indelen :

algemene taal : burschikos, Einjähriger, Kurtaxe, liebenswürdig, Mittelalter, schablonenmässig, schauerhaft, Schritt, Schwarzseher, Stelldichein, Tropenkoller, vorschriftmässig (sic !)

technische taal : Abbau, Schachfunk, Schiffartsfunk, Taube (vliegtuig)

handel, economie : Reichsbank, Reichsmark, Rücksendung vorbehalten, Schwarzarbeit, Schwarzahörer, Streikbrecher

politiek : Sturmabteilung

mode : Lackstiefel, Probiermamsell, Vorföhrdame

folklore : Schemenläufer

In de 3de dr. van Brandt/de Haan verschijnen ook 14 'nieuwe' Dww, waarvan er echter 2 (*Hetze* en *Seitenhieb*) niet echt nieuw zijn, want ze werden reeds in 1936 door Fijn van Draat vermeld. Blijven dus 12 Dww waarvan men mag aannemen dat ze inderdaad nieuw zijn :

algemene taal : Ausgleich, Habenichts (X), Kitsch, Quatsch, weltfremd

techniek : Blitzlamp (X), Spritzguss (X)

W.O. II : Ausweis, Feldwebel, Führer, Lebensraum

mode : Windjacke

Daarvan hebben er echter 3 (door een X gekenmerkt) geen stand gehouden : ze worden door geen andere bronnen vermeld.

Summa summarum geeft de vergelijking van deze twee drukken van Brandt/de Haan de indruk dat er tussen 1936 en 1953 20 % Dww minder zijn.

Ook van Van Dale heb ik twee drukken kunnen vergelijken : die van 1950 en die van 1961 ->. In deze laatste druk staan 3 nieuwe Dww, nl. *an und für sich*, *Nachwuchs* en *Planwirtschaft*. Er zijn geen Dww verdwenen : zelfs het verouderde *Valutaschwein* (een typisch tijdgebonden woord uit de jaren na de eerste wereldoorlog) vermeldt Van Dale nog steeds in de jaren zeventig.

Van het Prisma Vreemde-woordenboek heb ik eveneens twee drukken kunnen vergelijken : van de 98 Dww die Kolsteren in 1956 (4de dr.) citeert, heeft hij er in 1970 (5de dr.) 5 niet meer opgenomen, nl. *Funkstelle*, *gemütlich*, *Schund*, *Schwamm drüber*, en *schwärmerisch*. *Schwamm drüber* wordt echter in de jaren '60 en '70 nog door Van Dale vermeld. Ook van *gemütlich* weten we met zekerheid dat het niet verdwenen is want ik heb er Vb. van in de kranten gevonden (zie verder). Kolsteren heeft ook 2

'nieuwe' opgenomen, nl. *Fundgrube* en *Posse* die echter ook al weer niet echt nieuw zijn want het eerste vindt men bij F. Bos (1955) en het tweede reeds bij Brandt/de Haan (1936, 1953) en bij Huizinga (1953).

Met de conclusies uit zo'n vergelijking dient men dus voorzichtig te zijn. Ook zegt ze helemaal niets over de graad van inburgering van de opgenomen Dww: we hebben inderdaad gezien dat een belangrijk deel ervan slechts door een enkel wdb. vermeld worden. Als men echter de 6 geraadpleegde wdb. van vreemde woorden (samen 8 drukken: aangezien Lijst II in Van Dale 1950 en 1961 → bijna niet veranderd is, heb ik ze als een enkele druk beschouwd) met elkaar vergelijkt, dan kan men een lijst opmaken van de gebruikelijkste Dww. Neemt men als criterium dat een Dww slechts dan als gebruikelijk mag worden beschouwd als het in ten minste 4 van de 8 bronnen opgenomen is, dan krijgt men de volgende lijst van volgens de wdb. van vreemde woorden gebruikelijke Dww (voor de verschillende bronnen zie de alfabetische lijst):

– algemene taal:

8 br.: Ausdauer, Bühnenfieber

7 br.: Hetze, Kurhaus, Leitmotiv, rücksichtslos, salonfähig, Schadenfreude, Streber, überhaupt, unverfroren

6 br.: Heimat, Kitsch, Prinzipienreiter(ei), Rutschbaan, Strapazen

5 br.: Ahnung, bitte, hineininterpretieren, Katzenjammer, (Lebemann), Quatsch, (Schund), Schwung, Seitenhieb, unheimisch

4 br.: Ausgleich, ebenbürtig, gemütlich, Grobian, massregeln, Posse, (Schlaraffenland), schneidig, unbeding, (verrückt), (Wandervogel), weltfremd

– W.O. II; politiek:

7 br.: Ersatz

6 br.: Ausweis

5 br.: Anschluss, Feldwebel, Putsch

4 br.: Feldgrau, Führer, Heimweh, (Pickelhaube)

– techniek:

5 br.: glückauf

– cultuur:

8 br.: Weltschmerz

7 br.: Aufklärung, Sturm und Drang, Uebermensch

6 br.: Kulturkampf, Realpolitik

4 br.: Götterdämmerung, (Weihnachten)

– muziek

7 br.: schlager

5 br.: Ständchen

- culinaire taal :
  - 6 br. : Kümmel
  - 5 br. : wecken
- medische taal :
  - 4 br. : (Genickstarre)
- handel
  - 6 br. : Krach, Urheber
  - 5 br. : Messe
  - 4 br. : Aktiengesellschaft
- mode :
  - 6 br. : Schmink(en)
  - 5 br. : Bubikopf
- natuurkunde :
  - 7 br. : Föhn
  - 5 br. : Firn
- uitdrukkingen :
  - 7 br. : Schwamm drüber, so wie so
  - 6 br. : dir nichts dir nichts
  - 5 br. : ins blaue hinein

Van de ongeveer 500 Dww die in deze 8 bronnen vermeld worden zijn er dus slechts een 70-tal volgens het gekozen criterium 'gebruikelijk'. Het maakt echter een verschil of een Dww nog steeds in 1970 vermeld wordt of voor de laatste keer in de jaren '50 : men kan dus 8 Dww die, hoewel ze in 4 of meer bronnen voorkomen, in 1970 niet meer aangetroffen werden, uit deze lijst schrappen ; ze staan dan ook tussen haakjes. Er zijn echter ook toevallig 8 Dww die weliswaar slechts in 3 bronnen voorkomen maar die nog steeds in 1970 vermeld worden en die men dus aan bovenstaande lijst kan toevoegen ; nl. *Auftakt, Bühne, des Pudels Kern, Funkstelle, jodeln, Kirschwasser, Spielerei, zum Beispiel*. De verhouding tussen het aantal 'gebruikelijke' Dww en het totaal aantal Dww blijft dus 15 %. Het is evenwel niet zeker dat deze 'gebruikelijke' Dww ook werkelijk nog gebruikt worden. Aangezien ik me tot de geschreven taal heb moeten beperken, kon dit slechts door een krantenonderzoek aangetoond worden. Ik heb dit in twee fazen gedaan : aan de ene kant wilde ik een zo ruim mogelijke periode onder de loep nemen, om zoveel mogelijk verschillende Dww te vinden ; aan de andere kant wilde ik echter ook tot een kwantitatieve vergelijking komen van kranten en weekbladen, Noorden en Zuiden en natuurlijk van de frequentie van de verschillende Dww zelf, wat een in de ruimte gespreider maar in de tijd beperkter materiaal vergt.

II. ONDERZOEK VAN ONGEVEER 30.000 BLZ. VAN 4 NOORD-NEDERLANDSE WEEKBLADEN

In de eerste faze heb ik alle Dww opgeschreven, die ik tijdens de lectuur van Elseviers Magazine (van 1.12.70 tot 10.5.75), De Groene (van 1.12.70 tot 30.11.73), De Haagse Post (van 1.1.73 tot 1.9.74) en Vrij Nederland (van 1.8.74 tot 1.9.74) ben tegengekomen. Dit onderzoek heeft 124 verschillende Dww opgeleverd, waarvan ik de lijst laat volgen, in dalende frequentie, met vermelding van de bronnen (3 E = 3 keer in Elseviers Magazine), (G = De Groene, H = De Haagse Post, V = Vrij Nederland) en van de taalsfeer (zie verder voor de afkortingen).

Ueberhaupt ontbreekt op deze lijst: in deze eerste faze heb ik het niet opgetekend omdat ik ervan uitging dat het toch al ingeburgerd was. In het kwantitatief krantenonderzoek is deze lacune aangevuld.

f 9	taalsfeer	f 3	taalsfeer
rücksichtslos (4 E, 3 H, 2 G)	A	X Aha-Erlebnis (1 V, 1 G, 1 H)	A
f 7		X gründlich (2 E, 1 G)	A
X Fremdkörper (5 E, 1 G, 1 V)	A	X Kurieren am Symptom (3 E)	A
Spielerei (5 E, 1 G, 1 V)	A	schmieren (1 G, 1 H, 1 V)	B7
f 6		unheimisch (2 E, 1 G)	A
an sich (5 E, 1 G)	A	f 2	
so wie so (3 E, 2 G, 1 H)	A	X angehaucht (2 G)	A
f 5		Ausputzer (G, H)	B8
bühne (3 E, 2 H)	B7	ausradiert (G, H)	B3
X kaltstellen (2 E, 1 H, 2 V)	A	X Einzelgänger (E, V-	A
Nachwuchs (4 E, 1 V)	A	X Gesundes Volksempfinden (E,	A
salonfähig (1 H, 3 G, 1 V)	A	H)	A
Streber (2 E, 2 G, 1 H)	A	X Gründlichkeit (G, V)	A
Verelendung (4 G, 1 V)	A	hetze (E, G)	A
f 4		hineininterpretieren (E, G)	A
X Draufgänger (2 E, 1 G, 1 V)	A	ins blaue hinein (E, G)	A
X Fingerspitzengefühl (3 E, 1 G)	A	Prinzipienreiter (E, V)	A
gefundenes Fressen (1 E, 1 G,	A	Schutzhaft (G, V)	A
2 H)	A	unheimlich (E, H)	A
Prinzipienreiterei (4 E)	A	f 1	
Schwung (2 H, 1 G, 1 H)	A	X Angstgegner (E)	B8
unverfrozen (1 E, 1 G, 1 H,	A	Ausdauer (E)	A
1 V)	A	X ausnahmsweise (G)	A
Wiedergutmachung (2 E, 1 G,	A	X Beruhigung (H)	A
1 V)	B4	Blut und Boden (G)	B3
		X das war einmal (E)	A
		dies-seitig (E)	A
		Dritte im Bunde (E)	A

f 1	taalsfeer	f 1	taalsfeer
X Dummkopf (H)	A	X rauschen (E)	A
X Duzfreund (E)	A	X Realunternehmer (E)	B2
X Edelfresswelle (E)	A	X regeringsvriendlich (G)	B4
X Effekthascherei (E)	A	Reinkultur (E)	B9
X Einlage (V)	A	X Riesenerfolg (E)	A
endgültig (E)	A	X Rücksichtslosigkeit (H)	A
X Endlösung (G)	B3	X Salonmalerei (E)	A
X freischwebend (?)	A	Schadenfreude (G)	A
X freizügigkeit (E)	A	X Schlüsselerlebnis (E)	A
X fremdkörperisch (E)	A	X schnitt (H)	A
für sich (G)	A	X schon da gewesen (E)	A
X grossartig (E)	A	X schön (G)	A
X grüblerisch (G)	A	X Schönfilmerei (?)	B7
X grüne Wiese (E)	A	X Schönheitsfehler (E)	A
X heikel (E)	A	X Sinngebung des Sinnlosen (E)	A
Kindergarten (G)	A	spielmacher (H)	B8
X Klangfarben (G)	B6	Stehgeiger (H)	B6
X kleine Fehlleistung (E)	A	X steinreich (E)	A
X klein kariertes Denken (V)	A	strapazen (V)	A
X Kleinstaaterei (H)	B4	X Streberei (H)	A
X körperlich (H)	A	streberig (E)	A
X lebensbejahend (H)	A	X tüchtig (E)	A
X lebensunwert (G)	B3	Uebermensch (E)	B1
X Leehrfreihheit (V)	A	X umspielt (E)	A
X Lehrstück (V)	B7	Umwelt (E)	A
X Leistungszwang (G)	A	Umwertung aller Werte (E)	B1
X Lokalsprache (V)	A	X Unheimlichkeit (V)	A
X Machtübername (V)	B4	X untermenschen (G)	B1
X Marinespiel (E)	B3	X veranlagt (E)	A
X Meine Wenigkeit (?)	A	X verfremdend (G)	A
X Mit Vorsicht zu geniessen (E)	A	X verschmierend (E)	B7
X museumfähig (E)	A	volkstümlich (E)	A
X nebenbei (E)	A	X Weltfremdheit (V)	A
X Normalverbraucher (E)	A	Weltschmerz (E)	B1
X Operations-freudigkeit (E)	A	X wichtigtuering (V)	A
Planwirtschaft (E)	B2	Wichtigtuering (V)	A
X politisch unzuverlässig (G)	B4	X Wirkungsgeschiede (G)	A
Poltergeist (E)	A	X Wirtschaftswunder (G)	B2
X Pornowelle (E)	A	X Wortspielerei (G)	A
X Problemlösung (E)	A	X Zwangswirtschaft (E)	B2
quatsch (H)	A		

Uit deze lijst vallen de volgende conclusies te trekken :

a) evenals in de wdb. van vreemde woorden is het aantal hapaxen vrij groot : 89 van de 124, dus ongeveer 3/4.

b) 79 Dww (in de lijst voorzien van een X), dus ongeveer 2/3 worden niet door de wdb. vermeld ; 12 ervan zijn geen hapaxen ; sommige, zoals *Fremdkörper* (f 7), *kaltstellen* (f 5), *Nachwuchs* (f 5), *Draufgänger* (f 4), *Fingerspitzengefühl* (f 4) hebben een hoge relatieve frequentie. Ze komen bovendien in verschillende

weekbladen voor ; m.a.w. hun gebruik is niet te herleiden tot de germanomanie van de een of andere redacteur. Dit kan betekenen, ofwel dat de geraadpleegde wdb. van vreemde woorden zich vergist hebben door deze relatief gebruikelijke Dww niet op te nemen, ofwel dat deze Dww pas in de laatste jaren in zwang zijn gekomen. Om dit te bewijzen zou men echter de kranten uit de jaren '50 met die van de jaren '70 moeten confronteren.

c) de onderlinge vergelijking van de weekbladen ziet er als volgt uit :

weekbl.	totaal aantal Dww	verschillende Dww	daarvan kwamen slechts daar voor :
EM	110	81	46
GR	47	43	18
HP	30	26	11
VN	26	25	7

Men moet echter rekening houden met de respect. omvang van het onderzochte materiaal : dat van De Groene maakte slechts 1/4 uit van dat van Elseviers Magazine, dat van de Haagse Post 1/5 en dat van Vrij Nederland 1/50¹⁴. Zo gezien gebruikte EM, met in absolute cijfers het hoogste aantal Dww, er in de onderzochte periode eigenlijk het minst ; in HP en in GR stonden er relatief gezien 40 à 50 % meer en in VN zelfs 10 keer zoveel.

De verhouding totaal aantal Dww/aantal verschillende Dww bevestigt een bekende statistische wet : naar gelang men meer (in casu Duitse) woorden gebruikt, stijgt de kans dat men dezelfde woorden terugvindt : in VN zijn 25 van de 26 Dww verschillend, in EM slechts 81 van de 110.

Uit zo'n onderzoek zijn dus heel wat kwantitatieve gegevens te putten maar een echt kwantitatief onderzoek is het niet ; daarvoor was het materiaal te ongelijkmatig verdeeld ; er werd ook geen rekening gehouden met de dagbladen en ook niet met het Zuiden.

III. KWANTITATIEF ONDERZOEK

In een tweede fase heb ik dus een qua omvang beperkter maar qua spreiding ruimer materiaal onderzocht. Het waren 5 nummers van 4 Noordnederlandse kranten : NRC-Handelsblad (van 2 tot 7/11/1974), De Telegraaf, Het Algemeen Dagblad en Het Parool (alle drie van 4, 5, 6, 7, 9/11/1974) ; 5 nummers van 4 Zuidnederlandse kranten : Het Laatste Nieuws, De Standaard, Het Volk

14. EM : 22.000 blz. ; GR : 1500 blz = 4500 EM blz. ; HP : 4500 blz. = 4500 EM blz. ; VN : 120 blz. = 400 EM blz.

en Volksgazet (alle 4 van 4, 5, 6, 7, 9/11/1974). Verder 4 nummers van 2 Noordnederlandse weekbladen : Elseviers Magazine en Vrij Nederland (beide van 19, 26/10 ; 2, 9/11/1974) ; 4 nummers van 2 Zuidnederlandse weekbladen : Knack (van 16, 23, 30/10 ; 6/11/1974) en De Nieuwe (van 18, 25/10 ; 1, 8/11/1974). De omvang van het materiaal ziet er als volgt uit :

NN weekbl. : 880 blz. / NN kranten : 574 blz. (ongev. 1722 blz. weekbl.)
 ZN weekbl. : 860 blz. / ZN kranten : 586 blz. (ongev. 1758 blz. weekbl.)

Er werden 55 Dww gevonden, waarvan 31 verschillende ; daarvan had ik er 7 nog niet eerder gevonden : in de dalende frequentielijst zijn ze van een X voorzien.

Afkortingen : NRC : NRC-Handelsblad ; TE : De Telegraaf ; AD : Het Algemeen Dagblad ; PA : Het Parool ; LN : Het Laatste Nieuws ; ST : De Standaard ; HV : Het Volk ; VG : Volksgazet ; EM : Elseviers Magazine ; VN : Vrij Nederland ; KN : Knack ; DN : De Nieuwe.
 Voor de afkortingen van de taalsfeer, zie verder.

f	NN en ZN bronnen	taalsfeer
f 9		
überhaupt	1 EM, 2 VN, 4 NRC, 2 KN	A
f 7		
ausputzer	1 VN, 4 PA, 1 AD, 1 TE	B8
f 4		
sowieso	2 VN, 1 HV, 1 KN	A
f 2		
fingerspitzengefühl	1 VN, 1 KN	A
kitsch	2 KN	A
Heimat	2 KN	A
Realpolitik	2 KN	B4
gründlich	1 E, 1 KN	A
gefundenes Fressen	1 VN, 1 VG	A
spielmacher	1 AD, 1 TE	B8
f 1		
an sich	HV	A
Bühne	DN	B7
Ersatz	KN	A
X geistig	ST	A
gemütlich	AD	A
Herrenvolk	KN	B3

X hineinlügen	DN	A
hineininterpretieren	DN	A
X Hochglanzkaschierung	KN	A
Jugendstil	KN	B1
X Langlauf	AD	B8
Machtsübername	VN	B4
Ordnung muss sein	VG	A
principenreiters	HV	A
Schwung	HV	A
Spielerei	HV	A
Ueberspitzung	NRC	A
X unheimlich	KN	A
X Wille zur Macht	NRC	B1
Wirtschaftswunder	KN	B2
X zweck	VN	A

Uit deze frequentielijst kan men de volgende verhoudingen opmaken :

a) vergelijking Noorden/Zuiden :

	NN bronnen	ZN bronnen
totaal aantal Dww	27	28
verschillende	19	24

Globaal gezien werden in het Noordnederlandse en in het Zuidnederlandse materiaal (naar omvang nagenoeg gelijk, zie boven) evenveel Dww aangetroffen ; in het Zuiden zijn er echter meer verschillende : van de 21 Dww met f 1 zijn er 14 uit het Zuidnederlands materiaal afkomstig. Verder schijnen er ook typische Noordnederlandse Dww te zijn : *ausputzer* (f N : 7, f Z : 0) en *spielmacher* (f N : 2, f Z : 0), twee voetbaltermen, schijnen niet tot de woordenschat van de Zuidnederlandse sportjournalist te behoren. *Ueberhaupt* komt vaker voor in het Noorden (f N : 7, f Z : 2). Van *Kitsch*, *Heimat*, *Realpolitik* heb ik slechts 2 Zuidnederlandse vb. gevonden. Ook in het Noordnederlandse krantenonderzoek (zie II) kwamen ze niet voor. Daaruit mag men echter niet concluderen dat ze in het Noorden onbekend zijn : *Kitsch* wordt immers vermeld door Brandt/de Haan (1953), Huizinga (1953), Bos (1955), Kolsteren (1956, 1970) en Van Dale (1950, 1961) ; *Heimat* en *Realpolitik* door Brandt/de Haan (1936, 1953), Huizinga, Bos, Kolsteren.

Ook met de Dww met f 1 moet men voorzichtig zijn : het feit dat ze in het onderzochte materiaal slechts in het Zuiden voorkwamen betekent niet dat ze in het Noorden ongebruikelijk zouden zijn : *Spielerei*, dat in het kwantitatief onderzoek niet voorkwam,

had in het Noordnederlandse onderzoek (II) de op een na hoogste frequentie, nl. f 7 ; ook *an sich* (f 6), *Bühne* (f 5), *Schwung* (f 4) en *hineininterpretieren* (f 2) werden in het Noorden aangetroffen, hoewel dit niet uit het *kwantitatief* onderzoek blijkt.

b) vergelijking kranten/weekbladen :

	Dww (verschillende)		Dww (verschillende)	
NN kranten	16	(7)	NN weekbl.	11 (8)
ZN kranten	8	(8)	ZN weekbl.	20 (16)

Hoewel het materiaal van de weekbladen 50 % minder omvangrijk was (1 blz. krant is naar schatting 3 blz. weekblad), vindt men er globaal gezien meer Dww in dan in de kranten. Men mag ook niet uit het oog verliezen dat woorden als *ausputzer* en *spielmacher* (in de kranten resp. f 6 en f 2) typische voetbaltermen zijn die dus eerder tot de krantetaal dan tot de taalsfeer van de weekbladen behoren. Laat men deze twee woorden hier buiten beschouwing dan is de verhouding (NN) kranten/(NN) weekbladen nog duidelijker in het voordeel van de weekbl. nl. 8(5)/11(8). Misschien hebben de redacteurs van de weekbladen meer vreemde-talenkennis dan hun collega's van de kranten, misschien lijden ze ook meer aan germano- (anglo-, franco-) manie (sommigen zullen zeggen aan gekdoenerij) maar ze schrijven vooral voor een publiek dat meer cultuur-minded is en waarvan men mag verwachten dat het die vreemde woorden ook begrijpt.

Er is echter een groot verschil tussen het Noorden en het Zuiden : in de Noordnederlandse kranten staan er dubbel zoveel Dww als in de Zuidnederlandse ; het aantal verschillende Dww is daarentegen gelijk. Wat de weekbladen betreft is het net omgekeerd maar hier is ook het aantal verschillende Dww dubbel zo hoog in het Zuiden. Daaruit zou men kunnen afleiden dat het cultureel verschil (gemeten aan de vreemde-talenkennis) tussen de gemiddelde krantelezer en de gemiddelde lezer van een weekblad in het Zuiden groter is dan in het Noorden. Er is echter ook een groot verschil tussen de verscheidene kranten of weekbladen : in het Zuiden nemen 1 weekblad (Knack) en 1 krant (Het Volk) 22 (respect. 17 en 5) van de 28 Dww voor hun rekening. Vooral van Knack krijgt men de indruk dat het een zwak heeft voor Duitse woorden. In het Noorden constateert men dat meer dan de helft van de 27 Dww in Vrij Nederland en NRC (respect. 9 en 6) voorkomen. Kranten die opvallend weinig Dww gebruiken zijn de Zuidnederlandse Standaard en Het Laatste Nieuws.

In dit kwantitatief onderzoek is er ook gelet op het verschil in gebruik van de Dww in de algemene taal, de sporttaal en de reclametaal. Van de 55 gevonden Dww kwamen er 40 in de algemene berichtgeving voor, 12 in de sporttaal en 3 in de reclametaal. Het zal niemand verwonderen dat de voetbaltermen *Ausputzer* en *Spielmacher* slechts in de sporttaal voorkwamen. *Fingerspitzengefühl* en *überhaupt* werden zowel in de sportberichten als in de algemene berichtgeving gebruikt. Eigenaardig genoeg werden *Langlauf* en *gemütlich* slechts in de reclametaal aangetroffen. *Gründlich* kwam zowel in de algemene als in de reclametaal voor.

Men moet zich nu wel de vraag stellen of het onderzochte materiaal representatief is: voor alle andere Noord- en Zuidnederlandse kranten en/of weekbladen is het dit natuurlijk niet; daarvoor zijn er te grote verschillen tussen bepaalde kranten/weekbladen. Wat de onderzochte kranten/weekbladen en die bepaalde periode betreft, is het echter wel representatief: ook bij een verdubbeling van het materiaal zouden er geen andere *verhoudingen* Noorden/Zuiden, kranten/weekbladen uit de bus zijn gekomen. Het bewijs hiervoor wordt geleverd door een proef die ik gemaakt heb nadat ik de helft van de weekbladen (2 van de 4 nummers) en drie vijfde van de kranten (3 van de 5 nummers) had onderzocht. Vergelijking b) zag er als volgt uit:

	Dww (verschillende)			Dww (verschillende)	
NN kranten	7	(5)	NN weekbl.	7	(7)
ZN kranten	4	(4)	ZN weekbl.	15	(14)

Aan de verhouding: dubbel zoveel Dww in de Noordnederlandse kranten en in de Zuidnederlandse weekbladen is dus niets veranderd.

Rest nog de vraag of 55 Dww, waarvan 31 verschillende, in 586 blz. kranten en 574 blz. weekbladen 'veel' is. Slechts een computer zou kunnen uittellen op hoeveel Nederlandse woorden een Dww gebruikt wordt. Aangezien ik echter hetzelfde materiaal ook op Franse en Engelse woorden heb onderzocht, kan men de resultaten globaal genomen (voor een uitvoerige bespreking van F en Eww verwijs ik naar een volgende studie) met elkaar vergelijken: er werden ruim 4 maal zoveel Franse ww. (285, waarvan 250 verschillende) en 30 maal zoveel Engelse ww. (1736) gevonden.

IV. VERGELIJKING NOORDNEDERLANDS KRANTENONDERZOEK (II)/KWANTITATIEF KRANTENONDERZOEK (III)

Indien er een absolute frequentie van Dww bestaat, dan moeten f II en f III overeenstemmen.

a) Lijst van de Dww met $f > 3$ in het Noordnederlandse krantenonderzoek (II) hun frequentie in het kwantitatief krantenonderzoek (III)

rücksichtslos	9	0
Spielerei	7	1
Fremdkörper	7	0
an sich	6	1
sowieso	6	4
Streber	5	0
bühne	5	1
kaltstellen	5	0
Nachwuchs	5	0
salonfähig	5	0
Verelendung	5	0
Draufgänger	4	0
gefundenes Fressen	4	2
Fingerspitzengefühl	4	2
Schwung	4	1
unverfroren	4	0
Wiedergutmachung	4	0
Prinzipienreiterei	4	0

b) Lijst van de Dww met $f > 1$ in het kwantitatief krantenonderzoek (III) hun frequentie in het Noordnederlandse krantenonderzoek (II)

überhaupt	9	[niet onderzocht]
ausputzer	7	2
sowieso	4	6
fingerspitzengefühl	2	4
kitsch	2	0
Heimat	2	0
Realpolitik	2	0
gründlich	2	3
gefundenes Fressen	2	4
spielmacher	2	1

Afgezien van *sowieso*, *gefundenes Fressen*, *Fingerspitzengefühl*, *gründlich* en *ausputzer* is de concordantie niet bijster groot. Ook als men rekening houdt met het verschil aan omvang van het materiaal (III is 1/5 van II) en het aantal gevonden verschillende

Dww (III : 31 ; II : 124) dan blijft deze discrepantie toch verwonderlijk. De twee Dww met de hoogste frequentie in het Noordnederlands onderzoek (*rücksichtslos* en *Fremdkörper*) komen in het kwantitatief onderzoek zelfs helemaal niet voor. Het gebruik van de meeste Dww schijnt dus erg situatiegebonden te zijn.

In dit verband is het ook interessant na te gaan of de Dww die het vaakst vermeld worden in de wdb. van vreemde woorden in de kranten ook echt gebruikt worden.

V. VERGELIJKING WDB. VAN VREEMDE WOORDEN/KRANTEN

Lijst van de Dww die in ten minste 6 van de 8 wdb. voorkomen en hun frequentie in de kranten.

wdb. vr. woorden	kranten			kranten	
	II	III		II	III
in alle 8 bronnen :	f	f		f	f
Ausdauer	1	0	Sturm und Drang	0	0
Bühnenfieber	0	0	überhaupt	/	9
Weltschmerz	1	0	Uebermensch	1	0
			unverfrozen	4	0
in 7 bronnen :			in 6 bronnen :		
Aufklärung	0	0	Ausweis	0	0
Ersatz	0	1	Heimat	0	2
Föhn	0	0	Kitsch	0	2
Hetze	2	0	Krach	0	0
Kurhaus	0	0	Kulturkampf	0	0
Leitmotiv	0	0	mir nichts dir nichts	0	0
rücksichtslos	9	0	Prinzipienreiter(ei)	6	1
salonfähig	5	0	Realpolitik	0	2
Schadenfreude	1	0	Rutschbaan	0	0
schlager	0	0	Schmink(en)	0	0
Schwamm drüber	0	0	Strapatzen	1	0
sowieso	6	4	Urheber	0	0
Streber	5	0			

Van de ca. 500 gevonden Dww zijn er dus maar 2 die in de 8 wdb. van vreemde woorden én in de kranten voorkomen, nl. *Ausdauer* en *Weltschmerz*. Er zijn er 10 die in 7 bronnen én in de kranten voorkomen, nl. *Ersatz*, *Hetze*, *rücksichtslos*, *salonfähig*, *Schadenfreude*, *sowieso*, *Streber*, *überhaupt*, *Uebermensch* en *unverfrozen*. Er zijn er 5 die in 6 wdb. én in de kranten voorkomen, nl. *Heimat*, *Kitsch*, *Prinzipienreiter*, *Realpolitik* en *Strapatzen*. Slechts *rücksichtslos*, *salonfähig*, *sowieso*, *Streber*, *überhaupt* en *unverfrozen* hebben ook in de kranten een relatief hoge frequentie.

Van de 32 in de wdb. meest vermelde Dww werden er 15 niet in de kranten aangetroffen. Men mag daar echter niet uit concluderen dat ál deze Dww niet meer in gebruik zijn : een woord als *Ausweis* b.v. blijft waarschijnlijk beperkt tot de sfeer van WO II ; *Schminke* en *schlager* zijn misschien al verdrongen door resp. *make-up* en *hit* ; *Sturm und Drang*, *Kulturkampf*, *Aufklärung*, *Krach*, *Urheber* en *Bühnenfieber* zijn eigenlijk technische woorden die tot een specifieke gebruikssfeer behoren. Eigenaardiger is het dan wel dat Dww als *Leitmotiv* (dat ook buiten de muziektaal gebruikt wordt), *Schwamm drüber* en *mir nichts dir nichts*, die in bijna alle wdb. van vreemde woorden vermeld worden niet in het onderzochte krantenmateriaal voorkwamen. Dit zou erop kunnen wijzen dat ze nu minder gebruikt worden.

Aan de andere kant zijn er onder de 18 Dww uit het Noordnederlands krantenonderzoek (II) met $f > 3$ (zie lijst a) ook 4 die door geen van de geraadpleegde wdb. van vreemde woorden vermeld worden, nl. *Fremdkörper* (f 7), *kaltstellen* (f 6), *Draufgänger* (f 4), *Fingerspitzengefühl* (f 4). Van de 17 Dww met f 2 of 3 zijn het er nog eens 7 nl. : *Aha-Erlebnis* (f 3), *gründlich* (f 3), *Kurieren am Symptom* (f 3), *angehaucht* (f 2), *Einzelgänger* (f 2), *Gesundes Volksempfinden* (f 2), *gründlichkeit* (f 2). Van de 89 Dww met f 1 zijn het er 67 (zie lijst II). Van de 124 verschillende Dww uit het Noordnederlands krantenonderzoek worden er dus 78, d.i. bijna 2/3 door geen van de 8 geraadpleegde wdb. van vreemde woorden vermeld.

Van de 31 Dww uit het kwantitatief krantenonderzoek (III) werden er 13 niet in deze wdb. aangetroffen. Men kan ze in drie groepen indelen :

– *Fingerspitzengefühl*, *gründlich*, *Machtsübernahme* en *Wirtschaftswunder* komen ook voor in het Noordnederlands krantenonderzoek (II).

– *Ausputzer* en *Spielmacher* staan ook in Koenen (1974).

– *geistig*, *hineinlügen*, *Hochglanzkaschierung*, *Langlauf*, *Ueber-spitzung*, *Wille zur Macht* en *Zweck* kwamen slechts in het kwantitatief krantenonderzoek voor.

Aangezien het bijna uitgesloten is dat ál de onderzochte wdb. van vreemde woorden zich vergist hebben, hebben we hier met grote waarschijnlijkheid te maken met 'nieuwe' Dww.

VI. DE DWW IN DE VERKLARENDE WOORDENBOEKEN EN IN
JANSONIUS

Er is rekening gehouden met de volgende woordenboeken :

- a) verklarende wdb. : Van Dale (1924-1970), afk. VD
Koenen (1929-1974), afk. KE
Verschueren (1968), afk. VE
Weijnen (1973), afk. WE

Behalve *Strapatsen* heeft het WNT geen Duitse woorden opgenomen.

- b) vertalend wdb. : Jansonius (1950-1973), afk. JA

De volgende Dww worden erin vermeld (tussen haakjes de frequentie in onderzoek II en/of III) :

- Ausputzer (f II : 2, f III : 7), KE 74
Bühne (f II : 5, f III : 1), KE 74
Ersatz (f III : 1), KE 29->, JA 50->, VD 50->, VE 68
gefundenes Fressen (f II : 4, f III : 2), KE 74
hetze (f II : 2), KE 51->, WE 73
Kindergarten (f II : 1), VD 61->
Kitsch (f III : 2), VD 50->, KE 51->, VE 68
Prinzipienreiter(ei) (f II : 6, f III : 1) VD 61->
quatsch (f II : 1), KE 51->, VE 68
rücksichtslos (f II : 9), KE 51->
schmieren (f II : 3), KE 74
schneidig, VD 24->, KE 29 !
Schöngeist, KE 74
Schwamm drüber, JA 50 !
Schwung (f II : 4, f III : 1), JA 50, VD 61->
sowieso (f II : 6, f III : 4), KE 74
spielmacher (f II : 1, f III : 2), KE 74
strapatsen, 1. 'ongemakken', VD 61->
2. 'buitensporigheid' (f II : 1), KE 51->, VD 61->, VE 68,
WE 73, WNT 1940
Streber (f II : 5), VD 24->, KE 29->, JA 50->, VE 68, WE 73
Streikbrecher, VD 24 ! (schrijft bij vergissing 'Streichbrecher')
überhaupt (f III : 9), KE 29-> JA 50 !, VE 68, WE 73
Uebermensch (f II : 1), KE 29->, JA 50 !, VD 61->, VE 68, WE 73
Weltschmerz (f II : 1), VD 24->, KE 29->, VE 68
Wichtigtuur, VD 61->, KE 60.

De verklarende wdb. en Jansonius hebben dus slechts een twintigtal Dww opgenomen ; in de jaren '70 ziet de situatie er als volgt uit : Koenen (1974) heeft er 16, Van Dale (1970) 11, Verschueren (1968) 7, Weijnen (1973) 5 en Jansonius (1973) 2. Koenen vermeldt dus de meeste Dww (en in de jaren '70 meer

dan in de jaren '60); Van Dale geeft er maar 11 maar hij beschouwt ze dan ook „als onafscheidelijk van de Nederlandse taalschat” (p. 2515); andere Dww zoals *gefundenes Fressen*, *rücksichtslos* en *sowieso*, die bij Koenen in het verklarend deel staan, heeft hij in zijn Lijst II opgenomen.

Met de interpretatie van de verschillende drukken moet men voorzichtig zijn: uit het feit dat b.v. Jansonius *Schwamm drüber* in 1950 vermeldt maar niet meer in 1973 zou men kunnen concluderen dat deze uitdrukking niet meer gebruikt wordt, te meer daar Kolsteren ze in 1970 ook niet meer opgenomen heeft (in 1956 wél!) en ze bovendien in het onderzochte krantenmateriaal niet meer voorkomt. Ertégen spreekt echter dat Van Dale deze uitdrukking nog steeds in zijn Lijst II vermeldt. Jansonius heeft trouwens in 1973 ook *überhaupt* en *Uebermensch* niet meer opgenomen en die zijn heel zeker niet verouderd. Ook uit het feit dat Koenen *schneidig* na 1929 niet meer vermeldt kunnen we niet de conclusie trekken dat het nu niet meer bestaat want het staat nog steeds in Van Dale. Van *Streikbrecher*, dat Van Dale na 1924 niet meer heeft opgenomen, mag men echter wel aannemen dat het verouderd is: Brandt/de Haan (1936) is de laatste die het vermeldt. Het is eigenaardig dat Van Dale woorden als *ausputzer*, *Bühne*, *spielmacher* en *überhaupt* niet heeft opgenomen. Bij Koenen mist men *Kindergarten* en *Prinzipienreiter*. Vergelijkt men de Dww uit deze wdb. met de Dww die in het onderzochte krantenmateriaal de hoogste frequentie hebben, dan ontbreken in de verklarende wdb. *an sich*, *Fingerspitzengefühl*, *Fremdkörper*, *gründlich*, *hineininterpretieren*, *ins blaue hinein*, *kurieren am Symptom* en *unverfroren*.

VII. TAALSFEER EN GRAMMATICALE CATEGORIE

a) Taalsfeer:

De Dww behoren tot alle mogelijke taalsferen: naast neutrale Dww (meestal bijwoorden zoals *überhaupt* en *sowieso*) zijn er woorden die men onder de algemene taal moet rangschikken (zoals *Fingerspitzengefühl* en *rücksichtslos*), ook als ze oorspronkelijk tot de technische taal behoren maar in een algemene betekenis gebruikt worden (zoals *Fremdkörper*): al deze Dww heb ik in de lijsten II en III met een A aangeduid. Er zijn echter ook technische woorden die tot een specifieke taalsfeer behoren; deze heb ik in de lijsten II en III met B aangeduid. Kwantitatief genomen ziet de spreiding van de Dww over de verschillende taalsferen er als volgt uit:

Taalsfeer	aantal Dww in : NN onderzoek (II)	kwant. onderzoek (III)
A algemene taal	96	21
B technische taal		
1 cultuur	4	2
2 handel, economie	4	1
3 WO II	5	1
4 politiek	5	2
5 mode	0	0
6 muziek	1	0
7 toneel, film	5	1
8 sport	3	3
9 natuurkunde	1	0

Zelfs als men er rekening mee houdt dat nog andere onderverdelingen mogelijk zijn (b.v. filosofie, psychologie, literatuur), behoort veruit het grootste gedeelte van de Dww tot de algemene taal.

b) Grammaticale categorie :

	aantal Dww in II	III
substantieven	71	19
adjectieven	28	4
werkwoorden	4	2
bijwoorden	2	1
uitdrukkingen	19	5

Dat meer dan de helft van de Dww substantieven zijn lijkt me normaal. Het vrij grote aantal adjectieven bevestigt wat we boven over de frequentie van de Dww in de algemene taal gezegd hebben. Over het algemeen zijn de buigingsvormen correct (zie de vb.) ; ik heb slechts twee afwijkingen gevonden : *Het Gesundes Volks-empfinden* (EM en HP) waar men de Duitse uitdrukking niet heeft willen aanpassen, en *het volkstümlich varken* (EM) waar echter een drukfout in het spel zijn kan. Opmerkelijk is het grote aantal uitdrukkingen (15 %) : hier wordt niet alleen één woord overgenomen maar een hele structuur, soms een hele gedachte. Meer over dit probleem zou men slechts kunnen zeggen bij een vergelijking van de grammaticale categorie van de Dww met die van de Franse en de Engelse woorden in het Nederlands (zie echter ook beneden de aanpassing van b.v. Duitse werkwoorden aan het Nederlandse taalsysteem).

VIII. AANPASSING AAN HET NEDERLANDSE TAALSYSTEEM

Dww worden niet altijd zuiver overgenomen, ze worden soms op de een of andere manier aan het Nederlands aangepast :

a) in de grafie ¹⁵ :

1. door het gebruik van kleine beginletters bij substantieven : *bühne*, *freizügigkeit*, ins *blaue* hinein (zie beneden de verschillende grafieën in de kranten). De wdb. van vreemde woorden houden zich echter meestal aan de Duitse grafie. Omgekeerd vindt men soms ook hoofdletters waar het Duits een kleine beginletter gebruikt : *Gefundenes Fressen*, *Gesundes Volksempfinden*, klein *Kariertes Denken*.
2. door aanpassing van sommige klinkers of medeklinkers : woordspelerij (zie ook b), *Heimwee*, *Rutschbaan*, *Strapatsen*, *Schwam drüber* (Het Nederlands kent geen dubbele medeklinker aan het einde van een woord).
3. door het introduceren van een koppelteken in een samenstelling : *dies-seitig*, *Operations-freudigkeit*, *Prinzipien-reiterei*, *salon-fähig*, *so-wie-so*. Dit is waarschijnlijk een middel om lange woorden, waar het Nederlands minder van houdt dan het Duits, overzichtelijker te maken. Dit kan nog verder gaan, nl.
4. door te scheiden wat in het Duits aaneengeschreven wordt : *so wie so*.
5. door het inlassen van een verbindings-s : *Machtsübernahme* (het corresponderende germanisme is *machtsovername*!) ¹⁶ Men vindt ook het tegengestelde : *rücksichtslos* (naast *rücksichtslos*).
6. door het inlassen van een t voor z [ts] : *waltzer*.
7. door het weglaten van de umlaut : *Einzelganger* (Dit woord zou ook een samenstelling kunnen zijn met Ned. *ganger*). Over het algemeen blijft de umlaut echter behouden (zie *überhaupt*, *salonfähig*).

b) in de woordvorming, door de – soms losse – heterogene samenstelling van Duitse en Nederlandse woorden :

1. Duits woord + Ned. woord : *Ersatzzouders*, *Schundliteratuur*, *Schutzhaftvoorstellen*, een *Uebermensch-gevoel*, *Verelendingspolitiek*. Er is echter geen scherpe grens tussen grafische en morfologische aanpassing ; zie boven : *Einzelganger*.
2. Ned. woord + Duits woord : *Duits-gründlich*, *levens-bejahend*, *principenreiters*.

15. Aangezien ik me beperkt heb tot de geschreven (krante)taal, heb ik de aanpassing aan de Nederlandse uitspraak niet kunnen onderzoeken.

16. Zie S. Theissen, *De Germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat*, p. 98.

3. Soms worden in een Duitse uitdrukking Nederlandse woorden geïntroduceerd : an of für sich, *het had geen* zweck. Het kan zelfs zo ver gaan dat een Duits woord, met een Engels woord geassocieerd wordt : *bühne-establishment*.
4. Samengestelde Duitse werkwoorden waarvan het tweede deel door het Nederlandse werkwoord vervangen wordt : *kalt stelt, een kaltgestelde*. In uitdrukkingen kan het Duitse door het Ned. werkwoord vervangen worden ; zo vindt men 'Befehl is Befehl' naast 'Befehl ist Befehl'. Dit schijnt erop te wijzen dat Nederlandse werkwoorden resistent zijn tegen Duitse concurrentie ; zie ook boven het zeer kleine aantal Duitse werkwoorden die in het Nederlands gebruikt worden.

c) soms krijgt een Duits woord een Nederlands achtervoegsel : streberig, wichtigtuering (Duits : -isch).

d) sommige Duitse substantieven op -er krijgen een Nederlands meervoud : *Draufgänger, principenreiters, strebers, Wichtigtuers*. Er zijn echter meer correcte (Duitse) dan aangepaste meervouden. Deze grafische of morfologische aanpassingen gebeuren niet altijd bewust, ze hangen ook af van de (soms gebrekkige) kennis die de taalgebruiker van het Duits heeft.

e) soms wordt het genus van de Duitse substantieven aangepast : Beschouwt men als normaal dat het Duitse woord hetzelfde genus heeft als het corresponderende woord in het Nederlands en houdt men verder rekening met het feit dat ik geen onderscheid heb kunnen maken tussen mannelijke en vrouwelijke substantieven en dus slechts het- (D. das) van de-woorden (D. der, die) heb onderscheiden, dan ben ik maar 3 afwijkingen tegengekomen van het Duitse genus :

2 × het, waar het Duits *der* heeft, nl. *het Befehl, het Riesenerfolg* (N. het bevel, het succes)

1 × de, waar het Duits *das* heeft, nl. *de Schlüsselerlebnis, naast het Aha-Erlebnis*.

In dit laatste geval heeft het Duitse woord in zijn Nederlandse kontekst hetzelfde genus als in het Duits maar niét hetzelfde genus als het corresponderende woord in het Nederlands, nl. *de belevenis*. Op de vraag

„ ... of bij ontlening van een substantief het genus ook overgenomen wordt of toegekend op grond van interne factoren van formele of van semantische aard...” antwoordt Geerts : „Het is... duidelijk dat de in de taal heersende systematiek zeker sterk genoeg geacht kan worden om een klassificering op zuiver interne gronden aannemelijk

te maken. De invloed van de vreemde taal is in vergelijking daarmee ongetwijfeld te zwak. Was dat niet het geval dan zou het toch wel verbazing moeten wekken dat oorspronkelijk feminiene woorden er nooit in slagen hun genus te behouden..." („De nominale klassificatie van ontleningen", De Nieuwe Taalgids, 1970, Van Haeringen-nummer, p. 48).

In bovenstaand geval is de externe faktor echter sterker geweest dan de interne. Ook het feit dat er meer correcte (Duitse) dan aan het Nederlands aangepaste meervouden zijn (zie d) bewijst dat de externe invloed zeer sterk kan zijn. Het standhouden van het Duitse suffiks -los tegenover het Nederlandse -loos in *rücksichtslos* (f 9!) wijst in dezelfde richting.

f) soms wordt het Duitse woord gewoon vertaald: zo vindt men *aha-ervaring* naast *Aha-Erlebnis* en *principenruiter* naast *Prinzipienreiter*. Voor *Spielmacher* geeft Van Gelderen in 1969 slechts de omschrijving 'opbouwer van het spel'. In 1974 voegt Koenen daaraan toe: 'thans ook spelmaker'. Reeds in 1936 vermeldt De Vooy's het geval van *Scharfmacher* „dat na enige tijd voor scherpstlijper plaats maakte" (Nedersaksische en Hoogduitse invloeden, Verzamelde Taalkundige Opstellen, III, p. 157).

Overzicht van de grafie van de Dww in het onderzochte krantenmateriaal (zie boven de afkortingen van de kranten).

Aha-Erlebnis (GR, HP, VN), aha-Elebnis (GR)
 'an sich' (EM), an sich (3 EM)
 'Ausputzer' (GR), ausputzer (HP)
 'auradiert' (GR), ausradiert (HP)
 Bühne (EM), bühne (2 EM, 2 HP)
 'Draufgänger' (EM), Draufgänger (VN)
 Einzelgänger (EM), Einzelganger (VN)
 Fingerspitzengefühl (2 E), fingerspitzengefühl (EM, VN, KN)
 'Fremdkörper' (E), Fremdkörper (2 EM, HP, VN)
 'gefundenes Fressen' (HP), 'gefundenes fressen' (VG), Gefundenes Fressen (E), gefundenes fressen (HP)
 'Gesundes Volksempfinden' (E), Gesundes Volksempfinden (HP)
 'Gründlichkeit' (GR), gründlichkeit (VN)
 Heimat (KN), heimat (KN)
 'ins Blaue hinein' (EM), ins blaue hinein (EM)
 Machtübernahme (VN), Mchtsübernahme (VN)
 'Nachwuchs' (2 EM), Nachwuchs (2 EM, VN)
 'Prinzipienreiter' (EM), Prinzipienreiter (VN)
 'Prinzipien-reiterei' (EM), Prinzipienreiterei (2 EM)
 'rücksichtslos' (EM), rücksichtslos (EM, HP, GR), 'rücksichtlos' (GR), rücksichtlos (EM, 2 HP)

salonfähig (2 GR, VN, HP), salon-fähig (GR)
 'schmieren' (VN), schmieren (GR, HP)
 'Schwung' (EM), Schwung (EM), 'schwung' (HP), schwung (EM)
 sowieso (2 GR), so wie so (EM), so-wie-so (VN)
 'Spielerei' (EM), Spielerei (2 EM, GR), 'spielerei' (EM), spielerei (EM)
 Spielmacher (TE), spielmacher (AD, HP)
 Streber (2 EM), 'streber' (GR), strebers (HP, GR)
 'unheimisch' (?), unheimisch (EM, GR)
 'unheimlich' (EM), unheimlich (HP)
 'Verelendungstheorie' (VN), Verelendungstheorie (GR), verelendungs-
 theorie (GR)
 'Wiedergutmachung' (EM), Wiedergutmachung (GR)

Uit deze overzichtslijst kan men de volgende conclusies trekken :

– Als men rekening houdt met al de andere Dww die correct gespeld zijn, constateert men dat de correcte Duitse grafie vaker voorkomt dan een min of meer vernederlandste spelling.

– In een en dezelfde krant vindt men soms twee zonet drie verschillende grafieën.

– Uit het gebruik van aanhalingstekens zou men kunnen opmaken dat deze Dww nog als vreemd worden beschouwd ; dit is echter niet zo : de Dww met de hoogste frequentie in het Noordnederlandse krantenonderzoek (II), nl. *rücksichtslos* (f 9), *Spielerei* (f 7), *Fremdkörper* (f 7), *ausputzer* (f 7), *an sich* (f 6) vindt men zowel met als zonder aanhalingstekens. Van de 224 Dww uit dit onderzoek stonden er slechts 70, dus een derde, tussen aanhalingstekens. Ook van de 67 Dww met f 1 waren het er slechts 24. M.a.w. 2/3 van de Dww die zeker niet als frequent kunnen worden beschouwd worden zonder aanhalingstekens geschreven. In het kwantitatieve krantenmateriaal stonden er slechts 12 van de 55 Dww tussen aanhalingstekens. Het gebruik van de aanhalingstekens kan trouwens door de kontekst veroorzaakt worden, soms wijzen ze op een ironische bijbedoeling of op een andere gebruikssfeer van het Duitse woord, zoals in het volgende vb. : „De staat is in toenevende mate gaan fungeren als 'Ausputzer' ...” (GR, 20.2.71, p. 5). Het gebeurt ook dat een Dww, dat meer dan eenmaal in dezelfde tekst gebruikt wordt, de eerste keer tussen aanhalingstekens staat en daarna niet meer. Ook uit de cursivering van een Dww kan men niet afleiden dat het nog als vreemd wordt beschouwd : dit procédé wordt inderdaad soms gebruikt om de aandacht van de lezer op een belangrijk woord te vestigen.

Er vallen dus geen relevante conclusies te trekken uit het al dan niet gebruiken van aanhalingstekens of van cursivering.

IX. BETEKENISVERSCHIL

Drie Duitse woorden hebben in het Nederlands een andere betekenis ontwikkeld dan in het Duits (zie de vb. aan het einde van deze studie) :

– *schmieren*, als vakterm uit de toneeltaal bestaat in die betekenis niet als werkwoord in het Duits, wél *Schmierenkomödie*, *Schmierenschauspieler* en *Schmiere*.

– *Strapätzen* betekent in het Duits slechts 'vermoeienis, ontbering' ; in het onderzochte krantenmateriaal werd het steeds gebruikt in de betekenis van 'fratsen, gekke streken', al vermelden sommige wdb. beide betekenissen.

– *unheimisch* ('niet zoals thuis, niet op zijn gemak') heb ik gevonden in de betekenis van *unheimlich* ('griezelig, onheilspellend').

Van *Aha-Erlebnis* heb ik de indruk dat het in het Nederlands vaker voorkomt dan in het Duits, waar ik het persoonlijk nog nooit gehoord of gelezen heb. De meeste Duitse wdb. hebben dit woord zelfs niet opgenomen.

X. MOTIEVEN VOOR HET GEBRUIK

Nadat we gezien hebben wélke Dww in de Nederlandse krantetaal gebruikt worden en hóé ze gebruikt worden, moet men zich natuurlijk de vraag stellen waaróm ze gebruikt worden. In zijn „Duitse invloed op het Nederlands” (1909) zegt De Vooy :

„Voor een Duits woord in een Nederlandse zin kunnen... verschillende motieven bestaan : aan het ene uiterste pronkzucht en aanstellerij ; in het midden haast of gemakzucht ; aan het andere uiterste fijn taalgevoel en weloverwogen taalbehoefte.” (Verzamelde Taalkundige Opstellen II, p. 56).

Ook Gerlach Royen, die soms als purist reageert („überhaupt... mir nichts dir nichts... duitse woorden, die men over het algemeen beter doet te vermijden.”, *Taalpanoptikum*, p. 349), geeft toe dat er soms gegronde redenen kunnen zijn om een Dww te gebruiken ; in *Taalrapsodie* zegt hij :

„Het kan aanstellerig zijn, maar het kan ook wel eens voor de goede verstaander het goede woord zijn” (p. 436).

En in *Ongaaf Nederlands* :

„Meer dan eens maken auteurs het zich gemakkelijk, door niet eens te beproeven voor hun Duits een nederlands woord te vinden. Maar

ik wijs er toch nadrukkelijk op, dat het gebruik van elk Duits woord niet noodwendig uit gemakzucht voortkomt; er kunnen redenen zijn om niet te vertalen, of een Duits woord te bezigen..." (p. 44)

J. Huizinga was eveneens van mening dat een Dww soms om wille van de nauwkeurigheid gebezigd wordt:

„dikwijls is het, dat de grenzen der begrippen anders liggen, ... en dat het Deutsche woord juist een punt raakt, dat het Nederlandsche niet te treffen weet." (Cultuurhistorische Verkenningen, Haarlem 1929, p. 117 vlg., geciteerd door Michels in De Nieuwe Taalgids, 1950, p. 181).

Aan de hand van de gevonden voorbeelden stip ik enkele mogelijke motieven aan voor het gebruik van Dww:

- a) als Dww tot de internationale (tenminste Franse, Engelse) woordenschat behoren, zoals *Ersatz*, *Weltschmerz*, *Kindergarten*, hoewel dit laatste er niet in geslaagd is 'kleuterschool' te verdringen.
- b) invloed van de Duitse cultuur (literatuur, filosofie, kunst): *Wille zur Macht, der Dritte im Bunde; Umwertung aller Werte, an sich, Verelendungstheorie; Jugendstil*. Een uitdrukking als *Umwertung aller Werte* is trouwens universeleler dan de b.v. door Van Gelderen voorgestelde vertaling: 'herwaardering' of 'nieuwe waardebevestiging'.
- c) als Dww tot een vaktaal behoren:
  - film of toneel: *schnitt; bühne, schmier, Lehrstück*;
  - voetbal: *ausputzer, spielmacher, Angstgegner*. Aangezien de meeste voetbaltermen uit het Engels komen, is deze Duitse invloed toch wel eigenaardig;
  - linguïstiek: *anlaut, inlaut, auslaut, umlaut*.
- d) als Dww betrekking hebben op een typisch Duitse situatie: *Wiedergutmachung, Wirtschaftswunder*; nieuwe woorden zijn in dit opzicht: *Edelfresswelle* en *Lehrfreiheit*. Dww zoals *Blut und Boden, Endlösung, lebensunwert, Untermensch*, die historisch met het nationaal-socialisme verbonden zijn, roepen een heel ander associatief betekenisveld op dan de vertaling ervan.
- e) om aan een bericht over Duitsland een beetje couleur locale te geven: b.v. in

„... de *steinreiche* Duitsers..." (EM, 25.8.73, p. 62)

„Helmut Schmidt en zijn *Duzfreund* Valéry..." (EM, 14.12.74, p. 85)

„Dacht de heer Bahr nu werkelijk dat de USSR deze '*freizügigkeit*' tussen de beide Duitse Staten toelaat...?" (EM., 24.6.72, p. 56)

- f) als Dww in Nederlandse ogen/oren typisch zijn voor het Duitse volkskarakter, meestal met een pejoratieve bijbedoeling: *gründlich*, *Prinzipienreiter*, *rücksichtslos*, *schneidig*, *unverfroren*, *Befehl ist Befehl*, *Ordnung muss sein*. Ook het bestaan van een bijna gelijklopende Nederlandse parallelvorm kan het gebruik van het Duitse woord niet beletten: *gründlich* is voor een Nederlander nog grondiger dan 'grondig' en *Befehl* heeft blijkbaar een andere, meer pruisische gevoelswaarde dan 'bevel'. Het gebeurt zelfs dat het Duitse woord samen gebruikt wordt met de vertaling ervan:

„*Planwirtschaft*, een planmatig gedirigeerde economie.” (EM, 14.9.74, p. 86)

„de *Schutzhaft* of preventieve hechtenis van de nazi's...” (VN, 1.2.75, p. 19)

- g) soms wordt het Duitse woord boven het germanisme verkozen; zo vindt men *Macht(s)übernahme* naast 'machtsovername' en *Reinkultur* naast 'reincultuur'.
- h) als een Dww niet goed of slechts zeer omslachtig te vertalen is: *überhaupt*, *hineininterpretieren* („door vertolking of verklaring een bedoeling in iets leggen die er niet in zit, die de auteur niet gewild heeft”, Van Dale).
- i) als de beeldspraak in sommige gevallen plastischer is dan in het Nederlands:

Fingerspitzengefühl („fijn gevoel voor iets”, Van Gelderen);
gefundenes Fressen („buitenkansje”, Van Gelderen).

Waarschijnlijk zijn er nog andere motieven. Trouwens zijn de verschillende punten die ik aangestipt heb niets anders dan een poging tot een rationele verklaring en misschien is het allemaal 'hineininterpretiert'. In ieder geval is er tussen de twee uitersten die De Vooy signaleert, nl. aanstellerij en fijn taatgevoel ruimte voor heel wat schakeringen.

CONCLUSIE

a) In de geraadpleegde wdb. van vreemde woorden staan er meer dan 500 Dww. Slechts 15 % ervan komen in ten minste de helft van de wdb. voor maar slechts 10 % (54 Dww) ervan hebben we in het onderzochte krantenmateriaal gevonden. Daarnaast werden echter ook 86 Dww aangetroffen, die nog niet door de wdb. vermeld worden. Slechts 41 van de 140 Dww uit de

kranten werden meer dan eenmaal gebruikt. 2/3 zijn dus hapaxen : daarom is er ook zo weinig concordantie tussen Dww in de wdb. van vreemde woorden (I), het Noordnederlands materiaal (II) en het kwantitatief onderzoek (III). Summa summarum vertonen slechts een 20-tal van de in totaal gevonden ongeveer 600 Dww een relatief hoge frequentie. Als men ze volgens hun grammaticale categorie rangschikt, krijgt men de volgende lijst :

substantieven : Ausputzer, Bühne, Fingerspitzengefühl, Fremdkörper,
Kitsch, Prinzipienreiter, Schwung, Streber
adjectieven : gründlich, rücksichtslos, unverfroren
werkwoorden : hineininterpretieren, kaltstellen, schmieren
bijwoorden (bijw. uitdr.) : an sich, sowieso, überhaupt
uitdrukkingen : gefundenes Fressen, ins blaue hinein, Kurieren am
Symptom.

Ongeveer de helft hiervan staat noch in de wdb. van vreemde woorden, noch in de verklarende wdb., die wél b.v. *schneidig* (Van Dale) en *Schöngeist* (Koenen) vermelden, woorden die ik in meer dan 30.000 blz. kranten en weekbladen geen enkele keer ben tegengekomen. Dit betekent echter niet dat men deze Dww in het Nederlands nooit kan aantreffen, maar wél dat de wdb. niet altijd de gebruikelijke Dww opnemen.

b) We hebben ook geconstateerd dat heel wat Dww nooit echt het Nederlands zijn binnengedrongen (zie al de hapaxen in vergelijking I). Andere zijn verouderd (zie b.v. de vergelijking van de twee drukken van Brandt/de Haan) : soms verdwijnt het woord samen met het ding of met het begrip (b.v. *Valutaschwein* uit de jaren '30 en *Ausweis* uit de jaren '40), al hebben nog niet alle wdb. daar de consequenties uitgetrokken. Onder de nieuwe Dww (zie de lijsten II en III) zijn er zeker ook heel wat eendagsvliegen ; prognoses zijn hier echter onmogelijk.

c) De in het Nederlands gebruikte Dww komen uit zeer uiteenlopende taalkringen : naast overblijfselen uit de 2de wereldoorlog (meestal uit de woordenschat van het nationaal-socialisme) zijn er ook vrij recente voetbaltermen en heel wat woorden uit kunst en cultuur. Veruit de meeste Dww behoren echter tot de algemene taal.

d) Wat de verhouding Noorden/Zuiden betreft, had ik niet verwacht zo'n groot aantal Dww in het Zuiden te vinden : globaal gezien zijn er evenveel als in het Noordnederlandse krantenmateriaal maar er zijn meer verschillende woorden.

e) Gezien het publiek van de weekbladen is het niet verwonderlijk dat men daarin meer Dww tegenkomt dan in de dagbladen.

De weekbladen vormen echter geen homogeen blok ; er is een zeer groot onderling verschil : Vrij Nederland in het Noorden en Knack in het Zuiden gebruiken de meeste Dww. Ik heb niet kunnen uitmaken of er typisch Zuidnederlandse Dww zijn maar er schijnen wel typisch Noordnederlandse te zijn, b.v. *ausputzer* (waarvoor men in het Zuiden, evenals trouwens in Duitsland ! meestal *libero* gebruikt) en *spielmacher* (zie ook de vergelijking II/III).

f) Wat de aanpassing aan het Nederlandse taalsysteem betreft, hebben we geconstateerd dat de Duitse adjectieven, bijwoorden en uitdrukkingen (deze laatste vertegenwoordigen 15 % van het geheel !) meestal met de correcte Duitse vorm worden overgenomen. De werkwoorden, die niet zeer talrijk zijn, worden ofwel als infinitief ontleend of ze worden, vooral bij samengestelde werkwoorden (zoals *kaltstellen*), aan het Nederlandse systeem aangepast. De substantieven worden soms aan de Nederlandse spelling of – voor samengestelde substantieven – aan de regels van de Nederlandse samenstelling (weglaten of inlassen van de verbindings-s, b.v. in *Machtsübernahme* of *rücksichtlos*) aangepast ; die op -er krijgen soms een Ned. meervoud. Men vindt ze ook in samenstelling met een Ned. woord (b.v. *Uebermensch-gevoel*) en in enkele gevallen komt het zelfs tot een hybridische woordvorming (b.v. *woordspelerij*). Al deze aanpassingen hoeven niet bewust te zijn ; ze kunnen soms aan onkunde van het Duits te wijten zijn. Trouwens, in de meeste gevallen blijft de Duitse vorm behouden ; globaal genomen zijn de externe factoren dus belangrijker dan de interne (zie ook de bespreking van de genusafwijkingen).

g) Enkele woorden (*schmieren*, *Strapatzen*) hebben in het Nederlands een eigen betekenis ontwikkeld ; andere (*Aha-Erlebnis*, *ausputzer*) worden in het Nederlands waarschijnlijk al vaker gebruikt dan in het Duits.

h) Het is meestal niet mogelijk het motief van de gebruiker van Dww precies te bepalen : waar het bij de ene aan aanstellerij of gemakzucht te wijten is, kan het bij de andere aan fijn taalgevoel te danken zijn. Te vertalen of tenminste te omschrijven zijn de Dww natuurlijk allemaal maar er kunnen taaleconomische motieven zijn om een Dww te gebruiken : het Duits is nu eenmaal synthetischer dan het Nederlands (zie b.v. *salon-*, *museumfähig*). Er kunnen ook semantische motieven zijn : door de sfeer die het Duitse woord oproept kan het in een bepaalde situatie het enig juiste woord zijn. Bovendien zijn heel wat technische woorden (b.v. uit de linguïstiek) onmisbaar. Psychologisch gezien zou ik de verhouding tot het Duits als een haat-liefde-verhouding willen omschrijven : aan de ene kant blijkt er uit het feit zelf van de

ontlening een zekere bewondering, niet alleen voor de Duitse taal maar ook voor de Duitse cultuur en waarschijnlijk zelfs voor sommige karakteristieken van het Duitse volkskarakter (b.v. *gründlich*, *Ausdauer*) maar aan de andere kant hebben sommige van deze ontleningen een pejoratieve betekenis (b.v. *rücksichtslos*, *unverfroren*) of worden met een pejoratieve bijbetekenis gebruikt (b.v. *gründlich*), om van de nationaal-socialistische woordenschat maar te zwijgen.

Ik heb in deze studie principieel geen puristisch standpunt ingenomen maar zelfs als men het gebruik van Dww in het Nederlands vanuit een puristisch perspectief bekijkt, dan moet men toch constateren dat er niet veel Dww ook echt gebruikt worden: op 30.000 blz. kranten en weekbladen waren het er slechts 279 waarvan 140 verschillende. In hetzelfde materiaal kwamen er viermaal meer Franse woorden en dertigmaal meer Engelse woorden voor. Ik heb dus niet de indruk dat het Nederlandse taalsysteem bedreigd of zelfs aangetast wordt door het gebruik van enkele Dww. Als er een gevaar dreigt, dan is het van de Franse en nog veel meer van de Engelse kant. Maar dat is een ander verhaal en een andere studie.

VOORBEELDEN VAN ELKE GRAFIE VAN DE IN HET KRANTENMATERIAAL (II EN III) GEVONDEN DWW

- Ze horen het wel maar verstaan het niet, het *Aba-Erlebnis* ontbreekt hen. (VN, 31.8.74, p. 3)
- ... een *aba-erlebnis* voor maandagochtendlezers. (GR, 27.3.71, p. 5)
- 'Blitz', het links-*angehauchte* weekblad... (GR, 20.6.72, p. 5)
- De norm is 'an sich' al veel te hoog... (EM, 15.5.71, p. 86)
- Onze wrevel richt zich dan ook niet tegen de subsidie *an sich*. (EM, 30.9.72, p. 108)
- De Horeca-Ondernemer laakt *de publikatie-an-sich*. (EM, 1.5.71, p. 123)
- ... om er vanuit te gaan, dat die bewegingen in enig vruchtbaar theoretisch of praktisch perspectief een klasse (*an of für sich*) vormen (GR, 6.11.71, p. 8)
- Italië is voor Duitsland de bekende *Angstgegner*. (EM, 22.6.74, p. 44)
- Je moet over een behoorlijke *Ausdauer* beschikken. (EM, 6.1.73, p. 50)
- Het zal *ausnahmsweise* nog wel eens voorkomen. (GR, 28.3.70, p. 6)
- Joop van Daele: opkomende *ausputzer*. (HP, 2.3.74, p. 73)
- De staat is in toenemende mate gaan fungeren als '*Ausputzer*'. (GR, 20.2.71, p. 5)
- De belle époque was *ausradiert* (HP, 13.7.74, p. 21)
- ... moet Noord-Vietnam '*ausradiert*' worden. (GR, 20.3.71, p. 1)
- Als het *Befehl* eenmaal gegeven is we just do our job... (GR, 5.12.70, p. 4)
- Alom agenten en suppoosten van het *Befehl is Befehl* type... (HP, 6.7.74, p. 46)
- ... Het '*Befehl ist Befehl*'-principe. (EM, 5.4.75, p. 64)
- Wiegel is beslist knap, hij heeft alleen wat *Berubigung* nodig. (HP, 3.8.74, p. 42)
- De naar *Blut und Boden* theorieën riekende fascistoïde mystiek... (GR, 14.8.71, p. 3)
- ... hoe houden de pupillen zich op de *Bühne* respectievelijk op het podium. (EM, 7.9.74, p. 74)
- Een deel van *het bühne-establishment*... (HP, 30.6.73, p. 36)

- Maar we gaan er beslist geen politiek proces van maken. We spelen het ook niet op de *bühne*. (EM, 1.6.74, p. 33)
- ... vertelt over die goede oude tijd. *Das war einmal*. (EM, 24.4.71, p. 147)
- Kan er een vernietigender oordeel over heel dat '*dies-seitige*' gedoe worden uitgesproken? (EM, 4.5.74, p. 8)
- Wij zijn geen stel *Draufgänger*. (EM, 28.9.74, p. 22)
- ... dat zijn anti-papistische *Draufgänger*s. (VN, 5.7.75, p. 24)
- De president, als fractievoorzitter in het Congres eertijds een '*Draufgänger*'... (EM, 24.8.74, p. 71)
- Zij dienen zich aan als '*Dritte im Bunde*'. (EM, 11.8.73, p. 42)
- ... een idioot, echt een '*Dummkopf*'... (HP, 20.7.74, p. 21)
- Helmut Schmidt en zijn *Duzfreund* Valéry... (EM, 14.12.74, p. 85)
- Zo lijkt het ook of allerlei diëten, gebaseerd op principes die weinig met rationele voedingsleer te maken hebben, de onbetaalde rekening vormen van onze *Edelfresswelle*. (EM, 29.6.74, p. 67)
- ... brutale *Effekthascherei*. (EM, 10.5.75, p. 151)
- ... en als extra *Einlage* de drie zondagsdichters. (VN, 7.6.75, p. 23)
- Anne Marie Prins is aan ons toneel ... een *Einzelgänger*. (VN, 1.3.75, p. 25)
- De geboren Vlielanders zijn trotse '*Einzelgänger*'. (EM, 20.7.74, p. 42)
- Nu schoot de maandagavondaffaire de KRO *endgültig* in het verkeerde keelgat. (EM, 11.11.72, p. 147)
- Voor deze laatste betekent de terreur een '*Endlösung*': wie niet weten te vluchten kunnen er op rekenen dat geprobeerd zal worden hen te doden. (GR, 19.6.71, p. 1)
- ... de *Ersatzouders*... (KN, 16.10.74, p. 69)
- Met diplomatiek *fingerspitzengefühl* bouwde hij zijn relaties met overheidsinstanties op... (EM, 24.7.71, p. 39)
- Noem het *Fingerspitzengefühl*, voor mijn part ervaring of wat dan ook... (EM, 24.8.74, p. 35)
- Een *freischwebende* intellectueel... (?)
- Dacht de heer Bahr nu werkelijk dat de USSR deze '*freizügigkeit*' tussen de beide Duitse Staten toelaat... (EM, 24.6.72, p. 56)
- Misschien heeft de Daf-fabriek met al deze '*Fremdkörper*' enige originaliteit verloren... (EM, 30.9.72, p. 128)
- Ach, ik ben ook een beetje tegen de Nato in de zin dat het een *Fremdkörper* is. (VN, 31.8.74, p. 4)
- ... hoe *fremdkörperisch* zo'n gewoon autootje... ook mag uitkomen... (EM, 28.9.74, p. 195)
- ... (dat) moet toch *gefundenenes fressen* zijn. (HP, 4.5.74, p. 63)
- Want voor deze partij is de huidige toestand in Oost-Groningen '*gefundenenes Fressen*'. (?)
- In de nieuwe stemming van goodwill en samen-de-schouders-eronder zijn de beelden en verhalen *Gefundenenes Fressen*. (EM, 17.8.74, p. 46)
- Als je in teater gaat morsen of hoe dan ook plat doen, kun je het nog '*geistig*' doen. (ST, 6.11.74, p. 12)
- ... *gemütliche* mensen... (AD, 9.11.74, p. 14)
- Men verwijt je... dat je speelt op het '*Gesundes Volksempfinden*'. (EM, 30.3.74, p. 82).
- ... dat *het Gesundes Volksempfinden* zich dan zal keren tegen alles wat lang haar heeft... (HP, 6.7.74, p. 25)
- En daar zijn ze vijftienvintig jaar *grossartig* in geslaagd. (EM, 19.1.74, p. 87)
- ... in grote tegenstelling tot het (in mijn herinnering) *grüblerische* gehijg waarmee

- Ko van Dijk destijds in de Bord-versie onder zijn noodlot gebukt ging. (GR, 5.12.70, p. 11)
- ... geheel traditioneel *Duits-gründlich*... (?)
- Die *gründlichkeit* roept allemaal Derde-Rijks-associaties op... (VN, 31.8.74, p. 23)
- ... de '*Gründlichkeit*' speelde de makers parten... (GR, 8.8.72, p. 11)
- Om dezelfde reden trekt de discountwinkel *de grüne Wiese* in. (EM, 31.8.74, p. 103)
- De Memorie van Antwoord, die deze *heikele* kwestie tot onderwerp heeft, dateert van 16 december 1965. (EM, 23.1.71, p. 108)
- ... *Heimat*... (KN, 16.10.74, p. 165) ... een *Herrenvolk*... (KN, 23.10.74, p. 170)
- ... een giftige anti-Indonesië *hetze*... (GR, 12.6.71, p. 3)
- Is dit '*hineininterpretieren*'? (GR, 14.11.70, p. 11)
- ... dan wordt dat ogenblikkelijk *hineininterpretiert* als kritiek op Wiegel. (EM, 9.3.74, p. 75)
- ... het Springerplan ... om Sacharov ... in een fictieve redactie '*hineinzulügen*' (DN, 18.10.74, p. 16)
- ... '*Hochglanzkaschierung*'... (KN, 23.10.74, p. 117)
- ... een projectie '*ins blaue hinein*' (EM, 13.4.74, p. 65)
- Twee kolossale rookmachines puffen... 200.000 experimentele sigaretten per dag '*ins Blaue hinein*' (EM, 27.2.71, p. 67)
- ... '*Jugendstil*'... (KN, 16.10.74, p. 65)
- ... dat je zo'n minister, juist door hem een eigen hok te geven '*kalt stelt*' (EM, 8.3.75, p. 104)
- Presentatrice Inke Swanevelt is na twee jammerlijke uitzendingen al goeddeels '*kaltgestellt*' (HP, 20.1.73, p. 15)
- Het '*kaltgestellte*' joodse personeel... (EM, 4.1.75, p. 75)
- ... een '*kaltgestelde*' die enerzijds in reserve werd gehouden voor nog hogere taken... (VN, 28.9.74, p. 4)
- ... thuis als kind, in *de Kindergarten*, op school... (GR, 17.4.71, p. 3)
- ... *kitsch*... (KN, 16.10.74, p. 104)
- De vorm wordt voor een belangrijk deel bepaald door de cymbalen, die naast signalen (let op: een nieuw deel) ook pure *Klangfarben* geven. (GR, 24.7.71, p. 11)
- Als een gewone lezer al vindt dat Mulisch generaliseert (*kleine Feblleistung*: ik schreef eerst 'regisseert', wat wél zo juist is) (EM, 21.7.73, p. 53)
- Omdat ik dat een voorbeeld vind van *klein Kariertes Denken*. (VN, 31.8.74, p. 3)
- Als je van dat bonte geheel, die *Kleinstaaterie*, een geheel wilt maken... (HP, 1.12.73, p. 47)
- De humor is overigens niet puur *körperlich*. (HP, 20.7.74, p. 39)
- Wil men de materiële basis van ons bestaan saneren en daarbij de inflatie bestrijden dan helpt geen *Kurieren am Symptom*... (EM, 22.7.72, p. 4)
- ... vroeg in vorm zijn met '*Langlauf*'. (AD, 9.11.74, p. 15)
- Dat gaf een *lebensbejahend* resultaat (HP, 2.3.74, p. 47)
- Of zij die invalide en *lebensunwert*... zouden zijn. (GR, 6.2.71, p. 8)
- Op tal van instituten wordt op meer of minder subtiële wijze de '*Lehrfreiheit*' aangetast. (VN, 19.4.75, p. 29)
- ... een soort '*Lehrstück*' tegen corruptie. (VN, 23.11.74, p. 19)
- Leistungszwang* (GR, ?)
- Dit Guiana kent geen eigen '*Lokalsprache*' (VN, 30.11.74, p. 7)
- In de laatste jaren voor zijn definitieve *Machtübernahme*... (VN, 3.8.74, p. 2)
- Een klein jaar voor de *Machtübernahme* door Hitler (VN, 2.11.74, p. 21)
- Er wordt in de Middellandse Zee een politiek '*Marinespiel*' gespeeld. (EM, 10.7.71, p. 50)
- Meine Wenigkeit* voelt zich zeker niet in staat te beoordelen of... (?)

- Een prachtige Bonnes Mares 1966, 'Mit Vorsicht zu geniessen' maar ongetwijfeld een sterke, mooie Côte de Nuits. (EM, 4.11.75, p. 88)
- Voorwerpen die men vroeger 'museumfähig' vond... (EM, 5.5.73, p. 107)
- Joop Wolff (nam) de rol van theoretisch scholer van die nieuwe *Nachwuchs* over. (VN, 7.6.75, p. 1)
- Voor 'Nachwuchs' is niet tijdig gezorgd... [over sport] (EM, 10.4.71, p. 161).
- ... de computer die dit schaakpartijtje maar 'nebenbei' deed. (EM, 23.1.71, p. 67)
- Commerciële stunts, die de concurrentie steeds weer uitdagen en de 'Normalverbraucher' verheugen... (EM, 22.6.74, p. 38)
- Operations-freudigkeit* zowel van de kant van arts als patiënt... (EM, 16.2.74, p. 75)
- Ordnung muss sein*. (VG, 9.11.74, p. 10)
- Planwirtschaft*... een planmatig gedirigeerde economie... (EM, 14.9.74, p. 86)
- ... Of zij die hooggeschoold en *politisch unzuverlässig* zouden zijn... (GR, 6.2.71, p. 8)
- ... onthullend voor mij was dat slechts één foto van een 'Polsergeist' schijnt te bestaan... (EM, 8.3.75, p. 77)
- ... de Duitse 'Pornowelle'... (EM, 17.4.71, p. 119)
- ... enkele 'principenreiters' (HV, 9.11.74, p. 2)
- Ze is betweterig, een *Prinzipienreiter*, en moralistisch, (VN, 24.8.74, p. 17)
- En er is aanzienlijk minder *Prinzipienreiterei*. (EM, 20.11.71, p. 81)
- ... een afwezigheid van scherpslijperij, van 'Prinzipien-reiterei'... (EM, 18.8.73, p. 57)
- ... anders zouden het onverdraagzame calvinistische 'Prinzipienreiter' zijn geworden. (EM, 18.12.71, p. 131)
- Hij heeft er het proces van 'Problemlösung' revolutionair mee veranderd. (EM, 27.2.71, p. 69)
- Wat u vertelt is allemaal *quatsch*! (HP, 2.2.74, p. ?)
- Omdat het personeel geen zekerheid had, is er ook nog enorm gestolen. Het expeditiepersoneel ging 'ranschen', pikte goederen mee; er is voor zo'n anderhalf miljoen gestolen. (EM, 11.9.71, p. 141)
- ... *Realpolitik*... (KN, 30.10.74, p. 168)
- ... enige geavanceerde *Realunternehmer*... (EM, 22.3.75, p. 37)
- Al moet ik daaraan toegeven dat de inhoud van zijn lesmateriaal gelijk ook een stuk 'regierungsfreundlicher' werd. (GR, 28.11.72, p. 9)
- Het ... steriele milieu van deze universitaire 'Reinkultuur'... (EM, 17.4.71, p. 99)
- De reden voor het 'Riesenerfolg' lag voor de hand... (VN, 18.1.75, p. 5)
- ... 200.000 ton zout ... maar die volgens het voorgenomen gecontroleerde strooibeleid niet 'rücksichtslos' op de wegen zal worden gekwakt. (EM, 8.1.72, p. 77)
- Het *rücksichtslose* revolutionarisme... (GR, 12.2.72, p. 7)
- Hoewel een *rücksichtslose* competitie bepaald niet het hoogste ideaal is... (EM, 9.1.71, p. 11)
- Op en buiten het veld stel je die *Rücksichtslosigkeit* vast. (HP, 6.7.74, p. 46)
- De humbug waar veel poëzie zich altijd al met moeite van wist te onderscheiden is nu *salonfähig* geworden. (GR, 26.2.72, p. 10)
- Tijdschriften die buiten de officiële literatuur opereren, zoals Link en Derhalve, verschijnen te sporadisch om weerwerk te kunnen bieden tegenover de meer *salonfähige* libellen. (GR, 12.9.72, p. 10)
- ... dan wordt hun eigen standpunt er *salonfähiger* door. (VN, 2.8.75, p. 3)
- In de zogeheten 'Salonmalerei'... (EM, 27.4.74, p. 121)
- ... satire of geen satire, solidariteit of *Schadenfreude*. (GR, 15.1.72, p. 11)
- Het is zelfs de *Schlüsselerlebnis* van mijn leven geweest. (EM, 22.6.74, p. 41)
- ... dat hij vaak niet de verleiding heeft kunnen weerstaan om wat te 'schmierem'. (VN, 21.12.74, p. 27)

- Toch *schmiert* Rod Steiger in zijn creatie van Napoleon erger dan... (GR, 5.12.70, p. 11)
- De vrouw staat op om open te doen, harde *schnitt* naar de munt die in de meter valt... (HP, 17.8.74, p. 31)
- Het heden schijnt dan slechts een gigantische herhaling en ... à la (sic!) perfectionering van wat '*schon da gewesen*' is. (EM, 14.8.71, p. 56)
- ... een serie nietszeggende zeer *schön* gefilmde plaatsjes. (GR, 21.11.70, p. 13)
- Amerikaanse *Schönfilmerei* waarbij vooral de zoomlens een belangrijke rol speelt. (?) Echter, de nauwlettende lezer zal wel verrast geweest zijn een paar *Schönheitsfehler* te hebben ontdekt. (EM, 16.12.72, p. 12)
- ... de *Schutzhaft* of preventieve hechtenis van de nazi's. (VN, 1.2.75, p. 19)
- En dan behoeft men niet meteen te denken aan de twee enorme biertenten die hier onvermijdelijk zullen verrijzen, maar dan dringt de '*Schwung*' zich op van dit hele complex met tentdak en al... [over München] (EM, 10.7.71, p. 55)
- Alles met een enthousiasme en een *Schwung*... (GR, 3.4.71, p. 3)
- Goedhart... scheen de '*schwung*' waarmee formele voorschriften in Latijns-Amerika gehanteerd worden prima te kennen. (HP, 24.11.73, p. 45)
- Hij ... hanteert de sigarendoos met de *schwung* van een sinjeur die geluk had in het leven... (EM, 1.5.71, p. 44)
- Geen spoor van trots nationalisme of heldenverering, geen geschiedkundige '*Sinngebung des Sinnlosen*' (EM, 8.5.71, p. 113)
- Hij neemt aan dat De Telegraaf bij de lezers van HP *sowieso* al in een scheef daglicht staat... (HP, 29.6.74, p. 4)
- ... omdat de regering *so wie so* van plan was... (EM, 13.10.73, p. 17)
- ... *so-wie-so*... (VN, 2.11.74, p. 29)
- Die vergelijkingen zijn geen *Spielerei*... (GR, 10.10.72, p. 10)
- Die neiging tot '*Spielerei*' die alle getoonde affiches wel hebben... (EM, 3.4.71, p. 111)
- Het aantal eigenaren dat deze fiets om de '*spielerei*' heeft... (EM, 20.3.71, p. 86)
- Met deze nieuwe mini van Toshiba is het bepaald geen *spielerei*. (EM, 1.5.71, p. 114)
- ... '*Spielmacher*'... (TE, 6.11.74, p. 17)
- Van Hanegem is de beste *spielmacher*. (HP, 1.6.74, p. 37)
- ... een *Stehgeiger*... (HP, 4.5.74, p. 34)
- De '*steinreiche*' Duitsers... (EM, 25.8.73, p. 62)
- De *strapaizen* die hij verleden week uithaalde vindt men elders in dit stuk... (VN, 31.8.74, p. 5)
- In de sport is hij een gewelddadig soort *Streber*... (EM, 17.4.71, p. 99)
- De kleinburgerlijke '*streber*'... (GR, 19.12.70, p. 10)
- Aan de ene kant de *strebers*, aan de andere kant de dogmatische ideologen. (HP, 18.8.73, p. 27)
- Niets wijst op onaangename *Streberei*... (HP, 17.8.74, p. 30)
- Enkele *streberige* figuren... (EM, 24.4.71, p. 129)
- De kleine delinquent ... moest eindelijk eens *tüchtig* worden aangepakt, om zijn eigen bestwil. (EM, 11.5.74, p. 104)
- ... *überhaupt* geen sprake. (NRC, 7.11.74, p. 13)
- Een griezelig soort *Uebermensch-gevoel*... (EM, 17.4.71, p. 99)
- Veel van de jonge mensen ... hebben vaak alleen maar bij hun ouders gewoond. Daardoor is er wel eens een gebrek aan zelfstandigheid, dat kan leiden tot '*Ueberspitzung*' waarbij scheidingen soms het gevolg zijn. (NRC, 4.11.74, p. 5)
- De knie '*umspielte*' pantalon... (EM, 27.1.73, p. 46)
- Die grote veranderingen in hun '*Umwelt*'... (EM, 30.11.74, p. 45)
- Er komt geen '*Umwertung aller Werte*'... (EM, 19.12.70, p. ?)

- Hier becroop de aanwezigen dat 'unheimische' gevoel bespioneerd te worden... (?)
 Je verwachtte een stad die *unheimisch* zou werken... (EM, 16.6.73, p. 76)
 ... een stuk *unheimlich* vertrouwde hedendaagse geschiedenis. (HP, 20.10.73, p. 44)
 Het resultaat is voorspelbaar: hallucinerend en vooral 'unheimlich' (EM, 22.1.72, p. 81)
 ... een gevoel van *Unheimlichkeit*... (VN, 7.12.74, p. 24)
 Het strand is ... afgesloten voor de autochtone *untermenschen*... (GR, 20.6.72, p. 3)
 ... een *unverfroren* stukje machtstructuur van een binnenlandse veiligheidsdienst. (VN, 28.9.74, p. 4)
 Maar ik ben niet meer zo politiek *veranlagt*. (EM, 20.4.74, p. 23)
 Door 'Verelendung' zou de Surinaamse bevolking in Nederland tot het optimaliseren van haar eisen gebracht moeten worden... (GR, 19.9.72, p. 3)
 De 'Verelendungs-theorie' welke Strauss voorstaat... (VN, 12.4.75, p. 21)
 Wij zijn nu eenmaal geen aanhanger van een of andere primitieve *Verelendungs-theorie*... (GR, 24.4.71, p. 2)
 Het zwart-wit beeld geeft tegelijkertijd een *verfremdend* en documentair karakter. (GR, 12.2.72, p. 7)
 Mits goed gecoacht en niet *verschmierend* kunnen Van Dusschoten en Van Duin de Nederlandse revue weer tot leven brengen. (EM, 20.4.74, p. 117)
 Het *volkstümlich* varken... (EM, 10.5.75, p. 150)
 ... want juist *Weltfremdheit* is hem vreemd. (VN, 8.3.75, p. 1)
 Het rapport spreekt hier van *Weltschmerz-problemen*... (EM, 9.10.71, p. 119)
 Een handvol middelmatig getalenteerde *Wichtigtuers*... (VN, 17.8.74, p. 2)
 ... een *wichtigtueringe* formulering... (VN, 16.11.74, p. 11)
 ... een 'Wiedergutmachung' voor 300 jaar 'uitbuiting'... (EM, 8.2.75, p. 53)
 ... een stukje *Wiedergutmachung* van Duitse zijde... (GR, 6.5.72, p. 8)
 ... de 'Wille zur Macht' (NRC, 6.11.74, p. 11)
 ... een 'Wirkungsgeschichte' van dit of dat werk... (GR, 7.8.71, p. 10)
 ... een dodelijke rust die het Braziliaanse *Wirtschaftswunder* nodig heeft... (GR, 12.9.72, p. 5)
 ... een *Wortspielerei*... (GR, 13.9.69, p. ?)
 Door die zegenrijke *woordspelielij* gaat geen zee mij te hoog. (EM, 15.1.72, p. 43).
 ... moet men tot een 'deviezen-Zwangswirtschaft' overgaan. (EM, 8.7.72, p. 42)
 ... het had geen *zweck*. (VN, 9.11.74, p. 3)

ALFABETISCHE LIJST VAN ALLE GEVONDEN DWW MET OPGAVE VAN DE BRONNEN

Afkortingen

- BH, Brandt/de Haan
 BO, Bos
 CTT (AW), Commissie Technische Taal, alg. woorden
 DR, Fijn van Draat
 DV, De Vooys
 GR, Gerlach Royen
 HU, Huizinga
 JA, Jansonius
 KE, Koenen
 KO, Kolsteren
 OT, Onze Taal
 VD, Van Dale; L II: Van Dale Lijst II

VE, Verschueren

Veering, Mogelijkheden en Moelijkheden van Taalverzorging

WE, Weijnen

kr II: Noordnederlands krantenonderzoek

kr III: kwantitatief krantenonderzoek

- Abbau, BH, 36
 Abstecher, KO, 56, 70
 affenpinscher, DR, 36
 Aha-Erlebnis, kr II
 ahnen, DR, 36
 Ahnung, DR, 36; HU, 53; BO, 55;
 KO, 56, 70
 ahnungsvoll, DV, 1909
 Aktiengesellschaft, BH, 36, 53; HU, 53;
 KO, 56, 70
 aller Anfang ist schwer, VD 50, 61, L II
 alles schon dagewesen, VD 50, 61, L II,
 kr II
 alpenglügen, DR, 36
 an und für sich, VD, 61, L II
 an sich, KO 56, 70; kr II; kr III;
 VD 50, 61, L II
 angehaucht, kr II
 angeheitert, KO, 56, 70; VD 50, 61,
 L II
 Angstgegner, kr II
 Angströhren, HU, 53
 anklang, DR, 36
 Anklänge, DV, 1909
 ankurbeln, CTT (AW)
 Anrechtskarten, HU, 53
 anregung, DV, 1909
 Anschluß, HU, 53; BO, 55; KO, 56,
 70; VD 50, 61, L II
 Arbeitseinsatz, HU, 53; OT 75
 auf Flügeln des Gesanges, DR, 36
 Aufklärung, DR 36; BH 36, 53; HU,
 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Aufschwung, KO, 56, 70
 Auftakt, HU, 53; KO, 56, 70
 augenweide, DR, 36
 aus der Tiefe seines Bewußtseins, kr II
 aus einem Guß, KO, 56, 70; VD 50,
 61, L II
 Ausdauer, DR, 36; BH, 36, 53; HU,
 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD 50,
 61; kr II
 Ausgleich, BH, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 ausnahmsweise, kr II
 Ausputzer, KE, 74; kr II; kr III
 ausradiren (sic!), HU, 53; kr II (-ie-)
 Aussichtswagen, DR, 36
 Ausweis, BH, 53; HU, 53; BO, 55;
 KO, 56, 70; VD, 50, 61, L II
 Bauernfänger, HU, 53
 Befehl ist Befehl, KO, 56, 70; VD 50,
 61, L II; kr II
 Befundschein, HU, 53
 Bastelfunk, BH, 36; HU, 53
 Bahnung, HU, 53
 Backfisch, DR, 36; BO, 55
 Begeisterung, BH, 36, 53
 (levens-)bejahend, GR, 46
 Belegschaft, HU, 53
 Beobachter, HU, 53
 Beratungsstelle, HU, 53
 Beruhigung, kr II
 Bescheinigung, HU, 53
 Beschwerde-führer, HU, 53
 Bestandsaufnahme, HU, 53
 Betriebsführer, HU, 53
 Betriebswirtschaftslehre, HU, 53
 Bettlerleier, HU, 53
 Bewirtschaftung, HU, 53
 Bezugsrecht, HU, 53
 Biedermeier, HU, 53
 Bildfunk, BH, 36; HU, 53
 bildung, DR, 36
 bitte, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Blauer Heinrich, BH, 36, 53; HU, 53
 Blauzug, HU, 53
 Blitzlamp (sic!), BH, 53
 Blitzkrieg, HU, 53; KO, 56, 70
 Blut und Boden, HU, 53; VD 50, 61,
 L II; kr II
 Bogen, HU, 53
 Bogenflügel, HU, 53
 Bratsche, BH, 36, 53; HU, 53
 Bräu, BH 36, 53
 breitschwanz, KO, 53, 70; VD, 50->
 Brummstimme, HU, 53
 Bubikopf, BH, 36, 53; HU, 53; KO,
 56, 70
 Bücherfunk, BH, 36; HU, 53
 buchstabieren, HU, 53
 Bühne, HU, 53; KO, 56, 70; KE, 74;
 kr II; kr III
 bühnenfähig, DR, 36

- Bühnenfieber, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61, L II; GR
 burschikos, BH, 36
 Dachgesellschaft, HU, 53
 das ewig weibliche, DR, 36
 das war einmal, kr II
 dauerleistung, CTT (AW)
 Denkmäler, HU, 53
 der Dritte im Bunde, DR, 36; VD 50, 61, L II; GR; kr II
 der Geist der stets verneint, DR, 36
 der Hahn im Korb, DR, 36
 der langen Rede kurzer Sinn, DR, 36
 Der Moor hat seine Schuldigkeit getan, der Moor kann gehen, DR, 36
 des Guten zuviel, DR, 36; VD, 50, 61, L II
 des Pudels Kern, DR, 36; KO, 56, 70
 Dichtung und Wahrheit, DR, 36
 die große Stunde, VD, 50, 61, L II
 diesseitig, DV, 1909; kr II
 Diesseits-beslommeringen, GR, 46
 Differenzspekulation, HU, 53
 Ding-an-sich, HU, 53; BO, 55; VD, 50, 61, L II
 drahtseilbaan (sic!), DR, 36
 Draufgänger, kr II
 Dummkopf, kr II
 Dunkelmänner, HU, 53; KO, 56, 70
 Durchführung, HU, 53
 Durchkonossement, HU, 53
 Durchlaucht, DR, 36
 Duzfreund, kr II
 ebenbürtig, DR, 36; BO, 55; KO, 56, 70
 Edelfresswelle, kr II
 Effekthascherei, kr II
 Eignungsprüfung, HU, 53
 eingeschüchtert, DV, 1936
 einheitlich, DV, 1909; KO, 56, 70
 Einjähriger, BH, 36
 Einlage, kr II
 Einzelgänger, kr II
 Emporkömmling, BO, 55
 endgültig, DV, 1909; kr II
 Endlösung, kr II
 entweder oder, VD, 50, 61, L II
 epoche makend, GR, 46
 Ersatz, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50->; VE, 68; KE, 29->; JA, 50->
 Fasching, HU, 53
 Federstand, HU, 53
 Feldgrau, BH, 36, 53; KO, 56, 70
 Feldweibel, BH, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Fernkompass, HU, 53
 Fernsprecher, HU, 53
 fest und offen, HU, 53
 Fingerspitzengefühl, kr II, III
 Firmeneinsatz, HU, 53
 Firm, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Fixgeschäft, HU, 53
 Flak, BO, 55
 Flatterzunge, HU, 53
 Fleischige Berthe, HU, 53
 Flitterwochen, HU, 53
 Föhn, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Forstwirtschaft, HU 53
 freischwebend, kr II
 freizügigkeit, kr II
 Fremdkörper, kr II
 fremdkörperisch, kr II
 Frosch, BH, 36, 53; HU, 53
 Frühschoppen, DR, 36; HU, 53
 Führer, BH, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Fundgrube, BO, 55; KO, 70
 Funkbild, HU, 53
 Funkbörse, HU, 53
 Funkentelegraph, BH, 36; HU, 53
 Funker, BH, 36; HU, 53
 Funkhaus, BH, 36; HU, 53
 Funk-Heinzelmann, HU, 53
 Funkmeisterei, HU, 53
 Funkspruch, HU, 53
 Funkstelle, BH, 36; HU, 53
 Funkturm, HU, 53
 Funkwerbung, HU, 53
 für sich, WE, 73, kr II
 (levens-)Ganzheit, GR, 46
 ganzheitlich, GR, 46
 Ganzheitsgedanke, GR, 46
 Gassenhauer, HU, 53
 Gefolgschaft, HU, 53
 Gefreiter, HU, 53
 gefundenes Fressen, VD 50, 61, L II; KE, 74; kr II, III
 Gehänge, HU, 53
 Geige, HU, 53
 geistig (doen), kr III
 Geld spielt keine Rolle, VD, 50, 61, L II
 Geltungswelle, Veering
 Gemeingläubiger, HU, 53

- Gemeinsinn, DV, 1936
 gemütlich(keit), DR, 36; BH, 36, 53; KO, 56; DV, 1909, kr III
 Genickstarre, BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; VD, 24
 geniessbar, DV, 1909
 Genossen, OT, 75
 Genossenschaft, HU, 53
 geröll, DR, 36
 Gesamteindruck, DV, 1909
 Geschäft, BH, 36, 53; HU, 53; VD, 50, 61, L II
 Gesellschaft, BH, 36, 53
 Gesellschafter, HU, 53
 gesetzlich geschützt, BH, 36, 53; HU, 53
 Gestalttheorie, K 56, 70; GR, 46
 Gestapo, KO, 56, 70
 Gestehungskosten, HU, 53
 Gesundes Volksempfinden, kr II
 Gesundung, HU, 53
 getrennt marschieren, vereint schlagen, VD, 50, 61, L II
 Gewerbebund, BH, 36, 53
 Gewerke, HU, 53
 Gewerkschaft, HU, 53
 gewusst, OT, 75
 Gleichschaltung, HU, 53
 glückauf, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Götterdämmerung, DR, 36; HU, 53; KO, 56, 70
 Goulaschkanone, HU, 53
 grell, DV, 1909
 grober Unfug, BH, 36; HU, 53; VD, 50, 61, L II
 Grobian, BH, 36, 53; KO, 56, 70
 grossartig, kr II
 Grübeleien, GR, 46
 grübeln, DR, 36
 Grübler, DV, 1909
 grüblerisch, kr II
 Grundbuchamt, HU, 53
 gründlich(keit), kr II, III
 grundverschieden, DV, 1936
 Grüne-Wellen-System, HU, 53
 grüne Wiese, kr II
 Gutscheine, HU, 53
 haarsträubend, KO, 56, 70
 Habenichts, BH, 53
 Haftung, VD, 50, 61, L II
 Hakenkreuz, HU, 53
 Halde, HU, 53
 Hammerklavier, HU, 53
 Hang, DV, 1936
 heikel, kr II
 heilanstalt, DR, 36
 Heimat, BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; kr III
 heimatlos, DV, 1909; KO, 56, 70
 Heimwee (sic!), DR, 36; HU, 53
 Heimwehr, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 70
 Heitzelmännchen, HU, 53
 herabsetzend, DV, 1909
 Herrenmoral, HU, 53; KO, 56; VD, 50, 61, L II
 Herrenvolk, U, 53; KO, 56; kr III
 hervorragend, KO, 56, 70
 Hetze, DV, 1909; DR, 36; BH, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61, L II; KE, 51->; WE, 73; kr II
 hineininterpretieren, HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61; kr II, III
 hineinlügen, kr III
 hintergrund, DR, 36
 hinterland, DR, 36
 Hintertreppenroman, VD, 50, 61, L II
 Hochglanzkaschierung, kr III
 Hochstapler, HU, 53
 hoffähig, DR, 36; HU, 53
 Hörergruppe, HU, 53
 Hurrah-Patriot, HU, 53
 im grossen und ganzen, VD, 50, 61, L II
 Industrieschaften, HU, 53
 ins blaue hinein, DR, 36; HU, 53; KO, 56, 70; VD, 50, 61; kr II
 Ist-Bestand, HU, 53
 Istwert, CTT(AW)
 jenseitig, DV, 1909
 Jenseits, KO, 56, 70
 Jenseitsverlangen, GR, 46
 jetzt gehts los, VD, 50, 61, L II
 jodeln, HU, 53; KO, 56, 70
 Johannestrieb, HU, 53
 Jugendfunkt, HU, 53
 Jugendstil, HU, 53; BO, 55; kr III
 Jungfernfahrt, HU, 53
 Jungfernrede, HU, 53
 Kabale und Liebe, DR, 36
 kaltstellen, kr II
 Kammersänger, HU, 53
 Kanonenfutter, DR, 36; HU, 53
 Kantorei, HU, 53

- Katzenjammer, DR, 36; BH, 36; HU, 53; KO, 56, 70
 kaufmännisch, DV, 1909
 Kellner, HU, 53
 kerbschnitt, DR, 36
 Kindergarten, VD 61->; kr II
 Kirschwasser, BO, 55; KO, 56, 70
 Kitsch, BH, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50->; KE, 51->; VE, 68; kr III
 Kladderadatsch, HU, 53
 Klangfarben, kr II
 kleine Fehlleistung, kr II
 klein kariertes Denken, kr II
 Kleinstaaterei, kr II
 knackwurst, DR, 36
 (einen)knicks machen, DR, 36
 knobeln, KO, 56, 70
 komische Alte, VD, 50, 61, L II
 körperlich, kr II
 Kosewort, VD, 50, 61, L II
 Krach, DR, 1936; BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Kuhreigen, HU, 53
 Kultur, DR, 36; HU, 53
 Kulturkampf, BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Kümmel, DR, 36; BH, 36, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Kürassier, BH, 36, 53; HU, 53
 kurgast, DR, 36
 Kurhaus, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Kurieren am Symptom, kr II
 Kurtaxe, BH, 36
 Lackstiefel, BH, 36
 Ladenhüter, HU, 53
 Ladeschein, HU, 53
 Lager, KO, 56, 70
 Ländler, BH, 36, 53; HU, 53
 Landmannschaft, HU, 53
 Landschaften, HU, 53
 Landtag, BH, 36, 53
 Langlauf, kr III
 Lebemann, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55
 lebensbejahend, kr II
 Lebensraum, BH, 53; HU, 53; VD, 50, 61, L II
 lebensunwert, kr II
 Leerlauf, HU, 53
 Lehrfreiheit, kr II
 Lehrstück, kr II
 leichtlebig, DV, 1909
 leistung, CTT
 Leistungsfähigkeit, BH, 36, 53; HU, 53
 Leistungszwang, kr II
 Leitbild, GR, 46
 Leitmotiv, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Liebelei, HU, 53; VD, 50, 61, L II
 liebenswürdig, BH, 36
 Liebesgabe, BH, 36, 53; HU, 53
 Liedertafel, VD, 24
 Liegenschaften, HU, 53
 Lokalsprache, kr II
 löss, KO, 56, 70
 Machtsübernahme, kr II, III
 Mahlzeit, BH, 36, 53; HU, 53
 Mahnruf, DV, 1909
 Maifeld, HU, 53
 Marinespiel, kr II
 massregeln, DR, 36; BH, 36; HU, 53; VD, 50, 61, L II
 mehr Licht, VD, 50, 61, L II
 Meine Wenigkeit, kr II
 Menschliches Allzumenschliches, VD, 50, 61, L II
 menschenverstand, OT, 44
 Mensur, VD, 50, 61, L II
 Messe, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 mir nichts, dir nichts, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70; GR, 46; VD, 50, 61, L II
 Mit Vorsicht zu geniessen, kr II
 Mitesser, BH, 36, 53
 Mittelalter, BH, 36
 (die) multiplicität der Fälle (sic!), DR, 36
 museumfähig, kr II
 Nachtrag(setat), HU, 53
 Nachweis, HU, 53
 Nachwuchs, VD, 1961, L II; kr II
 Nährstand, HU, 53
 nebenbei, kr II
 nicht auf Lager, BH, 36, 53
 Normalverbraucher, kr II
 nulstufe (sic!), DR, 36
 Nur-Flügel-Flugzeug, BH, 36; HU, 53
 offener Wein, DR, 36
 Ohrenschmaus, DR, 36
 Operations-freudigkeit, kr II
 Ordner, HU, 53
 Ordnung muss sein, VD, 50, 61, L II; kr III

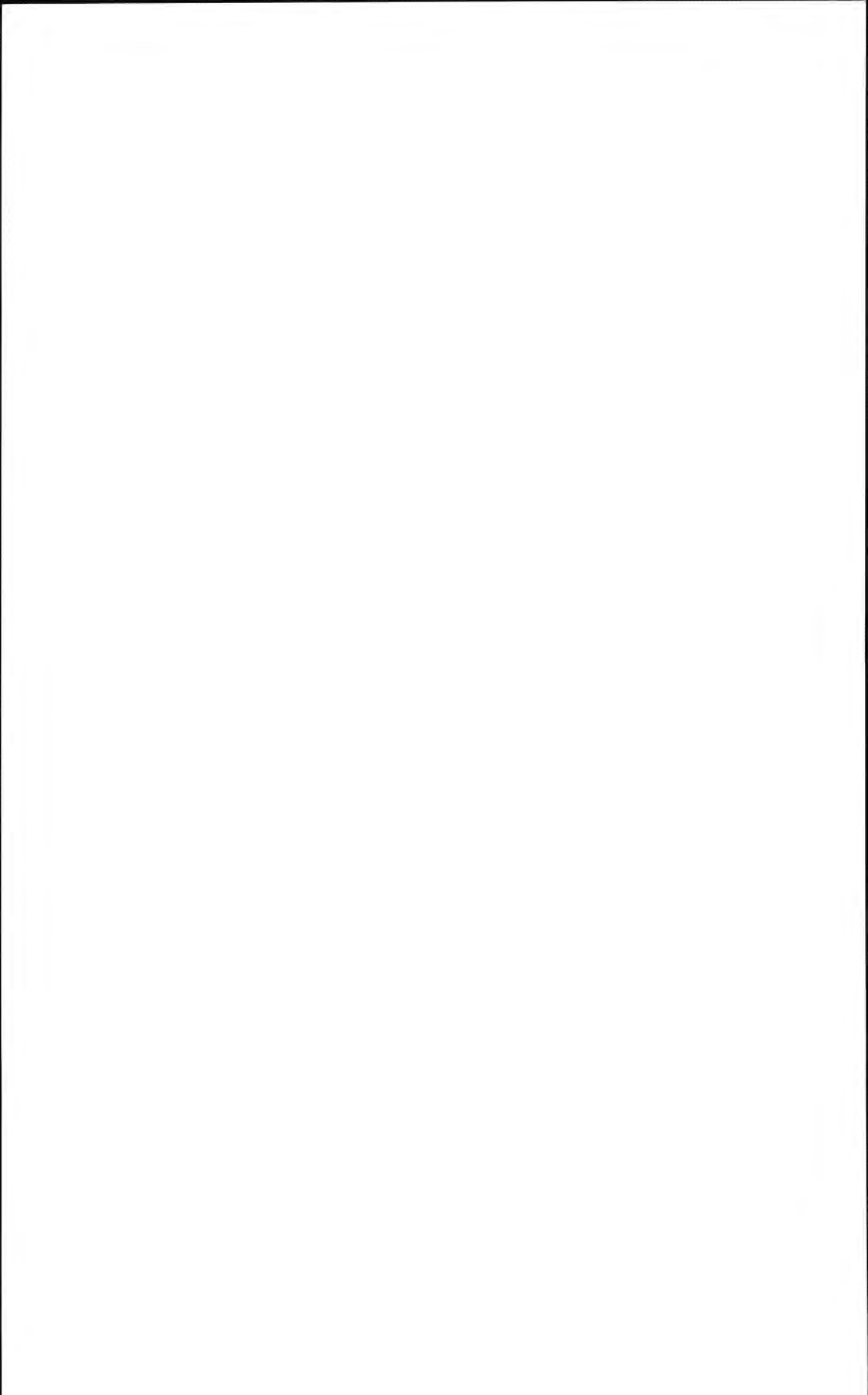
- Pechvogel, BH, 36, 53; HU, 53
 pfuscher, DR, 36
 Pickelhaube, DR, 36; BH, 36, 53;
 HU, 53
 Planwirtschaft, VD, 61, L II; kr II
 Pöbel, BH, 36, 53; HU, 53
 politisch unzuverlässig, kr II
 Poltergeister, BH, 36; HU, 53; kr II
 Pornowelle, kr II
 Posaune, HU, 53
 Posse, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 70
 Pralltriller, BH, 36, 53; HU, 53
 Preiselbeere, BH, 36, 53
 Prinzipienreiter(ei), DR, 36; BH, 36,
 53; KO, 56, 70; VD, 50->; kr II,
 III
 Probiermamsell, BH, 36
 Problemlösung, kr II
 Protzer, DV, 1936
 Putsch, BH, 36, 53; HU, 53; KO,
 56, 70
 Quatsch, BH, 53; HU, 53; KO, 56,
 70; VD, 50, 61, L II; KE, 51->;
 VE, 68; kr II
 Quelle, HU, 53
 Querstand, HU, 53
 Quittungskarte, HU, 53
 Quittungsstempel, HU, 53
 Randglosse, BH, 36, 53
 rauschen, kr II
 Rauschpfeife, HU, 53
 Realpolitik, BH, 36, 53; HU, 53; BO,
 55; KO, 56, 70; kr III
 Realschule, BH, 36, 53; HU, 53
 Realunternehmer, kr II
 Rechthaberei, GR, 46
 regierungsfreundlich, kr II
 Reichsbank, BH, 36
 Reichsmark, BH, 36
 Reichswehr, BH, 36, 53; HU, 53
 Reinkultur, kr II
 reizend, BH, 36, 53
 Reizhöhe, HU, 53
 Reizschwelle, HU, 53
 Rheinländer, BH, 36, 53; HU, 53
 Riesenerfolg, kr II
 Rodelbaan (sic!), DR, 36; HU, 53
 Rückgang, HU, 53
 Rücklage, HU, 53
 Rückpositiv, HU, 53
 rucksack, DR, 36
 Rücksendung vorbehalten, BH, 36
 Rücksicht, DR, 36
 rücksichtslos, BH, 36, 53; HU, 53;
 BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61,
 L II; KE, 51->; OT, 75; kr II
 Rückichtslosigkeit, kr II
 Rundfunk, BH, 36, 53; HU, 53
 Rundschau, HU, 53
 Rutschbaan (sic!), DR, 36, BH, 36,
 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Sachwert, HU, 53
 salonfähig, BH, 36, 53; HU, 53; BO,
 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61, L II;
 DV, 1909; GR, 46; kr II
 Salonmalerei, kr II
 satisfaktionsfähig, BH, 36, 53; BO, 55
 Satz, BH, 36, 53; HU, 53
 schablonenmässig, BH, 36
 Schachfunk, BH, 36
 Schadenfreude, DR, 36; BH, 36, 53;
 HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; kr II
 Scharfmacher, BH, 36, 53; HU, 53;
 DV, 1909
 schauderhaft, BH, 36
 Schemenläufer, BH, 36
 Schicksalsstunde, VD, 50, 61, L II
 Schieber, DR, 36; BH, 36; HU, 53
 Schiefer, BH, 36, 53
 Schifffartsfunk, BH, 36
 Schifferklavier, HU, 53
 Schlager, DR, 36; BH, 36, 53; HU,
 53; BO, 55; KO, 56, 70
 Schlaraffenland, BH, 36, 53; HU, 53;
 BO, 55
 Schlauch, BH, 36, 53
 Schleifer, HU, 53
 Schlendrian, BH, 36, 53, BO, 55
 Schluss, HU, 53; KO, 56, 70
 Schlüsselerlebnis, kr II
 Schmarotzer, HU, 53
 schmeicheln, DR, 36
 schmeichler, DR, 36
 Schmiere, BH, 36, HU, 53
 schmieren, KE, 74, kr II
 Schmink, DR, 36; BH, 36, 53; HU,
 53; KO, 56, 70; VD, 24
 Schnaps, DR, 36; HU, 53
 Schnauzer, BH, 36, 53
 Schneefresser, HU, 53
 schneidig, BH, 36, 53; HU, 53; BO,
 55; VD, 24->; KE, 29
 schnitt, kr II
 schnitzel, DR, 36; BH, 36, 53; kr II
 schön, kr II
 schöne Seele, VD, 50, 61, L II

- Schönfilmerei, kr II
 Schöngest, KE, 74
 Schönheitsfehler, kr II
 Schritt, BH, 36
 Schuhplattler, HU, 53
 Schundliteratuur, DV, 1909; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56
 Schupo, BH, 36, 53
 Schutzgebiet, BH, 36, 53
 Schutzhaft, HU, 53; kr II
 schutzhütte, DR, 36
 Schutzstaffel, BH, 36, 53
 Schwadron, BH, 36, 53
 Schwamm drüber, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56; VD, 50, 61, L II; JA, 50
 schwärmen, DV, 1909; DR, 36
 schwärmerisch, BH, 36, 53; KO, 56
 Schwarzarbeit(er), BH, 36
 Schwarzahörer, BH, 36
 Schwarzseher, BH, 36
 schwebebahn, DR, 36
 schweifreim, DR, 36
 schwellvers, DR, 36
 Schwerindustrie, BH, 36; HU, 53
 Schwung, DV, 1909; DR, 36; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; JA, 50; VD, 61->; kr II, III
 sehnen, DV, 1909
 Seitenhieb, DR, 36; BH, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Sehnsucht, DV, 1909; DR, 36; BH, 36, 53
 Sekt, BH, 36, 53; HU, 53
 Selbstzweck, DV, 1909
 Sennhütte, BH, 36, 53
 Sezession, VD, 50, 61, L II
 Sinnggebung des Sinnlosen, kr II
 Sitzkrieg, HU, 53
 so wie so, BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61, L II; KE, 74; kr II, III
 Sollwert, CTT
 sommerfrische, DR, 36
 Sondermeldung, HU, 53
 spazieren, HU, 53
 Sperrmark, BH, 36; HU, 53
 Spielerei, DV, 1936; HU, 53; KO, 56, 70; kr II, III
 spielmacher, KE, 74; kr II, III
 spiessbürger, DR, 36; VD, 50, 61, L II
 Spiesser, VD, 50, 61, L II
 Spitzenbeträge, HU, 53
 sprachgefühl, DR, 36
 Spritzguss, BH, 53
 sprudelnd, DV, 1909
 Staatspolizei, OT, 75
 Stahlhelm, BH, 36, 53; HU, 53
 Stammgeschäft, HU, 53
 Ständchen, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70
 Steckbrief, BH, 36, 53
 Stehgeiger, BH, 36, 53; VD 50, 61; kr II
 steinreich, kr II
 Stelldichein, BH, 36
 stiefel(en), KO, 56, 70
 Stift, HU, 53
 Stillblüten, HU, 53
 stillhalten, HU, 53
 Strapazen, DR, 36; BH, 36; HU, 53; KO, 56, 70; WNT, 1940; VD, 50, 61->; VE, 68; WE, 73; KE, 51->; kr II
 Streber, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 24->; KE, 29->; JA, 50->; WE, 73; kr II
 Streberei, kr II
 streckvers, DR, 36
 Streikbrecher, BH, 36; VD, 24
 Sturm und Drang, DR, 36; BH, 36, 53; BO, 55; KO, 56, 70; VD, 50, 61; L II
 Sturmabteilung, BH, 36, 53
 süsser Pöbel, VD, 50, 61, L II
 Tanzfunk, BH, 36, 53; HU, 53
 Tarnkappe, DR, 36; HU, 53
 Taschenspieler, HU, 53
 Tatbestand, BH, 36; HU, 53
 Taube, BH, 36, 53
 Tendenz, DV, 1909; BH, 36, 53; HU, 53
 Tingeltangel, DR, 36; HU, 53
 Tonfilm, BH, 36; HU, 53
 Tonmeister, BH, 36, 53; HU, 53
 Treppenwitz, BO, 55
 Treuhänder, HU, 53; VD, 50, 61, L II
 Tropenkoller, BH, 36
 trotz alledem, VD, 50, 61, L II
 tüchtig, kr II
 Ueberbewertung, HU, 53
 Ueberfremdung, HU, 53
 übergeschnappt, DR, 36
 überhaupt, DV, 1909; DR, 36; BH, 36, 53; GR, 46; HU, 53; BO, 55;

- KO, 56, 70; KE, 29->; JA, 50; VE, 68; WE, 73; kr II
- Uebermensch, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; KE, 29; JA, 50; VD, 61->; VE, 68; WE, 73; kr II
- Uebernahmssätze, HU, 53
- überorganisiert, Veering
- Ueberschuldung, HU, 53
- Ueberschuss, HU, 53
- überschwenglich, DV, 1936; DR, 36
- Ueberspitzung, kr III
- Uebertrag, HU, 53
- überwachen, OT, 1941
- umspielt, kr II
- Umwelt, GR, 46; kr II
- Umwertung aller Werte, JA, 50; VD, 50, 61, L II; kr II
- unbedingt, BH, 36, 53; KO, 56, 70
- unheimisch, BH, 36, 53; HU, 53; KO, 56, 70; kr II
- unheimlich, DR, 36; kr II, III
- Unheimlichkeit, kr II
- Unterbewertung, HU, 53
- Unterbilanz, HU, 53
- Untergrundbahn, BH, 36, 53
- untermenschen, kr II
- unverfroren, DV, 1909; DR, 36; BH, 36, 53; GR, 46; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70, kr II
- Urbarmachung, HU, 53
- Urheber, DV, 1909; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70
- Valutaschwein, VD, 50, 61, L II
- veranlagt, kr II
- Verdiesseitigung, GR, 46
- Verdrängung, BH, 36, 53
- verelendung, DV, 1909, kr II
- verfremdend, kr II
- Verhältnis, DV, 1909
- (levens-)verneinend, GR, 46
- vernunftgemäss, kr II
- verrückt, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; KE, 21-35
- Verschachtelung, HU, 53
- verschleifung, DR, 36
- verschmierend, kr II
- verspiessbürgerlich, DV, 1909
- völkisch, GR, 46
- volkstümlich, DV, 1909, kr II
- voraussetzungslos, DV, 1909
- Vorfürhdame, BH, 36
- vorschriftmässig (sic!), BH, 36
- wahlverwandschaft (sic!), DR, 36
- Währung, HU, 53
- Walzer, HU, 53
- waltzerkönig (sic!), DR, 36
- wanderjahre, DR, 36; VD, 50, 61, L II
- wanderlust, DR, 36
- Wandervogel, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53
- was sich liebt, das neckt sich, DR, 36
- wecken [verduurzamen], DR, 36; BH, 36, 53; KO, 56, 70
- Wehrmacht, HU, 53
- Weihnachten, BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55
- Weihnachtsstollen, HU, 53; KO, 56, 70
- weltanschauung, DR, 36
- weltfremd, GR, 46; BH, 53; KO, 56, 70
- Weltfremdheit, kr II
- weltgeist, DR, 36
- weltmann, DV, 1909
- Weltmeister, HU, 53
- Weltschmerz, DR, 36; BH, 36, 53; HU, 53; BO, 55; KO, 56, 70; GR, 53; VD 24->; KE 29->; VE, 68; kr II
- Weltwirtschaft, HU, 53
- wichtigtuering, kr II
- Wichtigtuering, VD, 61->; KE, 61->; kr II
- wie du mir, so ich dir, VD, 50, 61, L II
- Wiedergutmachung, OT, 75; kr II
- Wille zur Macht, kr III
- Windjacke, BH, 53; VD, 50->
- Wirbel, HU, 53
- Wirkungsgeschichte, kr II
- Wirtschaftler, HU, 53
- Wirtschaftswunder, kr II, III
- Witz, BH, 36, 53
- witzblad, DR, 36
- wonne, DV, 1909
- Wortspielerei, kr II
- wunderbar, KO, 56, 70
- würde, börde, DR, 36
- Zahnradbahn, BH, 36, 53; HU, 53
- Zeitgeist, DR, 36
- Ziemlich, BH, 36, 53
- Zugeknöpftheit, DV, 1909
- zum Beispiel, HU, 53; KO, 56, 70
- Zwangswirtschaft, kr II
- Zweck, kr II
- Zweigstelle, HU, 53

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

- Bos, *De Vreemde Woorden*, Amsterdam, 1953³.
- De Vooy, *Nedersaksische en hoogduitse invloeden op de Nederlandse woordvoorraad*, Verzamelde Taalkundige Opstellen III.
- De Vooy, *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*, Amsterdam, 1946.
- De Vooy, *Duitse invloed op het Nederlands* (1909) V.T. opst. II.
- Fijn van Draat, *Vreemdelingen, vreemde woorden en gezegden bij beschaafde Nederlanders in gebruik met hunne Engelse equivalenten*, Zutphen, 1936.
- Geerts, *De nominale klassifikatie van ontleningen*, Ntg. 1970, Van Haerlingen-nummer, p. 43 vlg.
- Gerlach Royen, *Ongaaf Nederlands*, Amsterdam, 1946³.
- Gerlach Royen, *Taalpanoptikum*, Utrecht, Brussel, 1948.
- Gerlach Royen, *Taalrapsodie*, Bussum, 1953.
- Goossens, *Was ist Deutsch – und wie verhält es sich zum Niederländischen?* (Nachbarn, 11), 1971.
- Guiraud, *Les mots étrangers*, P.U.F., 1965.
- Huizinga, *Handboek voor vreemde woorden*, Zutphen, 1953.
- Koster, *Oorlogswinst der Nederlandse taal*, Ntg., XII (1918), p. 302.
- Mak, *Oorlogswinst der Nederlandse taal*, Ntg, 1945, p. 163 vlg.
- Onze Taal*, 1932-1975.
- Van Dam, *Nederlands en Duits*, Lev. T. 1932, 145 vlg.
- Van Haerlingen, *Nederlands tussen Duits en Engels*, Den Haag, 1956.
- Veering, *Mogelijkheden en Moeilijkheden van Taalverzorging*, Delft, 1966.

Jo Otten, van machteloos estheet tot vitalist van de angst en de jaloezie

Beschouwingen over *Bed en wereld,*
Angst, dierbare vijandin en
Muizen en demonen

door

JOS VERSTRATEN

Op 10 mei 1940 werd Jo Otten, net negenendertig jaar oud, gedood door de enige bom die die dag op Den Haag viel. Door dat tragische toeval behoort hij tot de groep van Menno ter Braak, E. du Perron en H. Marsman, voor wie het uitbarsten van de oorlog ook onmiddellijk de dood tot gevolg had. In de jaren 1932-1936 is er door de Nederlandse kritiek ook aan hem behoorlijk wat aandacht besteed. Toch is hij van dit viertal thans beslist de minst bekende, de vergetene. In de meeste handboeken is hij slechts een naam, zo hij al genoemd wordt; bestudeerd is hij helemaal niet. En al zal niemand Otten als auteur zo hoog schatten als de andere drie, zijn vrij onbekend zijn thans is niet in overeenstemming met zijn literaire betekenis. Een typisch geval dus van iemand die zoek geraakt is in de plooien van de officiële literatuurgeschiedenis.

Daarvoor zijn verscheidene oorzaken te noemen. In zijn uiterlijk leven timmerde hij niet aan de weg. In 1928 was hij gepromoveerd tot Dr. in de economie aan de Handelshogeschool te R'dam op een proefschrift over het fascisme, dat toen in Italië net vorm aangenomen had en dat Otten toen vooral zag als een nieuw sociaal-politiek stelsel op nationalistische basis en als een nieuwe economische organisatie op corporatieve basis¹. Nadien trad hij op als beëdigd tolk aan de rechtbank voor Italiaans, Frans, Duits en Engels, werkte ook enkele jaren te Parijs op het uitgeverbureau van de Nouvelle Revue Française, gaf Italiaanse taallessen o.a. aan het Instituut Schoevers te Den Haag, waar hij de laatste jaren van zijn leven ook woonde met zijn Joodse vrouw en 2 dochtertjes². Slechts af en toe trad hij eens in de openbaarheid met de een of

1. *Het fascisme in Italië*, H. J. Paris, Amsterdam, 1928.

2. Cfr. Constant van Wessem: *Een woord van herdenking*: Woord vooraf in: Dr. J. F. Otten: Machiavelli.

andere wetenschappelijke lezing. Literair behoorde hij tot geen enkele vaste kliek, al vertoont hij wel affiniteiten met de groep rond De Vrije Bladen, waarin hij ook debuteerde. Later zal hij ook in De Stem publiceren.

Het feit dat zijn werk voor een deel slechts op kleine schaal verspreid is, speelt stellig ook een rol³. Bovendien doet zijn niet onaanzienlijke creatief-literaire produktie bestaande uit schetsen, novellen en romans op 't eerste gezicht thematisch nog al erg verscheiden aan. In 1928 debuteerde hij met *Verloren Vaderland*, een bundel figuren typerende schetsen, waaruit deze over Charlie Chaplin en Asta Nielsen wel belangwekkend gebleven zijn. In 1931 volgde het thans uiterst moeilijk vindbare *Innerlijk noodlot*. In 1932 verscheen de bundel schetsen *Portretten in Zakformaat*, waarin hij opnieuw uiting geeft aan zijn voorliefde voor sterke, intens-levende, grote figuren, die hij in zijn doctoraal proefschrift al gemanifesteerd had t.o.v. Mussolini. Thans portretten van o.a. Leopardi, de Toulouse-Lautrec, André Gide, Valéry Larbaud, Léon-Paul Fargue. Datzelfde jaar ook de bundel *De zwarte vogel* met 2 novellen. De titelnovelle munt vooral uit door een vitalistische beschrijving van een stierengevecht en de psychische beleving daarvan door de Spaanse matador Juan Hurtado. De tweede novelle, *Fascio Littorio*, komt voort uit Ottens kennis over het Italiaans fascisme: het verhaal van een jong, fascistisch officier die in de valstrik raakt van een Russische spionne. Was het thema boeiend, naar vorm viel deze novelle veel zwakker uit dan de eerste. In 1932 verscheen tenslotte ook nog de langere novelle *Bed en wereld*⁴, waarmee hij definitief doorbrak en die hem zelfs op slag bekend maakte. In 1936 beleefde ze dan ook een tweede druk.

Nadien volgden de bundels *Angst, dierbare vijandin* (1935) en *Muizen en demonen* (1936), die novellen bevatten met duidelijk gemeenschappelijke kenmerken, maar van een heel andere aard dan *Bed en wereld*. Novellen die beslist niet het enthousiasme opriepen dat *Bed en wereld* drie jaar voordien ten dele gevallen was – al waren de kritieken over 't algemeen wel gunstig –, omdat onze auteur met deze werken veel minder paste in het overwegend intellectualistische literatuurklimaat van de tijd⁵. Toch heeft Otten

3. *Verloren Vaderland*, A. A. M. Stols, Maastricht en Brussel, 1928, b.v. werd slechts gedrukt in een oplage van 150 ex.; *De Zwarte Vogel*, A. A. M. Stols, 1932, verscheen in een oplage van 250 ex., waarvan 50 voor de schrijver en 50 niet in de handel. *Innerlijk noodlot* (1931) kwam bij Stols uit in een volledig privé-oplage, die niet in de handel kwam.

4. Bij Van Loghum Slaterus' Uitgeversmij., Arnhem, 1932.

5. Men leze b.v. de bespreking van *Angst, dierbare vijandin* door Dr. Victor E. van Vriesland, opgenomen in: *Onderzoek en Vertoog*, E. Querido, 1958, deel 2, pp. 84-91. De titel *Te uitsluitend sentiment* alleen al is duidelijk!

m.i. met deze twee bundels wellicht zijn origineelste en ook stilistisch sterkste werken voortgebracht.

Zijn eerste roman *De schat van de Lutine, fantasie van goud en crisis*, eveneens nog in 1936, was niet meer dan amusementslectuur, inspelend op de sensationele pogingen van een paar jaar voordien om de kostbare lading van een in de buurt van Terschelling vergaand goudschip boven te halen. Tijdens zijn leven kwamen nog de novelle *Kidnapping in Colorado* in 1938 en de uitvoerige roman *Drijvend Casino* in 1939 uit. Postuum volgden na de oorlog de roman *Kasteel Saint-Luce* (1946) en het kinderverhaal *De avonturen van Jammerpoes* (1946). Met deze werken heeft Otten nooit meer de weerklank gevonden die zijn vroegere novellen (uit 1932-1936) opgeroepen hadden. Dat was ook wel terecht, want in zijn romans heeft Otten de literaire kracht van die novellen nooit meer geëvenaard, al is *Kasteel Saint-Luce* beslist een vrij goed specimen van een romansoort die in onze literatuur zo schaars voorkomt, nl. de detective-story.

De indruk van verscheidenheid waartoe zijn creatief-literair oeuvre aanleiding geeft, wordt nog versterkt doordat zijn onder de naam Dr. J. F. Otten gepubliceerde, gedegen essays – die eigenlijk een studie op zichzelf verdienen – ook een heel gamma onderwerpen behelzen, gaande van literair-psychologische analyses via beschouwingen over de Amerikaanse filmkunst tot een studie over Machiavelli⁶.

Leek hij door die uiterlijke verscheidenheid moeilijker catalogeerbaar en daardoor al meer voorbestemd tot verzwegen worden, de zonet vermelde ongelijkheid naar kwaliteit van zijn werk gaf wel de doorslag. Het feit daarbij dat de laatste werken die voor zijn dood verschenen, niet tot de allerbeste van zijn oeuvre behoorden, heeft stellig na de kloof van de oorlogsjaren zijn geringe

6. Ter herinnering of informatie noem ik hier de belangrijkste essays en vertalingen van Dr. J. F. Otten :

1. de Ndl. vertaling van Maurois' *Ariel ou la vie de Shelley*, Boosten en Stols, 1927
2. de Engelse inleiding bij de *Letters of Keats to Fanny Brawne*, Halycon Press, Stols, 1931
3. *De Amerikaanse filmkunst*, nr. 7 van de serie monografieën over filmkunst onder de redactie van C. J. Graadt van Roggen, W. L. en J. Brusse, Rotterdam, 1931
4. *De moderne biographie*, A. A. M. Stols, Maastricht 1932.
5. *Het moedercomplex van Baudelaire*, Cahier nr. 5 van De Vrije Bladen, 1935.
6. Inleid. bij Casanova, *Mijn avontuur in Holland* – een vertaling uit diens memoires door H. C. van Houten en mevrouw van Houten, Salm, 1937.
7. *Casanova breekt uit*, Cahier nr. 10 in De Vrije Bladen, 1938.
8. *Machiavelli – Sleutel van onzen tijd*, gevolgd door een nieuwe vertaling van De Vorst door Dr. J. F. Otten, L. J. C. Boucher, 's-Gravenhage, 1940.

Vermelden we daarbij nog dat van zijn hand geregeld literaire kritieken verschenen o.a. in het Critisch Bulletin, in de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Sinds 1939 schreef hij een kroniek *Boeken, waarover men spreekt* in het Haagsch Maandblad, onder het pseudoniem Struvius (cfr. 2).

bekendheid in de hand gewerkt. Wanneer echter ook *Bed en wereld* waarover Dirk Coster in 1940 in *De Stem* nog enthousiast geschreven had: „Men neme zijn *Bed en wereld*. Het is van omvang een klein boek. Doch het zal blijven als veel reeds vergeten is, want geen werk in onze literatuur geeft een zoo compleet beeld van onzen eigen tijd, van de verwilderde snelheid die naar ondergang of catastrophe scheen te jagen...”⁷; blijkbaar uit de belangstelling raakte, dan is dat slechts verklaarbaar door het feit dat Otten ook met het beste deel van zijn werk niet meer paste in het veranderde literaire klimaat⁸. En dit gold nog meer voor de novellen uit 1935 en 1936.

In de jaren '60 lag dat anders: in 1966 werd *Bed en wereld* herdrukt. De inhoud kon toen opnieuw aanslaan. In zijn bespreking van deze herdruk in *Het Vaderland* wees Paul de Wispelaere terecht op de actualiteit van dit werk: „Terloops kan aangestipt worden dat Otten ook weer actueel is in zijn scherpe veroordeling van de Amerikaanse hypocriete maar officiële misdadigheid, en dat hij op het stuk van de zinnelijke liefde en de beschrijving van het vrouwelijk lichaam een eerlijkheid en onbevangenheid aan de dag legt als niemand voor hem in de Nederlandse literatuur... Maar ook het gevoel van wanhopige levensonmacht en vergeefse opstandigheid, dat sedert 1960 zoveel literatuur heeft gekleurd, zit er reeds helemaal in. De moderniteit van deze schrijver is verbazend.” Die herdruk riep in de Noordnederlandse pers dan ook een reeks verheugde stemmen op⁹. Dat spoorde er de uitgever gelukkig toe aan ook *Angst, dierbare vijandin* in herdruk uit te brengen (1967). Met minder succes overigens: een brede stroom van hernieuwde belangstelling voor dit werk werd niet losgewoeld. Eigenlijk niet zo verrassend, want de actualiteit die beklemtoond werd voor *Bed en wereld*, was nog steeds in veel mindere mate geldig voor deze bundel¹⁰. En precies omdat vooral die actualiteitswaarde benadrukt werd, was de revival wellicht ook zo kort: nu, een decennium later, is Otten in de boekhandel onvindbaar en bij jongere lezers weer totaal onbekend. Bij dat alles zijn de eigen

7. Dirk Coster in *De Stem: In Memoriam Dr. J. F. Otten*, p. 811.

8. Vgl. inleiding van Bert Schierbeek bij *Bed en wereld*, 1966, p. 13.

9. Zie: C. J. E. Dinaux in *Haarlems Dagblad*, 27-5-'67; Rico Bulthuis in *Haagsche Courant*, 6-5-'67; J. van Doorne in *Trouw*, 22-4-'67; C. J. Kelk in *De Groene*, 13-5-'67; Paul de Wispelaere in *Het Vaderland*, 8-9-'67; J. J. in *Vrij Nederland*, 18-11-'67; D. Ouwendijk in *De Gelderlander Pers*, 18-3-'69.

In Nederlandstalig België werd er echter weinig of geen aandacht aan besteed.

10. Een bijkomende reden is echter wellicht ook dat in de heruitgave van *Bed en wereld* (Meulenhoff ed. E 127) ook 4 belangrijke novellen uit *Angst, dierbare vijandin* opgenomen waren, nl. *Angst, dierbare vijandin*, *Somnambule*, *Wachten*, *Zilvervossen*. De verkoop van de volledige bundel moest daardoor wel lager liggen.

kwaliteiten van vooral de novellen uit *Angst, dierbare vijandin* in de schaduw gebleven.

Het is de bedoeling in deze uiteenzetting enkele aspecten van Ottens 3 belangrijkste werken naar voren te brengen, te wijzen op enkele essentiële verschillen tussen enerzijds *Bed en wereld* en anderzijds *Angst, dierbare vijandin* en *Muizen en demonen*, en daarbij tenslotte een paar facetten van de originaliteit naar inhoud en stijl van deze laatste 2 novellenbundels te belichten. Voor *Bed en wereld* en *Angst, dierbare vijandin* verwijs ik telkens naar de thans makkelijkst bereikbare Meulenhoff-herdrukken uit '66-'67, voor *Muizen en demonen* naar de enige Van Loghum & Slaterus-uitgave uit 1936.

1. BED EN WERELD

Een ik-figuur ligt slapeloos te bed en in het grensgebied tussen wegdoezelen en klaar wakker zijn, waarin de dingen soms scherper dan ooit ervaren worden, doorschieten gedachten en beelden zijn geest, deels onbewust, deels ook bewust. Er is in die gedachten geen vooropgestelde ordening, maar evenmin de toevalligheid, de ongeordendheid van de droom. Gedachten, zei ik, maar ook dit is niet volledig: ook al het gelezene, zijn hele culturele bagage speelt door het hoofd van deze man, samen met de actualiteit van het wereldgebeuren waarin hij leeft. Niet alleen denkt hij erover, maar vooral doorleeft hij het, reageert erop en uit dit alles ongeremd, in een vaak haastige, gejaagde stijl, maar elders ook weer in beheerste, koel-denkende vorm. Zo volgt hij Baudelaire in Parijs in de kamer van zijn zwarte Venus, Jeanne Duval, de duivelszinnelijke mulattin van San Domingo, maar ook Thomas de Quincy in Oxford Street en Soho en herleeft met hem diens liefde voor de 16-jarige prostituee Ann. Hij vertoeft bij Henri Beyle, de kleine, dikke consul van Civita Vecchia. Zijn gedachten gaan uit naar een zeemanskroeg in Toulon, waar hij de matrozen observeert die er de illusie van een liefhebbende vrouw kopen. In zijn geest leeft de beroemde toespraak van keizer Heliogabalus eens op het Forum waarin deze de hoeren van Rome verheerlijkte, maar meer nog de deernis met de vernederingen van de prostitutie zowel in de Oelad Nail van Biskra als in een groezelige zijstraat te Parijs. Hij geniet de schoonheid van het negerlichaam, zowel de naakte sensualiteit van Josephine Baker als de sierlijke bekoring die uitging van het dansen van Little Esther. Hij voelt zijn bloed meezingen, wanneer hij denkt aan de roezige, extatische dansen waarin de negers zich uitleven in de negerkroeg in de Rue Blomet te Parijs. Tegelijkertijd wordt hij verpletterd door de gedachte aan

de vernederingen die het zwarte ras overal ter wereld, in zijn tijd vooral in Amerika, ondergaat: de jonge neger Jimmy Irvine die levend verbrand wordt, omdat hij zich vergreep aan de 17-jarige dochter van zijn baas, nadat ze hem met alle mogelijke middelen gek van verlangen gemaakt had. Niet minder wreed is de Amerikaanse justitie voor blanken: de elektrische stoel voor Sacco en Vanzetti, John Murray, Bonaventura Nardella. In zijn geest leven de contrasten van deze wereld. Er is de charme van de beroepsdancer uit de „Femina”, maar er is ook de eenzaamheid van de actrice die eens mooi was en gevierd werd, dan echter ziek en lelijk en door iedereen verlaten en vergeten werd, zelfs door haar uitverkorene, Alexei. Er is de sterke man, Stalin, die bezig is een sterk, industrieel Rusland op te bouwen, maar er is ook de zinloze dood van Jean, een verder onbekende, jonge Franse sergeant bij de koloniale infanterie in Frans China, tijdens de communistische onlusten in Tonkin. De ik-figuur in zijn bed kent de rijkdom van mevrouw Coty die aan haar tiende bontmantel toe is, en van de luxevrouwen op de caféterrassen en de paardenrennen, maar ook de honger van de kreperende, vervuilde menselijke wrakken onder de bruggen van Parijs en de misère van de talloze werklozen. Hij ziet en geniet opnieuw de geparfumeerde charmes van de vrouwenlichamen die hij niet aanraakte, maar in gedachten denudeerde terwijl hij naar ze keek, zittend op een terrasje, of gewoon wanneer ze hem passeerden. Hij geniet in zijn geest dionysisch de vreugden van het lichaam, maar hij ziet evenzeer de afbraak van zieke en stervende lichamen die wegkrimpen en wegrotten, aangetast door syfilis, tuberculose, kanker, trichinose; hij ziet hoe de heerlijkste lichamen die eens zo vurig op paring wachtten, thans aangetast zijn door carcinomen, gezwellen en zweren. Hij ziet de vreugden van de fysieke verbondenheid van twee mensen die elkaar liefhebben, maar hij realiseert zich des te scherper dat wat liefde genoemd wordt, meestal niets anders is dan egoïstisch lustzoeken aan de ander, hij weet hoe zelden de gevoelsverbondenheid de lichamelijke roes overleeft, hoe vaak alle uitroepen van trouw en tederheid verschrompelen, achterwege blijven, eens de lichamen zich aan elkaar verzadigd hebben.

Al deze gedachten en beelden rijen zich aaneen (in andere orde overigens dan in deze opsomming) tot een onvergetelijke documentaire, die zich makkelijk in een filmische uitbeelding laat voorstellen. Otten hield overigens van film en heeft erover geschreven¹¹. We hebben hier duidelijk ook te doen met een van de

11. Vgl. 6, 3.

Vermeldenswaard in dit verband is ook dat hij samen met Maud van Loon zijn roman *De schat van de Lutine* heeft omgewerkt tot een filmscenario *Het goud van*

eerste, zuivere voorbeelden van een lang aangehouden monologue intérieur in de Nederlandse literatuur¹².

De associatie leidt vaak van de ene gedachte (of gedachtenreeks) naar de andere, maar vaker nog wordt het overspringen van de ene gedachte op de andere geleid door het besef van de gelijktijdigheid der dingen, het bewustzijn van de simultaneïteit der antipolen.

„Nu is het heerlijk, nu voel ik dat ik werkelijk leef, dat mijn bloed meezingt in het koor van die bronstige, genietende lijven maar opeens schiet er een pijl door mijn hersens en ik weet dat, terwijl hier de zwarte dieren zwermen in genot, misschien ginds, in Amerika, een neger wordt afgemaakt...” (p. 51) (Vgl. pp. 61, 73, 77, 88, 94-95, 104...)

Ergens laat Otten zijn ik-figuur overigens bedenken :

„Verschillende gedachten, verschillende beelden leven op hetzelfde moment en naast elkander. Niet altijd is het natuurlijk zo, niet altijd volgt een serie evenwijdige beelden op een andere, vaak volgt een afzonderlijk beeld bliksemsnel op een ander om dan weer te worden vermengd met andere evenwijdige complexen. En misschien is ook het eerste proces, het gelijktijdig evenwijdig gebeuren niets anders dan een uiterst snel overspringen van gedachte naar gedachte, van beeld tot beeld ; gedachten en beelden die zijn als overspringende vonken, zodat tenslotte ook die schijnbaar evenwijdige beelden snel en onmerkbaar op elkander volgen. Maar het gevoel bestaat dan toch sterk en onontkoombaar dat er zoveel gelijktijdig in mij gebeurt, dat ik tegelijkertijd op zoveel plaatsen van de aarde ben...” (p. 31)

Deze scherpe analyse van zijn denkproces bewijst dat voor de ik-figuur zijn gedachten zich nog vrij bewust aan elkaar schakelen. Het domein van het ongecontroleerde, ongeleide, zichzelf opbouwende denken betrad Otten in *Bed en wereld* nog maar schoorvoetend. Dat zal hij in veel sterkere mate doen in de latere novellenbundels !

Bed en wereld boeit de lezer van nu op velerlei manieren. Het is een fascinerende kaleidoscoop van het leven ca. anno 1930 im Großen und im Kleinen. Het is ook de volledige, met het bed verbonden kringloop van geboorte, leven en dood van de mens. Het is vooral, langs zijn ik-figuur om, Ottens lyrisch exclamatieve, deels ook overwogen reactie daarop. *Bed en wereld* is geen optimistisch

de Luine, verschenen als Schrift 2 in de 13de jg. van De Vrije Bladen. Op de filmische kwaliteiten van *Bed en wereld* heeft C. J. Kelk al gewezen. (Cfr. Jo Otten herdrukt, De Groene, 13-5-'67)

12. P. de Wispelaere heeft erop gewezen dat vermoedelijk alleen het centrale gedeelte van Streuvels' meesterlijke novelle *Leven en dood in den Ast* (1928) hieraan voorafging. (Cfr. Jo Otten herdrukt, Het Vaderland, 8-9-'67)

boek. Het ontkent de verrukkingen van het leven niet, maar het is het werk van een schrijver die vooral gegrepen wordt door de nachtzijden van het bestaan. Er spreekt vooral Ottens deernis uit met ieder menselijk lijden, met de pijn van baren en dood. Zoals Wolkers later, beklemt hem het weten van de aftakeling van het menselijk lichaam door onrembare, vretende kwalen. Onvergetelijk zijn de bladzijden waar zijn geest door alle ziekenhuizen van de wereld snelt (pp. 63-71). Sterk is zijn meewaren met de stervenden, vooral met hen die eenzaam doodgaan. De angst van de voor de dood bestemden grijpt hem aan, of het nu de uitgeleefde gentleman-oplichter Serge de Jacquemin of de vroegtijdig door een tumor aangetaste ingenieur is die eigenlijk vergat te leven, of de in zijn dodencel gek van angst wordende John Murray. Des te schokkender staat daartegenover dan de onverschilligheid, soms zelfs de vreugde van bekenden en familie bij iemands dood. Nog wurgender is het lijden dat de mensen elkaar aandoen : de genadeloze struggle-for-life, alle haat, alle egoïsme, alle wreedheid. Mooi en innig, maar ook harteloos en egocentrisch is het rijk waarin het lesbisch paar heul zoekt. Wreedheid en egoïsme zijn er tegenover negers en gedetineerden, maar evenzeer tegenover de geliefde (p. 88). Scherp ziet hij hoe de mensen lijden aan een gebrek aan contact dat het zinnelijke te boven gaat (p. 88). Otten is de belezen intellectueel die de actualiteit nauwkeurig volgt, die alles wil weten en inzien (p. 32). Bij alles voelt hij zich betrokken, soms treedt er zelfs vereenzelviging op met het personage van zijn gedachten (p. 72), overal en in alle vormen wil hij deelnemen aan het gewelddadig-schone leven en zich liefdevol helpend geven.

„Ik zoek harten... ik wil een bond vormen, een bond van harten die elkander begrijpen, een liga van harten tegen het grote Niets” (p. 92) (vgl. p. 74)

Hij is echter ook bijzonder gevoelig en kwetsbaar : in vlees en ziel getroffen door alle wreedheid, brutaliteit en geweld, kan hij niet op tegen de meedogenloosheid en hardheid van het lot der mensen. Otten toont zich hier de hoog-intelligente, bewust levende, maar ook introverte en fijnbesnaarde estheet, die door zijn hoge graad aan kwetsbaarheid ergens lebensunfähig is, die zich op ieder vlak engageren wil, maar voor wie ieder engagement een intellectuele en gevoelsmatige houding is die zich niet in daden kan omzetten.

Nu eens kan zijn introvertheid en schuchterheid hem optreden verhinderen (p. 116), dan weer remt zijn levensangst hem (p. 103). Daardoor voelt hij zich machteloos om wat dan ook van zijn gedachten in daden om te zetten :

„Duizend daden verricht ik in gedachten, overal ben ik en overal ren ik heen, maar werkelijk iets doen kan ik niet, ik ben machteloos, ik lig slapeloos in een bed, waarin ik iedere avond strand.” (p. 104)

Maar bovenal voelt hij iedere poging tot hulp, tot verbetering aan als zinloos, als vooraf gedoemd stuk te lopen op de menselijke geborneerdheid. Niemand vermag iets.

„... ik heb mij aan iedereen... willen geven, maar alles is tevergeefs in een wereld die iedere dag kouder en valer wordt. Ieder elan verzandt...” (p. 74) (vgl. p. 103)

„Dat dient tot niets, dat dient tot niets; Eleonora Duse, Heinrich Heine, Multatuli, Séverine... zij allen zijn gestrand.” (p. 92)

Daardoor is zijn wereldbeeld pessimistisch tot in het nihilisme toe. Hem beangstigt de herhaling van de menselijke domheid; steeds dezelfde leuzen, dezelfde leugenachtige berichten, dezelfde illusies (cfr. pp. 90, 91). Er rest hem niets dan berustend te aanvaarden:

„Overal het hoofd stoten en blauwe plekken op te lopen is onaan- genaam en daarom is het maar beter onder het genot van een sigaret en een beetje zon langs de Seine te wandelen.” (p. 103)

of te capituleren, te vluchten uit de neerdrukkende, hardvochtige, genadeloze wereld:

„Laat ik nu maar dood zijn, maar weggestopt worden in de grond...” (p. 104)

In die slapeloze nacht overstelpt door al die gedachten en beelden, eigenlijk een gebald totaalbelevan van de wereld en van zijn plaats erop, moest vanuit bovenbeschreven psychische ingesteldheid het denken van de ik-figuur inderdaad wel uitmonden in doodsverlangen. Op bladzijde 103 treedt het voor het eerst op, maar wordt dan, na ook hier nog een hele kronkeling aan gedachten losgewoeld te hebben, sterker naar het einde toe (p. 104, pp. 117-118). Stilistisch-inhoudelijk knap daarbij en de geloofwaardigheid van de voorstelling verhogend, is dat de psychisch groeiende gedeprimeerdheid in de man samenvalt met zijn door de almaar langer durende slapeloosheid sterker wordende fysieke uitputting, m.a.w. dat het psychisch doodsverlangen samenvalt met zijn verlangen naar bevrijdende slaap. In zijn geest zijn beide niet gescheiden:

„Laat nu de draden maar worden doorgesneden; ... Ik kan niet slapen, alles draait om mij heen. De wereld is vol beelden, vol gebeurtenissen waaraan ik moet deelnemen, vol mensen met wie ik moet afrekenen. Genoeg, genoeg, geef mij slaap, laat mij nu eindelijk slapen, Morpheus, heilige Morpheus, laat mij dan maar inslapen voorgoed, laat ik nu maar dood zijn.” (p. 117)

Bed en wereld, boeiende documentatie over de jaren '30, het decennium van de economische crisis, van de krasse contrasten, beken met de gevoelens en bedenkingen van een grootsteeds, levensdriftig cultuurpessimist, van een kwetsbaar en zich machteloos voelend estheet. Literair-historisch gezien is het begrijpelijk dat dit werk aansloeg in zijn tijd. Otten paste hiermee in het Nederlandse klimaat tussen 1930-1940, een klimaat van negativisme en nihilisme. Onder leiding van E. du Perron etaleerde de toonaangevende groep literatoren op bijna uitdagende wijze hun ongelooft aan en wantrouwen in het leven. En toch paste hij er maar ten dele in. Dirk Coster heeft dat scherp gezien. Hij zag in Ottens werk en dan vooral in *Bed en wereld*, veel meer een „mixtuur” van het romantisch gevoelsnihilisme van 1910 en het „zakelijk, intellectuaistische nihilisme van 1930”¹³. Misschien kon dit werk – in tegenstelling tot dat van die andere literatoren uit de jaren '30 – precies daardoor en door het boven genoemde gevoel van wanhopige levensonmacht dat eruit voortvloeide in de jaren '60 weer als zo actueel worden aanvoeld.

2. DE NOVELLEN UIT DE BUNDELS „ANGST, DIERBARE VIJANDIN” EN „MUIZEN EN DEMONEN”

Wat al bij een eerste lezing opvalt, is dat we in 't grootste deel van deze novellen te maken krijgen met een hypertrofiëring van de genegenheid, de liefde tussen twee mensen, die wordt verabsoluteerd tot een totale passie, beslist erotisch, evenwel niet altijd seksueel geladen, altijd wel ver uitstekend boven een gewone burgersmansliefde. De uitzonderlijkheid hiervan wordt echter pas volledig duidelijk, wanneer we erbij vermelden dat het hier dan niet zo maar gaat om de liefde tussen een man en een vrouw, maar wel om de liefde tussen een moeder en haar zoon of tussen een vader en zijn dochter, éénmaal om een liefde tussen een vader en zijn zoontje¹⁴.

Nina d'Angoulême, in de gelijknamige novelle (A., d.v.), de soldatenhoer van 't hele regiment, is dat slechts geworden omdat ze na de dood van Serge, haar enige zoon, maar tevens het enige wezen dat voorwerp is geweest van haar totale liefde, niet meer in staat is tot een gewoon leven, tot gewoon werk, maar meer nog omdat ze in al de soldaten die bij haar vertroosting vinden in hun afstompemde soldatentijd, iets tracht terug te vinden van haar Serge.

13. Dirk Coster: *In Memoriam Dr. J. F. Otten*, in *De Stem*, 1940, pp. 809-811.

14. In *Angst, dierbare vijandin* wordt in 4 van de 7 novellen zo'n liefde behandeld; in *Muizen en demonen* in 4 van de 6.

„Je moeder werd een hoer, Serge, maar soldaten zijn als kinderen... Ik praat met hen, help hen en soms vind ik in hun ogen en bewegen iets van jou, mijn liefste, aanbeden kind...” (p. 75)

Duidelijk heeft die liefde moeder-kind de gewone grenzen daarvan overschreden. Al van toen Nina haar kind droeg, ging alle liefde die ze kon opbrengen naar dat kind, wist ze dat dat kind haar bestaan zijn volle zin zou geven, haar vervulling was.

„Reeds toen heb ik veel, zeer veel gehouden van het kind, dat zijn sappen uit mij zoog, reeds toen wist ik dat hij, Serge, voor mij verlossing en vervulling zou zijn. Het leven kreeg zin en middelpunt.” (p. 63)

Men versta dit niet verkeerd : het is niet zomaar de geschiedenis van een moeder-weduwe die verblind is in haar kind, die haar enige zoon verafgoodt. Serge is bewonderd, maar tegelijkertijd zijn partner bewonderend voorwerp van liefde, beschermd, maar ook beschermend, gekoesterd maar ook koesterend :

„Tegen mij kon hij zich vlijen zoals een vrouw bij de geliefde man : liefkozend, strelend, vol overgave. Wanneer hij met zijn diepe, ernstige ogen in de mijne keek, zonk heel de harde wereld in het niet en ik voelde mij geborgen bij mijn kind zoals ook Serge zich bij mij geborgen wist.” (p. 65)

Serge is voor haar tegelijk kind én man, zonder de seksuele dimensie daaraan verbonden.

„Hij was zó lief, bovenaards lief en teder... toch ook mannelijk, reeds een kleine man. Hij wilde dat ik er altijd bekoorlijk uitzag, hij keurde mijn kapsel en japonnen. Hoe zorgvuldig en toegewijd was hij vaak bij mijn toilet behulpzaam.” (p. 67)

Die verhouding is zo totaal, zo absoluut dat er na het wegvallen van het geliefde wezen voor Nina niets meer overblijft dan een voortleven in de herinnering aan die liefde.

„Sinds hij niet meer bij mij is, is alles onbelangrijk, van zo geheel andere orde, dat ik steeds moet vluchten naar de tijd, dat wij zo gelukkig waren.” (p. 66)

Er is in zulke liefde ook geen plaats voor anderen : om het afsterven van haar man heeft Nina nauwelijks getreurd !

Niet anders is de band vader-dochter in „*Noodlottig vaderschap*” (A., d.v.) : 2 wezens die 24 jaar lang zo op elkaar afgestemd waren, dat ze elkander „begrepen”, d.w.z. zichzelf konden verplaatsen in de ander, „zijn gedachten denken, zijn gevoelens medevoelen”

(p. 88). Zo totaal is die band, dat het leven daarbuiten en daarzonder onmogelijk is. Wanneer de dochter, Jeanne, na lange en smartelijke tweestrijd, en slechts gedreven door het verlangen van haar lichaam, haar aanbidder, dokter C., in een huwelijk gevolgd is, is haar vader tot niets anders meer in staat dan zich terug te trekken in een huis vol foto's, geschilderde portretten enz. van zijn dochter : zijn medische praktijk, zijn laboratoriumonderzoek, alles geeft hij op. Zijn dochter vergaat het niet anders. Haar leven, al was het niet zonder geluk, wordt verder tot aan haar vroege dood gekweld door wroeging en verlangen naar het enige wezen dat ze echt liefhad.

„... en na jaren ontving ik onverwacht een brief, waarin zij schreef dat zij in haar leven één grote fout had begaan. Nooit had ze mij alleen mogen laten ; van mij alleen had zij gehouden, mij behoorde zij toe met heel haar wezen. Zij smeekte om vergiffenis, voor al het leed dat ze mij had berokkend ; terug verlangde ze naar mij, de enige, die zij werkelijk liefhad. Tot mij wilde ze terugkeren ; al het andere was dood.” (p. 113)

Ook hier dus een liefde, waarbij de gewone man- vrouw-liefde totaal verbleekt, een liefde die zo absoluut is, dat genegenheidsbanden met derden erdoor in het niet verdwijnen, een liefde die uiteindelijk zelfs geen plaats laat voor een derde. Luister weer even naar de vader :

„Mijn vrouw stierf ; haar dood beroerde mij weinig, ja misschien was ik ergens verheugd om dit sterven, dat mij verlostte van een vreemde in huis. Toen de scheppen zand vielen op de neergelaten kist en haar vader en moeder, twee oude mensen, gebroken stonden aan het graf, dacht ik alleen aan haar, die mij bij mijn thuiskomst wachtte. Zij was toen omstreeks zeven jaar, een vroegrijp kind, ...” (p. 92)

Was de verbondenheid tussen beiden hier duidelijk ook lichamelijk gekleurd, dan is de vader zich dat nooit bewust geworden, vooraleer de dochter zich precies seksueel aangetrokken voelde tot Dr. C (p. 99), en dan nog onderdrukt hij zijn lichamelijk verlangen (pp. 109-110). Precies die sublimering is meteen intensifiëring en verleent deze verhouding een diepgang die het gewoon-menselijke overschrijdt. Daardoor ook is de dood geen echt eindpunt voor die verhouding. De overblijvende is weliswaar niet meer tot gewoon verderleven in staat, maar de gestorven geliefde is door de gebleven gevoelsverbondenheid a.h.w. een concrete aanwezigheid. De vader kan dan ook zeggen : „Haar lichaam is begraven in vreemde grond, maar in mij, om mij heen is zij herrezen : schoner, lieflijker en

toegewijder dan ooit. Wij werden herenigd, ons heilig verbond hersteld en daarom ben ik gelukkiger dan iemand op aarde zijn kan". (p. 113) Ook voor Nina d'Angoulême is het of ze nu altijd aan haar Serge kan denken, altijd bij hem kan zijn (p. 75). Men vergelijk ook met „De sprong" (M. en d.)

Niet altijd gaat het zo eenvoudig: „*Sommnambule*" (A., d.v.) verhaalt hoe tegenover de altijd maar sterkere eenwording tussen Valentine en haar zoontje Oscar, de groeiende naijver van de vader en echtgenoot staat, voor wie vanlangsom minder plaats is in die verhouding. Zolang het kind leefde, heeft hij Valentine als een vijandin beconcurrereerd om de gunst en de liefde van Oscar, — ook hij! —, maar als na de dood van de kleine Oscar, de knaap nog meer dan ooit voordien het handelen en denken van zijn moeder gaat beheersen, het kind voor haar, net als Serge voor Nina of Jeanne voor haar vader, een levende aanwezigheid is gebleven, wordt zijn jaloezie bijna waanzin. Hij kan in zijn slopende strijd tegen „iemand die dood is en toch zo levend" (p. 21), niets anders dan haar te verbieden nog over Oscar te spreken, haar te verplichten het speelgoed dat zij nog bestendig koestert, naar de zolder te brengen. Naijver die vormen van wraak aangenomen heeft! Maar daardoor verbreekt hij de band tussen beiden niet. In plaats van te bereiken dat zij ook aan hem zou denken, heeft hij Oscar enkel in Valentine opgesloten en hem haar daar nog dierbaarder gemaakt! Valentines band met haar dode kind neemt spoedig ongenaakbare vorm aan: in slaapwandelende toestand haalt zij het speelgoed van de zolder en speelt ermee, als was hijzelf erbij, onder het enige portret van Oscar dat haar gelaten is. Totaal verinnerlijkt, maar nog meer ongebroken is de band geworden.

Zulke hyperbolische, tegelijk hallucinante en fascinerende dimensie kan de band ouder-kind bij Otten aannemen.

Niet alleen zijn de geliefden volledig op elkaar gericht, beiden leven met elkaar ook als op een eiland, los van de problemen om hen heen, los van de wereld: hun liefde is het vluchtoord uit de wereld, waarin zij gedwongen zijn te leven. Zo was Nina ook tijdens het hardste werk om den brode in gedachten voortdurend bij haar Serge. (p. 64) Van de eigentijdse culturele en politieke gebeurtenissen en literatuur, was Jeannes vader niet op de hoogte. (p. 103)

Echtelijke bindingen halen het in sterkte niet tegenover de hier behandelde kind-vader/moeder-relaties. Niet alleen voor Nina, Valentine en Jeannes vader verzinkt de liefde voor hun respectieve echtgenoten in het niet t.o. deze voor hun kind. Ook in de novellen uit *Muizen en demonen* is dat zo. Men leze b.v. in *Muizen* hoe

vuurtorenwachter Matelot zich – eigenlijk zelfs ten onrechte! –, ondanks alle liefde die hij voor zijn vrouw koestert, maar ten volle begrepen voelt door zijn oudste dochter Juliette.

„... Martine. Ik houd veel van haar, zij is aanhankelijk als een dier, ik ben aan haar warmte gewend, maar zij weet niets van mij af, niets van mij en Juliette. Ik kan niet met Martine lopen langs de velden en spreken van duizend dingen, maar met Juliette ging ik telkens binnen in een andere, wijde wereld...” (p. 13)

En wanneer hij sterft kan hij dat heel rustig, nadat hij en zijn dochter elkaar in een omhelzing gevonden hebben. En voor de vader in *De sprong* (M. en d.), die met zijn jonge zoontje ook in zo'n ideale genegenheidsverhouding samenleeft, is zelfs het beeld van zijn vrouw, die bij de geboorte van het kind stierf, zo vervaagd, vergeten, dat hij een foto nodig heeft om zich haar gezicht te herinneren! In *Biecht in de gevangenis*, de langste maar niet sterkste novelle uit M. en d., is die tegenstelling tussen de twee liefdes even opvallend. Hier gaat het om een man (weer een vertellende ik-figuur) die zijn grote liefde voor zijn kleurloze, maar goede vrouw ten spijt, naar een frivole schilderes wordt gedreven en langs deze om naar een Welteben waaraan zijn vrouw door haar huisbakkenheid niet kan deelnemen. Daardoor maakt hij zijn huwelijk stuk: zijn vrouw verlaat hem. De liefde die daarna voor zijn dochtertje, Berthe, groeit, is zo totaal, dat niets, ook die schilderes niet, buiten Berthe nog enige betekenis houdt, dat hij niet meer buiten en zonder haar leven kan, een liefde zo compromisseloos, dat hij er een moordenaar om wordt. Als Marceline, niet uit moederlijkheid, maar uit prestige, tijdens de echtscheidingsprocedure het kind halsstarrig opeist, doodt hij uit razernij, maar meer nog uit bijtende angst zijn kind te verliezen, zijn ex-vrouw, al was zijn liefde voor deze eigenlijk niet getaand. Maar ook dit staat de liefde tussen vader en dochter niet in de weg: Berthe heeft begrepen en blijft haar vader in haar liefde trouw.

Hoe heftig passioneel een man en een vrouw elkaar bij Otten ook kunnen benaderen, hoezeer de man (meestal een ik-figuur) in zo'n intense toenadering telkens een totaal opgaan in, een éénworden met, een totaal begrepen worden door de partner zoekt, zó innig, zó wederkerig, zó durend als met een kind is zo'n relatie in deze novellen nooit. Bovendien is de liefhebbende man nooit zeker van de partner. Nu eens dient hij deze met een derde te delen om het geld als in *Wachten* (A., d.v.), of door de sterke, seksuele greep die die derde op de geliefde heeft tot hij haar uiteindelijk zelfs verliest als in *Avontuur in Barcelona* (A., d.v.). Merkwaardig in dit verband is de novelle *Moordenaar van God* (M. en

d.). Door de ietwat ziekelijke gelovigheid van Agnes fungeert God als de bestendig aanwezige, tormenterende jaloezie opwekkende derde in deze moorddadig aflopende driehoeksverhouding. Dan weer is de man-vrouw-liefde niet tegen de tijd bestand. Na een korte of langere poos brengt de man het niet meer op alleen aan de toch geliefde vrouw toe te behoren, omdat ze niet volledig deel kan hebben aan zijn geestelijke of seksuele noden. (*Biecht van de moordenaar, Demon jaloezie, Nachtgezicht*, alle in M. en d.)¹⁵. Meermaals is de lichamelijke éénwording met een geliefde vrouw of het verlangen ernaar niets anders dan een herstellen van de oorrelatie met de moeder, het verlangen naar een terugkeer in de geborgenheid van de moederschoot.

„Alles uitdoven, alle bewustzijn, slechts niet dit ene: vannacht slapen tegen moeders borst, in moeders schoot...” (in *Avontuur in Barcelona*, A., d. v.) (p. 145) (vgl. pp. 139-140)

In *Demon jaloezie* zowel als in *Nachtgezicht* is dat zelfs veruitwendigd in het feit dat de man telkens een veel oudere vrouw getrouwd heeft.

In *Zilvervossen* (A., d.v.) is er tussen man en vrouw zelfs geen gevoelsrelatie. De wrede, ietwat sadistisch bloeddorstige Marcel heeft zich slechts een vrouw aangeschaft om voor zijn vossen te koken. Zij, een Picardische boerendochter, is precies die man – eigenlijk de eerste de beste die op de hoeve kwam – naar zijn koud, duister en weinig uitnodigend fort op de Bretonse kust, waar hij een zilvervossenkwekerij houdt, gevolgd, omdat zij omwille van haar verminging, – zij heeft een half lamme arm – vreesde dat geen man haar zou willen. Maar meer nog... omdat zij een man nodig had om het kind te kunnen krijgen, waarvan zij al jaren droomde, dat zij zich zelfs al jaren in gedachten concreet voorstelde, dat zij in wensdroom al jaren als moeder bezat!

„Kind van warme zomereuren, van heldere nachten met fonkelende sterren, vaarwel... Je was zo lief en aanhankelijk zo geheel van mij, je was altijd bij je moeder al moest je nog worden verwekt. Een man had ik nodig om mij te helpen, om te verkrijgen mijn eigen kind...” (p. 48)

15. Op te merken is wel dat de 2 op elkaar volgende en de bundel *Muizen en demonen* afsluitende novellen, *Demon jaloezie* en *Nachtgezicht*, thematisch elkaars pendant zijn. In *Demon jaloezie* is de sprekende ik-persoon, de oudere vrouw die in bed ligt, ten prooi aan haar jaloezie in het weten dat haar man in de armen van een andere, jongere vrouw ligt. In *Nachtgezicht* krijgen we de kwelling van de gespleten man die zijn oudere vrouw niet meer begeert en door de jeugdigheid van zijn lichaam er onafwendbaar toe gedreven wordt haar te verlaten, maar die ook lijdt onder het vergaan van zijn liefde en onder de wroeging vooraf over het verdriet dat hij haar zal aandoen, maar ook onder de onoprechtheid waarin hij nu leeft en die hem nog belet haar definitief te verlaten.

Even onvruchtbaar als de tuin van het fort blijft ook zij echter, omdat ze dat kind slechts in liefde zou kunnen ontvangen, slechts zou kunnen krijgen van de „prins” die ze zich gewenst en gedroomd heeft.

„Was dit haar toverrijk ? Die magere man in zijn ridicule, wollen ondergoed haar prins ? (...) Zij (...) voelde slechts de eindeloze teleurstelling om de daad, die niet in liefde werd volbracht...” (p. 41)

Wanneer zij er uiteindelijk toe komt haar man te doden, is dat in een complexe psychische toestand: deels uit afschuw voor zijn sadistisch-seksuele neigingen, deels uit angst voor de wrede dierenkweller, die zij met de tijd meer en meer is gaan vereenzelvigen met zijn vossen. In haar door de eenzaamheid, angst en afschuw getroubleerde geest speelt daarbij echter evenzeer de vrees door die „vos” bezwangerd te worden, de vrees dat er een kleine vos in haar buik zou groeien, die daar de zoon van haar dromen zou opvreten, zoals de zilvervossen het steeds doen met de halflevende zeemeeuwen die ze als voer voorgeworpen krijgen !

„In mij bleef het kind... Daar is het veilig geborgen voor de tanden van de vos. O, God, laat mij niet zwanger worden, laat geen vos groeien in mijn ingewanden, want opvreten zal hij mijn kleine, lieve zoon...” (p. 48)

En wanneer zij de trap afdaald om de karabijn van haar man van de kram te halen, denkt ze :

„Behoedzaam loop ik naar de deur... wees stil mijn kind, wees stil, ik zal je beschermen...” (p. 50)

De lezer merkt dat we in deze novelle, – overigens een van de meest geslaagde – te doen hebben met personages, bij wie de hierboven behandelde liefdegevoelens tot het uiterste, bijna tot in de verabsolutering toe, doorgedreven zijn. Is er hier tussen man en vrouw geen gevoelsband meer (tenzij afschuw en haat), is de seksualiteit tussen beiden verworden tot sadisme, dan is de moeder-kind-band, die zo hecht is dat hij de misdaad van de vrouw mee bepaalt, er een met een nog niet verwekt kind, met een zoontje dat slechts in verlangensdromen bestaat !!

* * *

Wat deze visie op de liefde betreft, is Otten duidelijk beïnvloed door niemand minder dan Baudelaire. Deze Franse dichter heeft jarenlang fascinerend om hem gewerkt. In *Bed en wereld*

al ging de eerste gedachte van de slapeloze naar Baudelaire en Jeanne Duval. In *Portretten in zakformaat* handelde een van de schetsen over het kind Baudelaire. En in mei 1935 publiceerde hij in *De Vrije Bladen* het essay *Het moedercomplex van Baudelaire*, overigens bij mijn weten een van de beste Nederlandstalige psycho-analytische studies over de mens Baudelaire, getuigend van oorspronkelijk inzicht en tevens van gedegen kennis van het tot dan verschenen materiaal over deze hoogst boeiende Franse dichter. Daarin worden twee aspecten van Baudelaires psyche benadrukt. Otten wijst erop dat Baudelaire in al zijn moderniteit eigenlijk een middeleeuws mens was, voor wie het leven een strijd tussen Goed en Kwaad was, tussen God en Satan, tussen twee machten die in de mens woelen. De liefde beschouwde hij op dissociatieve wijze: „ieder begrip van de psycho-fysieke eenheid die de ware liefde zijn moet is bij hem afwezig.” (p. 8) Baudelaire desintegreerde dus de mens. Tussen het seksuele enerzijds en de tederheid en geestelijke liefde anderzijds zag hij een onoverbrugbare kloof. Lichamelijke liefde is animaliteit, daarnaast is er de geestelijke liefde die opstreeft naar het sublieme, naar God. Ieder vleselijk contact is volgens Baudelaire een bezoedeling, maar een bezoedeling waaraan geen man zich kan onttrekken. De man kan inderdaad de vrouwen niet missen, zij vormen een remedie tegen de verveling van de wereld, tegen de grauwheid en de vaalheid van het leven. De lichamelijke liefde is dus niets anders dan een prostitutie, een behoefte uit zichzelf te treden, zich te verliezen in een warm en zacht lichaam. De vrouw is in Baudelaires ogen niets anders dan een onmisbaar en tegelijk verwerpelijk instrument om zich genot te verschaffen („une répugnante utilité”). De vrouw die ons dit genot verschaft, kunnen wij dan ook eigenlijk niet liefhebben, zij is een medeplichtige van wie de man zich na de paringsdaad met afschuw afwendt. Slechts enkele vrouwen stellen de man in staat tot het bereiken van „la route du Beau”, tot het „aspirer au sublime” los van ieder seksueel contact. „La femme dont on ne jouit pas est celle que l'on aime. Ce que la femme perd en jouissances sensuelles, elle le gagne en adoration.” Die twee polen hebben Baudelaires leven bepaald: de „zwarte pool”, de donkere wereld der aardgebonden liefde, het domein der Zwarte Venus (Jeanne Duval). Daartegenover het gebied der „aube spirituelle”, de lichte wereld der Witte Venus (Madame Sabatier). In Jeanne Duval, de zwarte mulattin, heeft hij het hoogste fysieke genot gemaakt en heeft hij een bron van inspiratie gevonden. Zij betekende voor hem een exotische wereld die weerklank vond in zijn wezen. In haar lange, zwarte haren, het geliefde „forêt aromatique”, verloor hij zich en dreef weg naar onbekende landen en zeeën. Maar

daarnaast heeft hij haar vervloekt met heel zijn hart en diep heeft hij de vernedering gevoeld van zijn gebonden zijn aan haar. Voor Madame Sabatier daarentegen, wier salon hij geregeld frequenteerde, voelde hij slechts „adoration”. Zij werd de inspiratie van de andere richting in zijn gedichten (b.v. *Que diras-tu ce soir, pauvre âme solitaire*). Zij is zijn „ange plein de bonté, ange plein de beauté, ange plein de bonheur, de joie et de lumières”. Dit is de liefde die omhoogstreeft en loutert, het is de liefde van Dante voor Beatrice en van Petrarca voor Laura. – Dat dit alles overwegend inbeelding was en dat Madame Sabatier later ook meer van Baudelaire verwacht heeft, zonder dat hij daaraan kon of wenste te beantwoorden, speelt daarbij geen rol. –¹⁶

Otten analyseert dan verder ook hoe die „adoration” voor Madame Sabatier en vóór deze voor Madame Marie in de grond niets anders was dan een compensatie voor zijn verdrongen en altijd maar ontgoochelde verlangen naar complete zielsverbondenheid met zijn moeder. Tijdens het huwelijk van zijn moeder met haar veel oudere, eerste man en haar weduwschap nadien had de liefde van de jonge Caroline Baudelaire-Archimbault zich volledig op haar kind geconcentreerd. Later, na haar tweede huwelijk met de knappe officier Aupick zal dat veranderen en zal zij in de groeiende conflicten tussen stiefvader en zoon altijd de partij van de eerste kiezen. Dat heeft Baudelaire gefrustreerd en hem tragisch getekend voor de rest van zijn leven. „Quand on a un fils comme moi, on ne se remarie pas” is een uiting van een psychische tragedie waarvan de moeder zich de draagwijdte nooit gerealiseerd heeft. Ondanks de breuk, ondanks alle conflicten, ondanks het onbegrip dat zijn moeder altijd voor zijn leven en zijn kunstenaarschap opgebracht heeft, ondanks haar duidelijke mediocriteit, is hij steeds blijven hunkeren naar haar die hij in zijn kindertijd werkelijk als zijn „geliefde” beschouwde, naar het paradys parfumé van zijn kindertijd, waarvan zijn moeder het centrum en hij de kleine koning was. In een van zijn brieven aan zijn moeder schrijft hij : „Il y a eu dans mon enfance une époque d'amour passionné pour toi ; écoute et lis sans peur. Je ne t'en ai jamais tant dit (...) Crois-tu que j'ai une mémoire terrible ? Plus tard la place Saint-André-des-Arts et Neuilly. De longues promenades, des tendresses perpétuelles ! Ah ! ça a été pour moi le bon temps des tendresses maternelles. Je te demande pardon d'appeler bon temps celui qui a été sans doute mauvais pour toi. Mais j'étais toujours vivant en

16. Uitvoerig behandeld in Jo Otten : *Het moedercomplex van Baudelaire*, pp. 3-20.

toi ; tu étais uniquement à moi..."¹⁷ Ook later, toen hij al ziek was en zijn moeder opnieuw weduwe, is hij blijven dromen van een hereniging in die zin, al wist hij dat echt samenleven met haar niet meer mogelijk zou zijn en heeft hij daarom ook nooit opnieuw zijn intrek bij haar genomen¹⁸.

Met deze lange uitweiding wilde ik aantonen hoezeer het in 't oog springt dat Otten bij Baudelaire een ideeëngoed aangetroffen heeft dat zijn eigen visie op liefde en seksualiteit sterk benaderde. Al in *Bed en wereld* weerklonk een toon van weerzin tegen een seksueel verkeer dat niet gedragen wordt door subliemere gevoelens, dat dan ook de momentaneïteit van het genot niet overleeft. (pp. 86-88)¹⁹. In *Angst, dierbare vijandin* en *Muizen en demonen* is dat nog veel sterker het geval. Zo in *Avontuur in Barcelona* (A., d.v. pp. 127, 128 en 130). In deze novellen vind je ook de visie op de seksualiteit als de kracht die de drang naar het schone, nobele onweerstaanbaar in de weg staat. (b.v. in *Noodlottig vaderschap*, *Biecht in de gevangenis*, *Nachtgezicht*, *Demon jaloezie*. Maar vooral heeft Otten de fascinering ondergaan van de liefdeband van kind tot moeder, heeft hij in Baudelaires tragische moedergeoriënteerdheid een model gevonden voor een binding tussen twee mensen die in intensiteit en duur deze van de gewone man-vrouwbindingen overtreft. Het is duidelijk dat waar Otten zo'n ouder-kind-binding behandelt, hij literair een liefdeband creëert, zoals Baudelaire er naar een hunkerde²⁰.

* * *

Zijn de hier behandelde novellen alleen door deze visie al merkwaardig, dan hebben we hiermee toch slechts één aspect van hun specifieke thematiek benaderd.

Inderdaad, zomin als de man-vrouw-relaties zijn de kind-vader/moeder-liefdes rimpelloos gelukkig. Beide worden aangevreten door een angst om het verlies, hoe dan ook, van de partner, de vrees dat hun relatie niet kan duren. Soms neemt die de vorm aan van een kwellende jaloezie en twijfel.

17. Ibidem, p. 19.

18. Uitvoerig behandeld in idem: pp. 27-48.

19. Vgl. daarnaast de lofzang in *Bed en wereld* op het seksueel verkeer dat uitvloeisel is van en gedragen wordt door innerlijke verbondenheid en genegenheid en waarbij alles dan ook geoorloofd is en „als een heilige ritus vol genot” (pp. 93-94).

20. De verschijningsdata van het essay (1935) en van beide bundels, resp. 1935 en 1936, bewijzen overigens ook dat de novellen simultaan met het essay en a.h.w. in de ban van deze Baudelairethematiek ontstaan zijn.

Hiermee stoten we dan op het hoofdkarakteristiek van deze novellen : de tastbare aanwezigheid van de *angst* om de eindigheid van ieder geluk, de angst als pendant van de beleving van en het verlangen naar de meest intense vorm van geluk. Die angst overviel Nina toen Serge ziek werd, die vrees overviel Jeannes vader op gezette tijden, ook lang voor zij Dr. C. kende (pp. 95, 107). Die vrees is het sediment van de verhouding tussen de ik-figuur en de Spaanse Teresita. Die angst wordt *tergende jaloezie* voor de vrouw in *Demon jaloezie*. Zo'n concrete angst ook maakt het thema uit van *Wachten* (A., d.v.).

Het is trouwens geen nodeloze angst : alles is eindig, zelfs het samenleven van mensen met de sterkste gevoelsbindingen. Die eindigheid is als een doem, een fatum dat beide partners treft tegen hun wil in. Voor Nina d'Angoulême, voor Valentine (in *Somnambule*) en voor de vader in *De sprong* was het de dood die hun hun kind-geliefde ontnam. In *Demon jaloezie* en *Nachtgezicht* treedt het leeftijdsverschil op als ongewilde, maar onvermijdelijke oorzaak der verwijdering tussen de echtgenoten. Eliane, de heerlijke Parijse geisha uit *Wachten* is financieel afhankelijk van „officiële vrienden” en haar liefde daardoor onbetrouwbaar. Teresita in *Avontuur in Barcelona* wilde wel met de ik-figuur vluchten, maar was te zeer met het lichaam gebonden aan haar pooier, de kleine kapitein, met wie ze in een angst-lustverhouding leefde. En ook Jeanne in *Noodlottig vaderschap* volgde een lichamelijke drang, die haar eigenlijke wil ondermijnde, die als een onweerstaanbare natuurkracht zijn werk deed.

Paradoksaal genoeg wellicht zetten jaloezie en angst eigenlijk geen domper op de relatie, intensifiëren ze veeleer. Angst de partner te verliezen wordt bijna een lustkwellung, die de liefde opdrijft tot een paroxisme als tussen Teresita en de ik-figuur : (*Avontuur in Barcelona*, p. 140 – vgl. pp. 151-152).

Nooit zijn Nina en haar zoon Serge zo één geweest als toen beiden vreesden dat hij zou sterven (A., d.v., pp. 71-73), nooit zijn Jeanne en haar vader elkaar zo dicht genaderd met geest en lichaam als op het hoogtepunt van Jeannes tweestrijd (A., d.v., pp. 109-110). De pijnigende jaloezie en de angst van de wachtende ik-figuur drijft zijn verlangen naar Eliane ten top (*Wachten* in A., d.v.)). In *Biecht in de gevangenis* is het ook de angst van de vader het meisje te kunnen verliezen die zijn liefde voor haar grenzeloos maakte (M. en d., p. 96).

De angst in zijn veelheid van vormen is het sediment van alle liefdeverhoudingen bij Otten. De angst voor de dood pas verhoogt de waarde van het leven (zie M. en d., p. 68), de angst om het

oud worden intensifieert het genot van de jeugd, de angst om het verlies van de geliefde drijft het samenzijn op tot de climax, de twijfel aan de geliefde en de jaloezie verdiepen het orgasme door het besef van het huidige bezit. Ik verwijs naar het zeer belangrijke auto-analytische stukje *Angst, dierbare vijandin* (voorop in de gelijknamige bundel), dat door ieder die enig inzicht in het wezen en in het scheppingsproces van Jo Otten wil bereiken, grondig bestudeerd dient te worden: „Angst, belaagster van mijn bestaan, angst die mijn leven doet mislukken, ik haat je. Ik haat je, maar ik heb je waanzinnig lief omdat leven, uit angst geboren, rijk en veelvormig leven is. Angst is dodend, angst kwelt de machteloze mens, maar hij leeft duizend levens; niet één.” (A., d.v., p. 11)

Ligt het nogal voor de hand Ottens figuren en hun geïntensifieerde liefdes als projecties, als expressionistische symbolen zelfs van 's schrijvers verlangen te zien, dan verschijnt Otten hier door zijn evasie uit de ontluisterende, brutale, vooral ongevoelige realiteit om hem heen als romanticus. Was hij in *Bed en wereld* in 1932 nog de gevoelige estheet, die zich geëngageerd tegenover de wereld wenste op te stellen maar kwetsbaar en machteloos resigneerde, de indruk die de verhouding van Baudelaire tot zijn moeder op hem maakte, heeft hem ertoe gebracht in deze novellen liefdes te creëren, die in hun aard het gewone, aards-werkelijke overtreffen, die bijna van een irreële, gesublimeerde schoonheid zijn (L. W. de Baudelairiaanse werkelijkheid ook ver overtreffend!), die de aardse normaliteit dus ontstijgen, maar beantwoorden aan Ottens verlangen naar een vergeestelijking van het leven²¹. Romanticus ook door zijn drang naar intensifiëring van het gevoelsleven, romanticus ook door de gespletenheid: geluk en angst als onscheidbare compagnons, angst als gevreesd en tegelijk bemind element, als „dierbare vijandin” in het bestaan.

Zijn evasie is overigens vitalistisch: strevend naar de gewelddadig-diepe, intense band met een geliefd wezen, naar een ver-

21. Hier toont Otten zich de dandy die hij ook in Baudelaire herkend heeft, de dandy in de zin die Ernest Raynaud aan dit woord gaf: „De leer van het dandyisme is dan ook, naar Ernest Raynaud terecht opmerkt, geheel en al spiritualistisch geïntendeerd. De gehele innerlijke en uiterlijke houding van de dandy moet er op gericht zijn de natuur te overwinnen.” (*Het moedercomplex van Baudelaire*, p. 8).

In zijn novellen wordt dat verlangen naar zo'n tegelijk gesublimeerde en geïntensifieerde liefde telkens op de lezer overgedragen door het aangrijpende in de neergeschreven bekentenis in de ik-vorm van de overgebleven liefdepartner. In verhalen als *Nina d'Angoulême*, *Noodlottig vaderschap*, en *Biecht in de gevangenis* treedt de auteur bovendien zelf op als de raamverteller, die ons introduceert bij de overgebleven geliefde van het liefdepaar. Op een geschikt bevonden moment doet deze laatste zijn (haar) „Egidiusklacht” (= het eigenlijke verhaal) aan de auteur en langs hem om pas aan ons. De auteur kan daarbij dan rechtstreeks zijn gevoelsreacties op de bekentenis en zijn verlangen naar zo'n intense liefde meedelen. B.v. *Nina d'Angoulême*, pp. 61, 75, *Noodlottig vaderschap*, pp. 83-84, 113.

nietigend vergaan in dat wezen, naar een totale, absolute liefde, ver uitstekend boven de seksuele band alleen, naar een relatie die wezensversmelting is, die daardoor ook alle beperkingen, zelfs die van de dood, overschrijdt en die haar ware diepte pas bereikt door haar geladenheid met angst en jaloezie. Een *vitalisme van de angst en de jaloezie* dus ! Precies hierdoor neemt Otten een eigen plaats in naast Marsman, Slauerhoff e.a.

* * *

In de beste novellen is zijn stijl daar compleet op afgestemd²². De filmische procédés waarvan hij al gebruik maakte in *Bed en wereld* heeft hij hier verder uitgebouwd. Maar vooral creëert hij hier staaltjes van een monologue intérieur die zichzelf associatief opbouwt. Duidelijk treffen we die twee stijlelementen aan in een novelle als *Wachten* (A., d.v.). Laten we even de bouw van dit verhaal nagaan. De ik-figuur zit in Maxim op Eliane te wachten. In korte zinnen krijgen we eerst een collage, beter een montage van opnamen : naast waarnemingen van de omgeving als close-up of vluchtige beweging van de lens flitsen ook mededelingen van feiten naast gedachten en herinneringen (flash-backs) aan ons oog voorbij. Verduidelijken we even : naast beelden van het interieur van de bar en close-ups van de bezoekers en de opname van flarden uit de gesprekken aldaar zijn er de beelden van de betogingen en vechtpartijen op de Boulevard Raspail en de Boulevard St.-Germain, het optreden van de politie aldaar, beelden die de ik-figuur opdeed terwijl hij per taxi naar Maxim reed. Deze bladzijde is zuiver filmisch ! Geen impressionistisch-gedetailleerde beschrijving, maar het vlugge cinematografische verslag : de hoofdmomenten met een rijdende camera opgenomen. Daartussen beelden van het lichaam van Eliane, zoals het hem in de taxi temidden van het gewoel voor ogen kwam en zoals hij het ook nu in gedachten ziet.

„ ... de massa dringt en joelt. Ik kijk in haar verwrongen gezicht, neem alles op om mij heen en toch zie ik alleen het lichaam van Eliane, slank en verleidelijk in de donkerblauwe kimono met de talloze kleurige vlinders.” (p. 26)

De kleurigheid en beweeglijkheid van die vlinders voeren de gedachten van de ik-figuur in Maxim onmiddellijk daarop associatief naar het kleurig-levendige aquarium op Elianes kamer.

22. Als de stilistisch sterkste novellen zijn te beschouwen : *Wachten*, *Somnambule*, *Zilvervossen*, het centrale deel in *Avontuur in Barcelona* (alle in A., d.v.) ; *Nachtgezicht*, *Demon jaloezie* in M. en d.

„Goudvissen... kalm en beheerst wuiven zij met hun sierstaarten, roze-rode waaiers tegen een achtergrond van groen. Kalm en sierlijk zwemmen de goudvissen van Eliane door het verlichte water... toverlamp achter roze-groene wereld, wereld van zeemeermin Eliane, godin met roodbruine haren en grijze ogen van de zee.” (p. 26)

Deze zeer suggestieve metafoor, Eliane = zeemeermin, keert verder geregeld terug. Als vanzelf kringt de stroom van de een na een op elkaar voortbouwende gedachten van de ik-figuur tijdens zijn wachten daarheen. Na heel wat kronkels mondt de reeks uit in het er plots aan denken hoe Eliane 's nachts naakt onder de dekens ligt, haar huid glad en koel, een zeemeermin :

„Naakt ligt zij onder het dek ; niets aan het lichaam kan zij hebben als zij slaapt ; geen pyjama, geen chemisette, niets. Languit ligt zij onder de dekens, warm, toch met iets van de zee... Ik heb zo vaak naast haar gelegen, zóveel keren over haar zachte huid gestreeld wanneer zij sliep (...) Toch was het of ik iets voelde van water, vissen, iets glads, ik kan niet zeggen wat precies ; het zal wel verbeelding zijn geweest. Een zeemeermin...” (p. 30)

Opnieuw ontlokt dit beeld in de mijmerende ik-figuur een reeks elkaar oproepende gedachten. „Eliane, zeemeermin”, de eenmaal zelf associatief ontstane metafoor, wordt zo de schakel waaraan telkens een nieuwe associatierij gekoppeld wordt die er meestal ook weer op uitloopt, zodat het afgeronde gedachtenkringen zijn die aan elkaar worden geschakeld. Volgen we even de reeks die we zoëven bereiken. „Zeemeermin” roept in de ik-figuur de herinnering op aan zijn verblijf met Eliane aan de Oostzee, op Helgoland, waar zij telkens naakt (vgl. boven !) zwom in het koele water, maar 's nachts met brandend bloed, heet en verlangend tegen hem aanlag (L. W. zeemeermin !). Uitersten roepen elkaar op. Associatief daaraan vastgeknoopt de herinnering aan de anti-pool : zijn verblijf met Eliane te St.-Juan-les-Pins, waar ze zich de hele dag liet bruinbranden tot ze eruit zag als een Maorivrouw, maar 's nachts koel en afwijzend was. Dit laatste brengt hem vanzelfsprekend voor de geest hoe hij zich toen ook al diende schuil te houden voor haar officiële protectors en daarom rondhing in cafés, wachtend op haar, zoals hij nu wacht. Daar onmiddellijk uit voortvloeiend een angstig-jaloerse gedachte aan haar officiële minnaar nu :

„... maar vandaag was zij toch vrij, dat dikke suikerzwijn is toch op reis, of zou hij zich op het laatste ogenblik bedacht hebben ?” (p. 31)

Maar voor de verlangend wachtende minnaar is het beeld van zeemeermin Eliane verlokkelijker. Een nieuwe reeks zet in : de

immense spiegel boven hem in café Maxim wordt hem een even groot aquarium waarin hij Eliane ziet zwemmen, samen met haar gekleurde vissen.

„Eliane, lieve zeemeermin, ik zie je zwemmen in de spiegel voor mij, doorklieven het grijsgroene water, duiken naar de diepte, waar de groene wieren zijn en de gekleurde vissen...” (p. 31)

Op die spiegel valt plots een zonnestraal, waarvan hij de langzame beweging een poosje gadeslaat. Maar hij is nog niet uit de ban van zijn zoëven vernoemde metaforische waakdroomwaarneming. Het luidt dan ook :

„Door het water van het aquarium valt een zonnestraal, die zich verplaatst, zeer langzaam verplaatst, seconden verlopen, minuten vlieden” (pp. 31-32) (Cursivering door mij)

Aan die zonnestraal worden weer andere herinneringen en gedachten vastgeknoot :

„Eliane, Eliane, sta toch op, laten we naar buiten gaan in de warme zon. Herinner je je nog de dagen dat wij liepen door de velden en bossen van Fontainebleau, door het park van Chantilly toen de primula's bloeiden ?...” (p. 32)

Vier bladzijden verder loopt deze gedachtenreeks uit op het zien van Eliane voor het aquarium op haar flat. (p. 36) Het denken aan Elianes aquarium doet hem de spiegel waarin hij kijkt, opnieuw ervaren als een immens aquarium waarin zeemeermin Eliane zwemt. En weer zet een nieuwe reeks in.

Met zulke gesloten beelden- en gedachtenrijen is de novelle opgebouwd. Die reeksen bestaan uit beelden van Eliane, herinneringen aan zijn verhouding met haar, bedenkingen daarover en gevoelsuitlatingen over haar geldschietters, herinneringen aan zijn gevoelens toen Eliane hem bedrogen had, enz., zoals ze in de onbewust mijmerende geest van de wachtende opduiken, met daarbij tussenin telkens ook en zijn mijmeren nadien dan ook verder leidend en beïnvloedend, de mededeling van wat hij op momenten van bewustheid opmerkt en doet : waarnemingen van zichzelf in de spiegel, van de obers, kijken op de klok, ongeduldig telefoneren, bestellingen aan de kelners, enz.

Daarbij volgt de ene gedachte op de andere op basis van onmiddellijke associatie of op basis van associatie op afstand, m.a.w. vastknopend aan een hoger, dicht of ver, genoemd element ²³.

23. In andere novellen wordt de waarneming van een zich fysisch of psychisch opringend element uit de realiteit om de vertellende ik-figuur het scharnier dat een gedachtenstroom afrondt en een nieuwe inzet. In *Zilvervossen* is dat de loeiende

Niet te veronachtzamen daarbij is het feit dat de wachtende en zichzelf enerverende minnaar steeds maar Martini sec blijft drinken – 5 in 1 1/2 u. – waardoor hij almaar meer in een lichte soort beneveling geraakt die hem alles waziger en verwarder laat zien. De oorspronkelijk duidelijk uit elkaar gehouden beelden, enerzijds het herinneringsbeeld van Elianes aquarium op haar flat en anderzijds het in de spiegel voor hem verbeelde aquarium waarin Eliane zwemt, gaan in de geest van de wachtende naar het einde toe meer en meer in elkaar vervloeien. Meer zelfs. Allerlei andere elementen uit Elianes interieur worden daarin verweven: de karpers die op de Japanse prenten aan de wand sierlijk rondbewegen in de vijver van een tempel, worden de karpers, en door associatie met de goudvissen dan weer, de „gouden” karpers waartussen Eliane zwemt. (p. 36)

De Boeddha, tot wie de van ongeduld radeloze ik-figuur zich dan plotseling wendt (p. 36), is het in dit geheel plots binnengeslopen Tibetaanse beeldje van Boeddha naast haar bed. (p. 30)

Door de alcohol gaat bovendien het complexe geheel van waarnemingen, flash-backs, flash-forwards, herinneringen en verlangensbeelden, dit alles vermengd met onrust, zich in de ik-figuur tegen een verhoogd ritme en met verhevigde intensiteit afrollen en daardoor eigenlijk schrikbeelden componeren, die hij afreageert in woede (pp. 37-38) :

„Nog een Martini en meer dan ooit wordt de spiegel een marteling. Eliane op de bodem der zee geeft zich aan monsterlijke vissen. Verschrikt schieten de karpers uiteen, de Japanse wijzen schudden het grijze hoofd. Uit een grote, groene lotus vluchten sierlijke geisha's in bonte kimono's...” (p. 37)

Voor deze vorm van beeldcreatie verwijs ik naar Ottens eigen formulering daarvan, weer eens in *Angst, dierbare vijandin* : „Angst projecteert enkelvoudig leven op ontelbare spiegels, die hun stralen kaatsen naar ontelbare werelden. Slapen bonzen, zenuwen trillen, angst vreet de cellen op, maar hoog bloeit op de fantasie, fantasie der kwelling, bron van hoog en dierbaar genot.” (p. 11)

Het wachten, geladen met onrust, wordt daardoor een intense belevenis op zichzelf, hier zelfs een erotisch voorspel van de hoogste orde ! Het is niet voor niets dat het wachten op de geliefde het

wind buiten. In *Somnambule* is het Oscars portret aan de wand waarnaar de zich met herinneringen kwellende vader niet wil en durft te kijken. In *Demon jaloezie* wentelen bijna masochistisch verbeelde voorstellingen van haar man bij andere, jongere vrouwen en herinneringsbeelden van eigen liefdegeluk met Jean door het hoofd van de door jaloezie gekweld vrouw. Als telkens opnieuw opladend element fungeert daarbij de constatering, het besef van het lege bed naast het hare.

thema van deze novelle uitmaakt, niet het later volgende samenzijn met haar. Zo kan ook de angst voor een feit of een gebeuren wezenlijker doorleefd worden, psychisch dieper grijpen, want alle sensoria erbij betrekking, dan het gebeuren zelf. In *Sommambule* is de angst van de echtgenoot dat zijn vrouw Viviane zich weldra met haar dode Oscar psychisch zal gaan herenigen het thema van de novelle, en niet de slaapwandeling zelf.

Hierbij tenslotte nog dit : geen schrijver wellicht maakt zoveel gebruik van het beletselteken tussen de korte zinnen. Het is duidelijk dat dit in deze jachtig-filmische stijl het ideale scheidingsteken en bindmiddel tegelijk is voor die vloed van schijnbaar ordeloze, maar zo gecomponeerd-geordende beelden. Op andere plaatsen echter is het beter dan welk ander teken ook in staat de knellende, maar ook tot een allerheftigste belevenis opvoerende drukking van de angst op te roepen. Dat is b.v. al zo voor de hele tekst *Angst, dierbare vijandin*. Duidelijker nog in *Sommambule* :

„... Er hangen een paar oude prenten... dàar blijft zijn blik gevangen... hij durft niet naar rechts, hij waagt het niet de koortsachtige ogen naar rechts te wenden... een hoek van tachtig graden, zeventig graden... hij durft niet... Angst staat in de kamer, nijpende, worgende, dodelijke angst... niet naar rechts kijken, mijn God, niet naar rechts, niet kijken naar rechts... Tik, tik, gaat de klok... doodstil is het in huis, doodstil is de nacht... niet naar rechts kijken, mijn God, niet naar rechts, niet zien, nooit meer zien het kleine portret van Oscar...” (p. 13)

Men voelt hier door de interrupties het beklemd-hijgend ritme van de in drukkende angst sprekende. Men vergelijkte in *Wachten* (pp. 16, 23-24) ; in *Zilvervossen* (pp. 47, 50-51) ; in *Avontuur in Barcelona* (pp. 152-153).

In enkele novellen wendt Otten ook een afwisseling in de persoonslagen als een functioneel stilistisch element aan. Binnen de monologue intérieur wisselen delen in de 3de persoon af met delen in de 1ste persoon, m.i. benoembaar als resp. onrechtstreekse of onechte monologue intérieur (waarbij de gedachtenstroom op ons overkomt langs de auteur om) en rechtstreekse of echte monologue intérieur. Het meest geslaagd komt dit procédé over in *Zilvervossen* (A., d.v.). Al zijn beide persoonslagen in elkaar verweven, is het duidelijk dat de zij-persoon overgaat in de ik-persoon op die momenten dat de psychische spanning in de vrouw het hoogst is. Op die momenten voelt de auteur zo innig met zijn personage mee dat hij zich met haar vereenzelvigd. De gevoelscurve in 't personage komt daardoor des te geladener op de lezer over.

Even functioneel werkt dit stijlmiddel in *Somnambule* (A., d.v.) en *Nachtgezicht* (M. en d.).

Het is duidelijk. Voor zijn eigegeaard vitalistisch gevoel heeft Otten in de meest geslaagde novellen uit deze bundels een uiterst geschikte expressie geschapen, die meer belangstelling van de literatuurhistorici verdient dan ze tot nu gekregen heeft. Zijn romantisch verlangen projecteert hij in voor zijn tijd beslist onburgerlijke, onconventionele, verfijnd-schone verbeeldingen van intens-krachtig liefdegenot en lustvolle angst, angst die intens leven is²⁴.

24. Ik heb er in de inleiding al op gewezen dat Otten in de nog volgende werken nooit meer de literaire kracht en originaliteit van deze novellen heeft bereikt — tenzij in het apart staande *Kasteel Saint-Luce*. Voor de belangstellende lezer is het toch niet oninteressant even aandacht te besteden aan de in 1939 uitgekomen uitvoerige roman *Drijvend casino* (325 pp.). In dit werk schetst Otten ons het leven van een stelletje uitzonderlijke, voor een deel voor zichzelf op de vlucht zijnde lui, die een eigen gemeenschap zijn gaan vormen als de permanente bewoners van een afgedankte luxepakketboot, die als speelschip dienst doet even buiten de territoriale wateren aan de westkust van de V.S. Hun luxueus en steeds decadenter verlopend leven, vol egoïsme en machtsbegeerte voert over geestelijke en fysieke aftakeling tot hun totale en roemloze ondergang. Herinnert de tekening van dit alles enigszins aan *Bed en wereld*, toch zet de auteur in sommige figuren veeleer de techniek van de novellenbundels uit 1935 en 1936 voort. Zo in Ernst Coorengel, de Hollandse beeldhouwer, voor wie de band met zijn in zijn kindertijd overleden moeder zo onuitwisbaar is, dat hij in al de vrouwen die hij nadien bezat eigenlijk altijd een surrogaat voor de moederlijke tederheid zocht (b.v. pp. 226-228). En meer nog in de enige, mooie, op de ander gerichte liefde, die tussen de Engelse journalist Stephen Woolf en zijn 7-jarig dochtertje Anja. Het lijkt mij daarom mogelijk dit werk thematisch als een mixtuur te zien van zijn geëngageerd schrijverschap uit *Bed en wereld* en zijn romantische evasie uit de novellenbundels A., d.v. en M. en d. Wel is het duidelijk dat de auteur niet meer als in *Bed en wereld* de werkelijkheid zelf in haar wreedheid en egoïsme tekende, maar in de plot een symbolische uitdrukking schiep van die realiteit en tegelijk van zijn angst voor de toen als onontkoombaar voorvoelde wereldbrand — misschien zelfs voor de eigen dood. (Men leze bijv. p. 135).

Op enkele onvergetelijke fragmenten na blijft dit boek stilistisch een m.i. eerder zwak werk, ten eerste omdat Otten er niet in geslaagd is er een stevig geheel met een in elkaar grijpende structuur van te maken: het blijft te fragmentair, te zeer het na elkaar vertellen van de gebeurtenissen met 1 of 2 figuren, waarbij vaak nog te veel gedachtelijk goed in een conversatie ingelast wordt zonder epische noodzaak. Of Ottens talent niet reikte tot een roman van grote compositie of nog daarnaar in ontwikkeling was, is een vraag die we door zijn vroege dood niet kunnen beantwoorden. Toch dient bij een conclusie rekening te worden gehouden met de postume roman *Kasteel Saint-Luce*, die duidelijk veel geslaagder was — zij het dan in het aparte genre van de detective-story.

Overredingstechnieken in de reclametaal

door

E. VORLAT

Een onderzoek van een 500-tal geschreven Engelse reclame-teksten heeft o.a. tot de volgende konklusies geleid, die ook betekenis hebben voor andere talen dan het Engels :

1. De reklametekst vormt een systeem, opgebouwd uit linguïstische en niet-linguïstische elementen, dat als geheel een boodschap overbrengt betreffende een produkt (of een service). Reclametaal is een typisch voorbeeld van informatief-persuasief taalgebruik, of beter nog : van persuasief taalgebruik dat zichzelf als informatief aandient (cf. de verborgen verleiders). Daarom heeft een loutere taxonomie van de reclametaal (cf. Leech, Penttilä) weinig betekenis, tenzij men er een funktionele verklaring van geeft.

2. De persuasieve reklametekst is een 'speech act', een (eenzijdige) konversatie tussen een adverteerder en een konsument, die verloopt volgens *rules of conversation* en *rules of politeness* (cf. Gordon and Lakoff G., R. Lakoff) ¹. Zoals in elk gesprek moeten de deelnemers een op zijn minst fiktieve status krijgen. In de reclame nu zal de adverteerder zijn eigen status en die van de verbruiker tot op zekere hoogte scheppen. Hij zelf moet zich een positie toeëigenen waarin hij de lezer kan 'leiden' en raadgeven (dit kan dus niet een inferieure positie zijn, cf. Lakoff R.), zonder hem evenwel te beledigen (dus kan hij zich niet als te superieur voordoen). De verbruikers zijn een moeilijk te identificeren groep, die in theorie zowat iedereen omvat. Beperkende keuzen worden ten dele opgelegd door het produkt (status, zoals in de reclame voor whisky ; leeftijd, zoals in die voor een sportwagen ; sekse, zoals in reclame voor bepaalde cosmetica). De anonieme verbruiker verder 'identificeren' is de taak van de adverteerder. Dit is niet eenvoudig, vermits geen der geijkte relaties ouders-kinderen, baas-bediende, enz.) op de verhouding zonder meer toepasselijk is.

Een beknopte (en zeer onvolledige) illustratie van de eerste tesis moge thans enkele argumenten aan de hand doen voor een analyse van de tweede tesis.

1. Bedoeld worden in feite de schrijver van de reklametekst en de mogelijke verbruiker.

INFORMATIEF-PERSUASIEF TAALGEBRUIK IN DE REKLAME

Vermits reclame zich als informatief aandient, kan men een zeer hoog percentage verklarende zinnen verwachten. Mijn corpus bevatte inderdaad 88.5 % verklarende zinnen, 9 % imperatieven en 2.5 % vraagzinnen. Het onderscheid zelf kan nochtans de verkeerde indruk wekken dat wat het hoogste getal scoort ook het belangrijkste is. Dan miskent men de stylistische functie van een goed geplaatste, bv. onverwachte imperatief of van een vraag in de *headline*. Een ernstiger bezwaar is dat het syntactisch onderscheid verklarend-imperatief-vragend op pragmatisch niveau artificieel is, vermits verklarende zinnen in de reclame vaak beweringen of normatieve appels zijn en omgekeerd de vragen meestal retorische vragen zijn, in werkelijkheid dus beweringen (of ontkenningen) of suggesties².

Zo is *Successful people all over the world bank at 410 Park Avenue* een schoolvoorbeeld van wat Bernstein een 'positional appeal' noemt, wat dus dicht bij een imperatief staat. *There'll always be other men in your life. Why not make the most of it?* dient zich aan als een (retorische) vraag, maar tracht in feite de verbruiker over te halen tot handelen.

Dit wat betreft de zinstypologie. Gaat men na op basis van welke argumenten de verbruiker overreed wordt, dan wordt men getroffen door de steeds weerkerende claim dat het produkt uniek is. Een aantal kenmerken, die ook door Leech worden *opgesomd*, zijn als zodanig te verklaren: het generiek lidwoord, versterkende adjektieven en bijwoorden (de zgn. intensifiers), superlatieven, niet nader bepaalde komparatieven, enz. Met dezelfde bedoeling worden concurrerende produkten ofwel niet vernoemd, ofwel ongediversifieerd en louter negatief voorgesteld. In *Farewell to the Ugly Cigarette. Smoke Pretty. Eve.* worden, zonder enig onderscheid, alle niet-Eve sigaretten samengevoegd in één categorie, die orthografisch en syntactisch (enkelvoud) als een eigenaam wordt gemarkeerd en die een negatieve konnotatie krijgt.

Onder de vele andere middelen die worden aangewend om de uniciteit van het produkt te 'bewijzen', licht ik er een uit dat met verklarende zinnen werkt en een dat representatief is voor de vraagzin.

In een aantal zinnen van het veel voorkomende type $X = Y$ worden ofwel kwalifikaties (X is een der vele produkten met eigenschap Y) ofwel en bij voorkeur identifikaties (X is het enige produkt met eigenschap Y) geponeerd. De relatieve volgorde der

2. In haast alle corpora zijn verklarende zinnen het meest voorkomende type.

elementen is $X - Y$ of $Y - X$, zodat de volgende combinaties zich kunnen voordoen: 1. *Amstel. Goed bier*; 2. *Goed bier. Amstel*; 3. *Amstel. Het goede bier*; 4. *Het goede bier. Amstel*.³ 1. en 2. zijn kwalifikaties, 3. en 4. identifikaties. 1. komt zelden voor, en 2. heb ik helemaal niet aangetroffen, hoewel het, met contrastieve vraagtoon, in gesproken reclame wellicht mogelijk is. In mijn Engels corpus was 3. het meest frekwente; in de Nederlandstalige reclame ligt het echter enigszins anders. Het verschil tussen 3. en 4. is er een van presuppositie. In 3. is de naam van het produkt bekend en wordt het nu geïdentificeerd, terwijl 4. vooronderstelt dat er maar één goed bier is, dat nu als Amstel wordt geïdentificeerd. Het is zonder meer duidelijk dat deze identifikaties geen beschrijvingen, wel beweringen zijn.

Het tweede voorbeeld is genomen uit de representatieve groep der retorische vragen⁴. *Why not spoil your husband? Doesn't this look like your dream of a Hawaiian hideaway?* zijn vragen waarop de lezer slechts antwoorden kan met 'yes, indeed (why not?)', tenzij hij een sociale spelbreker wil (en kan) zijn. Soms wordt het antwoord ook eksplisiet gegeven: *Now isn't that the way you want luxury to be? It is*. De lezer wordt geacht in te stemmen met de vooronderstellingen, die niet meer ter discussie worden gesteld. Hij wordt in een 'conversational situation' gedwongen, waarbij hij beleefdheidsregels zou moeten doorbreken om zijn niet-instemming uit te drukken. (cf. Lakoff, R. en B. Bernstein). Ook dit is persuasief taalgebruik.

DE REKLAMETEKST ALS SPEECH ACT

Beleefdheidsregels (cf. Lakoff R.) bepalen trouwens de hele konversatie die zich ontspint tussen adverteerder en verbruiker. Door bepaalde procédés worden afstanden geschapen of overbrugd. De vraag is dan: welke status kent de adverteerder zichzelf en de verbruiker toe?

De rol van de adverteerder

Zoals reeds gezegd, neemt de adverteerder, m.i. met opzet, een ambivalente houding aan, met enerzijds minzaam neerbuigende trekken en anderzijds een houding van gelijke-tot-gelijke.

3. Het lidwoord is bepalend in de meest strikte zin in deze voorbeelden.

4. 7 op 10 vragen waren retorisch in mijn corpus.

5. Tags komen wel voor, maar niet als onzekerheidsverschijnsel: *give it a go, won't you?*

Onzekerheidsverschijnselen, zoals tags⁵, bepaalde modale woorden enz. ontbreken. Anderzijds karakteriseren een aantal kentrekken de spreker als superieur en zeker. Hij veroorlooft zich imperatieven, spreuken en andere normatieve uitspraken (soms volkse wijsheden), geeft antwoord op niet-geopperde bezwaren.

Deze superioriteit zou wel eens een te wijde bres kunnen scheppen tussen lezer en adverteerder. Daarom worden verzachtende procédés ingebouwd (Fraser: *mitigating devices*). Zodoende wordt een bepaalde afstand overbrugd, al is het soms moeilijk te bepalen welke afstand juist, vermits de situatie niet gemarkeerd is wat status betreft. In elk geval wordt de relatie niet intiem, zoals ook sommige der thans volgende voorbeelden mogen duidelijk maken.

1. Bevelende imperatieven scheppen een afstand. In de reclame geeft de imperatief goede raad, die een enkele maal eksplisiet als zodanig wordt voorgesteld: *Our advice. Get your name down with your Ekco dealer.* De *us* van de *let's* imperatieven (cf. Cole) omvat zowel adverteerder als gebruiker. Ook *come*-imperatieven (*come live in the electric climate*) zijn uitnodigingen op basis van niet-afstandelijke omgang.

2. Spreuken en andere gezegden die zgn. volkswijsheid weerspiegelen kunnen zowel autoritair en bevoogdend overkomen (wie durft volkse wijsheid dwaas noemen?) als afstanden overbruggen. In het algemeen is de adverteerder voorzichtig genoeg om ze in te kleden in *we think, we believe* en andere verzachtende procédés: *We think every woman should own something with a famous Paris label. It seems to us that campus unrest is publicized well out of proportion.* Zo ook wordt het neutrale en afstandelijke *one* (men) van spreuken vervangen door het direktere *you*: *The less you spend on a car, the more you can spend on other things. An airline should be big enough to have its own wine master... and small enough to warm your baby's bottle.*

3. Door middel van leksikale items als *help, care, give a hand* matigt de adverteerder zich een hulpvaardige houding aan.

4. Tenslotte reduceren ook uitroepen en stopwoorden (*now that's waterproof! - Cheers! - Wow!*) bepaalde afstanden.

Maar ook aan de gemeenzame omgang worden grenzen gesteld. Zo vindt men zelden slang in de reclame; zelfs in reclame voor tieners is ze beperkter dan men wellicht zou verwachten.

Terloops, in het Nederlands, waar de keuze bestaat tussen het meer familiale *je/jullie* en het meer formele, of afstandelijke *u* of *U*, is *u* de meest voorkomende vorm, behalve in advertenties die uitsluitend voor vrouwen zijn bestemd.

Het moet gezegd dat een der redenen waarom uiterst gemeenzaam taalgebruik hier ontbreekt in de reclame, toe te schrijven kan zijn aan het feit dat ik op een geschreven corpus heb gewerkt, dat dus lichtjes naar het formele kan overhellen.

De status van de lezer

In een konversatie worden linguïstische keuzen medebepaald door de status van de toegesprokene (seks, leeftijd, sociale status?). Vermits de reclame uiteraard een zo ruim mogelijk publiek wil bereiken en toch de indruk wil verwekken dat zij een bepaald individu direkt aanspreekt, ontstaan ook hier spanningen.

Een aantal kenmerken spelen in op de behoefte aan algemeenheid: een *you* dat iedereen omvat, deictics en determiners als *all*, het generiek lidwoord, vage referenties, niet-progressieve tegenwoordige tijdsvormen vaak met referentie naar de toekomst (d.w.z. claims die niet tot de huidige situatie beperkt zijn), *when*-zinnen met de betekenis van *whenever*, vage tijdsaanduidingen in het bijwoord (cf. Leech en Penttilä).

Anderzijds wordt een bepaalde subgroep van de bevolking duidelijker en direkter bepaald in de foto dan in de tekst. Wel heeft de foto de neiging om te idealiseren naar een hogere sociale klasse en een vrij jonge leeftijd toe.

Wat de tekst betreft, is het vaak moeilijk om nauwkeurig te omschrijven in hoever de sociale status, leeftijd en seks van de gebruiker worden in acht genomen.

1. De sociale status van het bedoelde publiek wordt 'omhooggetild' tot een degelijk middle-class niveau. In populaire en meer élitaire tijdschriften komen identieke teksten en foto's voor. Behalve voor cosmetica, wordt de sociale status van de vrouw afhankelijk gesteld van die van de man die zij op de foto vergezelt.

2. Jongeren worden op een iets gemeenzamer manier aangesproken dan volwassenen.

Het oud worden zelf is taboe, zoals in de hele samenleving trouwens. Voor vrouwen meer bepaald worden pijnlijke toespelingen op het verouderingsproces omkleed met eufemismen zoals bv. modale woorden en downtoners: *the odd gray hair may even creep in - as you get a little bit older*.

Taboe zijn ook de 'unmentionables' (cf. Lakoff, R.), voor man en vrouw, zoals bepaalde delen van het lichaam, die of niet vermeld of geparafraseerd worden (bv. in reclame voor intieme deodorants). Soms is het gewoon preutsheid.

3. Sekseverschillen spelen een rol. Vrouwen worden soms vaderlijker of meer minzaam-neerbuigend behandeld dan mannen. Door

autoritaire uitspraken (*Coty says : freedom-for-choice for lips*), door aanspraaktermen als *girls, honey, cherie, baby*, waarvoor er geen mannelijke ekwivalenten werden aangetroffen; tenslotte door het nabootsen van overemfatische taal die vrouwen zou typeren (*the frosted lipstick for those who used to hate frosted* – het woord *bate* was in de tekst gekursiveerd). Bij toepassing van de Flesch readability test op mijn corpus bleek het ook dat reclame voor cosmetica (en voor dranken) hoger scoorde wat gemakkelijksheidsgraad betrof dan bv. reclame voor luchtvaartmaatschappijen, reisagentschappen, wagens en sigaretten⁶.

Toen ik tenslotte het onderzoek toespitste op reclame voor cosmetica voor mannen en vrouwen, kwam ik zeer in het kort samengevat tot de volgende konklusies.

Deze reclame werkt hoofdzakelijk met vier paradigma's: natuurlijkheid, schoonheid, uniciteit en nieuwigheid, waarvan slechts het laatste identiek voor mannen en vrouwen wordt uitgewerkt.

Natuurlijkheid wordt voor de man veel minder beklemtoond dan voor de vrouw, die des te natuurlijker zou zijn naarmate ze meer schoonheidsprodukten gebruikt. Die vrouwelijke natuurlijkheid kan hoofdzakelijk geparafraseerd worden als: (1) wat uit de natuur wordt gepuurd of er te vinden is (aarde, dauw, bloemen); (2) wat de eenvoud en onschuld heeft die aan de natuur zou eigen zijn en nu op het 'wezen' van de vrouw wordt toegepast; (3) wat haar verder zou karakteriseren, zoals echtheid, vriendelijkheid, enz. De verbruiker krijgt *the clean, clear complexion which nature always intended you to have*; het produkt is *true-to-you* en zelf word je *true-to-yourself*. Het produkt *will help you feel like your natural, soft, sweet self again*.

Ook *schoonheid* ligt anders voor man en vrouw. Een mooie vrouw is *soft* en *smooth*, zoals een baby trouwens⁷. Haar schoonheid wordt verder geparafraseerd in een aantal synoniemen die wijzen op kleur en schittering (*shiny, lustrous, gleaming*). In de kleurbeschrijvingen worden een aantal vergelijkingen gemaakt met vruchten (bij voorkeur die met een donzige huid of veel sap), met dure zaken (als juwelen, stoffen, wijn). Meer dan eens is een

6. Voor cosmetica en dranken was die 78; voor luchtvaartmaatschappijen 70, reisagentschappen 64, sigaretten 72, wagens 71. Het gemiddelde was 72, d.w.z. 'fairly easy'. Dat betekent tevens dat cosmetica bijna de grens 80-90 behalen, die de zeer gemakkelijke taak van erg populaire magazines is. Anderzijds is de taal van bv. reclame voor luchtvaartmaatschappijen *standard*, d.w.z. ligt ze in de categorie 60-70.

7. De toespelingen op het *babying* en *pampering*, waarbij de vrouw door de cosmetica als een baby gaat verzorgd worden, zijn legio in de reclame. Eén voorbeeld: *'Just lie there... wallow... being cleansed more kindly, more gently than you'd believe possible. But it's what happens afterwards that matters, to the reborn, invigorated you'*.

seksuele konnotatie (eten en gegeten worden) aanwezig, bv. in beschrijvingen en kleurbenamingen voor lippenstift.

Schoonheid wordt verder nog geïdentificeerd met gezondheid, zoals voor de man trouwens. Ook de belofte van seksuele aantrekkelijkheid wordt voor man en vrouw vermeld, maar op een andere manier uitgewerkt. De vrouw is *nothing less than sexy, sensual*, ze schildert zich *a rich, tempting mouth* aan. Ze is *feminine*. De man is *provocative, has an almost criminal effect on women, an unfair advantage*.

Bij de mannelijke schoonheid wordt de frisheid sterk onderstreept, en die lijkt niet zo belangrijk voor de vrouw.

Wat tenslotte de uniciteit betreft, die schijnt vooral belangrijk voor de man. Voor de vrouw vond ik slechts de gewone superlatieven en versleten woorden als *super, extra, great*. Maar de man wordt meer geïndividualiseerd: *One Scent; One Man*. Zijn producten zijn *exclusive* en *the ultimate*.

KONKLUSIE

Adverteerders dienen als informatie aan wat in werkelijkheid overreding is. In die zin kan men hen verborgen verleiders noemen.

Zij dwingen de verbruiker in een rol waar hij moeilijk anders dan toestemmen kan, tenzij hij een sociale spelbreker zou zijn. Op verscheidene wijzen ontnemen zij hem zijn vrijheid.

Daartoe nemen zij een houding aan die in zekere mate onbepaald wordt gehouden, wat hen in de mogelijkheid stelt te bewegen tussen een zekere superioriteit en een vriendelijke gelijkheid.

Ook aan de adverteerder wordt een status toegeschreven, die algemeen toepasselijk (en dus niet te bepaald) moet zijn en waarbij bepaalde keuzen worden gemaakt om een subgroep te bereiken in functie van sociale klasse, leeftijd en sekse. Daarbij treft men idealisering aan die vaak niet anders dan rolpatronen zijn en die op de heersende waarden en onwaarden van een samenleving inspelen. In die zin is reclame eerder konservatief dan vernieuwend.

BIBLIOGRAFIE

- Bernstein, B. : *Class, Codes and Control*, vol. 1, London, 1971.
 Cole, P. : *Conversational Implicature and Syntactic Rules*, in : Shuy, R. W. and Ch. J. N. Bailey : *Towards Tomorrow's Linguistics*, 1974, 104-119.
 Flesch, R. : A New Readability Yardstick, *Journal of Applied Psychology*, 32 : (1948) : 221-233.
 Flesch, R. : *The Art of Readable Writing*, New York, 1949.

- Fraser, B. : *Hedged Performatives*, mimeo, 1973.
- Gordon, D. and G. Lakoff : Conversational Postulates, *Papers from the seventh regional meeting of the Chicago Linguistic Society*, 1971 : 63-85.
- Lakoff, R. : The Logic of Politeness : or, Minding your P's and Q's, *Papers from the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*, 1973 ; 292-305.
- Leech, G. N. : *English in Advertising : a Linguistic Study of Advertising in Great Britain*, London, 1966.
- Penttilä, E : Advertising English, *Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki*, 1963.

De papyri en de geschiedenis van de grammaticale wetenschap in de Oudheid *

door

ALFONS WOUTERS

Aangesteld Navorsers van het N.F.W.O.

1. DE GRIEKSE EN DE ROMEINSE GRAMMATICI IN DE BELANGSTELLING

Sinds een tweetal decennia geniet de geschiedenis van de linguïstiek ruime belangstelling. Wijzen we slechts op een tweetal concrete illustraties. Op de laatste drie internationale linguïstische congressen, nl. in 1962 (Cambridge Mass., 27-31 Aug.), in 1967 (Bukarest, 28 Aug.-2 Sept.) en in 1972 (Bologna-Florence, 28 Aug.-2 Sept.), was steeds een zelfstandige sectie gewijd aan de 'History of Linguistics'. Op het congres van 1972 begon P. H. Salus¹ zijn uiteenzetting over de middeleeuwse *Modistae* met te beklemtonen dat vooral N. Chomsky's werken *Cartesian Linguistics* (New York, 1966) en *Language and Mind* (New York, 1968) bijgedragen hebben tot een positieve benadering van de vroegste vertegenwoordigers van het linguïstisch onderzoek. Wel voegde hij er onmiddellijk aan toe dat deze nieuwe trend ook reeds vóór de zestiger jaren merkbaar was.

Een andere emanatie van de intense aandacht bij de hedendaagse taalwetenschappers voor de geschiedenis van hun discipline, was voorzeker de oprichting, in 1974 te Amsterdam, van het tijdschrift *Historiographia Linguistica*, onder de algemene redactie van E. F. K. Koerner. Reeds in de eerste jaargang bezorgde deze linguïst, naast een uitvoerige programmaverklaring², waarin gepleit wordt voor een wetenschappelijk verantwoorde historiografie van de linguïstische ideeën, een omstandige *Annotated Chronological*

* Om het drukken te vergemakkelijken werden de Griekse woorden in deze bijdrage zoveel mogelijk getranslittereerd.

1. *The Modistae as Generative Grammarians*, in *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists (Bologna-Florence, Aug. 28-Sept. 2, 1972)*, vol. I, Bologna, 1974, p. 117. Op de invloed van N. Chomsky werd ook gewezen door E. F. K. Koerner, *Paradigms in the 19th and 20th Century History of Linguistics. Schleicher-Saussure-Chomsky*, *ibid.*, p. 121.

2. *Purpose and Scope of Historiographia Linguistica. Editorial*, in *Historiographia Linguistica*, 1, 1 (1974), pp. 1-10.

*Bibliography of Western Linguistic Thought*³, die in ongeveer tachtig bladzijden de periode 1822-1972 zo volledig behandelde, dat ze ook in de toekomst een uiterst waardevol werkinstrument zal blijven.

De Griekse en de Romeinse grammatici genieten zeker mee van deze reflectie van de linguïstiek over haar eigen wordingsgeschiedenis. Niet dat zij in het verleden totaal verwaarloosd werden. Vooral de classici van de XIXde eeuw hebben de bewaarde antieke en in mindere mate ook de middeleeuwse grammaticale traktaten actief bestudeerd. Door toedoen in hoofdzaak van de Duitse filologen kwamen baanbrekende uitgaven tot stand. Men denke slechts aan het bekende corpus der *Grammatici Graeci*⁴, waarvoor het plan werd geconcipeerd door G. Uhlig⁵, en aan dat van de *Grammatici Latini*⁶, waarvan H. Keil de algemene redactie waarnam. Ook de verzameling van laat-antieke en middeleeuwse Latijnse spraakkundige traktaten die C. Thurot⁷ in 1868 bezorgde, wordt vandaag nog steeds als onmisbaar aangezien. In uitvoerige

3. *An Annotated Chronological Bibliography of Western Histories of Linguistic Thought 1822-1972*, Part I 1822-1915, in *Historiographia Linguistica*, 1, 1 (1974), pp. 81-94; Part II 1916-1961, *ibid.*, 1, 2 (1974), pp. 185-202; Part III 1962-1972, *ibid.*, 1, 3 (1974), pp. 351-384 en Part IV Addenda, *ibid.*, 2, 2 (1975), pp. 207-222.

4. *Grammatici Graeci recogniti et apparatus critico instructi*, voll. I-IV, Lipsiae, 1867-1910, anast. herdruk, Hildesheim, 1965.

Vermits we in de verdere uiteenzetting herhaaldelijk naar onderdelen van dit corpus dienen te verwijzen, vermelden we reeds hier de gebruikte afkortingen: G.G. I : *Grammatici Graeci*, pars prima, Lipsiae, 1883.

1 : volumen primum : G. Uhlig, *Dionysii Thracis Ars Grammatica*.

3 : volumen tertium : A. Hilgard, *Scholia in Dionysii Artem Grammaticam*.

II : *Grammatici Graeci*, pars secunda = *Apollonii Dyscoli quae supersunt*, edd. R. Schneider-G. Uhlig, Lipsiae, 1888-1910.

1,1 : volumen primum, fasc. I : *Scripta minora a R. Schneidero edita*, Lipsiae, 1888.

2 : volumen secundum : *De constructione libri quattuor rec. G. Uhlig*, Lipsiae, 1902.

3 : volumen tertium : *Librorum Apollonii deperditorum fragmenta rec. R. Schneider*, Lipsiae, 1910.

III : *Grammatici Graeci*, pars tertia = *Herodiani Technici Reliquiae ed. A. Lentz*, Lipsiae, 1867-1870.

1 : tomus primus : *Praefationem et Herodiani Prosodiam continens*, Lipsiae, 1867.

2,2 : tomus secundus, fasc. sec. : *Scripta de nominibus, verbis, pronominiibus, adverbis et librum monadicorum continens*, Lipsiae, 1870.

5. Over het aanvankelijk geplande corpus dat veel ruimer van opzet was, maar nooit tot stand kwam, zie P. Egenolff, in *Bursians Jahresberichte über die Fortschritte der Altertumswissenschaft*, 13 (1878), pp. 155-156.

6. H. Keil, *Grammatici Latini*, 7 voll., Leipzig, 1855-1888 en H. Hagen, *Anecdota Helvetica*, Leipzig, 1870, anast. herdruk, Hildesheim, 1961.

7. *Notices et Extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen Age*, in *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres Bibliothèques*, XXII, 2, Paris, 1868, anast. herdruk, Frankfurt am Main, 1964.

studies beschreven L. Lersch⁸, R. Schmidt⁹, E. Egger¹⁰, G. F. Schoemann¹¹, H. Steinthal¹² en J. J. Baebler¹³, om slechts een trits van grote namen te noemen, de Grieks-Romeinse en middeleeuwse taalwetenschap of sommige van haar deelgebieden.

Op het einde van de vorige en in het begin van de XXste eeuw verkoelde het aanvankelijke enthousiasme wel enigszins. De opkomst van de vergelijkende linguïstiek, uitgelokt door de ontdekking van het Sanskriet, was hieraan niet vreemd. Voor de eerste specialisten in deze nieuwe wetenschap, die de genetische verwantschappen tussen de talen wilde opsporen, verdienden de ongetwijfeld vaak foutieve uitspraken van de antieke grammatici, die bovendien tot de eigen taal beperkt bleven, nog nauwelijks enige aandacht. G. von der Gaebelentz¹⁴ behandelde de Griekse en de Romeinse grammatici op twee pagina's van zijn *Sprachwissenschaft*. W. D. Whitney besteedde aan hen in zijn *The Life and Growth of Language*¹⁵ nauwelijks één zin. In dit kader kunnen de uiteenzettingen van O. Jespersen¹⁶ en van F. de Saussure¹⁷ over de geschiedenis van de linguïstiek in de Oudheid nog uitvoerig genoemd worden. Vanzelfsprekend hadden deze auteurs niet de bedoeling een geschiedenis van de taalwetenschap te bezorgen, maar men ontkomt toch niet aan de indruk dat zij eerder minachtend neerkeken op de theorieën van hun antieke voorgangers. L. Bloomfield¹⁸, hierin nog nagevolgd door J. P. Hughes¹⁹ in 1962, maakte een streng onderscheid tussen de 'voor-wetenschappelijke' en de 'wetenschappelijke' linguïstiek en rekende tot de eerste categorie alle resultaten die op het domein van de taalkunde werden bereikt vóór de XIXde eeuw. Dat hij dan ook weinig ver-

8. *Die Sprachphilosophie der Alten dargestellt an dem Streite über Analogie und Anomalie der Sprache*, 2 voll., Bonn, 1838-1841.

9. *Stoicorum grammatica*, Halis, 1839.

10. *Apollonius Dyscole. Essai sur l'histoire des théories grammaticales dans l'antiquité*, Paris, 1854.

11. *Die Lehre von den Redetheilen nach den Alten dargestellt und beurtheilt*, Berlin, 1862.

12. *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, mit besonderer Rücksicht auf die Logik*, Berlin, 1863; heruitgave in 2 voll., Berlijn, 1890-1891².

13. *Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter*, Halle/M., 1885.

14. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und Bisherigen Ergebnisse*, Leipzig, 1901², p. 20. De eerste editie (1891) hebben we niet kunnen raadplegen.

15. *The Life and Growth of Language. An Outline of Linguistic Science*, New York, 1897, p. 317.

16. *Language. Its Nature, Development and Origin*, London, 1922, pp. 19-22.

17. *Cours de linguistique générale*, Paris-Lausanne, 1916, pp. 13-19 (coup d'œil sur l'histoire de la linguistique).

18. *Language*, New York, 1933.

19. *A Brief History of the Study of Language*, in *The Science of Language: An Introduction to Linguistics*, New York, 1962, pp. 34-72.

trouwd was met de taaltheorieën van de Grieken, zoals onlangs nog werd aangetoond door Myra L. Uhlfelder²⁰, kan ons nauwelijks verwonderen.

Gaandeweg werd echter opnieuw gepleit voor een onbevooroordeelde benadering van de Griekse en Romeinse voorlopers, waarbij niet zozeer aandacht zou geschonken worden aan de fouten, als wel aan de positieve resultaten die werden bereikt. „There is far more reason to marvel at what they accomplished, than to jest at their errors” schreef L. H. Gray²¹ reeds in 1939.

Dat de antieke grammatici onze aandacht verdienen, werd in het verleden vooral verdedigd met de vaststelling dat de moderne taalwetenschap in hoge mate voortbouwt op de verworvenheden van de Oudheid. Het is nog altijd onmogelijk, zo stelde K. Heeroma²² in 1956 vast, om zich bij de beschrijving van een moderne cultuurtaal volledig los te maken van de Latijnse categorieën.

Nu echter wordt een dergelijke benaderingswijze – de historici van de wetenschappen hanteren in dit verband de term ‘development-by-accumulation’²³ – die bijvoorbeeld ook nog het werk van H. Arens, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*²⁴ beheerste, verworpen door de meerderheid van de linguïsten²⁵. Zij verkiezen de Griekse en de Romeinse grammatici niet te bestuderen volgens het principe ‘tout ancêtre un précurseur’, maar hen op hetzelfde niveau te plaatsen als de contemporaine taaltheoretici²⁶.

In elk geval hadden de verschillende warme oproepen²⁷ tot een vernieuwde actieve studie van de antieke spraakkundige literatuur

20. *The Romans on Linguistic Change*, in *The Classical Journal*, 59 (1963), pp. 23-30; zie p. 23, n. 1.

21. *Foundations of Language*, New York, 1939, pp. 428-429.

22. *De Erfenis van het Latijn*, in *Algemene Aspecten van de Grote Cultuurtalen*, Den Haag, 1956, p. 22. Zie ook L. H. Gray, *l.c.*: „It is the fashion to regard all these early investigations with more or less of scorn; yet a sympathetic study of them would seem to show that Greeks and Schoolmen alike recognized many of the problems which actually underlie the nature of language, and that some of the solutions which they reached are essentially those agreed upon in principle by modern linguistic science, working with different methods and with infinitely richer material”.

23. Cf. T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1970², p. 2.

24. Freiburg-München, 1955, 1969². Herdruk in 2 voll., Frankfurt am Main, 1974.

25. Cf. het reeds onder noot 2 vermelde *Editorial* van E. F. K. Koerner.

26. Zie b.v. R. G. Tanner, *Aristotle as a Structural Linguist*, in *Transactions of the Philological Society* 1969, London, 1970, pp. 93-164.

27. Zie b.v. F. W. Thomas, *Parts of Speech*, in *Transactions of the Philological Society* 1949, London, 1950, p. 122 die pleit voor de opname van de Griekse grammaticale traktaten in het universitaire studieprogramma voor de klassieke filologen.

succes. Door R. H. Robins²⁸ en door G. Mounin²⁹ werd, in hun geschiedenis van de linguïstiek, de Oudheid zeer precies en gestoffeerd beschreven³⁰. De klassieke filologen besteedden in de voorbije decennia aandacht aan de tekstoverlevering van de antieke en de middeleeuwse traktaten. Denken we maar aan de publikaties van L. Holtz³¹ over de *Ars Major* van Donatus en over Pompeius, commentator op deze grammaticus, en aan deze van Colette Jeudy³² over de *Partitiones* van Priscianus en over het werk *De aspiratione* toegeschreven aan de Romeinse grammaticus Phocas. Ook werd geijverd voor betere tekstedities. De heruitgave van Dionysius Thrax's *Τέχνη γραμματική*³³ door G. B. Pecorella en van Gregorius van Corinthe's *Περὶ συντάξεως λόγου*³⁴ door D. Donnet mogen hier wel vermeld worden. Zelfs werd in 1974 bij de uitgeverij De Gruyter (Berlin-New York) een nieuwe reeks gestart, *Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker*, onder de redactie van K. Alpers, H. Erbse en A. Kleinlogel. Als eerste volume verscheen een uitgave van Phrynichus' *Eklogê* door Eitel Fischer³⁵.

Terecht beschreef A. Scaglione³⁶ in zijn degelijk bibliografisch overzicht van hetgeen op het studieterein van de antieke *ars grammatica* reeds werd verwezenlijkt, de voorbije decennia als een periode van hoopvolle belangstelling.

28. *A Short History of Linguistics*, London, 1967, pp. 9-44 (Griekenland) en pp. 45-65 (Rome).

29. *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1967 : Hfdst. I : L'Antiquité (pp. 17-98).

30. Over de beschrijvingen van de geschiedenis der taalwetenschap in moderne linguïstische studies, zie ook Y. Malkiel-M. Langdon, *History and Histories of Linguistics*, in *Romance Philology*, 22 (1969), pp. 530-574.

31. *Sur trois commentaires irlandais de l'Art majeur de Donat au IXe siècle*, in *Revue d'Histoire des Textes*, 2 (1972), pp. 45-72 en id., *Tradition et Diffusion de l'œuvre grammaticale de Pompée, commentateur de Donat*, in *Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes*, 45 (1971), pp. 48-83.

32. *La tradition manuscrite des Partitiones de Priscien et la version longue du commentaire de Rémi d'Auxerre*, in *Revue d'Histoire des Textes*, 1 (1971), pp. 123-143 en id., *La tradition manuscrite du 'De aspiratione' attribué au grammairien Phocas*, in *Homages to André Boustemy [Collection Latomus, 145]*, Bruxelles, 1976, pp. 197-215.

33. *Dionisio Trace. Τέχνη Γραμματική. Testo critico e commento*, Bologna, 1962.

34. *Le traité Περὶ συντάξεως λόγου de Grégoire de Corinthe. Etude de la tradition manuscrite. Edition. Traduction et Commentaire*, Bruxelles-Rome, 1967.

35. *Die Ekloge des Phrynichos [SGLG, 1]*, Berlin-New York, 1974.

36. *Ars Grammatica, A Bibliographic Survey. Two Essays on the Grammar of the Latin and Italian Subjunctive and a Note on the Ablative Absolute [Janua Linguarum, Series minor, 77]*, The Hague-Paris, 1970, pp. 11-43 : The Historical Study of Ars Grammatica : Bibliographic Survey. Zie vooral p. 43.

2. EEN LACUNE IN HET ONDERZOEK : DE GRAMMATICALE POPYRI

Toch blijft een lacune bestaan in het onderzoek. Immers, terwijl men voor bijna alle genres uit de Griekse en de Latijnse literatuur het bestudeerde bronnenmateriaal heeft verrijkt met de fragmenten bewaard langs de papyri, is dit voor de grammaticale literatuur nog niet het geval. Nochtans had M. Lejeune³⁷ reeds in 1948 op de noodzaak van deze gebiedsverruiming gewezen. Alleen V. Di Benedetto³⁸ valoriseerde de gegevens uit enkele grammaticale papyri in zijn onderzoek over de authenticiteit van Dionysius Thrax's *Technê grammatikê*.

Voor het feit dat aan deze papyri voorlopig zo weinig aandacht werd besteed door diegenen die de geschiedenis van de grammaticale theorieën en van het spraakkundig onderricht exploreren, kunnen, zo menen we, minstens twee verklaringen ingeroepen worden. Vooreerst dient toegegeven dat het om fragmentarische teksten gaat, vaak erg gehavend, die nooit een integraal traktaat opleveren. Verder zijn de bestaande edities van deze papyri niet alleen ten dele verouderd en soms weinig betrouwbaar, maar liggen ze bovendien verspreid over talloze erg heterogene papyrusuitgaven, over tijdschriftartikels en feestbundels. De moeilijkheid van de heuristiek veroorzaakt door deze verspreiding kan nu weliswaar grotendeels ondervangen worden door de uitstekende catalogoog van literaire papyri die R. A. Pack³⁹ in 1965 publiceerde, en door de aanvullende referaten van F. Uebel⁴⁰, maar veel meer dan een registratie van het bestaande materiaal bereikt men daarmee uiteraard niet. Het opsporen van verkeerde ontcijferingen van de papyri, van onhoudbare dateringen, van foutieve identificaties van auteur of inhoud wordt ook dan nog aan de gebruiker van het bronnenmateriaal overgelaten.

Tegenover beide handicaps van de grammaticale papyri dient anderzijds het belangrijke voordeel gesteld dat het hier gaat om directe bronnen. Dit houdt in dat deze papyri niet alleen parallellen of kopieën kunnen bieden van reeds door middeleeuwse handschriften overgeleverde traktaten of zelfs teksten die voorlopig

37. *La curiosité linguistique dans l'antiquité classique*, in *Conférences de l'Institut de linguistique de Paris*, 8 (1940-1948), p. 47.

38. *Dionisio Trace e la Technè a lui attribuita*, in *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, Ser. II, 27 (1958), pp. 169-210 (over grammaticale papyri op pp. 185-196), en *ibid.*, 28 (1959), pp. 87-118. Zie nu *id.*, *La Technè Spuria*, *ibid.*, Ser. III, 3 (1973), pp. 796-814.

39. R. A. Pack, *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*, Ann Arbor, 1965².

40. F. Uebel, *Literarische Texte unter Ausschluss der Christlichen*, in *Archiv für Papyrusforschung*, 21 (1971), pp. 167-206 en *ibid.*, 22-23 (1974), pp. 321-366.

niet vertegenwoordigde studiegebieden bestrijken, maar dat ze ons ook, meer dan de middeleeuwse manuscripten, inlichtingen verschaffen over de gebruikers van de betrokken grammaticale studies, hun motivatie, hun taalkundige vaardigheid, inlichtingen ook over de didactiek van het spraakkundig onderricht in de Oudheid, informatie tenslotte over de verspreiding van het grammaticaal onderricht in het Egyptische binnenland.

Bovendien kan de toegankelijkheid van het bronnenmateriaal gemakkelijk worden verzekerd door een corpus van deze teksten aan te leggen, waarin tevens een up-to-date editie zou geboden worden. Dat was trouwens het opzet van de studie die wij in de voorbije jaren ondernomen hebben ⁴¹.

3. OVERZICHT VAN HET BESCHIKBARE MATERIAAL

Het is onze bedoeling hier een overzicht te geven met bondige commentaar van de papyri die systematische grammaticale studies bevatten ⁴². De papyri die alleen het elementaire spraakkundige

41. Cf. A. Wouters, *Pour un corpus des papyrus grammaticaux*, in *Ancient Society*, 1 (1970), pp. 237-248. Een corpus waarin wij een nieuwe editie brengen van de grammaticale papyri met grondige commentaar, is nu in druk in de *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren (The Grammatical Papyri from Greco-Roman Egypt. Contributions to the Study of the Ars Grammatica in Antiquity)*.

42. We beschikken over de volgende *technai grammatikai*: P. Yale 1.25 (Ie e.) (= Pack² 2138), P. Heid. Siegmann 197 (Ie e.) (= Pack² 2146), P. S. I. sine numero (I-IIe e.) (= Pack² 2152), P. Osl. 2.13 (IIe e.) (= Pack² 2148), P. Iand. 83a (IIe e.) (= Pack² 2159), P. Harr. 59 (IIe e.) (= Pack² 2145), P. Mich. 7.429 + P. Lit. Lond. 184 (II-IIIe e.) (= Pack² 2996), P. Heid. Siegmann 198 (IIIe e.) (= Pack² 2158), P. Iand. 5.83 (IIIe e.) (= Pack² 2659), P. Lit. Lond. 182 (III-IVe e.) (= Pack² 1539), P. Amb. 2.21 (IVe e.) (= Pack² 2142), P. Ant. 2.68 (IVe e.) (= Pack² 2140), P. S. I. 1.18 (Dionysius Thrax) (Ve e.) (= Pack² 344), P. S. I. 7.761 (V-VIe e.) (= Pack² 2139).

Niet in de catalogo van R. A. Pack vermeld zijn: P. Hal. 55a (Dionysius Thrax) (Ve e.), uitgegeven door W. Göber, in *Mittelalterliche Handschriften. Festgabe zum 60. Geburtstag von Hermann Degering*, Leipzig, 1926, pp. 111-118, en P. Brooklyn inv. 47.218.36 (Ie e.), besproken door J. Shelton, in *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrologists Oxford, 1974*, London, 1975, p. 204.

Van de wetenschappelijke traktaten handelt over *prosodie*, P. Ant. 2.67 (Herodianus (IVe e.) (= Pack² 2169); over *klisisstudie*, P. Oxy. 15.1801 verso (II-IIIe e.) (= Pack² 2149), P. Firenze inv. 3005 (Herodianus) (Ve e.) (uitgegeven door A. Carlini et alii, in *Nuovi papiri letterari Fiorentini presentati al' XIII Intern. Papyrologenkongress Marburg/Lahn 2-6 Agosto 1971*, Pisa, 1971, pp. 24-27, nr. 5), P. Rain. 1.19 (Ie e. v. - Ie e. n.C.) (= Pack² 2150), P. Rain. 3.33A (Heraclides van Milete) (IIe e.) (= Pack² 461), P. S. I. 7.849 (IIe e.) (= Pack² 2155), P. Oxy. 3.469 (IIIe e.) (= Pack² 2141), P. Iand. 1.5 (VI-VIIe e.) (= Pack² 2147); over *dialectstudie*, P. Bour. 8 (IIe e.) (= Pack² 2143).

Enkele papyri, nl. Pack² 2151, 2154, 2156, 2160 en 2173 bevatten korte spraakkundige bemerkingsen. Het gaat eerder om scholia op letterkundige teksten dan om delen van meer uitvoerige traktaten. Ze werden hier dan ook buiten beschouwing gelaten.

onderricht illustreren (b.v. morfologische oefeningen), worden terzijde gelaten. We zijn er ons van bewust dat deze selectie enigszins artificieel is. De 'systematische Handbücher' of *technai* werden ook wel voor het onderricht aangewend. Anderzijds stijgen sommige papyri, waarin het volledige morfologische arsenaal van Griekse verba wordt geëtaleerd, gedeeltelijk uit boven het louter schoolse niveau. Decisief voor de doorgevoerde begrenzing was dan ook de aanbreng van nieuwe elementen voor de geschiedenis van de grammatica als wetenschap.

De papyri bieden ons fragmenten van 15 Griekse *technai grammatikai* of systematische handboeken en van één Latijnse *ars*. Twee van deze papyri zijn partiële kopieën van Dionysius' *Technê grammatikê*, ons eveneens overgeleverd door middeleeuwse handschriften. De overige zijn *adespota*; de auteurs bleven anoniem. Daarnaast beschikken we over een negental wetenschappelijke traktaten, naar de inhoud verspreid over verschillende deelgebieden van het grammaticaal onderzoek.

4. DE TECHNAI GRAMMATIKAI

We willen er onmiddellijk aan herinneren dat wij ook zonder de papyri over een integrale antieke spraakkundige *technê* beschikten, nl. deze van Dionysius Thrax⁴³, leerling van de beroemde Alexandrijnse filoloog Aristarchus, die in de tweede eeuw v.Chr. het eerste ons bekende systematische handboek over Griekse grammatica schreef. Zijn werk⁴⁴ was slechts een elementair compendium, dat qua opvatting kan vergeleken worden met de *Stoicheia* waarin Euclides twee eeuwen voordien de principes van de mathematica en van de geometrie had uiteengezet. Al kan aan het geschrift nauwelijks enige literaire waarde worden toegekend, toch werd het in de latere eeuwen een van de meest gelezen en meest gecommuniceerde werken van de ganse antieke literatuur. Dionysius' *Technê* stond verder model voor alle handboeken van Griekse spraakkunst, minstens tot het einde van de XVIIIe eeuw. Ook nog in de heden ten dage gangbare Griekse grammatica's kan zowel de indeling van de leerstof als de spraakkundige terminologie

43. Zie over deze grammaticus nu P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. II, Oxford, 1972, pp. 469-470.

44. Uitgegeven door G. Uhlig, *Dionysii Thracis Ars Grammatica* [*Grammatici Graeci*, Pars prima, volumen primum], Lipsiae, 1883, anast. herdruk, Hildesheim, 1965. De tekst werd voordien reeds afgedrukt door I. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, vol. VII, Hamburg, 1727, pp. 26-34 en door I. Bekker, *Anecdota Graeca*, vol. II, Berolini, 1814, pp. 629-643. In 1962 publiceerde G. B. Pecorella (cf. noot 33) een heruitgave volgens een nieuw handschrift, de *Codex Laurentianus* 86, 25 (XVe e.).

in grote mate tot zijn handboek worden teruggevoerd⁴⁵. Zelfs begon in de late Oudheid de eerste grammaticale beschrijving van het Syrisch en het Armeens met een vertaling en een eerder beperkte aanpassing van Dionysius' werk⁴⁶ en volgden sommige Latijnse grammatici hun Griekse voorbeeld zo getrouw, dat zij ook voor het Latijnse werkwoord dualisvormen trachtten te onderkennen⁴⁷.

Dionysius begint zijn *Technê*⁴⁸ met een bepaling van de *grammatikê* die hij bestempelt als een 'empirische kennis van hetgeen over het algemeen bij de dichters en prozaschrijvers gezegd wordt'. Hij biedt hier eerder een omschrijving van het begrip 'filologie' dan van de term 'grammatica'. Trouwens ook de verschillende opdrachten die hij aan deze *grammatikê* toewijst, zijn als het ware een abstractie van de activiteiten der Alexandrijnse filologen, nl. de lectuur volgens de prosodie, de commentaar op de poëtische tropen, de verklaring van vreemde woorden en verhalen, het opsporen van de etymologie, het opstellen van de *analogia*, d.i. het verbuigingspatroon, en, tenslotte, de esthetische beoordeling van de gedichten.

Deze indeling is verder in het compendium niet uitgewerkt, zoals men nochtans zou verwachten. Wel wordt even over de *anagnôsis*, de lectuur, gehandeld (§§ 2-4), doch spoedig stapt de grammaticus over naar de *grammata* (§ 6), de *syllabai* (§§ 7-10), de *lexis* (woord) en de *logos* (rede) (§ 11) en de *merê tou logou* of de rededelen (§§ 12-20)⁴⁹.

Dionysius' werk was lange tijd het enige systematische handboek van Griekse grammatica dat ons uit de Oudheid integraal bewaard bleef. Van de Latijnse spraakkundige traktaten konden vooral de *Ars Minor* en de *Ars Maior* van Donatus⁵⁰ met het Griekse voorbeeld vergeleken worden.

Door de papyri beschikken we nu over fragmenten van 13 verdere *technai* en van één Latijnse *ars*, naar opbouw en inhoud

45. R. H. Robins, *The Development of the Word Class System of the European Grammatical Tradition*, in *Foundations of Language*, 2 (1966), p. 17, n. 58 beklemtoont de invloed van Dionysius Thrax op R. Kühner, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, vol. I, Hannover, 1890, pp. 355-356 en id., *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Hannover, 1912, pp. 253-254.

46. Cf. G. Uhlig, *G.G.* I 1, pp. XLIII-XLV en pp. LX-LXXIII (Merxii disputatio de interpretatione Armeniaca). Zie ook N. Adontz, *Denys de Thrace et les commentateurs arméniens* (traduit du Russe par R. Hotterbeex), Louvain, 1970.

47. Cf. Quintilianus, *Instit. Orat.*, I 5,42.

48. Cf. *G.G.* I 1, pp. 5-6.

49. De inhoud van het werk werd onlangs nog gedetailleerd beschreven door A. Szabó, *Die Beschreibung der eigenen Sprache bei den Griechen*, in *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23 (1973), pp. 327-353.

50. Cf. *Grammatici Latini*, vol. IV, Leipzig, 1864, anast. herdruk, Hildesheim, 1961, pp. 355-366 (*Ars Minor*) en pp. 367-402 (*Ars Maior*).

zo verwant met de Griekse modellen dat ze hier samen kunnen behandeld worden.

We stellen onmiddellijk vast dat de eerste eeuwen na Dionysius Thrax door een uitgebreide produktie van spraakkundige leerboeken gekenmerkt werden. Zijn *Technê* is geen unicum gebleven.

De structuur en de algemene inhoud van deze *technai* waren grotendeels dezelfde als bij Dionysius, maar wat de geregistreerde theorieën betreft, kunnen talrijke verschillen worden aangeduid. Dionysius' geschrift was duidelijk geen eindpunt in het onderzoek, zoals men, bij gebrek aan verder bronnenmateriaal, lange tijd heeft verondersteld.

Bekijken we even de structuur van deze *technai*. Ze bestaan uit een uiterst geconcentreerde opsomming van definities en indelingen. Voor elk taalkundig begrip wordt een bepaling geboden, liefst in één zin samengebond, met verder een zorgvuldige vermelding van de soorten die kunnen onderscheiden worden, waarbij voor deze *species* ofwel ook weer een definitie wordt opgenomen, ofwel alleen illustrerende voorbeelden worden geregistreerd. Dit definitorisch procédé was een erfenis, langs de Stoa om, van de Aristotelische school⁵¹. De *diaeresis* daarentegen, of de systematische indelingstechniek, die vooral door Plato als de ideale wetenschappelijke methode werd geprezen⁵², lag reeds aan de basis van de vroeg-Griekse harmonieleer en van de allereerste pogingen tot grammaticale systematiek⁵³.

Wat de inhoud betreft, ging de voornaamste aandacht naar de beschrijving van de verschillende rededelen. Deze waren immers het aangewezen studieterrein voor de auteurs van de *artes*. 'De arte autem tractare quid est nisi tractare de partibus orationis?' zo vraagt de Latijnse grammaticus Pompeius⁵⁴. Vaak werd vooraf ook over de meer elementaire taalbestanddelen gehandeld, zoals in *P. Brooklyn inv.* 47.218.36 en in *P. Osl.* 2.13 over de *stoicheia* of letters, of werd een bepaling van de rede (*logos*) vooropgesteld, zoals in *P. Yale* 1.25. De auteur van de Latijnse *ars* in *P. Mich.* 7.429 + *P. Lit. Lond.* 184 paste grotendeels dezelfde geleidelijke klim toe als Dionysius, nl. van de lettergreep, naar het woord en de rede, om dan de rededelen te bespreken.

Liet de structuur van deze *technai* weinig ruimte voor improvisatie, dan kon de omvang van de uiteenzetting over elk van de

51. Cf. E. de Strycker, *Beknopte geschiedenis van de antieke filosofie*, Antwerpen, 1967, p. 136.

52. Cf. E. de Strycker, *o.c.*, pp. 104-105.

53. Cf. H. Koller, *Die dibäretische Methode*, in *Glotta*, 39 (1961), pp. 6-24.

54. *Grammatici Latini*, vol. V, Leipzig, 1868, anast. herdruk, Hildesheim, 1961, p. 96.8-11. Ook Servius, *Grammatici Latini*, vol. IV, p. 405.10-11 prijst Donatus 'qui ab octo partibus inchoavit, quae specialiter ad grammaticos pertinent'.

spraakkundige elementen erg verschillen. In *P. Yale* 1.25 volstaan een drietal regels (rr. 6-9) voor een behandeling van het *onoma*. Daarentegen is het ganse bewaarde deel van *P.S.I. sine numero* (34 regels) volledig gewijd aan slechts twee van de *parepomena* of uiterlijke categorieën typisch voor dit rededeel, nl. de *eidê* of soorten (nl. primair of afgeleid) en de *genê* of de geslachten. De rr. 1-21 van *P. Harr.* 59 en de rr. 7-28 van *P. Heid. Siegmann* 198 behandelen uitvoerig dezelfde *eidê* van dit rededeel.

In *P. Ant.* 2.68 is de bindtekst volledig weggefallen; alleen de benamingen met zelden een korte bepaling van de spraakkundige elementen worden opgesomd, ook het aantal en vooral de soorten. In *P. Lit. Lond.* 182, rr. 10-21 daarentegen wordt o.a. uitvoerig aandacht besteed aan het onderscheid tussen de voornaamwoorden, naargelang zij een aanwijzende of een verwijzende functie hebben. De diverse mogelijkheden worden verduidelijkt aan de hand van niet minder dan 7 Homerische verzen, die integraal worden weergegeven⁵⁵.

Bij Dionysius Thrax komt de vormleer praktisch niet aan bod. Aan de flexie wordt in zijn *Technê* slechts éénmaal aandacht besteed, nl. om de vervoegingen in precies afgebakende categorieën te kunnen omschrijven⁵⁶. In verscheidene van de papyrustechnai daarentegen wordt het morfologisch potentieel van het lidwoord en het voornaamwoord exhaustief opgesomd⁵⁷. Een verklaring voorstellen voor deze uitbreiding is minder gemakkelijk. Werden hier de resultaten verwerkt van de latere Alexandrijnse research, die zich inderdaad voor een goed deel op de morfologie concentreerde, of werd tegemoet gekomen aan concrete noden van het onderwijs? We zijn geneigd aan dit tweede alternatief de voorkeur te geven. Aan didactische doeleinden beantwoordde wellicht ook in *P. Lit. Lond.* 182, rr. 80-85 de indeling van de voorzetsels volgens de naamvallen waarmee ze verbonden worden. Deze passus biedt in elk geval een begin van elementaire syntaxisleer, die zowel bij de Griekse als bij de Latijnse grammatici weinig aandacht kreeg⁵⁸.

Voor heel wat onderdelen van het spraakkundig systeem verschillen de leerstellingen in de *technai* van deze bij Dionysius.

55. R. 13 : *Il.* X 341 ; rr. 15-16 : *Il.* XV 208-209 ; rr. 17-18 : *Il.* II 760 ; rr. 19-20 : *Od.* IX 5-6 en r. 21 : *Od.* IX 11.

56. Cf. *G.G.* I 1, pp. 53.5-59.

57. Cf. *P. Lit. Lond.* 182, rr. 42-66 (bezzittelijke vnv.) ; *P. Heid. Siegmann* 197, rr. 1-21 (bezzittelijke vnv.) en rr. 22-32 (lidwoorden) ; *P. Iand.* 83a, rr. 1-13 (bezzittelijke vnv.) en *P. Iand.* 5.83, rr. 1-9 (lidwoorden).

58. Cf. J. Collart, *A propos des études syntaxiques chez les grammairiens latins*, in *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 38 (1960), pp. 267-277 en D. Donnet, *La place de la syntaxe dans les traités de grammaire grecque des origines au XIIIe siècle*, in *L'Antiquité Classique*, 36 (1967), pp. 22-48.

Vernoemen we alleen reeds het door de antieke grammatici zo intens bestudeerde probleem van het precieze aantal der rededelen. Aristoteles onderkende als bestanddelen van de rede, de *onomata*, de *rhêmata* en de *syndesmoi*. De vroegste Stoïcijnen voegden het *arthron* toe aan de reeks en Chrysippus (3e eeuw v.Chr.), die bij het *onoma* een onderscheid poneerde tussen eigennaam en soortnaam, bracht het aantal op vijf⁵⁹. Dionysius vermeldde niet minder dan acht *merê tou logou*, nl. *onoma*, *rhêma*, *metochê*, *arthron*, *antônymia*, *prothesis*, *epirrhêma* en *syndesmos*. Het *prosêgoria* of de soortnaam rekende hij tot het *onoma*⁶⁰. Zijn systeem werd klassiek. Toch werd het niet onmiddellijk zo universeel aanvaard, als vele moderne auteurs wel veronderstellen⁶¹. In *P. Yale* 1.25, rr. 2-5 en in *P. Heid. Siegmann* 198 wordt een negendelige structuur verdedigd, waarbij *onoma* en *prosêgoria* opnieuw twee zelfstandige *merê* vormen. De auteur van *P. Amb.* 2.21 opteert voor acht rededelen volgens de algemeen aanvaarde traditie, naar hij zegt (rr. 15-16), maar vermeldt daarnaast (rr. 13-14), dat sommige grammatici een afwijkende indeling voorstaan, waarbij eigennaam en soortnaam gescheiden blijven.

Onderzochten we tot nu toe de structuur en de inhoud van de *technai*, dan willen we ook nog even uitweiden over het niveau. De antieke *ars grammatica* wordt algemeen als een eerder magere en weinig originele compilatie beschouwd. Toegegeven, oorspronkelijkheid is niet het hoofdkenmerk van deze literatuur. Indien de auteurs uit hun voorgangers compileerden, dan hielden ze anderszids niet zelden rekening met de resultaten bereikt door het meer gespecialiseerde spraakkundige onderzoek, dat in de tweede eeuw na Chr. te Alexandrië zijn hoogtepunt kende met Apollonius Dyscolus en diens zoon Herodianus.

De auteur van *P. Lit. Lond.* 182, rr. 27-34 stelt in het reeds vermelde onderdeel over het *antônymia*, vast dat de voornaamwoorden antithetisch (*kat' antithesin*) of absoluut (*apolelymenôs*) kunnen gebruikt worden; antithetisch, wanneer er een tegenstelling bestaat met een andere persoon, absoluut, wanneer geen oppositie wordt uitgedrukt. Dit onderscheid bleef onbesproken bij Dionysius

59. Zie over de vroegste geschiedenis van de leer der rededelen, R. H. Robins, *The Development of the Word Class System of the European Grammatical Tradition*, in *Foundations of Language*, 2 (1966), pp. 3-19. Dit artikel werd herdrukt in *Diversions of Bloomsbury. Selected Writings on Linguistics*, by R. H. Robins, Amsterdam, 1970, pp. 185-203.

60. Cf. *G.G.* I 1, p. 23.

61. Zie b.v. R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*, p. 33: „Thrax distinguished eight word classes, whose number, with one change necessitated by the absence of an article in Latin, remained constant to the end of the Middle Ages”. Zie ook id., *The Development of the Word Class System*, p. 14.

Thrax, maar werd daarentegen wel onderkend door Apollonius in zijn uitvoerig traktaat over de Griekse *antônymiai* ⁶².

Bepaalde correcties die Apollonius ten opzichte van Dionysius Thrax verdedigde – de theorie b.v. dat de interjectie ω bij de vocatief niet als een lidwoord mag beschouwd worden – konden reeds vóór zijn tijd in de *technai* worden aangetroffen, zodat het werk van de grammaticus op deze punten althans aan originaliteit inboet.

Dionysius rangschikte ω onder de casus obliqui van het lidwoord ⁶³. Enkele van de latere commentatoren ⁶⁴ trachtten hem van deze onnauwkeurigheid vrij te pleiten door voorop te stellen dat Dionysius, aangezien hij slechts een algemene inleiding schreef, er niet kon aan denken de zo ingewikkelde argumentatie aan te snijden, waarom dit woord als een *epirrhêma* (*klêtikon*) dient aangezien. Men kan echter rustig aanvaarden dat Dionysius zich nog niet bewust was van het onderscheid tussen de interjectie en de afhankelijke naamvallen van het *arthron*. De ware aard van het woordje ω werd pas scherp afgelijnd door Apollonius, die er niet minder dan een tiental pagina's van zijn *Syntaxis* ⁶⁵ aan besteedde. Bracht Apollonius het wetenschappelijke bewijs, de eerste om de interjectie uit de groep van de lidwoorden te verwijderen, was hij geenszins. Daarin ging minstens de auteur van *P. Heid. Siegmann* 197, in de tweede helft van de eerste eeuw, hem vooraf.

Anderzijds werd in de papyri soms duidelijk Dionysius' *Technê* nagevolgd en niet de afwijkende theorieën van latere grammatici. Ook hier moge een illustratie geboden worden. Dionysius ⁶⁶ classeerde de voornaamwoorden in twee grote groepen, de *synarthroi* (die met het lidwoord kunnen verbonden worden, d.w.z. de bezittelijke vnv.) en de *asynarthroi* (voor dewelke deze verbinding onmogelijk is, d.w.z. de persoonlijke vnv.). Apollonius ⁶⁷ wees deze indeling, of in elk geval toch de voorgestelde betiteling, af en bestempelde daarbij – emotioneel als hij wel kan zijn in het vuur van zijn betoog – haar verdedigers gewoonweg als *γέλοιοι*. Wanneer we sommige voornaamwoorden *synarthroi* noemen, zo redeneert hij, dan houdt dit in dat zij *steeds* met het lidwoord gecombineerd worden, evenzeer als een *μισάνθρωπος*

62. Cf. G.G. II 1, p. 36.5-6 en p. 40.4.

63. Cf. G.G. I 1, p. 62.5.

64. Cf. G.G. I 3, p. 257.33-34 en p. 421.5-7.

65. Cf. G.G. II 2, pp. 62.6-73. Cf. H. Erbse, *Beiträge zur Ueberlieferung der Ilias-scholien* [Zetemata, 24], München, 1960, p. 358 en G. B. Pecorella, *Dionisio Trace*, pp. 20-21.

66. Cf. G.G. I 1, p. 69.4-5.

67. Cf. G.G. II 1, p. 13.5-6.

altijd de mensen haat. Maar wat dan met wendingen als *ἡμίτερος εἶ*. Zelf verkoos Apollonius de benamingen *prōtotypoi* voor de persoonlijke en *paragōgoi* of *ktētikai* voor de bezittelijke vnv.⁶⁸ Was Apollonius nog zo heftig te keer gegaan, de auteur van *P. Lit. Lond.* 182, r. 39 hield het toch maar bij Dionysius Thrax.

5. DE WETENSCHAPPELIJKE TRAKTATEN

Besteden we nu aandacht aan de tweede groep van papyri, de wetenschappelijke traktaten. Wegens de heterogeniteit van de inhoud zullen we ons beperken tot een tweetal bredere bemerkingen.

We stellen vooreerst vast dat de bewaarde documentatie, resultaat uiteraard van het toeval, beantwoordt aan de door andere bronnen reeds gekende belangstellingspolen bij de antieke grammatici, nl. de accentuatieleer, het *klisis*-onderzoek en de dialectstudie. Van systematische syntaxisexploratie kan geen enkel spoor worden aangewezen. Het geschrift *Περὶ συντάξεως* van Apollonius Dyscolus⁶⁹ blijft, ook na de uitbreiding van onze kennisbronnen door de papyrologie, dezelfde geïsoleerde positie bekleden. Deze feniks bereikte een hoogtepunt in een domein van het spraakkundig onderzoek dat niet alleen door zijn voorgangers, maar evenzeer door zijn talloze leerlingen nauwelijks werd beroerd.

Dit werkterrein verraadt de pragmatische beperktheid van de latere Griekse taalonderzoekers. De grammatica is losgekomen van haar oorspronkelijk eerder filosofische oriëntatie. Beschouwingen over de oorsprong van de taal (*physei* ? - *thesei* ?) en dus over de verhouding van de woorden tot de dingen, zoals deze – weliswaar steeds in een bredere filosofische context – aan bod kwamen vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw v.Chr. en o.a. Plato's *Cratylus* grotendeels beheersten, hebben de plaats geruimd voor een louter beschrijvende benadering van het taalinstrument. Bij dit empirische onderzoek toonden de Alexandrijnen en hun volgelingen zich echte 'grammatici van het woord'⁷⁰. De taal werd in haar elementen, de rededelen, ontleed. Van deze rededelen werden de eigenschappen grondig onderzocht. Hoe en volgens welke principes

68. Cf. *G.G.* II 1, p. 16.14-18.

69. Cf. *G.G.* II 2, pp. 1-497.

70. L. Apostel, *Epistémologie de la linguistique*, in *Communicatie en Cognitie*, 3, 2 (1969), pp. 69-84, p. 89 noemt deze linguïstiek 'atomistische'. J. Collart, „Ne dites pas ... Mais dites” (*Quelques observations sur la grammaire des fautes chez les Latins*), in *Revue des Etudes Latines*, 50 (1972), p. 237 oordeelt dat deze eigenschap een gevolg is van de langdurige binding van de grammatica aan andere wetenschappen (filosofie, logica, retoriek).

deze bouwstenen echter tot een zin kunnen worden samengebracht, bleef een onaangesneden probleem. Begrippen als subject en predicaat zijn aan de antieke grammatici dan ook onbekend. Daarentegen kregen de flexie- en conjugatieverschijnselen de grootste aandacht. In functie van het uiteindelijke doel, het *hellênismos*⁷¹ of het zuivere taalgebruik, was elke studie niet alleen descriptief, maar ook normatief. Voor de onderzochte sectoren, bijvoorbeeld de prosodie en de morfologie, werden *kanones* opgesteld, waarbij men de kleinste bijzonderheden in een algemene regel pogde te vatten. „Het mannelijk participium passief of medium, dat in de genitief op -ος uitgaat, wordt in het meervoud geplaatst door de wijziging van ο tot ε; wanneer het op -ου uitgaat, door de omzetting van υ in ι”, zo lezen we in *P. Rain.* 1.19, rr. 3-11.

Deze spraakkundige dogmata werden gewonnen uit een minutieuze observatie van de literaire taal. Vermits nu dit basismateriaal niet de zo begeerde absolute wetmatigheid vertoonde, maar soms meer door *anômalia* dan door *analogia* gekenmerkt werd, diende het aantal *kanones* steeds verhoogd en moest men voor elke regel een reeks uitzonderingen aanvaarden, waarbij dan toch nog een verklaring van hun afwijkend karakter werd nagestreefd. In *P. Ant.* 2.67, rr. 16-19 vinden we een (deel van een) *kanôn* voor de accentuatie van de woorden op -διος. „Deze zijn proparoxytonisch, behalve wanneer ze drie korte lettergrepen vertonen en dan een paroxytonische accentuatie krijgen, indien ze als eigennaam gebruikt worden (b.v. *Ῥοδῖος*). We trekken de aandacht, aldus de grammaticus, op *ἑρωδιός* (reiger), een woord dat oxytonisch is. Men zou hiervoor de oplossing kunnen brengen door te stellen dat alle woorden op -διος op een andere dan de laatste lettergreep geaccentueerd worden, behalve indien ze meer dan drie-lettergrepig zijn en redeloze dieren aanduiden”.

Dit standpunt, waarbij men elke schijnbare of reële onregelmatigheid wilde registreren en vooral verantwoorden, verklaart wellicht ook het grote aandeel van de dialectstudie in de belangstellingssfeer van de grammatici. De Griekse dialecten verschilden niet alleen in allerlei details van het gangbare taalgebruik, maar werden globaal als afwijkingen van een algemene *koinê* aangezien⁷².

71. Cf. G.G. I 3, p. 446.6: *ἡ τέλος τῆς γραμματικῆς ὁ ἑλληνισμός*. Zie ook A. Pagliaro, *La dottrina dell'analogia e i suoi precedenti*, in *Ricerche Linguistiche*, 4 (1958), p. 15.

72. Cf. Rita Calabrese, *I grammatici antichi e i dialetti greci*, in *Atene e Roma*, 12 (1967), p. 164 en J. B. Hainsworth, *Greek Views of Greek Dialectology*, in *Transactions of the Philological Society* 1967, Oxford, 1968, p. 75.

Komen we nu tot onze tweede bemerking. Relevant is het aandeel in de documentatie van de grote Griekse grammatici. Twee papyri konden we identificeren als samenvattingen van Herodianus' geschriften over de algemene accentuatieleer (*Peri katholikês prosôdias*)⁷³ en over de nominale *klisis* (*Peri kliseôs onomatôn*)⁷⁴, nl. respect. *P. Ant.* 2.67 en *P. Firenze inv.* 3005⁷⁵. Een derde papyrus, *P. Rain.* 3.33A, biedt ons een deel van de studie *Peri dysklitôn rhêmatôn* („Over onregelmatige werkwoorden”) door Heraclides van Milete (Ie-IIe e. n.Chr.). Deze drie papyri zijn niet alleen welgekomen omdat ze, althans voor onderdelen van de betrokken werken, een meer omvangrijke tekst leveren dan de voordien bekende schaarse fragmenten, die alleen in het geval van Herodianus talrijk genoeg waren om een partiële reconstructie van het oorspronkelijke geschrift toe te laten⁷⁶. Ze wijzen eens te meer op de grote weerklank die beide specialisten, Herodianus en Heraclides, in latere tijden gevonden hebben.

Anderzijds blijkt dat deze en andere grammatici die de selectie der tijden gedeeltelijk overleefd hebben, zeker niet als de enige dragers van het antieke spraakkundige onderzoek kunnen beschouwd worden. In dezelfde periode waarin Apollonius Dyscolus studies schreef over het Dorische, Ionische, Eolische en Attische dialect⁷⁷ en zijn traktaat over het Griekse werkwoord, zijn *Rhêmatikon*⁷⁸, publiceerde, vinden we een hoogstaande uiteenzetting over het Eolisch, nl. *P. Bour.* 8, en een genuanceerde behandeling van de Griekse augmentvorming, nl. *P.S.I.* 7.849. Contemporain met Herodianus, die de nominale flexie analyseerde, is *P. Oxy.* 15.1801 *verso*, een behandeling van hetzelfde thema.

Over het algemeen bereiken deze *adespota* onder de wetenschappelijke traktaten een hoogstaand niveau. De uiteenzetting in *P.S.I.* 7.849 is logisch opgebouwd, zeer gedetailleerd en door vele illustraties verrijkt⁷⁹. Hetzelfde geldt voor *P. Bour.* 8, waar de

73. Cf. *G.G.* III 1, pp. 1-547.

74. Cf. *G.G.* III 2, 2, pp. 634-777.

75. Cf. A. Wouters, *A Compendium of Herodian's Περί Κλίσεως Ὀνομάτων* (*A Note on the New Grammatical Papyrus in Florence*), in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 11 (1973), pp. 272-274 en id., *A Compendium of Herodian's Περί καθολικῆς Προσοδίας Book V*, in *Orientalia Lovaniensia Periodica*, 6-7 (1975-1976) (= *Miscellanea J. Vergote*), pp. 601-613.

76. De fragmenten van Heraclides werden verzameld door L. Cohn, *De Heraclide Milesio Grammatico*, Berolini, 1884; zie fr. 16-55 ('Over de onregelmatige werkwoorden').

77. Cf. E. Egger, *Apollonius Dyscole*, p. 31.

78. Cf. R. Schneider, *G.G.* II 3, pp. 69-121.

79. De auteur behandelt de augmentvorming bij:

1. ww. samengesteld met een voorzetsel (rr. 1-8) en maakt daarbij een onderscheid tussen de verba die de augmentvorming vertonen tussen het voorzetsel

auteur duidelijk de gevolgde methode uiteenzet (rr. 72-74)⁸⁰, overbodige herhalingen vermijdt door talloze 'cross references' (rr. 44, 58, 62-63, 68-71, 77-78, 80, 93-94 en 110) en de vooropgestelde theorieën staft met citaten uit de Eolische dichters (rr. 20-21, 59-62, 65-66, 112-116).

Dat deze grammatici niet zonder meer aanvaarde theorieën boekstaafden, blijkt uit de passages waar ze hun voorgangers weerleggen en resoluut, zelfs met een niet ongepaste fierheid, een andere oplossing voorstellen.

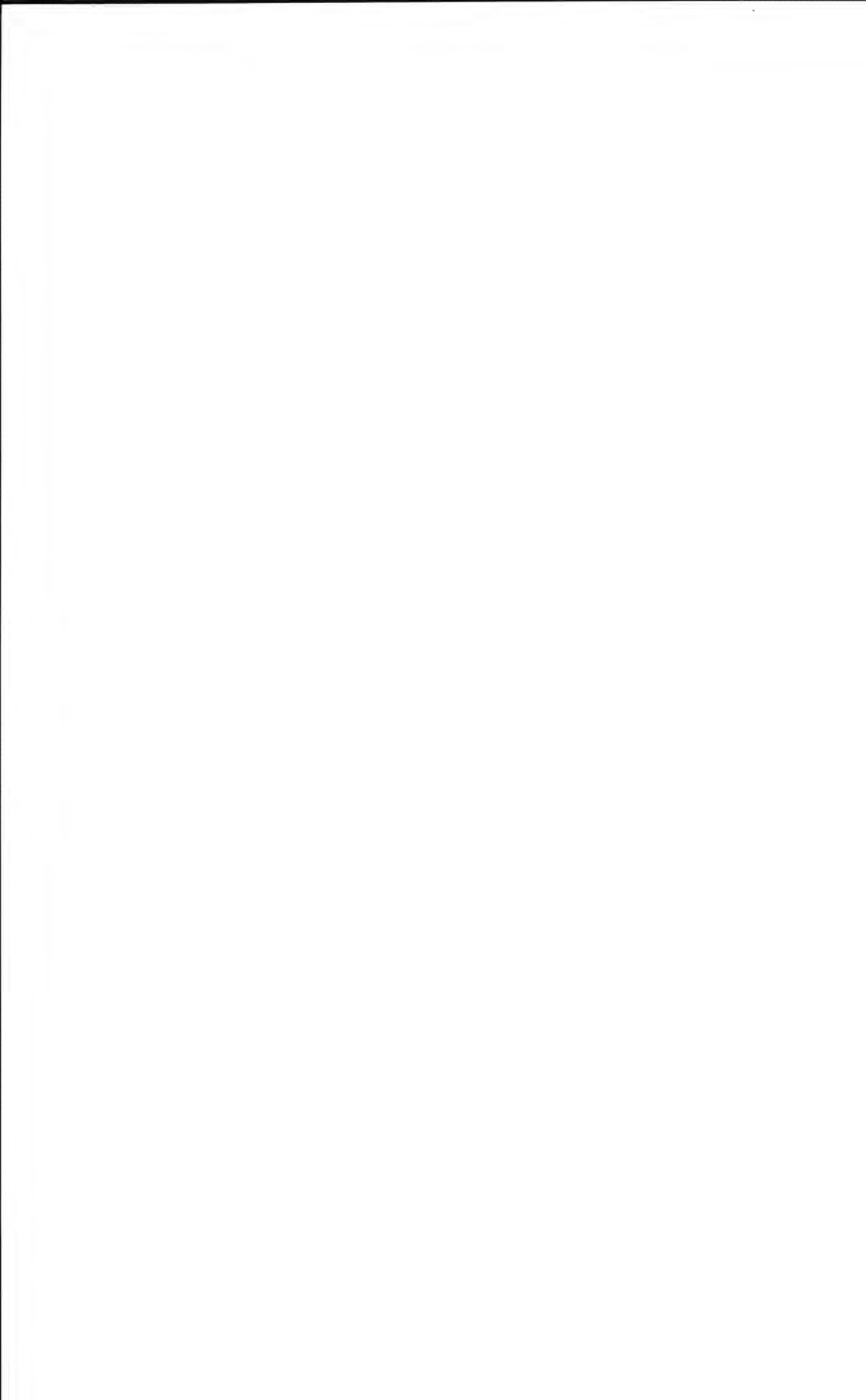
Aldus bestrijdt de auteur van *P. Iand.* 1.5, rr. 3-14 de door andere verdedigde stelling dat voor de beginlettergreep van het perfectum van de μ -werkwoorden dient vertrokken te worden van de imperfectumstam. De toepassing van deze stelregel zou vormen als $\dot{\iota}\sigma\tau\eta\kappa\alpha$ en $\dot{\iota}\pi\tau\alpha\mu\alpha\iota$ opleveren, terwijl de correcte perfecta toch wel duidelijk $\xi\sigma\tau\eta\kappa\alpha$ en $\xi\pi\tau\alpha\mu\alpha\iota$ zijn. De grammaticus van *P. Bour.* 8, r. 58 is fier over zijn ontdekking dat optatiefvormen als $\lambda\epsilon\gamma\acute{o}\iota\alpha\tau\omicron$ en $\phi\epsilon\rho\acute{o}\iota\alpha\tau\omicron$ niet alleen eigen zijn aan het Ionisch, zoals algemeen werd aanvaard, maar ook gebruikelijk in het Eolisch, hetgeen hij zelf in de Alcaeïsche gedichten kon vaststellen.

Besluiten we hiermee deze beperkte 'tour d'horizon' doorheen de grammaticale papyri. Meer dan ooit blijft volledigheid van het bronnenmateriaal een absolute vereiste voor elk historisch of filologisch onderzoek. Wie de geschiedenis van de grammaticale wetenschap in de Oudheid wil bestuderen kan de papyri niet links laten liggen.

en het enkelvoudig werkwoord (zoals $\kappa\alpha\tau\alpha\lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega$ - $\kappa\alpha\tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\gamma\omicron\nu$) en de verba die het augment vóór het voorzetsel toelaten (zoals $\kappa\alpha\theta\acute{\epsilon}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ - $\xi\kappa\alpha\theta\epsilon\zeta\acute{o}\mu\eta\nu$).

2. ww. beginnend met een klinker (rr. 8-30) waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de vocalen ι , υ , ω , η , de $\acute{\alpha}\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\beta\omicron\lambda\alpha$ (die niet van klankwaarde veranderen) (rr. 8-10), en de veranderlijke of $\mu\epsilon\tau\alpha\beta\omicron\lambda\iota\kappa\acute{\alpha}$ nl. ϵ (r. 14), $\omicron$ (r. 17) en α (rr. 21-22).
3. ww. beginnend met een medeklinker (rr. 26-27).

80. Wanneer hij de $\mu\epsilon\tau\alpha\beta\omicron\lambda\iota\kappa\acute{\alpha}$ in het Eolisch behandelt, zal hij vooreerst louter theoretisch, voor een concreet ww. het patroon van de vervoeging opstellen, om daarna deze gegevens te confronteren met de auteurssteksten ($\tau\acute{\alpha}$ $\mu\alpha\rho\tau\acute{\epsilon}\rho\iota\alpha$).

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 13 maart 1976 en op zaterdag 9 oktober 1976 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 13 maart 1976

GROEPSVERGADERINGEN

1. Algemene Geschiedenis. – De vergadering werd om 10.15 u. geopend door Prof. Dr. Theo Luykx, voorzitter. Mevr. E. Luykx-Foncke nam het secretariaat waar.

De heer A. Jans behandelde in een flink gedocumenteerde uiteenzetting de vraag: *Hoe talrijk was de seculiere geestelijkheid te Mechelen rond 1370?* Aan de hand van een lijst gepubliceerd door E. Reusens in de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* (1900, p. 148-152), die dateert uit de jaren 1356-1373, hebben we een zeventig *capellani* met name vermeld. Met behulp van gegevens, ontleend aan J. Laenen, F. De Ridder e.a. komen we tot een kleine honderd geestelijken, die in Mechelen het een of ander beneficium bezaten.

Op basis van gegevens, verschaft door J. Verbeemen in de *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde van Mechelen*, 1953, p. 65-71, kunnen we dit aantal vergelijken met de toenmalige Mechelse bevolking, door hem geschat, de geestelijken niet meegerekend, tussen 11.239 en 13.486. (Er zullen enkele kritische bemerkingen worden geformuleerd betreffende die cijfers).

Tenslotte worden enkele getallen genoemd in verband met de mannelijke kloosterlingen en de begijnen.

Deze spreekbeurt gaf aanleiding tot een interessante gedachtenwisseling waaraan al de aanwezigen deelnamen. Deze bespreking nam de hele voormiddag in beslag. De tweede spreker, Marcel Mestdagh, had inderdaad verstek moeten laten gaan.

2. Taalkunde. – Prof. Dr. V. F. Vanacker, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. Dr. L. De Grauwe fungeerde als secretaris.

Dr. E. Eylenbosch sprak over *Het onomasiologisch systeem van een Vlaamse pachter in de Bourgondische tijd*. – Een samenvatting werd niet overhandigd.

Dr. S. Theissen handelde over *Duitse woorden in het Nederlands*. Deze lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Mevr. E. Vorlat en de heren V. F. Vanacker, R. Derolez, L. De Grauwe, E. Eylenbosch, L. Peene.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – Prof. Dr. B. F. Van Vlieden zit de vergadering voor. Het secretariaat wordt achtereenvolgens waargenomen door Mevr. M. Declercq en door Lic. M. De Smedt.

Dr. Marc Galle behandelde het onderwerp: *Het laatste dagboek van Frederik van Eeden*. In deze *Handelingen* is een uitvoerige samenvatting opgenomen.

Prof. Dr. Luc Lambrechts sprak over *Literatuursociologie en esthetische autonomie*. Deze lezing is als bijdrage hier opgenomen.

Uitvoerige besprekingen volgden op de lezingen, waaraan behalve door de sprekers werd deelgenomen door de heren Bernard Kemp, E. Verhofstadt, R. Henrard.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u.

Dr. C. Matheussen handelde over: *De kennissenkring van de humanist en maecenas Georgius Haloïnus. Een overzicht van zijn correspondentie*. De lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Mevr. C. Saerens sprak over: *Een eufonisch gebruik van het betrekkelijk voornaamwoord bij Herodotus?* Zij vatte haar lezing aldus samen: 1. Bestrijding van P. Monteil, *La phrase relative en grec ancien. Sa formation, son développement, sa structure des origines à la fin du Ve siècle a. C.*, Paris 1963, pp. 80-96, volgens wie enerzijds de keuze van de δ -vorm voor het relativum bij Herodotus, afgezien van het gebruik van deze vorm voor de nominatief mannelijk en vrouwelijk, alleen zou berusten op het feit dat de δ -vorm het elideren van tweelettergrepige voorzetsels mogelijk maakt en volgens wie anderzijds de sterke ontwikkeling van de τ_0 -vorm bij Herodotus een artificieel archaïsme zou zijn. 2. Bestrijding van H. B. Rosén, *Eine Laut- und Formenlehre der herodotischen Sprachform*, Heidelberg 1962, pp. 108-112, die het optreden van een δ - of τ_0 -vorm in een aantal gevallen laat afhangen van Herodotus' streven om kakofonische associaties te vermijden. 3. Onderzoek van een mogelijk verband tussen het

gebruik van een *ro* -vorm en het streven om hiaten te vermijden. Onderzoek van de mogelijkheid of hiaten weggewerkt werden door het wijzigen van de woordvolgorde. 4. Het voorkomen van stereotiepe zinnen, waarvoor soms het epos als model gediend heeft, brengt een gedeeltelijke verklaring voor het optreden van de ene of de andere vorm van het relativum bij Herodotus.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 12.20 u.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Mevr. G. Schieb, de heren L. Roppe, A. Gerlo, E. Rombauts, A. Demedts, V. Verstegen, L. Simons, J. Theuwissen, H. Van Looy, W. E. Hegman, J. L. De Belder, T. J. Gerrits, Em. Janssen, J. Van Gurp, J. Van Alsenoy, R. Th. M. Van Dijk, A. Keersmaekers, H. Joosen.

De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van onze overleden medeleden : Dr. Michel Neyrinck en Prof. Dr. K. C. Peeters.

Het verslag door de secretaris over de vorige vergadering werd goedgekeurd. Het financieel verslag door de penningmeester over 1975 werd eveneens goedgekeurd.

Werden tot lid van de Maatschappij benoemd : Marcel Mestdagh, Lic. Frans Steyaert, Drs P. E. L. Verkuyl.

Mevr. Prof. Dr. Emma Vorlat hield een lezing over : *Overredingstechnieken in de reklametaal*, waarvan de tekst in deze *Handelingen* verschijnt.

Om 13.20 u. werd de vergadering opgeheven.

Vergadering van 9 oktober 1976

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – Prof. Dr. L. Ceyskens fungeerde als voorzitter en secretaris. Hij opende de vergadering om 10.15 u. Vijftien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. R. De Schryver handelde over : *Keurvorst Maximiliaan Emanuel van Beieren, Spaans landvoogd en later soeverein in de Zuidelijke Nederlanden (1691-1714)*. Spreker zette uiteen, aan de hand van een uitgebreide documentatie, hoe Maximiliaan geen

„vazaal” van Spanje was, door familierelaties, aanbevelingen, door de tijdsomstandigheden, en ondanks veel tegenstand, uiteindelijk toch gouverneur der Nederlanden werd, zelfs gedurende korte tijd Stadhouder van de erg ingekrompen Spaanse Nederlanden.

Ludo Simons hield een lezing over : *Pieter Geyl en het Vlaams-nationalisme 1920-1940*, die in deze *Handelingen* verschijnt.

Aan de besprekingen werd door de heren L. Ceyskens, L. Vos en H. Borginon deelgenomen.

2. Taalkunde. – Voorzitter was Prof. Dr. V. F. Vanacker.

De heer J. Nootens sprak over : *Studenten en Nederlandse taalbeheersing. Ervaringen en conclusies*. Het betrof een onderzoek naar motivatie van taalzuivering onder eerstejaars, studenten in de rechten. Er werd een gebrek aan motivatie en aan algemene taalplanning geconstateerd. Manier van werken : gesprekken in groepsverband. Problemen daarbij : het probleem van een repressieve taalzuiveringsmentaliteit, soms is er een elitaire ABN-houding en geen discriminatie van de dialecten. Aan de bespreking werd door de heren V. F. Vanacker, J. Van Haver en J. Goossens deelgenomen. Hier werd o.m. beklemtoond dat er geen steun is door een taalvaste omgeving en dat er een algemene aanpak zou moeten komen. – De volledige tekst komt in deze bundel voor.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. J. Janssens was secretaris.

Prof. Dr. L. Rens had *Kanttekeningen bij Hoofts „Theseus en Ariadne”*, die in deze *Handelingen* verschijnen.

Dr. W. Van Hemeldonck had het over : *Tussen mythe en literaire traditie : enkele aspecten van Streuvels' metaforiek*. De tekst zal in de *Handelingen* verschijnen.

Aan de besprekingen namen deel : de heren E. Rombauts, Bernard Kemp, K. Porteman.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. Felix Claus nam het secretariaat waar.

Mevr. Dorothy Verhaeghe-Pikhaus handelde over : *Aspecten van de antieke en vroegchristelijke levensbeschouwing in de Carmina Latina Epigraphica*. De lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Dr. Alfons Wouters sprak over : *De papyri en de geschiedenis van de grammaticale wetenschappen in de Oudheid*. De tekst verschijnt in deze *Handelingen*.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 15 u.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Mevr. E. Luyck-Foncke, Mevr. H. Van Assche, Mevr. G. Schieb ; de heren A. Gerlo, A. Demedts, Th. Luyckx, J. P. Ponten, P. Lenders, G. Sanders, R. Th. M. van Dijk, R. De Keyser, Em. de Struycker, H. Plomteux, J. Van Gurp, W. Hoffman, J. L. De Belder, W. E. Hegman, R. Th. M. van Dijk, J. Notermans.

De voorzitter huldigde onze overleden medeleden : Dr. J. Leenen en Drs. O. Woestenburg.

De voorzitter herinnerde aan het artikel uit het reglement dat de aanstelling van een linguïst-ondervoorzitter voorschrijft, alsook van een voorzitter daar zijn mandaat op 31 december 1976 eindigt. Hij wees erop dat, volgens hetzelfde reglement, de ondervoorzitter die op 31 december 1976 het langst in functie is, hem op 1 januari 1977 als voorzitter opvolgt, d.i. Prof. Dr. J. Veremans. Namens het bestuur stelt hij voor Prof. Dr. R. Willemyns tot taalkundige-ondervoorzitter te benoemen. Hiermee gaat de vergadering akkoord.

Tot nieuwe leden worden benoemd : Hugo Bousset, Dr. Eric Defoort, Marc De Schepper, Prof. Dr. Ria Janssen-Sieben, Dr. J. D. Janssens, Johan Nootens, Marc Somers.

Prof. Dr. J. Goossens hield een lezing met dia's over : *De iconografie van Lanseloet van Denemarken*. De tekst van deze lezing verschijnt in deze bundel.

G. Degroote las het volgende verslag voor van de jury, die bestond uit Mevr. Ada Deprez, de heren P. Hadermann en Bernard Kemp, over de *Prijs van de Zuidnederlandse Maatschappij*.

Overeenkomstig het reglement van de *Prijs van de Zuidnederlandse Maatschappij* wordt deze in oktober 1976 (periode 1974-1975) toegekend aan een bijdrage op het gebied van de moderne literatuurstudie. Het is wellicht nuttig eraan te herinneren dat de term „modern” hier eenvoudig op te vatten is als tegenstelling tot „klassiek” en derhalve een studie over een literair-historisch onderwerp niet uitsluit. Deze mag zich bewegen zowel op het terrein van de Nederlandse als van de buitenlandse literatuur.

Er werden tien werken ingezonden : vijf in manuscript, vijf in boekvorm, in de jaren 1974 en 1975 gepubliceerd, zoals art. 1 van het bovengenoemde reglement voorschrijft.

De jury mocht zich verheugen in een vaak boeiende leatuur. De ingezonden werken vertoonden interessante aspecten en verscheidene hadden onmiskenbare verdiensten. Het onderwerp zelf lag

niet zelden op een hoog niveau. Onder de vooraanstaande auteurs die werden behandeld kwamen niet minder dan twee Nobelprijswinnaars voor. Maar het zou te ver leiden als ieder ingezonden werk afzonderlijk zou besproken worden.

De jury meent evenwel een zeer beknopte karakteristiek te mogen geven van de studie, die zij eenparig beschouwt als de beste die zij ter beoordeling mocht ontvangen.

Het betreft : *Frans Kafka. De andere ervaring* van ons medelid, Ludo Verbeeck, hoogleraar te Leuven.

Het werk van Dr. Verbeeck is een belangrijke bijdrage tot de Nederlandstalige Kafkaliteratuur. Het brengt een heel oorspronkelijk structurele benadering van het oeuvre van Kafka, en werpt een nieuw licht op de verscheidene onderdelen en op de samenhang van het hele oeuvre, waarin een geleidelijke ontwikkeling aan de dag treedt. Ook de confrontatie met het werk en de opvattingen van Brecht kreeg ruimschoots aandacht. Het ware wenselijk dat een Duitse vertaling in een nabije toekomst deze studie voor een ruimer publiek zou toegankelijk maken, zodat de stimulerende resultaten van dit onderzoek de hele Kafkastudie ten goede zouden komen.

Na deze voorlezing, overhandigde V. F. Vanacker aan de be kroonde de prijs en het erediploma van de Zuidnederlandse Maatschappij. Tenslotte sprak Ludo Verbeeck een hartelijk dankwoord uit voor deze hem zeer vererende onderscheiding.

Ledenlijst 1976

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOOTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APELDOORN, Asterlaan 1, Hoevelaken (Ned.).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 43, 9000 Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Piet AVONDS, Hof ter Schrieklaan 76, 2600 Berchem.
Stephanus AXTERS O.P., Ravenstraat 112, 3000 Leuven.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Heist-Duinbergen.
Dr. Marta BAERLECKEN-HECHTLE, D-4 Düsseldorf-Oberkastel, Rheinallee 117a (D.B.R.).
Dr. & Mevr. J. BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, A. Dineurlaan 40, 2120 Schoten.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 74, Leiden.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHEQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Dr. W. P. BLOCKMANS, Cederstraat 25, 9810 Drongen.
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 38, 9000 Gent.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, 4040 Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Dr. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Hendrik Speeqvest 18, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Jan Moorkensstraat 10, 2600 Berchem.
Lic. Hugo BOUSSET, Waterpoelstraat 71, 1641 Alseberg.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. & Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke.
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Jacques BROUWERS, Jan Rosierlaan 282, Smeermaas, 3760 Lanaken.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, 1030 Brussel.
Dr. A. BURSSSENS, Verschansingstraat 6, 9910 Mariakerke.
Dr. H. BURSSSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Dr. J. CALBRECHT, „Emmaüs”, Oude Baan 293, 3040 Korbeek-Lo.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
Dr. L. CEYSSSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Adr. CLAASSEN, Bergeind 1, 3581 Achel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
Lic. Felix CLAUUS, Fortuné Dekokerlaan 5, 9050 Evergem.
Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven.

- Lic. M. COCK, Weggevoerdenstraat 51, 9400 Ninove.
 Lic. E. COCKX-INDESTEGER, Ninoofsesteenweg 5, 1710 Dilbeek.
 Lic. D. COIGNEAU, Daalstraat 22, 1780 Teralfene.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
 Dr. Th. COUN, Beverstraat 58, 3600 Genk.
 Dr. H. L. COX, 5308 Rheinbach-Todenfeld, Kirchstrasse 19, (B.R.D.).
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Dr. Fr. DAEMS, Berglaan 68, 3030 Heverlee.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle.
 Dr. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, 2120 Schoten.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Lic. Rita DE BRUYNE, Quatre Brasstraat 2, 1000 Brussel.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, 1760 Roosdaal.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Lic. W. DE CUBBER, Papestraat 38, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, Sint-Sebastiaanlaan 45, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. Luc DE GRAUWE, Kon. Leopoldlaan 50, 9000 Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. M. J. M. DE HAAN, Den Tollstraat 64, Koudekerk aan den Rijn (Ned.).
 Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Philipslaan 91, 3040 Korbeek-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Dr. L. DE LANNOY, Doelhaagstraat 40, 2560 Rumst.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem.
 Dr. H. DE LEY, Kasteeldreef, 9840 Landegem.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, 2060 Merksem.
 Dr. A. DEMAN, J. Jongenlaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Berkendreef 9, 3201 Holsbeek.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Nieuwpoort 19, 9000 Gent.
 Dr. Leo DE NEUBOURG, Fortuinstraat 46, 2800 Mechelen.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, 3009 Winksele (Post Veltem).
 Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Kluisstraat 50 - Bus 3, 1050 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Dr. A. DEPREEZ, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Dr. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, 3000 Leuven.
 Dr. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan 7, 1850 Grimbergen.
 Lic. Marcus DE SCHEPPER, Strijdhoflaan 4, 2600 Berchem.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Oude Baan 13, 3071 Erps-Kwerps.

- Dr. G. DE SCHUTTER, Pijkestraat 46, 9040 Oostakker.
 Lic. M. DE SMEDT, Stationsstraat 168, 3222 Gelrode.
 Lic. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 40, 9000 Gent.
 Lic. Marie-José DESMET-GOETHALS, Silvanusstraat 22, Kesteren (Ned.).
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Achiel DE VOS, Achterstege 22, 9050 Evergem.
 Lic. J. DE VOS, Ledebekweg 179, 9130 Lochristi.
 Dr. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. S. J. DE VRIENDT, Gulden Bodemstraat 14, 1080 Brussel.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, 8500 Kortrijk.
 Dr. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, 1150 Brussel.
 Lic. A. DEWITTE, Leopold II Laan 9, 8000 Brugge.
 Lic. H. DEWULF, Ro 7, 9930 Zomergem.
 Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 900 Eeklo.
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. E. DUVERGER, Coupure 253, 9000 Gent.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 202, 9000 Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 61, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. EVENEPOEL, Eikendreef 11, 3061 Leefdaal.
 Dr. Em. EYBEN, Hofakkerstraat 12, 3110 Rotselaar.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Nelemeersstraat 35, 9830 Sint-Martens-Latem.
 Lic. D. FAGOT, Spoorwegstraat 24, 3370 Boutersem.
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York, New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert 1er, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.
 Dr. D. GEERAERTS, Caimolaan 156, 3970 Leopoldsburg.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Lic. T. J. GERITS, Abdij, 3281 Averbode.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Dr. G. J. GERWEL, Univ. v. Wes-Kaapland, Bellville, K.P. (Z.-Afrika).
 Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, 1080 Brussel.
 Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, Vandeputtestraat 8, 9600 Ronse.
 Lic. Eric GOERLANDT, Blauwstraat 42, 9030 Wondelgem.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Egenhovenweg 45/71, 3030 Heverlee.
 Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Mankevosstraat 71, 1860 Meise.
 Dr. Frank GRYPDONCK, Zuidmoerstraat 133, 9900 Eeklo.

- Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, 2, drève des Châtaigniers, Domaine de la Motte, 1488 Bousval.
 Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 73A, rue J. Wanet, 5030 Vedrin.
 Lic. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. Hans HAUBEN, Wijngaardlaan 11 - Bus 21, 3030 Herverlee.
 Dr. W. E. HEGMAN, Smidsestraat 73, 9000 Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, D-1 Berlin 33, Boetticherstrasse 7A (D.B.R.).
 Lic. Ludo HELSEN, Geelse Baan 19, 3988 Veerle.
 Dr. Joan HEMELS, Kroonsingel 23, Malden (Ned.).
 Dr. B. HENDRICKX, Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Johannesburg.
 Dr. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. Guido HENDRIX, Nederpolder 25, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9810 Drogenen.
 Dr. M. HOEBEKE, Dijkstraat 6, 9700 Oudenaarde.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 Dr. A. HOEKSTRA, Wedrennenlaan 24, 1050 Brussel.
 Dr. A. G. HOMBLE, Beekstraat 30, 9230 Melle.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 11, 3044 Haasrode.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, 3000 Leuven.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, 3030 Heverlee.
 E. JANSSEN C.S.S.R., Wittemeralle 32, Wittem (Ned.).
 Dr. Ria JANSEN-SIEBEN, Sperwerslaan 5, 1150 Brussel.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. J. JANSSENS, F. Rigaplantsoen 45, 1030 Brussel.
 Dr. M. JANSSENS, Waversebaan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörli Terrasse 15, 1475 Skårer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 St.-Truiden.
 Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgesstrasse 20, D.B.R.
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, Socrateslaan 115, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Lic. M. KNOL-DECLERCQ, Alfred Duboisstraat 10, 1080 Brussel.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Dr. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, 3190 Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Ed. Vermeulenstraat 6, 8510 Marke.
 Lic. P. LAMMENS-PIKHAUS, Weststraat 28, 9961 Boekhout.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Cl. LEMAIRE, P. Damiaanlaan 85, 1150 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C1 (D.D.R.).
 Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).

- Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Korbeek-Lo (Leuven).
 C. LINDEMANS, Archimedesstraat 60, 1040 Brussel.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
 Dr. S. A. LOUW, Dept. Afrikaanse (Nederl. en Germ. Taalkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria (S.-A.).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Dr. & Mevr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, 1020 Brussel.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, 2800 Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.
 Dr. G. MARECHAL, Iepenstraat 76, 9000 Gent.
 Dr. W. MARTIN, Losbergenlaan 4, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. Cl. MARYNISSEN, Winkselse Steenweg 60, 3020 Herent.
 Dr. W. H. M. MATTENS, 9, av. des XIV Bonniers, 5141 Wierde.
 Dr. C. MATTHEEUSSEN, Brusselsestraat 133, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaeckerlaan 10, 1980 Tervuren.
 Lic. Ludo MELIS, De Fourneastraat 28, 2600 Berchem.
 Lic. J. MERTENS, Bikschootelaan 259, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Dr. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. & Mevr. A. M. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. J. MOLEMANS, Bosstraat 5B, 3588 Eksel.
 Dr. L. MOOREN, Minnezang 2, 3202 Linden.
 Dr. J. MOORS, Avenue des Lauriers 29, 4920 Embourg-Liège.
 Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wommel.
 Dr. A. MUNNICH, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 Dr. Anne-Marie MUSSCHOOT, Martelaarslaan 289, 9000 Gent.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drongen.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonck-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBOURG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Johan NOOTENS, Wijngaardstraat 13, 1980 Tervuren.
 J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, 8340 Sijsele.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Dr. J. NOWE, Dorpstraat 7, 3031 Oud-Heverlee.
 Dr. P. F. J. OBBEMA, Vondellaan 52, Leiden.
 Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finland).
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Schoutenstraat 18, Munstergeleen (Ned.).
 Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, 2020 Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertslaan 28, 2520 Edegem.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Halewynlaan 3, 3060 Bertem.

- Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Markt 14, 2840 Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, 8000 Brugge.
 Dr. M. PLANCKE, Jemappestraat 8, 9000 Gent.
 Dr. H. PLOMTEUX, Kon. Astridlaan 38, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOME, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Lentedreef 13, 8500 Kortrijk.
 Dr. Karel PORTEMAN, Predikherenberg 59, 3200 Kessel-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Dr. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. R. RAES, Koningin Fabiolapark 73, 9220 Merelbeke.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 9, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Heverlee.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, 3500 Hasselt.
 Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. Kurth RUH, 87 Würzburg, Thüringerstrasse 22 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Lic. C. SAERENS, Nachtvliederslaan 35 - bus 3, 1050 Brussel.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Dr. A. M. SCHAERLAEKENS, Martelarenlaan 2, 3118 Wakkerzeel-Werchter.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, 2800 Mechelen.
 Dr. Gabrielle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertelaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Platte-Lostraat 71/21, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47401 (U.S.A.).
 Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Clementinastraat 40, 2000 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, 107 Wattle Valley Rd, Camberwell Vic. 3124, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Lic. Marc SOMERS, Langestraat 51, 2240 Zandhoven.
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenedamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, 3300 Tienen.
 Drs. L. SPRONCK, Europalaan 49, Maastricht-Heer.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, 1040 Brussel.
 Dr. A. STEFENS, Statielei 24, 2510 Mortsel.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
 Lic. F. STEYAERT, Kosterveldenstraat 73, 2060 Merksem.
 Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.

- Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pyrmontlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
 Dr. S. SUÉ, Waaglaan 7, 1050 Brussel.
 Drs. C. J. C. SWINKELS, Thuis Duynendael, Nuland (Ned.).
 Lic. Wilfried SWINNEN, Platte Lostraat 581, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. J. TAELEDEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
 Dr. J. TAELS, Venneborglaan 143, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
 Dr. S. THEISSEN, 28 Surdents, 4801 Stembert.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8201 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, 9000 Gent.
 Dr. Piet THOMAS, Lijsterlaan 1, 8540 Bellegem.
 Lic. A. THIJS, IJzermaalberg 7, 2550 Kontich.
 Lic. Herman THYS, Canteleer, Heuvelstraat 72, 2260 Nijlen.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
 Lic. A. TISON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
 Dr. & Mevr. G. TOURNOY-THOEN, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 25, Nijmegen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, 9000 Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
 Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabakvest 28, 2000 Antwerpen.
 Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140 - Bus 34, 1190 Brussel.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Schoolstraat 51, 1650 Beersel.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
 Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee.
 Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht.
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat 29, 9000 Gent.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
 Lic. D. VAN DEN AUWEELE, Spaanse Burchtlaan 27, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. B. VAN DEN BERG, Van Vollenhovenpark 7B, Driebergen-Rijsenburg (Ned.).
 Dr. J. VAN DEN BROECK, Wouwstraat 110, 2540 Hove.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
 Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
 Lic. Guy VANDE PUTTE, Léon Cuissestraat 65, 1050 Brussel.
 Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, 9040 Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Prins Leopoldlei 18, 2510 Mortsel.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Kleinderbeek, 9430 Nieuwerkerken.
 Lic. M. VAN DE VELDE, Pr. P. Fredericqstraat 42, 9000 Gent.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoitstraat 19, 9300 Aalst.
 Dr. L. VANDEWIELE, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen.
 Lic. R. VAN DE WIELE, Lamperstraat 23, 2768 Bazel.
 Drs. R. Th. M. VAN DIJK, Doddendaal 20, Nijmegen (Ned.).
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Sparrenlaan 16, 2160 Brecht.
 Dr. Romain VAN EENOO, Asfilstraat 4c, 9821 Afsnee.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.

- Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 14, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Maleizenstraat 76, 3020 Herent.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch.
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, Acaciaweg 5, 2350 Vosselaar (Turnhout).
 Dr. W. VAN HEMELDONCK, Samuel Morselaan 3, 1810 Wommel.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. W. VAN HOECKE, Pater Lievenslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Groeneweg 51, Egenhoven, 3030 Heverlee.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordesebaan 102, 3009 Winksele.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Schamperij 208, 9670 Horebeke.
 Dr. Erik VAN MINGROOT, Merellaan 18, 3202 Linden.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 M. L. L. VAN NIEROP, Groenenborgerlaan 208, 2610 Wilrijk.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Dr. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. VAN ROMPAEY, Vlieguit 18, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, 9220 Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. P. VAN PETEGHEM, Dr. De Reusestraat 44, 9110 St.-Amandsberg.
 Lic. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Dr. F. VEENSTRA, Pieter Postlaan 10, Wassenaar (Ned.).
 Dr. Theo VENCKELEER, Fruithoflaan 106, 2600 Berchem.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Werner VERBEKE, Delaunoislaan 27, App. 2, 3030 Heverlee.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, 2200 Borgerhout.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef 10, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VERDONCK, Keibergstraat 21, 8100 Torhout.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Jan zonder Vreesstraat 32, 9000 Gent.
 Dr. Daniel VERHELST, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. & Mevr. E. VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 Dr. P. E. L. VERKUYL, Achterberghof 3, Haren (Gr.) Nederland.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 249, 2800 Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 33, 1080 Brussel.
 Dr. E. VERMEERSCH, G. Galliërlaan 29, 9000 Gent.
 Dr. & Mevr. U. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Lic. A. VERREPT, Konijnenveld 16, 2550 Kontich.
 Dr. T. VERSCHAFFEL, A. Heyrbautlaan 27, 1710 Brussel.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Lic. Jos VERSTRATEN, Wolschaerderveldenstraat 62, 2510 Mortsel.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.

- Dr. & Mevr. E. VORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
- Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
- Lic. M. WAEGEMAN, Verpleegstersstraat 172, 9000 Gent.
- Dr. J. WAEYENBORGH, Dorpsstraat 1, 2980 Boortmeerbeek.
- Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage.
- Lic. & Mevr. F. WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
- Dr. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen.
- Dr. Karel WAUTERS, Eric Sasselaan 47, 2020 Antwerpen.
- Lic. R. WAUTERS, Burg. Vermeulenlaan 13, 9130 Lochristi.
- Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
- Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.
- Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
- Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
- Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
- Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaeck Mathonsingel 121, Nijmegen.
- Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersruï 27a, 2000 Antwerpen.
- Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
- Dr. R. WILLEMYNS, Sint-Michiellaan 25, 8200 Sint-Michiels-Brugge.
- Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
- Dr. L. WILS, de Grunnelaan 14, 3030 Heverlee.
- Dr. S. F. WITSTEIN, Ridderhoflaan 31, Koudekerk a/d Rijn (Ned.).
- Dr. Els WITTE, Scailquinstraat 37, 1030 Brussel.
- Dr. A. WOUTERS, Eektstraat 75, 3111 Wezemaal.
- Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
- Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
- Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1974-1976

Voorzitter : Dr. V. F. VANACKER*Ondervoorzitters* : Dr. J. VEREMANS, Dr. P. LENDERS,
Dr. B. F. VAN VLIJRDEN*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE*Penningmeester* : Lic. M. DE SMEDT

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK

